January - 2026 **ISSN : 2348-7143**

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue – 377 (B)

Humanity & Environment :

A Multidiscipllinary Approach for Sustainable Development

Editorial Board of this Issue

Guest Editor -
Dr. Y. V. Patil,
Principal
Kisan Arts, Commerce & Science College,
Parola, Dist-Jalgaon (M.S. India)

Executive Editor-
Dr. G. H. Sonawane

Co Editors -
Dr. Manik Bagale
Dr. P. D. Patil
Dr. P. P. Patil
Dr. H. G. Pawar
Mr. P. C. Chaudhari

Chief Editor - Dr. Swati Lawange-Sonawane

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : **www.researchjourney.net**

***Cover Design :** Source AI

© **All rights reserved with the authors & publisher**

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board (Regular)

Chief Editor :
Dr. Swati Dhanraj Sonawane,
Assist. Prof. (Marathi) (CHB)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] India.

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- **Dr. G. Haresh -** Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Anil Dongre -** Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar -** Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi -** Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar -** BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - BoS Member (SPPU), MGV's LVH College, Panchavati-Nashik **[M.S.] India**
- **Prof. Vijay Shirsath-** Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh-** King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Sushant Naik -** Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**
- **Prof. K. M. Waghmare -** Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi **[M.S.] India**
- **Prof. Vidya Surve-Borse-** MGV's LVH Arts, Sci. & Com.College, Panchavati-Nashik **[M.S.] India**

Advisory Board -

- **Prof. Mohan -** Hon.Vice Chancellor, Sri Venkateshwara University, Machong, Pakyong, **Sikkim, India.**
- **Prof. Milena Brotaeva -** Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju-** Former Head, Center for Translation Studies, University of Hydeabad. **India**
- **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare -** Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Former Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur -** Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**

Review Committee -

- **Dr. B. V. Game -** Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.
- **Dr. J. S. More** - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari-** KCE's College of Education, Jalgaon.
- **Dr. Sayyed Zakir Ali,** HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar -** M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.
- **Dr. R.D. Shinde,** HoD, Marathi, KPG Arts, Commerce & Science College, Igatpuri.
- **Dr. Dhanraj T. Dhangar,** Head, Dept. of Marathi & Ph.D. Research Center, MGV's ASCC, Manmad.

Published by –

© **Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik**
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper / Author's Name	Page No.
01	मराठी साहित्यातील संत कवितेमधील पर्यावरणीय संवेदना आणि वर्तमान समाजपरिवर्तन — **डॉ. महेंद्र सोनवणे**	05
02	मराठी साहित्यातील पर्यावरण जाणीव: एक चिकित्सक अभ्यास — **प्रा. रोहित वाडीले**	10
03	लिंगायत समाजाचे साहित्य: मानवता, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास आरती अनिल जायगावकर — **आरती जायगावकर, डॉ. वासुदेव वले, डॉ. माणिक बागले**	13
04	मानवता, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास यांचा परस्परसंबंध — **डॉ. धनंजय पाटील**	16
05	मराठी साहित्यातील प्रयोगशील कादंबरी लेखन: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन — **डॉ. मधुचंद्र भुसारे**	23
06	किरवंत नाटकातील मानवतावाद : एक अभ्यास — **डॉ. ज्ञानेश्वर भोई**	33
07	प्रज्ञा पवार यांच्या दलित कवितेतील जागतिकीकरणकुमारी: — **ज्योती नन्नवरे, डॉ. वासुदेव वले**	36
08	'फिरो घाणा निरंतर' या कथासंग्रहातील समाजवास्तव — **डॉ. दिनानाथ पाठक, प्रो. किशोर पाठक**	39
09	शैलजा राजे यांच्या 'निर्णय' या कादंबरीतील नायिकेची वैचारिक प्रगल्भता — **प्रतिभा खैरनार, डॉ. प्रदिप औजेकर, डॉ.उज्वला नन्नवरे**	42
10	शाश्वत विकास आणि 'झाडाझडती' कादंबरीतील पर्यावरणीय जाणिवा — **डॉ. संभाजी सावंत**	45
11	'माणूस असण्याच्या नोंदी' या काव्यसंग्रहातील समाजवास्तव — **डॉ. भैय्या पाटील**	48
12	मानवतावाद आणि पर्यावरण याविषयी कवियित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या विचारांचे अध्ययन — **जीवन मोरे**	50
13	मराठी साहित्याचे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पुनर्वाचन — **डॉ. संजय निचिते**	53
14	डॉ. अंबादास सगट यांच्या वैचारिक लेखनातील मूल्यव्यवस्था — **डॉ. मधुचंद्र भुसारे, श्री संजय तोडे**	59
15	'सुनील गायकवाड' यांच्या 'मासोली' कादंबरीतील 'आदिवासी स्त्रीचे सामाजिक जीवनातील स्थान' — **संदिप अहिरे, डॉ. प्रदिप औजेकर, डॉ.उज्वला नन्नवरे**	61
16	चकवा कादंबरीतील मानवतावादाचे दर्शन — **प्रतिभा पाटील, डॉ. माणिक बागले**	66
17	मराठी प्रवासवर्णन साहित्यातील मानव-पर्यावरण संबंधांचा चिकित्सक अभ्यास — **प्रा. सुमित्रा शेप, डॉ. माधव कदम**	70
18	'पांगीरा' कादंबरीतील पर्यावरणीय बदलाचा ग्रामव्यवस्थेवर झालेला परिणाम : एक अभ्यास — **डॉ. प्रशांत पाटील**	75
19	कचरा वेचणाऱ्या झिपऱ्या पोरी : पारंपरिक मनोवृत्तीला दिलेला धक्का — **डॉ. अक्षय घोरपडे**	78
20	समाजाच्या जडणघडणी मध्ये प्रसार माध्यमाचे योगदान — **डॉ. आर. आर. पाटील**	84
21	कृषी क्षेत्रातील शाश्वत विकासाचे महत्त्व: एक अभ्यास — **डॉ. अरविंद भंडारे**	88
22	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरणीय संवेदन — **डॉ. राजीव आरके**	92
23	आदिवासी लोकजीवन व लोककथेचे स्वरूप — **डॉ. वासुदेव वले, डॉ. माणिक व बागले, निवृत्ती बंगाळ**	98
24	आदिवासी मावची जमातीतील : लोककला मानवतेचे प्रतिक — **डॉ. हेमराज बिरारीस**	102
25	कविता : एक वाङ्मयप्रकार - स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि अभिव्यक्ती — **श्रीमती नयना मराठे, डॉ. माणिक बागले**	105
26	मराठी कवितेतील स्त्रीवादी विचारधारा — **डॉ. संजय महाले**	110
27	शाश्वत विकास आणि संत साहित्यातील पर्यावरणीय विचार — **डॉ. प्रदीप औजेकर**	115
28	वि.वा.शिरवाडकर यांच्या नाटकातील स्त्री -पुरुष संबंधाचा अभ्यास — **दिशा पाटील**	119

29	संत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील मूल्यविचार	**डॉ. दिनेश पाटील**	122
30	ताई मी कलेक्टर व्हयनु - राजेश पाटील यांचे आत्मचरित्राचा अभ्यास	**अक्षय पाटील**	125
31	सालदार : मनाला स्पर्श करणारी कविता	**डॉ. माणिक बागले**	127
32	महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती आणि लोकसाहित्याचा वारसा	**प्रा. आत्माराम चिमकर**	129
33	शाश्वत विकास व पर्यावरण : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	**डॉ. रविंद्र माळी, प्रमोद राणेराजपूत**	134
34	आदिवासी साहित्यातील मानवतावाद, निसर्ग आणि सामाजिक जाणिवांचा अभ्यास	**गोविंद वसावे, डॉ. माणिक बागले**	139
35	साहित्य संस्कृती आणि पर्यावरण यांचा अनुबंध	**डॉ. बाळू गायकवाड**	143
36	कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील पर्यावरणीय महत्त्व	**डॉ. कैलास वाघ**	146
37	ग्रामीण व शहरी समाजातील हिंदू खाटीक समाज- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	**राजु खराटे**	149
38	भूमी हक्क, पर्यावरण आणि लोकशाही सहभाग : डॉ. बीना अग्रवाल यांचे समग्र योगदान	**डॉ. सोनाली धनराज**	154
39	विश्वास पाटील यांची पांगिरा कादंबरी आणि शाश्वत विकास	**डॉ. संजय पाटील**	158
40	भास्कर चंदनशिव : मानवतेचे दर्शन मांडणारे कथाकार	**ज्ञानेश्वर खलाणे, डॉ. माणिक बागले**	162
41	सांस्कृतिक पर्यावरणाची काव्यात्म अभिव्यक्ती (‘शाबूत राहो हे लव्हाळे’ या कवितासंग्रहातील कवितेच्या संदर्भात)	**डॉ. योगिता पाटील**	166
42	खानदेशातील अस्सल प्रतिभेचा उत्कृष्ट अलंकार : निसर्गकन्या बहिणाबाई चौधरी	**डॉ. निलेश पाटील**	169
43	जागतिक हवामान बदल – एक गंभीर संकट	**डॉ. संदीप गरुड**	173
44	कुटीर उद्योग आणि ग्रामविकास	**डॉ. रमेश खैरनार**	177
45	नवापूर तालुक्यातील पिक विमा योजना व शेतकऱ्यांची आर्थिक सुरक्षितता: भौगोलिक दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास (2011 ते 2021)	**प्रा. निलेश वळवी**	181
46	साक्री तालुक्यातील शेतकऱ्यांचा ऊस पिकाच्या लागवड विषयीचे बदलते धोरणाचा अभ्यास	**डॉ. अजय नांद्रे**	185
47	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि संत कनकदास यांच्या काव्यातील मानवतावाद	**डॉ. जितेंद्र गिरासे**	189
48	आदिवासी जमातींचा पर्यावरणावर आधारित उपजीविकांचा अभ्यास	**सुनिल खर्डे**	192
49	साहित्य संस्कृती व पर्यावरणीय जाणीव	**प्रा. योगेश शिंदे**	196
50	सामाजिक पर्यावरण एक अध्ययन	**डॉ. अनिल निकम**	199

Our Editors have reviewed papers with experts’ committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties’ rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

मराठी साहित्यातील संत कवितेमधील पर्यावरणीय संवेदना आणि वर्तमान समाजपरिवर्तन

प्रा. डॉ. महेंद्र किसन सोनवणे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,
सरदार वल्लभभाई पटेल कला आणि विज्ञान
महाविध्यालय,ऐनपूर ता, रवेर जि. जळगाव

प्रस्तावना:

आज जग गंभीर पर्यावरणीय संकटातून जात आहे. औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, जंगलतोड, पाण्याचे प्रदूषण, जागतिक तापमानवाढ यामुळे निसर्गाचा समतोल ढासळत आहे. मानव स्वतःला निसर्गाचा स्वामी समजू लागला आहे; परंतु भारतीय सांस्कृतिक परंपरेत मानव निसर्गाचा भाग मानला गेला आहे. या दृष्टीचा सुंदर प्रत्यय आपल्याला मराठी संत साहित्यात मिळतो. संत कवींनी निसर्गाला केवळ उपभोगाची वस्तू न मानता त्याला परमात्म्याचे रूप दिले.मराठी संत परंपरेतील ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, बहिणाबाई यांनी त्यांच्या काव्यातून माणूस–निसर्ग–ईश्वर यांच्यातील एकात्मता मांडली. त्यामुळे संत कवितेतील पर्यावरणीय संवेदना ही केवळ धार्मिक भावना नसून ती सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरणा आहे.

पर्यावरणीय संवेदना : संकल्पना:

पर्यावरणीय संवेदना म्हणजे निसर्गाविषयी असलेली जाणीव, करुणा, जबाबदारी आणि सहजीवनाची भावना. आधुनिक काळात पर्यावरण रक्षणासाठी ज्या संकल्पना मांडल्या जातात—जसे शाश्वत विकास, जैवविविधतेचे संरक्षण, नैसर्गिक संसाधनांचा मर्यादित वापर—त्यांची मुळे संत साहित्यात दिसतात.संत म्हणतात की संपूर्ण सृष्टीत ईश्वर आहे. त्यामुळे निसर्गाचा नाश करणे म्हणजे ईश्वराचा अपमान.

संत ज्ञानेश्वरांची निसर्गदृष्टी:

संत ज्ञानेश्वर हे मराठी संत परंपरेतील महान तत्त्वज्ञ आणि कवी होत. त्यांच्या **ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव** या ग्रंथांतून निसर्गाबद्दलची अत्यंत व्यापक व सूक्ष्म दृष्टी व्यक्त होते. ज्ञानेश्वरांच्या मते संपूर्ण सृष्टी ही परमात्म्याने व्यापलेली आहे. **पाणी, पृथ्वी, वृक्ष, प्राणी, पक्षी, पर्वत, आकाश** – हे सर्व ईश्वराचेच रूप आहे. त्यामुळे निसर्ग हा केवळ भौतिक साधन नसून तो पवित्र आणि सजीव आहे.

ज्ञानेश्वर म्हणतात –
“जळी स्थळी काष्ठी पाषाणी, परी तोचि आहे सर्वांगी.”

याचा अर्थ पाणी, जमीन, झाड, दगड या सर्वांमध्ये तोच परमात्मा वास करतो. त्यामुळे निसर्गाशी वागताना आदर, करुणा आणि जबाबदारी असली पाहिजे.ज्ञानेश्वरांनी अद्वैत तत्त्वज्ञानाच्या आधारे मानव आणि निसर्ग यांच्यातील भेद नाकारला आहे. त्यांच्या दृष्टीने मनुष्य निसर्गापेक्षा वेगळा नाही, तर त्याचाच एक भाग आहे. ही निसर्गदृष्टी आजच्या पर्यावरणीय विचारांशी सुसंगत आहे. निसर्गाचे संरक्षण करणे म्हणजेच ईश्वराची सेवा करणे, असा संदेश संत ज्ञानेश्वर देतात.संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी मध्ये अद्वैत तत्त्वज्ञानाच्या आधारे संपूर्ण विश्व एकच आहे असे सांगितले. आज माणूस निसर्गावर वर्चस्व गाजवतो. ज्ञानेश्वर मात्र निसर्गाशी समरसता शिकवतात.

संत नामदेव : भक्ती आणि निसर्ग:

संत नामदेव हे वारकरी परंपरेतील महत्त्वाचे संत कवी असून त्यांच्या अभंगांतून भक्तीबरोबरच निसर्गाविषयीची सूक्ष्म जाणीव व्यक्त होते. **नामदेवांचे जीवन ग्रामीण व कृषी संस्कृतीशी** जोडलेले असल्यामुळे त्यांच्या कवितेत शेत, माती, पाणी, जनावरे, वृक्ष, आकाश यांचे नैसर्गिक चित्रण आढळते. त्यांच्या दृष्टीने **निसर्ग हा केवळ उपजीविकेचे साधन नसून तो ईश्वराचा सजीव अवतार आहे**.नामदेव मानतात की देव सर्वत्र आहे, मंदिरात, शेतात, विहिरीत, गायीच्या अंगात आणि सामान्य माणसाच्या हृदयातही. म्हणूनच ते निसर्ग आणि भक्ती यांच्यात भेद करत नाहीत. गाई, शेती, पाणी आणि अन्न यांना ते पवित्र मानतात. त्यांच्या अभंगांत गाईचे विशेष महत्त्व दिसते. गाय ही केवळ पशू नसून ती देवाची सेवा करणारी माता आहे, असे त्यांचे मत होते. यामुळे पशुप्रेम आणि पर्यावरणीय जाणीव त्यांच्या कवितेतून प्रकट होते.नामदेवांचे काव्य साधेपणाने

निसर्गाशी एकरूप होण्याचा संदेश देते. ते निसर्गाच्या लयीशी जगण्याचे तत्त्व मांडतात. माणसाने निसर्गावर सत्ता गाजवू नये, तर त्याच्याशी सुसंवाद ठेवावा, ही त्यांची भूमिका होती. आजच्या पर्यावरणीय संकटांच्या पार्श्वभूमीवर नामदेवांची निसर्गदृष्टी अत्यंत महत्त्वाची ठरते, कारण ती शोषणाऐवजी सहजीवन आणि कृतज्ञतेवर आधारलेली आहे.एकूणच नामदेवांचे काव्य ग्रामीण जीवनाशी निगडित आहे. गायी, शेती, पाणी, माती हे त्यांच्या अभंगांचे विषय आहेत. नामदेव देवाला मंदिरातच नव्हे तर शेतात, विहिरीत, जनावरांत पाहतात.**उदाहरणार्थ, ते म्हणतात की देव गायीच्या अंगात आहे. याचा अर्थ पशुप्रेम आणि पर्यावरण संवर्धन ही भक्तीच आहे**.

संत एकनाथ : निसर्ग आणि नैतिकता:

संत एकनाथ हे मराठी भक्तीपरंपरेतील महत्त्वाचे संत, कवी आणि समाजसुधारक होते. त्यांच्या साहित्यामध्ये भक्तीबरोबरच निसर्गाविषयीची सखोल जाणीव आढळते. एकनाथांच्या दृष्टीने निसर्ग हा केवळ मानवी उपयोगासाठी असलेली वस्तू नसून तो जीवनदायी आणि पवित्र शक्ती आहे. त्यांनी नद्या, पृथ्वी, अन्न, पाणी आणि प्राणी यांना दैवी स्थान दिले आहे.एकनाथांनी **गोदावरी नदीला 'माता' म्हणून संबोधले. गोदावरी केवळ पाण्याचा स्रोत नाही, तर ती जीवन पोसणारी शक्ती आहे, असे त्यांचे मत होते. नदी, पाणी आणि भूमी यांचे संरक्षण करणे ही धार्मिक कर्तव्यच आहे**, अशी त्यांची धारणा होती. त्यांच्या काव्यातून निसर्गाशी आदराने वागण्याचा संदेश मिळतो.एकनाथी भागवत या ग्रंथात त्यांनी सृष्टीतील समतोलाचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. माणसाच्या लोभामुळे निसर्गाचा नाश होतो, हे त्यांनी अप्रत्यक्षपणे दाखवून दिले. त्यामुळे संयम, मर्यादा आणि संतुलन या मूल्यांवर त्यांनी भर दिला. हे विचार आजच्या पर्यावरणीय संकटांशी फार सुसंगत आहेत.एकनाथांनी मानव आणि निसर्ग यांच्यातील परस्परसंबंध अधोरेखित केला. माणूस निसर्गाचा स्वामी नसून तो त्याचा एक भाग आहे, ही भूमिका त्यांनी मांडली. त्यामुळे वृक्ष, प्राणी, पाणी यांचे जतन करणे ही सामाजिक आणि आध्यात्मिक जबाबदारी ठरते.एकूणच संत एकनाथांची निसर्गदृष्टी करुणा, कृतज्ञता आणि सहजीवनावर आधारित आहे. आजच्या काळात पर्यावरण रक्षणासाठी त्यांचे विचार अत्यंत मार्गदर्शक ठरतात.थोडक्यात एकनाथांनी गोदावरी नदीला 'माता' म्हटले. पाणी, अन्न, हवा यांना त्यांनी पवित्र मानले. त्यांच्या साहित्यातून निसर्गाशी जबाबदारीने वागण्याचा संदेश मिळतो.आज नद्या प्रदूषित होत आहेत. एकनाथांची निसर्गपूजा आजच्या नदीसंवर्धन चळवळीला दिशा देते.

संत तुकाराम : करुणा आणि सहजीवन:

संत तुकाराम हे मराठी भक्तीपरंपरेतील अत्यंत प्रभावी संतकवी होते. त्यांच्या अभंगांमध्ये भक्तीबरोबरच निसर्गाविषयीची गहन जाणीव प्रकर्षाने दिसून येते. तुकारामांनी निसर्गाला केवळ मानवी उपभोगाची वस्तू न मानता, त्याला आपुलकीने स्वीकारले. त्यांच्या दृष्टीने **निसर्ग हा परमात्म्याचा सजीव अविष्कार** आहे.

तुकारामांचा प्रसिद्ध अभंग आहे –

"वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे."

या ओळीतून त्यांनी झाडे, वेली, पशुपक्षी हे मानवाचे नातेवाईक असल्याची भावना व्यक्त केली आहे. मानव आणि निसर्ग यांच्यातील हे नाते मैत्रीचे आणि सहजीवनाचे आहे, असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. त्यामुळे निसर्गाचे शोषण करणे हे नैतिकदृष्ट्या अयोग्य ठरते.तुकारामांच्या अभंगांमध्ये डोंगर, नदी, आकाश, पाऊस, वारा यांचे उल्लेख आढळतात. हे घटक केवळ सौंदर्यासाठी नाहीत, तर ते ईश्वरी शक्तीचे प्रतीक आहेत. पावसाला ते जीवनदायी शक्ती मानतात, तर नदीला पवित्र प्रवाह समजतात. निसर्गातील प्रत्येक घटकाला ते भक्तीच्या भावनेने पाहतात.तुकारामांची निसर्गदृष्टी करुणेवर आधारित आहे. **ते प्राणी, पक्षी, वृक्ष यांच्याबद्दल ममत्व व्यक्त करतात. त्यांच्या मते, सर्व सृष्टीत एकच आत्मा आहे. त्यामुळे कोणत्याही जीवाला त्रास देणे म्हणजे स्वत:लाच दुखावणे** होय.आजच्या काळात पर्यावरणाचा मोठ्या प्रमाणावर नाश होत असताना तुकारामांचे विचार अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात. **निसर्गाशी मैत्री, सहजीवन आणि कृतज्ञता ही मूल्ये समाजाने स्वीकारली तरच शाश्वत विकास शक्य आहे. संत तुकारामांचे अभंग आजही मानवाला निसर्गाशी सुसंवाद ठेवण्याचा संदेश देतात. म्हणून संत** तुकाराम यांची आधुनिक पर्यावरणवादातही "निसर्ग कुटुंब" ही संकल्पना आपल्याला दिसून येते. जी तुकारामांनी चार शतकांपूर्वी मांडली होती.

संत बहिणाबाई : स्त्री आणि निसर्ग:

संत बहिणाबाई या मराठी संत परंपरेतील एक महत्त्वाच्या कवयित्री असून त्यांच्या काव्यात स्त्रीजीवन आणि निसर्ग यांचे अतूट नाते दिसून येते. बहिणाबाईंच्या अभंगांमध्ये स्त्रीच्या भावना, श्रम, वेदना आणि तिचे निसर्गाशी असलेले नाते अत्यंत प्रभावीपणे व्यक्त झाले आहे. त्यांच्यासाठी निसर्ग हा स्त्रीच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे.**बहिणाबाईंच्या कवितेत शेती, माती, पाऊस, झाडे, पीक, वारा, सूर्य यांचा वारंवार उल्लेख येतो. ग्रामीण स्त्रीचे जीवन या नैसर्गिक घटकांवरच अवलंबून असल्यामुळे त्या निसर्गाला जीवनदाता मानतात. स्त्री जशी कुटुंबाला पोसते, तसेच पृथ्वी संपूर्ण मानवजातीला पोसते. त्यामुळे स्त्री आणि निसर्ग यांच्यात समानता बहिणाबाई दाखवतात.त्यांच्या काव्यात स्त्रीचे श्रम आणि निसर्गाची फलप्रदता यांचा सुंदर संबंध आढळतो. जशी स्त्री कष्ट करून संसार उभा करते**, तसेच निसर्ग कष्ट करून अन्नधान्य, पाणी आणि जीवन देतो. दोघांचेही शोषण होत असल्याची सूक्ष्म जाणीव बहिणाबाईंच्या कवितेत दिसते. त्यामुळे त्यांच्या काव्यात स्त्रीसन्मान आणि निसर्गसंरक्षण हे परस्परांशी जोडलेले आहेत.बहिणाबाईंची निसर्गदृष्टी करुणा, कृतज्ञता आणि सहजीवनावर आधारित आहे. त्या स्त्रीला आणि निसर्गाला आदराने पाहण्याचा संदेश देतात. आजच्या काळात 'इको-फेमिनिझम' म्हणजे स्त्रीवाद आणि पर्यावरणवाद यांचा जो विचार आहे, त्याचे मूळ बहिणाबाईंच्या काव्यात दिसते. त्यामुळे त्यांची निसर्गदृष्टी आधुनिक समाजासाठी अत्यंत मार्गदर्शक ठरते.थोडक्यात बहिणाबाईंच्या कवितेत शेती, पाऊस, माती, श्रम यांचे सुंदर चित्रण आहे. स्त्री आणि निसर्ग यांचे शोषण एकसारखेच होत असल्याचे त्यांच्या कवितांतून सूचित होते.आज 'इको-फेमिनिझम' म्हणजे स्त्रीवाद आणि पर्यावरणवाद यांचा संबंध मानला जातो. बहिणाबाई त्याची आद्य प्रवर्तक आहेत.

संत काव्यातील पर्यावरणीय मूल्ये:

मराठी संत साहित्य ही केवळ भक्तीपरंपरा नसून ती जीवनदृष्टी देणारी समृद्ध परंपरा आहे. संतांनी आपल्या काव्यातून मानव, निसर्ग आणि ईश्वर यांच्यातील एकात्मता मांडली. त्यामुळे संतांच्या काव्यात पर्यावरणीय मूल्ये प्रकर्षाने दिसून येतात. ही मूल्ये आजच्या पर्यावरणीय संकटांच्या काळात फार महत्त्वाची ठरतात.संत कवी संपूर्ण सृष्टीत परमात्मा पाहतात. ज्ञानेश्वर म्हणतात, "जळी स्थळी काष्ठी पाषाणी, परी तोचि आहे सर्वांगी." या ओळींमधून निसर्गातील प्रत्येक घटक पवित्र असल्याची भावना व्यक्त होते. त्यामुळे झाडे, पाणी, माती, प्राणी यांचे शोषण करणे हे अधर्म मानले जाते. निसर्गपूजेची ही भावना पर्यावरण संवर्धनाचा पाया आहे.संतांच्या काव्यात सहजीवन हे अत्यंत महत्त्वाचे मूल्य आहे. तुकाराम म्हणतात, "वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे." याचा अर्थ झाडे आणि प्राणी हे आपले नातेवाईक आहेत. ही भावना मानवकेंद्री दृष्टीला छेद देते आणि पर्यावरणकेंद्री दृष्टी निर्माण करते.

करुणा हे संत साहित्यातील आणखी एक महत्त्वाचे पर्यावरणीय मूल्य आहे. ही करुणा केवळ माणसांपुरती मर्यादित नसून ती सर्व जीवांसाठी आहे. नामदेव आणि तुकाराम प्राणी, पक्षी, झाडे यांबद्दल ममत्व व्यक्त करतात. त्यामुळे हिंसा, शोषण आणि निर्दयता यांना विरोध केला जातो.संयम आणि मर्यादा ही संतांनी दिलेली मोठी शिकवण आहे. संतांनी भोगवाद नाकारून साधेपणाचा मार्ग सांगितला. कमी वापर, कमी उपभोग आणि समाधान ही तत्त्वे शाश्वत विकासाचीच तत्त्वे आहेत. आजच्या अति उपभोगाच्या संस्कृतीत ही शिकवण फार महत्त्वाची आहे.संतांच्या काव्यात कृतज्ञतेची भावना दिसते. निसर्गाने दिलेल्या अन्न, पाणी, हवा याबद्दल कृतज्ञ असणे ही पर्यावरणीय जाणीव आहे. त्यामुळे निसर्गाचे संरक्षण करण्याची नैतिक जबाबदारी निर्माण होते.**एकूणच संतांच्या काव्यातील पर्यावरणीय मूल्ये—निसर्गपूजा, सहजीवन, करुणा, संयम आणि कृतज्ञता—आजच्या पर्यावरणीय संकटांवर उपाय सुचवतात. ही मूल्ये स्वीकारली तर मानव आणि निसर्ग यांच्यात पुन्हा संतुलन निर्माण होऊ शकते**.

संत काव्य आणि वर्तमान समाजपरिवर्तन:

आजचा समाज झपाट्याने बदलत आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि तंत्रज्ञानामुळे मानवी जीवन सुलभ झाले असले तरी त्याचा मोठा परिणाम निसर्गावर झाला आहे. प्रदूषण, जंगलतोड, पाण्याची टंचाई, जागतिक तापमानवाढ यांसारख्या समस्यांनी मानवाचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. या पार्श्वभूमीवर समाजपरिवर्तनासाठी निसर्गकेंद्रित विचारांची गरज निर्माण झाली आहे. ही दृष्टी आपल्याला संतांच्या काव्यातून मिळते.संत कवींनी निसर्गाला परमात्म्याचे रूप मानले. ज्ञानेश्वर म्हणतात, "जळी स्थळी काष्ठी पाषाणी, परी तोचि आहे सर्वांगी." म्हणजे संपूर्ण सृष्टी पवित्र आहे. त्यामुळे निसर्गाचे शोषण करणे म्हणजे अधर्म होय. हा विचार आजच्या पर्यावरणीय चळवळींसाठी नैतिक आधार ठरतो.

तुकारामांनी “वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे” असे सांगून मानव आणि निसर्ग यांचे नाते कुटुंबासारखे आहे हे स्पष्ट केले. आज वृक्षतोड आणि जैवविविधतेचा नाश होत असताना हा संदेश फार महत्त्वाचा ठरतो. समाज जर निसर्गाला नातेवाईक मानेल तरच त्याचे संरक्षण होईल.नामदेव, एकनाथ आणि बहिणाबाई यांच्या कवितांत ग्रामीण जीवन आणि निसर्गाशी असलेली जवळीक दिसते. शेती, पाणी, जनावरे यांचे महत्त्व त्यांनी अधोरेखित केले. आज शेतकरी संकटात असताना हे विचार शाश्वत शेती आणि नैसर्गिक जीवनपद्धतीकडे वळण्याची प्रेरणा देतात.वर्तमान समाजपरिवर्तनाचा केंद्रबिंदू म्हणजे पर्यावरणीय जागरूकता. प्लास्टिकविरहित जीवन, वृक्षलागवड, नदी स्वच्छता यांसारख्या चळवळी संतांच्या निसर्गदृष्टीशी सुसंगत आहेत. म्हणून संतांचे काव्य आजही समाजाला निसर्गाशी सुसंवाद ठेवण्याचा मार्ग दाखवते.आज समाज पर्यावरणीय जागरूक होत आहे—वृक्षलागवड, प्लास्टिक बंदी, नदी स्वच्छता, सेंद्रिय शेती. या सर्व चळवळींना संत काव्य वैचारिक आधार देते.

संत साहित्य आणि आजचा शाश्वत विकास:

शाश्वत विकास ही आजच्या जागतिक समाजाची अत्यंत महत्त्वाची संकल्पना आहे. वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांना धोका न पोहोचवणे म्हणजे शाश्वत विकास. पर्यावरणाचा समतोल राखून आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रगती साधणे हा त्याचा मुख्य उद्देश आहे. ही संकल्पना जरी आधुनिक वाटत असली, तरी तिचे मूळ भारतीय संत साहित्यामध्ये आढळते.मराठी संत कवींनी निसर्ग आणि मानव यांच्यातील समतोलावर भर दिला. संत ज्ञानेश्वरांनी संपूर्ण सृष्टी एकाच चैतन्याने व्यापलेली आहे असे सांगितले. त्यामुळे निसर्गाचे शोषण करणे हे अधर्म मानले गेले. संत तुकारामांनी “वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे” असे सांगून मानव आणि निसर्ग यांचे नाते कुटुंबासारखे असल्याचे मांडले. हेच शाश्वत विकासाचे मूलतत्त्व आहे—सहजीवन.संतांनी भोगवादाऐवजी संयमाचा मार्ग दाखवला. आजची उपभोगप्रधान संस्कृती नैसर्गिक संसाधनांचा अमर्याद वापर करते. संतांनी मात्र साधेपणा, मर्यादा आणि समाधान यांचा पुरस्कार केला. हीच तत्त्वे शाश्वत उपभोगाची आधारभूत मूल्ये आहेत. कमी वापर, कमी अपव्यय आणि जास्त पुनर्वापर या आधुनिक तत्त्वांचा संत साहित्याशी निकट संबंध आहे.संत नामदेव, एकनाथ आणि बहिणाबाई यांनी शेती, पाणी, माती आणि श्रम यांचे महत्त्व अधोरेखित केले. यामुळे स्थानिक साधनसंपत्तीचा आदर आणि संरक्षणाची भावना निर्माण होते. आज सेंद्रिय शेती, जलसंधारण आणि जैवविविधतेचे संरक्षण या चळवळी संतांच्या विचारांशी सुसंगत आहेत.संत काव्यात करुणा आणि कृतज्ञता ही महत्त्वाची मूल्ये आहेत. निसर्गाने दिलेल्या अन्न, पाणी आणि जीवनाबद्दल कृतज्ञ असणे म्हणजेच त्याचे जतन करण्याची जबाबदारी स्वीकारणे. आज पर्यावरणीय शिक्षणात हीच भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.म्हणूनच संत कविता आजच्या समाजातील शाश्वत विकासासाठी प्रेरणादायी ठरते. निसर्गाशी सुसंवाद, संयम, सहजीवन आणि नैतिकता या मूल्यांवर आधारित विकासच खऱ्या अर्थाने टिकाऊ ठरू शकतो.आज ‘शाश्वत विकास’ ही जागतिक संकल्पना आहे. संतांनी संयम, मर्यादा आणि संतुलन यांचा पुरस्कार केला. हीच शाश्वततेची मूळ तत्त्वे आहेत.

निष्कर्ष:

मराठी संत कवितेमधील निसर्गदृष्टी आणि आजची सामाजिक स्थिती यांचा तुलनात्मक विचार केला असता असे स्पष्ट होते की संत साहित्य ही केवळ **आध्यात्मिक परंपरा नसून ती पर्यावरणीय आणि सामाजिक मार्गदर्शन करणारी वैचारिक शक्ती** आहे.संतांनी निसर्गाला केवळ उपभोगाची वस्तू न मानता, त्याला सजीव, पवित्र आणि आत्म्याने युक्त असे मानले. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम आणि बहिणाबाई यांच्या कवितांतून निसर्गाशी असलेले सुसंवादी नाते स्पष्टपणे दिसते.आजच्या समाजात औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि भोगवादी जीवनशैलीमुळे निसर्गाचा मोठ्या प्रमाणावर ऱ्हास झाला आहे. जंगलतोड, जलप्रदूषण, हवामान बदल, जैवविविधतेचा नाश या समस्या मानवी अस्तित्वालाच आव्हान देत आहेत. या परिस्थितीत संत कवितेतील निसर्गदृष्टी अधिकच महत्त्वाची ठरते. संतांनी मांडलेले सहजीवन, करुणा, संयम आणि कृतज्ञता ही मूल्ये आधुनिक पर्यावरणीय विचारांचीच मुळे आहेत.संत तुकारामांचे “वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे” हे विधान आजच्या पर्यावरणीय चळवळींसाठी घोषवाक्य ठरू शकते. संत ज्ञानेश्वरांचे अद्वैत तत्त्वज्ञान मानव आणि निसर्ग यांच्यातील भेद नाकारते, जे आजच्या ‘पर्यावरणकेंद्रित’ दृष्टिकोनाशी सुसंगत आहे. बहिणाबाईंच्या कवितेतील स्त्री आणि निसर्ग यांचे नाते आजच्या इको-फेमिनिझमच्या संकल्पनेशी जुळते.आजची सामाजिक स्थिती परिवर्तनाच्या मार्गावर आहे. पर्यावरणीय जागरूकता वाढत आहे, लोक वृक्षलागवड, जलसंधारण, सेंद्रिय शेती याकडे वळत आहेत. या सर्व प्रयत्नांना संत काव्य नैतिक आणि सांस्कृतिक आधार देते. संतांच्या विचारांशिवाय पर्यावरणीय चळवळी केवळ तांत्रिक राहतील; परंतु **संत**

साहित्य त्यांना मानवी संवेदना आणि मूल्ये देते.म्हणूनच संत कवितेतील निसर्गदृष्टी ही आजच्या सामाजिक संकटांवर उत्तर देणारी आहे. जर **समाजाने संतांच्या निसर्गमूल्यांना आत्मसात केले, तरच मानव आणि निसर्ग यांच्यात पुन्हा संतुलन निर्माण होईल आणि खऱ्या अर्थाने शाश्वत, समतोल आणि न्याय्य समाज** उभा राहू शकेल. मराठी संत कवितेमधील पर्यावरणीय संवेदना ही केवळ **साहित्यिक सौंदर्य नसून ती सामाजिक परिवर्तनाची शक्ती** आहे. संतांनी निसर्गाशी मैत्री, करुणा आणि सहजीवन शिकवले. आजच्या पर्यावरणीय संकटांवर मात करण्यासाठी संत साहित्य आपल्याला नवे मार्ग दाखवते. म्हणून संत काव्य वर्तमान काळातही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची:

1. ढेरे, रामचंद्र चिंतामण. मराठी संत साहित्य. पॉप्युलर प्रकाशन, २००४.
2. देशपांडे, गो. तु. संत साहित्य आणि समाज. कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, १९९८.
3. ज्ञानेश्वर. ज्ञानेश्वरी. संपादक वि. म. कुलकर्णी, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, १९९५.
4. एकनाथ. एकनाथी भागवत. संपादक रा. स. जोग, पुणे प्रकाशन, २००२.
5. नामदेव. नामदेवांची अभंग गाथा. संपादक न. र. फाटक, राजहंस प्रकाशन, १९९४.
6. तुकाराम. तुकाराम गाथा. संपादक विश्वास पाटील, महाराष्ट्र साहित्य अकादमी, २००१.
7. नेने, म. स. संत तुकाराम. पॉप्युलर प्रकाशन, २००५.
8. करंदीकर, स. ग. भक्ती चळवळ आणि मराठी संत. मेहता पब्लिशिंग हाऊस, १९९६.
9. जगदाळे, रा. भा. भारतीय पर्यावरणीय विचार. अलाइड पब्लिशर्स, २०१०.
10. गाडगीळ, माधव आणि रामचंद्र गुहा. समकालीन भारतातील निसर्गाचा वापर आणि गैरवापर. पेंग्विन प्रकाशन, १९९५.

मराठी साहित्यातील पर्यावरण जाणीव: एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. रोहित वाडीले
एस.पी.डी.एम. महाविद्यालय, शिरपूर

प्रस्तावना:

साहित्य हे समाजाचा आरसा असते. मानवी जीवन आणि निसर्ग यांचे अतूट नाते आहे. प्राचीन काळापासून मराठी साहित्यात निसर्गाचे वर्णन येत गेले आहे, परंतु आधुनिक काळात पर्यावरणाचा होत असलेला ऱ्हास आणि हवामान बदल या पार्श्वभूमीवर साहित्यातील 'पर्यावरणवादी दृष्टिकोन'अभ्यासणे महत्त्वाचे ठरते.मानव आणि निसर्ग यांचे नाते आदिम काळापासून चालत आलेले आहे. निसर्ग हा मानवाचा केवळ आधार नसून तो जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. मराठी संस्कृती आणि साहित्यावरही या निसर्गाचा खोलवर परिणाम झाला आहे. 'साहित्य' हे समाजाचे आणि सभोवतालच्या परिस्थितीचे प्रतिबिंब असते. त्यामुळे निसर्गात होणारे बदल, पर्यावरणाचा समतोल आणि मानवाचा निसर्गातील हस्तक्षेप या सर्व बाबी साहित्यात उमटणे स्वाभाविक आहे.

प्राचीन मराठी साहित्यापासून ते आधुनिक साहित्यापर्यंत निसर्ग विविध रूपांत भेटतो. सुरुवातीच्या काळात निसर्ग केवळ पार्श्वभूमी म्हणून किंवा सौंदर्याचे प्रतीक म्हणून साहित्यात आला. संत साहित्यात निसर्गाला आध्यात्मिक अधिष्ठान लाभले. संत तुकाराम जेव्हा "वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे" म्हणतात, तेव्हा तो केवळ काव्याचा भाग नसून ती एक महान पर्यावरणवादी जाणीव असते. निसर्गाला सगे-सोयरे मानण्याची ही वृत्ती मानवाला पर्यावरणाशी जोडण्याचे काम करते.पंडिती व शाहिरी काव्य: यात निसर्गाचा वापर प्रामुख्याने शृंगार किंवा वर्णनासाठी केला आहे.

प्रस्तुत संशोधन निबंधात मराठी साहित्याच्या विविध कालखंडातील निसर्ग चित्रणाचा आढावा घेतला आहे. बालकवींची निसर्ग कविता, ना. धों. महानोरांचे रानकाव्य, व्यंकटेश माडगुळकर आणि आनंद यादव यांच्या ग्रामीण साहित्यातील निसर्ग-मानव संघर्ष, तसेच समकालीन साहित्यात व्यक्त होणारी पर्यावरणाच्या ऱ्हासाची चिंता यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. निसर्ग हा मानवाच्या उपभोगाची वस्तू नसून तो जीवनाचा आधारस्तंभ आहे, ही जाणीव मराठी साहित्याने कशी जोपासली आहे, याचा चिकित्सक अभ्यास या शोधनिबंधात केला आहे.

संत साहित्यापासून ते अर्वाचीन काळातील 'बालकवी' यांच्यापर्यंत निसर्गाचे वर्णन प्रामुख्याने आध्यात्मिक, सौंदर्यवादी किंवा भावना व्यक्त करण्यासाठी केले गेले. येथे निसर्गाशी सख्य होते, पण 'पर्यावरणाचा ऱ्हास' ही संकल्पना नव्हती.मराठी साहित्याचा पाया हा संतांनी रचला आहे. संतांच्या साहित्यात निसर्ग हा केवळ उपभोग्य वस्तू नसून तो ईश्वरी रूपाचा अविभाज्य भाग आहे.संत तुकाराम: "वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे" या उक्तीतून त्यांनी मानवाचे निसर्गाशी असलेले रक्ताचे नाते स्पष्ट केले.संत ज्ञानेश्वर: त्यांनी पसायदानात "चंद्रमे जे अलांछन, मार्तंड जे तापहीन" असे म्हणून सृष्टीतील घटकांच्या कल्याणाची प्रार्थना केली. संतांनी चराचर सृष्टीमध्ये ईश्वराचे अस्तित्व मानल्यामुळे पर्यावरणाचे रक्षण ही एक नैसर्गिक वृत्ती बनली होती.

विसाव्या आणि एकविसाव्या शतकात झालेल्या प्रचंड औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि वृक्षतोडीमुळे निसर्गाचा समतोल बिघडला आहे. जागतिक तापमानवाढ आणि हवामान बदल यांसारख्या समस्यांनी आज उग्र रूप धारण केले आहे. या संकटकाळात साहित्याने केवळ निसर्गाचे वर्णन करून चालणार नाही, तर पर्यावरणाप्रती संवेदनशीलता निर्माण करणे आवश्यक आहे. साहित्यातील या भूमिकेलाच आधुनिक समीक्षेत 'इको-क्रिटिसिझम' किंवा 'पर्यावरणवादी समीक्षा' असे म्हटले जाते.

औद्योगिकीकरणानंतरच्या काळात, विशेषतः साठच्या दशकानंतर, साहित्यात 'पर्यावरणाचे प्रश्न' थेटपणे येऊ लागले. निसर्गाचे होणारे शोषण, प्रदूषण आणि असंतुलन हे साहित्याचा विषय बनले. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला निसर्ग कवितेच्या केंद्रस्थानी आला.बालकवी यांना'निसर्गाचे कवी' म्हटले जाते. 'आनंदी आनंद गडे, इकडे तिकडे चोहीकडे' किंवा 'फूलराणी' या कवितांमधून त्यांनी निसर्गाचे मानवीकरण केलेआहे.ना. धों. महानोरहे'रानकवी' म्हणून प्रसिद्धआहेत. महानोरांनी शेती, माती आणि पावसाचे अस्सल चित्रण केले. त्यांच्या कवितांमधून निसर्ग हा मानवाचा सखा म्हणून समोर येतो.

ग्रामीण साहित्याने निसर्गाशी थेट नाळ जोडली. व्यंकटेश माडगुळकर, आनंद यादव यांच्या साहित्यात निसर्ग हा केवळ सुंदर नसून तो मानवी जीवनावर परिणाम करणारी कठोर शक्ती म्हणून दिसतो.मराठी गद्य साहित्यात निसर्गाचे बदलत जाणारे रूप आणि मानवी जीवनावरील त्याचे परिणाम प्रभावीपणे मांडले आहेत.व्यंकटेश माडगुळकर यांनी'बनगरवाडी' आणि 'वावटळ' यांसारख्या कादंबऱ्यांमध्ये निसर्गाचे रौद्र रूप, दुष्काळ आणि त्या परिस्थितीत जगणारा माणूस यांचे दर्शन घडते.सदानंद देशमुखयांच्या'तहान' सारख्या कादंबऱ्यांमधून पाणी टंचाई आणि निसर्गाच्या ऱ्हासामुळे उद्ध्वस्त होणारे ग्रामीण जीवन अधोरेखित होते.आनंद यादवलिखित'झोंबी' सारख्या साहित्यातून ग्रामीण निसर्ग आणि बदलत जाणारे गाव याचे चित्रण आढळते.

आधुनिक मराठी साहित्यात वाढत्या शहरीकरणामुळे नष्ट होत असलेल्या निसर्गाबद्दलची चिंता प्रकर्षाने जाणवते.शहरातील कॉँक्रीटची जंगले, प्रदूषित नद्या आणि नष्ट होत चाललेली वनसंपदा यावर अनेक समकालीन कवी आणि लेखक भाष्य करत आहेत.पर्यावरणवादी समीक्षा ही संकल्पना आता मराठी साहित्यात रुजली असून, साहित्यिक निसर्गाचा ऱ्हास हा केवळ निसर्गाचा नसून तो मानवी संस्कृतीचा विनाश आहे, असा इशारा देत आहेत.आजचे मराठी साहित्य केवळ निसर्गाचे गुणगान करत नाही, तर ते लोकांना जागरूक करण्याचे कामही करत आहे. विज्ञान कथा, पर्यावरणवादी ललित लेख आणि निसर्गविषयक आत्मचरित्रे यातून 'शाश्वत जीवनशैली' मांडली जात आहे. मारुती चितमपल्ली यांचे 'निसर्गवाचन' किंवा 'चक्रवाक' यांसारखे लेखन पक्षी, प्राणी आणि जंगले यांच्याबद्दल शास्त्रोक्त आणि रसाळ माहिती देऊन वाचकांमध्ये पर्यावरण प्रेम निर्माण करते.आजच्या काळात पर्यावरणाच्या ऱ्हासावर थेट भाष्य करणारे साहित्य निर्माण होत आहे. वाढते शहरीकरण, वृक्षतोड आणि प्रदूषणाबद्दल साहित्यिक चिंता व्यक्त करत आहेत. यामध्ये सायली राजाध्यक्ष, मिलिंद वाटवे यांसारख्या लेखकांच्या कामाचा उल्लेख करता येईल.

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून मराठी साहित्यातील पर्यावरणाच्या विविध छटांचा आणि जाणिवांचा चिकित्सक अभ्यास केला आहे. मराठी साहित्याच्या प्रारंभापासून म्हणजेच संत साहित्यापासून ते आजच्या आधुनिक साहित्यापर्यंत निसर्ग हा केवळ एक 'पार्श्वभूमी' नसून तो एक 'जिवंत पात्र' म्हणून वावरला आहे. संतांनी निसर्गात ईश्वराचे रूप पाहिले, तर आधुनिक कवींनी त्यात मानवी भावनांचे प्रतिबिंब शोधलेआहे.

साहित्यात निसर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन प्रामुख्याने 'सौंदर्यवादी' आणि 'आध्यात्मिक' होता. मात्र, जसजसे शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरण वाढत गेले, तसतसा हा दृष्टिकोन बदलून तो 'अस्तित्ववादी' आणि 'पर्यावरणवादी' बनला आहे. आजचे साहित्य पर्यावरणाच्या ऱ्हासाबद्दल केवळ दुःख व्यक्त करत नाही, तर मानवी हव्यासामुळे होणाऱ्या विनाशाचा इशाराही देतआहे.ग्रामीण साहित्याने निसर्ग आणि मानवी जीवन यांच्यातील अद्वैत सर्वात प्रभावीपणे मांडले आहे. शेती, माती, पाऊस आणि दुष्काळ या चक्रांमधून निसर्ग मानवाचे जगणे कसे घडवतो किंवा बिघडवतो, याचे वास्तववादी चित्रण या साहित्यातून समोर आले आहे.

मारुती चितमपल्ली यांच्यासारख्या लेखकांच्या निसर्गलेखनातून आणि आधुनिक कवींच्या पर्यावरणवादी कवितांमधून वाचकांमध्ये एक प्रकारची 'पर्यावरण साक्षरता' निर्माण झाली आहे. साहित्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन न राहता ते पर्यावरण संवर्धनाचे एक प्रभावी माध्यम बनले आहे.या काळात हवामान बदलाचे संकट अधिक गडद होत असताना, मराठी साहित्याला 'इको-क्रिटिसिझम'च्याअंगाने अधिक सकस होण्याची गरज आहे. पर्यावरणाचे रक्षण हा केवळ विज्ञानाचा किंवा भूगोलाचा विषय नसून, तो मानवी संस्कृतीच्या अस्तित्वाचा प्रश्न आहे, ही जाणीव साहित्य अधिक प्रगल्भ करून देते.

मराठी साहित्याने जपलेली ही 'पर्यावरण जाणीव' मानवाला पुन्हा निसर्गाकडे नेणारी आणि त्याला पृथ्वीशी जोडणारी एक वैचारिक साखळी आहे. भविष्यात साहित्यातील ही जाणीव अधिक कृतीशील झाल्यास पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी समाजाला मोठी प्रेरणा मिळेल.

संदर्भ ग्रंथ:

1. कोत्तापल्ले, नागनाथ (संपा.): साहित्य आणि पर्यावरण, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.

2. काव्र्हालो, सिसिलिया: निसर्ग आणि मराठी साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
3. पाटील, आनंद: तुलनात्मक साहित्य : सिद्धांत आणि उपयोजन, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
4. धोंड, म. वा.: ऐसा विटेवरू गाजला, मौज प्रकाशन, मुंबई.
5. जोशी, प्र. न.: मराठी साहित्यातील निसर्ग, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन.

लिंगायत समाजाचे साहित्य: मानवता, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास

संशोधक विद्यार्थी
आरती अनिल जायगावकर

मार्गदर्शक
डॉ. वासुदेव सोमाजी वले

सह मार्गदर्शक
डॉ. माणिक माधव बागले

प्रस्तावना (Introduction):

१२व्या शतकात दक्षिण भारतात, विशेषतः कर्नाटकाच्या भूमीवर उदयाला आलेली लिंगायत चळवळ ही केवळ धार्मिक क्रांती नसून ती एक प्रगत 'मानवतावादी' जीवनशैली होती. या चळवळीचा पाया म्हणजे 'वचनसाहित्य' होय. हे साहित्य जगातील अशा दुर्मिळ साहित्यांपैकी एक आहे, जेथे जनसामान्यांच्या भाषेतून (कन्नड) व्यक्त झाले आणि ज्याचा उद्देश केवळ आध्यात्मिक मुक्ती नसून एक न्याय्य, समतावादी आणि शाश्वत समाज निर्माण करणे हा होता.

आजच्या २१व्या शतकात जेव्हा जग हवामान बदल, सामाजिक विषमता आणि आर्थिक अस्थिरतेशी झुंजत आहे, तेव्हा ८०० वर्षांपूर्वीच्या वचनसाहित्यातील मूल्ये अधिक प्रासंगिक ठरतात. मानवता, पर्यावरणरक्षण आणि शाश्वत विकास या आधुनिक संकल्पनांची बीजे बसवेश्वरांच्या 'कयाक' (प्रामाणिकश्रम) आणि 'दसोह' (अर्पण) या तत्त्वांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येतात. प्रस्तुत शोधनिबंध लिंगायत साहित्याच्या माध्यमातून या तीनही आयामांचा सखोल मागोवा घेण्याचा प्रयत्न करतो.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Background):

मध्ययुगीन काळात भारतीय समाज हा जातिव्यवस्था, कर्मकांड आणि विषमतेच्या चौकटीत अडकलेला होता. शूद्र आणि स्त्रियांना शिक्षणापासून व अध्यात्मापासून वंचित ठेवले गेले होते. अशा अंधकारमय परिस्थितीत महात्मा बसवेश्वर यांनी कल्याण (कर्नाटक) येथे 'अनुभवमंटप' या जगातील पहिल्या लोकशाही संसदेची स्थापना केली. त्यांनी प्रस्थापित व्यवस्थेला आव्हान देऊन 'शरण' संप्रदायाची निर्मिती केली.

संशोधनाचीउद्दिष्टे (Objectives of the Research)

कोणत्याही संशोधनाचा पाया हा त्याच्या उद्दिष्टांवर अवलंबून असतो. लिंगायत साहित्याचा मानवता, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास या अंगाने अभ्यास करताना खालील उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत: मानवतावादी मूल्यांचा शोध घेणे: वचन साहित्याने १२ व्याशतकात प्रस्थापित जातीव्यवस्थानाकारून 'मानुसकी' हाच खरा धर्म कसा मानला, याचा अभ्यास करणे.'कयाक' तत्त्वाचे आर्थिक विश्लेषण: "कयाकवेकैलास" (श्रम हाच स्वर्ग) या संकल्पनेचाआजच्या आधुनिक रोजगार आणि आर्थिक स्वावलंबनाच्या संदर्भात सखोल अभ्यास करणे. पर्यावरण संवर्धनाचे आयाम तपासणे: वचनकारांनी निसर्ग, प्राणीमात्रआणि नैसर्गिक संसाधने यांच्याबद्दल मांडलेले विचार आधुनिक 'Environmental Ethics'च्या कसोटीवर तपासणे. शाश्वत विकासाशी सांगड घालणे: संयुक्त राष्ट्रांच्या (UN) शाश्वत विकास उद्दिष्टांशी (SDGs) वचन साहित्यातील 'दसोह' आणि 'अपरिग्रह' या मूल्यांची तुलना करणे.स्त्री-पुरुष समानतेचा अभ्यास: वचन साहित्यानेस्त्रियांनादिलेले वैचारिक स्वातंत्र्य आणित्याचे सामाजिक परिणाम अधोरेखितकरणे.

संशोधन कार्यपद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोधनिबंध पूर्ण करण्यासाठी 'गुणात्मक' (Qualitative) आणि 'विश्लेषणात्मक' (Analytical) संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यातआलाआहे.

माहितीचे संकलन (Data Collection):प्राथमिक स्रोत महात्मा बसवेश्वर, अक्कमहादेवी, अल्लमप्रभू, आणि इतर प्रमुख वचनकारांच्यामूळवचनांचा (मराठी आणि हिंदी अनुवादासह) अभ्यास.दुय्यम स्रोत लिंगायत धर्मावर आधारित ग्रंथ, नामवंतसंशोधकांचे लेख (उदा. डॉ. एम. एम. कलबुर्गी, डॉ. शं. बा. जोशी), विद्यापीठांचे प्रबंध, आणि अधिकृत शोधपत्रिकांमधील संदर्भ.

मानवतावाद: जाती निर्मूलन आणि स्त्री समानता:

लिंगायत चळवळीचागाभाहा ‘मानवतावाद’ आहे. १२ व्याशतकातजेव्हा समाज उतरंडीच्या जाती व्यवस्थेत अडकला होता, तेव्हा वचन साहित्याने माणसाला जन्माच्या श्रेष्ठत्वाकडून कर्माच्या श्रेष्ठत्वाकडे नेले.

‘कयाक’ (Kayaka) – श्रमाची प्रतिष्ठा:

‘कयाक’ हा शब्द लिंगायत वचन साहित्यातीलकेवळ एक शब्द नसून तो मानवी जीवनालानवी दिशा देणारा एक महान आर्थिक आणि आध्यात्मिक सिद्धांत आहे. महात्मा बसवेश्वरांनी “कयाकवेकैलास” (श्रम हाच स्वर्ग/कैलास) हे सूत्र मांडूनश्रमाला दैवी दर्जा प्राप्त करून दिला.

‘दसोह’ (Dasoha) आणि सामाजिक न्याय:

‘दसोह’ ही लिंगायत वचन साहित्यातील अत्यंत क्रांतिकारी आणिमानवतेचा विचार करणारी संकल्पना आहे. ज्याप्रमाणे ‘कयाक’ माणसाला स्वावलंबी बनवते, त्याचप्रमाणे ‘दसोह’ माणसाला सामाजिक जबाबदारीचीजाणीवकरून देते.

वचनसाहित्य आणि पर्यावरण:

लिंगायत वचनसाहित्य हे केवळ मानवी संबंधांचे भाष्य करत नाही, तर ते मानव आणि निसर्ग यांच्यातील अतूट नात्याचा एक भक्कम दस्तऐवज आहे. ८०० वर्षांपूर्वी वचनकारांनी निसर्गाकडे पाहण्याचा जो दृष्टिकोन मांडला, तो आजच्या 'हवामानबदल' (Climate Change) आणि 'पर्यावरणऱ्हासाच्या' काळात अत्यंत मार्गदर्शक ठरतो. वचनसाहित्यात निसर्गाला 'ईश्वराचीनिर्मिती' मानण्यापेक्षा 'ईश्वराचेसाक्षातरूप' मानलेगेले आहे. वचनकारांनी परमेश्वराला 'शून्य' किंवा 'प्रकाश' म्हणण्यासोबतच तो निसर्गातील प्रत्येक कणात व्यापलेला आहे, असे प्रतिपादन केले. यामुळे निसर्गाचे संरक्षण करणे ही केवळ सामाजिक गरज न राहता ती एक आध्यात्मिक जबाबदारी बनली.

वचन साहित्य आणि पर्यावरण:

लिंगायत वचन साहित्य हे केवळ मानवी संबंधांचे भाष्य करतनाही, तर ते मानव आणि निसर्ग यांच्यातीलअतूटनात्याचा एक भक्कमदस्तऐवजआहे. ८०० वर्षांपूर्वीवचनकारांनीनिसर्गाकडेपाहण्याचा जो दृष्टिकोनमांडला, तो आजच्या ‘हवामान बदल’ (Climate Change) आणि ‘पर्यावरण ऱ्हासाच्या’ काळात अत्यंत मार्गदर्शक ठरतो. वचन साहित्यातनिसर्गाला ‘ईश्वराचीनिर्मिती’ मानण्यापेक्षा ‘ईश्वराचे साक्षात रूप’ मानलेगेलेआहे. वचनकारांनीपरमेश्वराला ‘शून्य’ किंवा ‘प्रकाश’ म्हणण्यासोबतच तो निसर्गातील प्रत्येक कणातव्यापलेलाआहे, असे प्रतिपादन केले. यामुळेनिसर्गाचे संरक्षण करणे ही केवळ सामाजिक गरज न राहता ती एक आध्यात्मिक जबाबदारीबनली.

शाश्वत विकास आणि वचन साहित्य: एक भविष्यवेधीदृष्टिकोन:

‘शाश्वत विकास’ ही २१ व्याशतकातीलसर्वातमहत्त्वाची संकल्पना आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्याव्याख्येनुसार, “भविष्यातीलपिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्याक्षमतेशीतडजोड न करता, वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करणारा विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय.” जरी ही संकल्पना आधुनिक वाटत असली, तरी तिचीमूळतत्त्वे १२ व्याशतकातील लिंगायत वचन साहित्यात अत्यंत स्पष्टपणेआणिप्रभावीपणेमांडलेलीआढळतात. वचनकारांनीकेवळ ‘आर्थिक वाढ’ (Economic Growth) नव्हे, तर ‘नैतिक आणि सामाजिक प्रगती’ (Ethical and Social Progress) यावर आधारित विकासाचेमॉडेलजगालादिलेआहे.

वचनसाहित्याची आजच्या काळातील प्रासंगिकता:

बाराव्या शतकात महात्मा बसवेश्वर आणि त्यांच्या समकालीन शरण वचनकारांनी रचलेले साहित्य आजच्या २१ व्या शतकातील अत्यंत प्रगत आणि गुंतागुंतीच्या काळात ही दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक ठरतआहे.

समारोप (Conclusion):

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून ‘लिंगायत समाजाचे साहित्य: मानवता, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास’ या विषयाचा सखोल धांडोळा घेतला असता असे निदर्शनास येते की, १२ व्या शतकातील वचन साहित्य हे केवळ धार्मिक क्रांती नसून ते एक आधुनिक जीवनदर्शन आहे.मानवतावाद: वचन साहित्याने जाती-पातीच्या भिंती पाडून ‘माणूस’ हीच

एकमेव जात श्रेष्ठ मानली. 'अनुभव मंटप' हे जगातील अशा पहिल्या व्यासपीठाचे प्रतीक आहे जिथे विचारस्वातंत्र्य आणि लोकशाही मूल्यांची जोपासना झाली.पर्यावरण आणि शाश्वतता: निसर्गाला ईश्वराचे रूप मानून त्याचे संरक्षण करणे, ही वचनकारांची शिकवण आजच्या 'ग्लोबल वॉर्मिंग'च्या काळात पृथ्वी वाचवण्यासाठी अनिवार्य आहे.

संदर्भ सूची (Bibliography):

1. कलबुर्गी, एम. एम. (संपा.) (२००३) – वचन साहित्यातील समाजदर्शन, कर्नाटकविद्यापीठ, धारवाड.
2. देशमुख, वि. रा. (१९८२) – महात्मा बसवेश्वर आणि त्यांची वचने, महाराष्ट्र राज्यसाहित्य**,** संस्कृतीमंडळ**,**मुंबई.
3. कुंभार, अनुराधा (२०१३) – लिंगायत धर्म आणि तत्त्वज्ञान, स्नेहल प्रकाशन, पुणे.
4. सावित्री, जी. पी. (२०१८) – वचनकारांचे पर्यावरण विचार,(अनुवादित आवृत्ती), बसवसमिती, बेंगळुरू.
5. मैंदर्गी, अशोक (२००९) – महात्मा बसवेश्वर आणि वचन क्रांती, बसव केंद्र, सोलापूर.

मानवता, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास यांचा परस्परसंबंध

सहयोगी प्राध्यापक
डॉ. धनंजय केशवराव पाटील
विभाग प्रमुख:- संरक्षण आणि सामरिक शास्त्र
जयहिंद शैक्षणिक संस्थेचे झुलाल भिलाजिराव पाटील महाविद्यालय, देवपूर धुळे.
9420439892, 9371600491, patildhanuk@yahoo.com

गोषवारा:-

मानव आणि पर्यावरण यांचे नाते परस्परावलंबी असून मानवी संस्कृती, अर्थव्यवस्था व सामाजिक संरचनेचा विकास पर्यावरणीय संसाधनांवर आधारित आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, लोकसंख्या वाढ आणि उपभोगवादी जीवनशैलीमुळे पर्यावरणीय ऱ्हास, हवामान बदल, जैवविविधतेचा नाश आणि सामाजिक विषमता वाढली आहे. या पार्श्वभूमीने मानवतेवर आधारित, पर्यावरणपूरक आणि पिढ्यान्पिढ्यांचा विचार करणारा शाश्वत विकास हा एकमेव व्यवहार्य मार्ग ठरतो. प्रस्तुत शोधनिबंधात मानवता, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास या तीन संकल्पनांची सैद्धांतिक मांडणी करून त्यांच्या परस्परसंबंधांचा सविस्तर अभ्यास केला आहे. भारतीय व जागतिक दृष्टिकोन, विद्यमान आव्हाने आणि उपाययोजना यांचे विश्लेषण करताना मानवकेंद्रित विकासाची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आली आहे.

Keywords: मानवता, पर्यावरण, शाश्वत विकास, नैतिकता, हवामान बदल

प्रस्तावना:-

मानव हा निसर्गाचा अविभाज्य घटक आहे. मानवाच्या अस्तित्वापासूनच पर्यावरणाशी त्याचा घनिष्ठ संबंध राहिला आहे. आदिमानवाने निसर्गाशी सुसंवाद साधत जीवन जगले; परंतु आधुनिक काळात विज्ञान–तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे मानवाने निसर्गावर वर्चस्व गाजवण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेक, प्रदूषण, जंगलतोड, हवामान बदल आणि जैवविविधतेचा ऱ्हास यांसारख्या समस्या निर्माण झाल्या.

मानवतेचा अर्थ केवळ मानव–मानव संबंधापुरता मर्यादित नसून तो सर्व सजीवांप्रती असलेल्या नैतिक जबाबदारीशी निगडित आहे. मानवतेचा अभाव असल्यास विकास विनाशकारी ठरतो. त्यामुळे मानवता, पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकास यांचा समन्वय साधणे ही काळाची गरज झाली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध या तिन्ही घटकांतील परस्परसंबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

1. मानवता, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास या संकल्पनांचे सैद्धांतिक स्पष्टीकरण करणे.
2. मानवतेचा पर्यावरण संरक्षणावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
3. पर्यावरणीय ऱ्हासाचा मानवी समाज व विकासावर होणारा प्रभाव विश्लेषित करणे.
4. शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचे महत्त्व व गरज अधोरेखित करणे.
5. भारतीय व जागतिक संदर्भात या तिन्ही घटकांतील परस्परसंबंध स्पष्ट करणे.

संशोधन विषयाची व्याप्ती:-

- मानवता व नैतिक मूल्ये.
- पर्यावरणीय समस्या व संरक्षण.
- शाश्वत विकासाची तत्त्वे व धोरणे. यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

गृहीतके:-

1. मानवतेशिवाय पर्यावरण संरक्षण शक्य नाही.
2. पर्यावरणीय संतुलनाशिवाय शाश्वत विकास अशक्य आहे.

3. मानवकेंद्रित व नैतिक विकास मॉडेल समाजाला दीर्घकालीन स्थैर्य देते.
4. पर्यावरणीय संकटे ही मानवी विकासाच्या असमतोल पद्धतींचा परिणाम आहेत.

संशोधन पद्धती:-

या शोधनिबंधासाठी व्दितीय माहिती स्रोतांवर आधारित विश्लेषणात्मक पद्धत वापरण्यात आली आहे.

- पुस्तके, शोधनिबंध, अहवाल.
- संयुक्त राष्ट्रांचे दस्तऐवज.
- भारतीय व जागतिक तज्ज्ञांचे लेखन इ.चा आधार यात घेण्यात आला आहे.

मानवतेची संकल्पना व तिचे महत्त्व:-

मानवता म्हणजे करुणा, सहअस्तित्व, समता, अहिंसा आणि नैतिक जबाबदारी यांचा समुच्चय होय. मानवता माणसातील सहवेदना, प्रेम, दया, सहकार्य, आणि नैतिक जाणीव यांचा एकत्रित आविष्कार. केवळ मनुष्य म्हणून जन्म घेणे म्हणजे मानवता नव्हे, तर इतरांच्या दुःखात स्वतःला पाहण्याची क्षमता आणि त्यासाठी काहीतरी करण्याची तयारी म्हणजे मानवता होय.

थोडक्यात सांगायचे तर

- दुसऱ्याच्या वेदना समजून घेणे.
- गरजू व्यक्तीस मदत करणे
- अन्यायाविरुद्ध उभे राहणे.
- जात, धर्म, भाषा, देश यापलीकडे माणूस म्हणून विचार करणे.

महात्मा गांधी म्हणतात: “मानवतेची खरी कसोटी ही संकटात सापडलेल्या व्यक्तीशी आपण कसे वागतो यावर ठरते.” प्रत्येक माणसाच्या नैतिक उन्नतीतून समाजाची उन्नती होते, असे त्यांचे मत होते. आजच्या स्पर्धात्मक आणि तांत्रिक युगातही मानवता जपणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे, कारण मानवता नसेल तर प्रगती निर्जीव ठरते. मानवता हा माणसाचा सर्वात श्रेष्ठ गुण आहे. केवळ मनुष्य म्हणून जन्म घेणे म्हणजे मानवता नव्हे, तर माणुसकीने वागणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने मानवता होय. इतरांच्या दुःखात सहभागी होणे, गरजूला मदतीचा हात देणे आणि सर्वांशी समानतेने वागणे यातून मानवतेचे दर्शन घडते.

आंबेडकरांनी मानवतेचा अर्थ “सामाजिक न्याय, समता आणि मानवी प्रतिष्ठा असा मांडला”. जातीय शोषण मानवतेच्या विरोधात आहे, असे ते मानत. मानवतेची भावना माणसाला स्वार्थापेक्षा परमार्थाकडे घेऊन जाते. जात, धर्म, भाषा, रंग, देश या भेदांपलीकडे जाऊन माणूस म्हणून माणसाला स्वीकारणे हीच मानवतेची खरी ओळख आहे. संकटात सापडलेल्या व्यक्तीला मदत करणे, दुर्बलांचे रक्षण करणे आणि अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणे हे मानवतेचे महत्त्वाचे पैलू आहेत.

आजच्या स्पर्धात्मक आणि तणावपूर्ण जीवनात मानवतेचे मूल्य अधिक वाढले आहे. भौतिक प्रगती झाली असली तरी मानवी संवेदना कमी होत चालल्या आहेत. अशा वेळी मानवतेची जपणूक करणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. कारण मानवता जिवंत असेल, तरच समाज सुसंस्कृत, शांत आणि समृद्ध बनेल.

मानवता हीच माणसाला माणूस बनवते आणि जग अधिक सुंदर करण्याची ताकद तिच्यात आहे. आधुनिक काळात तंत्रज्ञान, भांडवलशाही आणि उपयुक्ततावादाच्या प्रभावामुळे मानवतेसमोर गंभीर प्रश्न उभे राहिले आहेत. “फायदा” आणि “कार्यक्षमता” या निकषांवर माणसाचे मूल्य ठरवले जात असताना मानवता दुय्यम ठरण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. अशा परिस्थितीत मानवता ही केवळ भावना न राहता नैतिक प्रतिकाराची भूमिका बजावते.

शेवटी असे म्हणता येईल की मानवता ही मानवी जीवनाचा नैतिक आत्मा आहे. न्याय, स्वातंत्र्य आणि शांततेचे आदर्श मानवतेशिवाय निरर्थक ठरतात. म्हणून मानवता ही केवळ तत्त्वज्ञानाची संकल्पना नसून, मानवी अस्तित्व टिकवणारी मूलभूत गरज आहे.

मानवतेची मुख्य वैशिष्ट्ये:-

- सर्व सजीवांप्रती आदर.
- सामाजिक न्याय व समता.
- पर्यावरणीय नैतिकता.

मानवतेचा अभाव असल्यास विकास प्रक्रियेत शोषण, असमानता व संघर्ष वाढतो. त्यामुळे मानवता ही शाश्वत विकासाची नैतिक अधिष्ठाने आहे.

पर्यावरण : अर्थ, घटक व समस्या

गांधीजींचे सुप्रसिद्ध विधान "पृथ्वी माणसाच्या गरजा पूर्ण करू शकते, पण लोभ नाही." हे विधान पर्यावरणीय समतोल आणि मर्यादित उपभोगाची संकल्पना स्पष्ट करते.

विनोबा भावे 'जमीन ही केवळ मालकीची वस्तू नसून निसर्गाची देणगी आहे", असे त्यांचे मत होते.

पर्यावरण म्हणजे मानवाभोवती असलेले नैसर्गिक व मानवनिर्मित घटक हवा, पाणी, जमीन, वनस्पती, प्राणी आणि परिसंस्था. पर्यावरण म्हणजे मानवाभोवती असलेले संपूर्ण नैसर्गिक, जैविक आणि मानवनिर्मित घटकांचे एकत्रित स्वरूप. ज्यामध्ये माणूस, प्राणी, वनस्पती तसेच हवा, पाणी, जमीन, सूर्यप्रकाश, हवामान आणि मानवी क्रियाकलाप यांचा समावेश होतो. हे सर्व घटक परस्परांशी निगडित असून जीवनाच्या अस्तित्वासाठी अत्यावश्यक आहेत.

पर्यावरणाचे मुख्य घटक:-

1. नैसर्गिक पर्यावरण: हवा, पाणी, माती, नद्या, पर्वत, जंगल, प्राणी व वनस्पती.
2. जैविक पर्यावरण: सजीव सृष्टी—मानव, प्राणी, पक्षी, सूक्ष्मजीव.
3. मानवनिर्मित पर्यावरण: घरे, रस्ते, उद्योग, शेती, तंत्रज्ञान असे आहेत.

पर्यावरण जीवनाला पोषक स्थिती निर्माण करते. स्वच्छ हवा श्वसनासाठी, पाणी जीवनासाठी, माती अन्नउत्पादनासाठी तर वनस्पती ऑक्सिजनसाठी आवश्यक आहेत. त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण करणे हे मानवाचे नैतिक व सामाजिक कर्तव्य आहे.

थोडक्यात, पर्यावरण म्हणजे जीवनाला आधार देणारी संपूर्ण नैसर्गिक व्यवस्था होय.

पर्यावरण ही संकल्पना केवळ भौतिक किंवा वैज्ञानिक मर्यादेत अडकलेली नसून ती मानवी अस्तित्व, मूल्यव्यवस्था आणि नैतिकतेशी घट्ट जोडलेली आहे. "माणूस आणि निसर्ग यांचे नाते काय?" हा प्रश्न पर्यावरणीय तत्त्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू आहे. पर्यावरण म्हणजे मानवाभोवती असलेली नैसर्गिक व्यवस्था नसून मानव स्वतः त्या व्यवस्थेचा अविभाज्य घटक आहे, ही जाणीव तत्त्वज्ञानात्मक विचारातून प्रकट होते.

पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञानात दीर्घकाळ मानवकेंद्रित दृष्टिकोन प्रभावी राहिला. या दृष्टिकोनानुसार निसर्ग हा मानवी गरजांसाठी वापरण्याचा स्रोत मानला गेला. फ्रान्सिस बेकनसारख्या विचारवंतांनी निसर्गावर "विजय" मिळवण्याची कल्पना मांडली. याचा परिणाम म्हणून औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि तंत्रज्ञानाचा वेग वाढला, पण त्याच वेळी पर्यावरणीय संकटेही तीव्र झाली. याच्या विरोधात पर्यावरणकेंद्रित दृष्टिकोन उदयास आला. या विचारधारेनुसार निसर्गाला केवळ उपयोगाच्या दृष्टीने न पाहता, त्याला स्वतःचे अंतर्निहित मूल्य आहे. अल्डो लिओपोल्डची Land Ethic संकल्पना सांगते की, माणूस हा निसर्गाचा "मालक" नसून त्याचा "सहभागी" आहे. त्यामुळे पर्यावरणाशी नाते हे शोषणाचे नव्हे, तर सहअस्तित्वाचे असले पाहिजे.

भारतीय तत्त्वज्ञानात पर्यावरणीय विचार अधिक समग्र स्वरूपात आढळतो. पृथ्वी, जल, वायू, अग्नी आणि आकाश या पंचमहाभूतांची संकल्पना मानव आणि निसर्ग यांच्यातील ऐक्य दर्शवते. "ईशावास्यमिदं सर्वं" ही उपनिषदातील उक्ती सर्व सृष्टीमध्ये दैवी तत्त्वाचा वास मानते, ज्यातून पर्यावरणाबद्दल आदर आणि संयमाची भावना निर्माण होते. "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना केवळ मानवतेपुरती मर्यादित नसून संपूर्ण सृष्टीला एक कुटुंब मानते.

आधुनिक पर्यावरणीय तत्त्वज्ञानात शाश्वत विकास ही संकल्पना महत्त्वाची ठरते. सध्याच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या हक्कांवर गदा येऊ न देणे, हा यामागील नैतिक आधार आहे. येथे पर्यावरण ही केवळ संसाधनांची साठवण नसून पिढ्यान्पिढ्यांमधील नैतिक करार मानली जाते.

अस्तित्ववादी आणि उत्तरआधुनिक विचारांमध्ये पर्यावरणीय प्रश्न मानवी जबाबदारीशी जोडले गेले आहेत. हवामान बदल, जैवविविधतेचा ऱ्हास आणि प्रदूषण हे केवळ तांत्रिक प्रश्न नसून मानवी मूल्यसंकटाचे लक्षण आहेत. त्यामुळे पर्यावरण रक्षण म्हणजे निसर्गाचेच नव्हे, तर मानवी नैतिकतेचे संरक्षण होय.

शेवटी असे म्हणता येईल की पर्यावरण हे बाह्य वास्तव नसून मानवी अस्तित्वाचे विस्तारित रूप आहे. निसर्गाशी संघर्ष न करता त्याच्याशी सुसंवाद साधणे, हीच पर्यावरणीय तत्त्वज्ञानाची मूलभूत भूमिका आहे. पर्यावरणाचे रक्षण म्हणजे जीवनाच्या समतोलाचे रक्षण होय—आणि हाच मानवी बुद्धिमत्तेचा खरा कस आहे.

पर्यावरणीय समस्या:-

* हवामान बदल व जागतिक तापमानवाढ.
* हवा, पाणी व मृदा प्रदूषण.
* जंगलतोड व जैवविविधतेचा ऱ्हास.
* नैसर्गिक आपत्तीच्या तीव्रतेत वाढ.

या समस्यांचा थेट परिणाम मानवी आरोग्य, अन्नसुरक्षा आणि सामाजिक स्थैर्यावर होतो.

शाश्वत विकासाची संकल्पना:-

गांधीजींनी शाश्वत विकासात: स्वावलंबी ग्रामव्यवस्था, स्थानिक उत्पादन आणि साधी जीवनशैली यावर भर दिला, जी आजच्या शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेशी सुसंगत आहे.

आंबेडकरांनी: राज्यघटनेद्वारे सामाजिक व आर्थिक लोकशाही निर्माण करण्यावर भर दिला, जी दीर्घकालीन आणि शाश्वत समाजनिर्मितीसाठी आवश्यक आहे.

विनोबाजींनी: संसाधनांचे न्याय्य वितरण आणि स्वयंस्फूर्त ग्रामविकास ही त्यांची शाश्वत विकासाची संकल्पना होती.

शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास की जो वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेला धक्का पोहोचवत नाही. आर्थिक प्रगती, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा संतुलित मेळ साधणारा विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय.

१९८७ साली संयुक्त राष्ट्रांच्या Brundtland आयोगाने शाश्वत विकासाची ही संकल्पना स्पष्ट केली. या विकासपद्धतीत निसर्गाचा अतिरेकाने वापर न करता त्याचे संवर्धन करण्यावर भर दिला जातो. "भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा धोक्यात न आणता वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करणारा विकास म्हणजे शाश्वत विकास."

शाश्वत विकासाचे तीन मुख्य स्तंभ आहेत.

1. आर्थिक विकास: रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, दारिद्र्य निर्मूलन.
2. सामाजिक विकास: समता, शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक न्याय.
3. पर्यावरणीय संरक्षण: नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन, प्रदूषण नियंत्रण, जैवविविधतेचे रक्षण.

उदाहरणार्थ, नवीकरणीय ऊर्जेचा वापर (सौर, पवन ऊर्जा), जलसंधारण, सेंद्रिय शेती, हरित तंत्रज्ञान, आणि पुनर्वापर (Recycle) ही शाश्वत विकासाची प्रत्यक्ष उदाहरणे आहेत. थोडक्यात सांगायचे तर शाश्वत विकास म्हणजे आजचा विकास उद्याच्या अस्तित्वावर गदा न आणणारा विकास होय.

मानवता, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास यांचा परस्परसंबंध:-

१ मानवता व पर्यावरण:- मानवतेमुळे निसर्गाकडे केवळ उपभोगाच्या दृष्टीने न पाहता संवर्धनाच्या दृष्टीने पाहिले जाते. करुणा व सहअस्तित्व ही मूल्ये पर्यावरण रक्षणास चालना देतात.

२ पर्यावरण व शाश्वत विकास:- पर्यावरणीय संतुलन नसेल तर विकास अल्पकालीन ठरतो. नैसर्गिक संसाधनांचा विवेकी वापर हा शाश्वत विकासाचा पाया आहे.

३ मानवता व शाश्वत विकास:- शाश्वत विकास मानवकेंद्रित असावा. दारिद्र्यनिर्मूलन, सामाजिक न्याय आणि समान संधी या मानवतेच्या मूल्यांवर आधारित आहेत.

भारतीय दृष्टिकोन:- भारतीय ज्ञानपरंपरेत पर्यावरण संरक्षणाला विशेष महत्त्व आहे.

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही मानव–निसर्ग सहअस्तित्वावर आधारित आहे. येथे निसर्ग हा केवळ उपभोगाची वस्तू नसून पूजनीय व जीवनदायी घटक मानला गेला आहे. वेद, उपनिषदे, पुराणे, बौद्ध–जैन तत्त्वज्ञान आणि लोकपरंपरा या सर्वांमध्ये पर्यावरण संरक्षणाचा सखोल विचार आढळतो.

भारतीय ज्ञानपरंपरेतील पर्यावरण संरक्षणाची तत्त्वे

1. निसर्गपूजा व पवित्रतेची संकल्पना

- पृथ्वी माता म्हणून भूमीची उपासना.
- सूर्य, चंद्र, अग्नी, वायू, जल यांना देवत्व.
- नदीपूजा (गंगा, यमुना, गोदावरी). यामुळे निसर्गाच्या शोषणावर नैतिक बंधने निर्माण झाली.

2. पंचमहाभूतांची संकल्पना

- पृथ्वी, जल, अग्नी, वायू, आकाश
- मानव हा पंचमहाभूतांचा घटक असल्याची जाणीव. पर्यावरणाचा ऱ्हास म्हणजे मानवी अस्तित्वाचा ऱ्हास.

3. वेद व उपनिषदांतील पर्यावरणीय विचार

- "माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः" (अथर्ववेद)
- ईशावास्योपनिषद: निसर्गावर स्वामित्व नव्हे, विवेकपूर्ण उपभोग

4. अहिंसा व संयम

- जैन व बौद्ध तत्त्वज्ञानात सर्व सजीवांप्रती करुणा
- अनावश्यक हिंसा व उपभोगावर मर्यादा. जैवविविधता संरक्षणाला चालना.

5. वनसंरक्षण व वृक्षसंवर्धन

- पवित्र वने (देवराई)
- वृक्षारोपणाला धार्मिक व सामाजिक महत्त्व
- वड, पिंपळ, तुळस यांचे संरक्षण

6. "वसुधैव कुटुंबकम्"ची संकल्पना

- संपूर्ण सृष्टी एक कुटुंब
- मानव–निसर्ग भेद नाकारणे. शाश्वत विकासाची मूलभूत संकल्पना.

7. जलसंवर्धन परंपरा

- बावड्या, तलाव, कुंड, आहर-पईन
- पाण्याचा साठा व पुनर्भरण. आजच्या जलसंकटावर पारंपरिक उत्तर.

8. ऋतूचक्र व शाश्वत जीवनशैली

- ऋतूनुसार आहार-विहार
- स्थानिक संसाधनांवर आधारित अर्थव्यवस्था. कार्बन फूटप्रिंट कमी.

आधुनिक काळातील प्रतिबिंब:-

* चिपको आंदोलन
* बिश्नोई समाजाचे वृक्षसंरक्षण
* "LIFE (Lifestyle for Environment)" संकल्पना

भारतीय ज्ञानपरंपरेत पर्यावरण संरक्षण हे धार्मिक, नैतिक आणि सामाजिक कर्तव्य मानले गेले आहे. आजच्या पर्यावरणीय संकटांवर मात करण्यासाठी ही परंपरा शाश्वत विकासाचा मार्गदर्शक ठरू शकते.

भारतीय ज्ञानपरंपरा = पर्यावरणपूरक जीवनशैलीचे मूळ

भारतीय दृष्टिकोन:-

भारतीय ज्ञानपरंपरेत पर्यावरण संरक्षणाला विशेष महत्त्व आहे.

- वसुधैव कुटुंबकम्
- अहिंसा व संयम
- चिपको आंदोलन, जलसंवर्धन चळवळी

जागतिक प्रयत्न:-

- संयुक्त राष्ट्रांचे SDGs (2030)
- पॅरिस हवामान करार
- जैवविविधता करार

आव्हाने:-

- उपभोगवादी संस्कृती
- आर्थिक स्वार्थ
- जनजागृतीचा अभाव
- राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव

उपाय व मार्गदर्शन:-

- पर्यावरणीय नैतिकतेवर आधारित शिक्षण
- नवीकरणीय ऊर्जेचा वापर
- स्थानिक समुदायांचा सहभाग
- मानवकेंद्रित धोरणे

सारांश/ निष्कर्ष:-

मानवता, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास हे परस्परावलंबी घटक आहेत. मानवतेशिवाय पर्यावरण संरक्षण अशक्य आहे आणि पर्यावरणाशिवाय शाश्वत विकास अकल्पनीय आहे. त्यामुळे समताधिष्ठित, नैतिक आणि पर्यावरणपूरक विकास हाच भविष्यातील सुरक्षित व समृद्ध समाजाचा मार्ग आहे. मानवतेवर आधारित पर्यावरणपूरक विकास हाच खरा शाश्वत विकास आहे. नैतिकता आणि शाश्वत विकास हे एकमेकांचे पूरक आहेत. नैतिक मूल्यांशिवाय विकास दिशाहीन ठरतो, तर शाश्वत विकास नैतिकतेला व्यवहार्य स्वरूप देतो. त्यामुळे **नैतिकता-आधारित शाश्वत विकास** हाच समतामूलक, सुरक्षित व टिकाऊ भविष्याचा मार्ग आहे.

औद्योगिकीकरणामुळे निसर्गाचा ऱ्हास होतो, याची जाणीव ठेवून पर्यावरणपूरक आणि स्थानिक गरजांवर आधारित विकास व विकेंद्रित लोकशाही आणि लोकसहभागातून विकास ही शाश्वत विकासाची दिशा निश्चित केली पाहिजे.

भारतीय सामाजिक विचारवंतांनी मानवता, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास यांचा समन्वयात्मक विचार मांडला आहे. नैतिक मूल्ये, निसर्गसंरक्षण आणि सामाजिक न्याय या तिन्ही घटकांवर आधारित विकासालाच दीर्घकालीन व शाश्वत

संदर्भसूची:-

1. Brundtland Commission. (1987). Our Common Future. Oxford University Press.
2. Gadgil, M., & Guha, R. (1995). Ecology and Equity: The Use and Abuse of Nature in Contemporary India. Routledge.
3. Sen, A. (1999). Development as Freedom. Oxford University Press.
4. Sachs, J. D. (2015). The Age of Sustainable Development. Columbia University Press.
5. United Nations. (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. UN Publications.
6. United Nations Environment Programme. (2021). Making Peace with Nature. UNEP.
7. WCED. (1987). Report of the World Commission on Environment and Development. United Nations.

‘RESEARCH JOURNEY’ *International Research Journal*
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

मराठी साहित्यातील प्रयोगशील कादंबरी लेखन: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ.मधुचंद्र लक्ष्मण भुसारे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,
दादासाहेब डॉ.सुरेश जी.पाटील महा.
चोपडा जि.जळगाव
ईमेल-mbhusare014@gmail.com

मराठी साहित्यामध्ये कादंबरी या प्रकाराला अनन्यसाधारण महत्व आहे. यात ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय, अस्तित्ववादी, चरित्रात्मक, ग्रामीण, दलित, आदिवासी, विनोदी असे कादंबरीचे अनेक प्रकार पडतात. त्यातच आजच्या आधुनिक काळात वास्तववादाचा धागा पकडून वास्तवातील वास्तव शोधण्याचा प्रयत्न प्रयोगशील कादंबरी हा प्रकार करतांना दिसतो. म्हणून कादंबऱ्यांच्या सर्व प्रकारांमध्ये प्रयोगशील कादंबरीला महत्वाचे स्थान आहे. भाषाशैली, निवेदन, कथन, आशय या घटकांच्या बाबतीत प्रयोगशील कादंबरी नवा आयाम सिद्ध करते. नाविन्यता या एका मूल्यामुळे ती वेगळी ठरते. अवतीभोवती घडणाऱ्या घटनांकडे लेखकाचे बारीक लक्ष असून या प्रकारच्या कादंबरीचा लेखक घटनेतील वास्तव शोधून त्यामागील सत्यता कादंबरीच्या शेवटी कथन करतो. वाचकाला विचार करायला लावणारी अशी ही प्रयोगशील कादंबरी करते. परंतु कादंबरीच्या शेवटी प्रश्न किंवा विचारप्रक्रिया संपते तशीच वाचकांच्या मनातील प्रश्नांची घालमेल संपते. अशी या प्रयोगशील कादंबरीची एकंदरीत रचना व स्वरूप असते.

संशोधन विषयाची निवड :

आधुनिक मराठी साहित्यात कादंबरी हा लोकप्रिय प्रकार असून त्यात सध्याच्या काळात अनेक नवप्रयोग करून लेखन करणारे कादंबरीकार जोमदारपणे लेखन करीत आहेत.त्यांच्या कादंबरी लेखनाचा वाचकांना परिचय व्हावा या उद्देशाने संशोधकाने सदर विषयाची निवड केली आहे.

संशोधन विषयाची उद्दिष्टये:

१. प्रयोगशील कादंबरीची संकल्पना व स्वरूप स्पष्ट करणे.
२. प्रयोगशील कादंबरीचे वाड्मयीन विशेष समजून घेणे.
३. मराठीतील प्रयोगशील कादंबरी लेखनाचा परामर्श घेणे.
४. प्रयोगशील कादंबरी लेखनाची वैशिष्ट्ये प्रमुख लेखकांच्या कादंबरी लेखनाच्या परामर्शाच्या आधारे जाणून घेणे.
४.प्रयोगशील कादंबरी लेखनाच्या अभ्यासाची दृष्टी प्राप्त करून घेणे.
५. प्रयोगशील कादंबरीच्या आधारे आधुनिक विश्वाची ओळख करून घेणे.
६. बदलता भाषिक व्यवहार व कलावंताची भाषेवर असणारी पकड यांचा परिचय करून घेणे.

संशोधन पद्धती:

"मराठी साहित्यातील प्रयोगशील कादंबरी लेखन: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन" या संशोधन विषयाच्या विश्लेषणासाठी संशोधक वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा वापर करणार असून संशोधन विषयाच्या निगडीत विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, पाक्षिके, साप्ताहिके, शोधपत्रिका, विकिपीडिया, ऑनलाईन संसाधने, अप्रकाशित साहित्य यांचा आधार विषय विश्लेषणासाठी घेणार आहे.

विषय विवेचन:

कादंबरीतील प्रयोगशीलतेचे स्वरूप:

मराठी साहित्यामध्ये प्रयोगशील कादंबरी हा महत्वपूर्ण कादंबरीचा प्रकार रूढ होत आहे. प्रयोगशील कादंबरीचा अभ्यास करताना आशय केंद्र व निर्मिती प्रक्रिया यांचा शोध घ्यावा लागतो. त्यासाठी प्रयोगशील कादंबरीचे पुनर्वाचन देखील करावे लागते. उदाहरणार्थ अनिल दामले यांची ‘गौतमची गोष्ट’, रंगनाथ पठारे यांचे ‘भर चौकातील अरण्यरूदन’ व

'नामुष्कीचे स्वगत', श्याम मनोहर यांचे 'खेकसत म्हणणे' आणि प्रवीण बांदेकर यांची 'चाळेगत' अशा प्रकारच्या कादंबऱ्यांच्या संदर्भात पुनर्वाचन केल्याशिवाय कादंबरीतील प्रयोगशीलता वाचकाला समजत नाही. या कादंबऱ्यातून मूल्यऱ्हास, सभ्यता आणि संस्कृतीचा अभाव अशा अनेक गोष्टी प्रतिपादन केलेल्या आढळतात. काही प्रयोगशील कादंबऱ्यांमध्ये फिक्शनच्या निर्मिती शोधात कादंबरीचा आशय दुसरीकडे वाहत गेल्याचा अनुभव येतो. प्रयोगशील कादंबरी लेखनासाठी लेखकाचे अवधान आणि संतुलन टिकून राहणे आवश्यक असते. प्रयोगशील कादंबरी लेखन करताना वाचकाला विश्वासात घेऊन तसेच साहित्यकृती निर्मितीसाठी वाचकाला साक्षीदार करून हा प्रयोगशील कादंबरीचा प्रकार हाताळावा लागतो. या प्रयोगशील कादंबरीची शैली आकर्षक त्याचबरोबर सैल असल्यामुळे वाचक वर्गाला प्रयोगशील कादंबरीचा मोह पडतो. महेश केळुसकर यांची 'क्रमशः' ही नवी कादंबरी अशाच प्रकारची असल्याचे आढळते.

निर्मिती प्रक्रिया आणि वास्तवाची पुनर्निर्मिती ही प्रयोगशील कादंबरीचे महत्त्वाचे असे केंद्र ठरते. प्रयोगशील कादंबरीमध्ये वास्तवातले वास्तव आणि साहित्य कृतीमधील वास्तव यांची सरमिसळ झालेली बघायला मिळते आणि हा कादंबरीच्या दृष्टीने नवीन प्रयोग असतो. अनेक विषयांवर मुक्तपणे लिहिण्याची संधी लेखकाला मिळते. अनुभव वजा निवेदन प्रतिक्रिया, चर्चा, मिश्किल व उपरोधिक भाषाशैली अशा अनेक गोष्टींमुळे प्रयोगशील कादंबरी वाचनीय ठरते. प्रयोगशील कादंबरीतून आजूबाजूच्या समाजाचे सूक्ष्म निरीक्षण याचे प्रतिबिंब कादंबरीत उमटलेले सहजपणे दिसून येते. प्रयोगशील कादंबरीमध्ये आक्रमक भाषा, प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्धचा प्रखर निषेध वेगळ्या घाटातून प्रकट झालेला दिसतो. मूल्यऱ्हासाचे चित्र भडकपणे तसेच प्रभावीपणे रेखाटलेले दिसते. कधी कधी 'मॅजिकल रियॅलिटी', वास्तववाद, अतिवास्तववाद याचाही प्रत्यय कादंबरी वाचताना दिसून येतो. पात्रांच्या वैचारिकतेपेक्षा लेखकाचे प्रतिभा संपन्न मन कादंबरी लेखनामध्ये महत्त्वपूर्ण ठरते. लेखकाचे सखोल चिंतन त्याचबरोबर खोलवर जाऊन अन्वयार्थ शोधण्याची शैली प्रयोगशील कादंबरीमध्ये बघायला मिळते.

प्रयोगशील कादंबरी मौलिक शक्यतांचे सूचना करते. गंभीर आशय व तपशीलवारपणे विषय मांडते. सभोवतालचे वास्तव आणि वास्तवातील वास्तव मांडण्याचा प्रयत्न प्रयोगशील कादंबरी करते. प्रयोगशीलतेमध्ये लेखनपूर्व आत्मनिष्ठता त्याच बरोबर लेखनगर्भ आत्मनिष्ठता याकडे जास्तीत जास्त लक्ष दिले जाते. नाविन्यपूर्ण आशय व चिंतनशीलता ही या प्रयोगशील कादंबरी लेखनाची वैशिष्ट्ये ठरतात. प्रयोगशील कादंबरीकार अनुभवाच्या स्वरूपानुसार अनुभव व्यक्त करण्याचे तंत्र व प्रकार निवडतो. हा अनुभव विशाल असल्यामुळे तो कादंबरी या प्रकाराची निवड करतो. गंगाधर गाडगीळ यांच्या मते 'कादंबरीची रचना संघराज्यांच्या रचने सारखी असते आणि दीर्घकथेची रचना एकात्मता युनिटी राज्याच्या घटनेसारखी असते. कादंबरीत अनेक केंद्र असमान, स्वतंत्रपणे विकास पावणारी, अनेक कथाबीजे वेगवेगळ्या घटनांमधून रचलेल्या अनुभवांच्या अनेक संघटना असतात. या संघटना अर्थातच परस्पर संबंध असतात. पुष्कळदा तिच्यातील भिन्न कथा सूत्रे परस्परांच्या प्रगतीस मदत करतात. मात्र हे नेहमीच असते असे नाही. कादंबरीतील या स्वायत्त अनुभव संघटनांचा परस्परांशी कलात्मक सबंध मात्र निश्चित असतो. तसे नसेल तर या संघटना एका कादंबरीत एकत्र येणे हे अर्थशून्य ठरेल' याप्रकारे प्रयोगशील कादंबरी प्रकारात मानवी जीवनाचे विस्तृत चित्र रेखाटलेले असून त्यात जीवनातील वास्तवतेचे वास्तव शोधण्याचा नवा प्रयोग केलेला असतो. त्यामुळेच प्रयोगशील कादंबरी हा प्रकार कादंबरीतील इतर प्रकारांपेक्षा वेगळा ठरतो.

प्रयोगशील कादंबरीचा रूपबंधाच्या पातळीवर रूढ झालेल्या संकेतबद्धतेला फाटा देऊन नवीन प्रयोग करते. कधी कधी या कादंबरीत कथेची वैशिष्टये बघायला मिळतात. कथन शैलीचा अवलंब यात केलेला असतो. कथनाच्या अनेक शक्यता समाविष्ट झालेल्या असतात. कथानक, पात्र, निवेदन व भाषा याबाबतीत नवीन प्रयोग करण्याचा प्रयत्न लेखकांनी केलेला असतो. प्रथम पुरुषी, तृतीय पुरुषी निवेदनाचा वापर किंवा कधी कधी लेखक स्वतःच निवेदक बनवून कथन करीत असतो. कथन रूपातील होणारा बदल, फॅडन्शीचा वापर, दृश्यात्मकता हे कथन शैलीचे विशेष मानले जातात. काळाचा विचार मांडला जातो. घटना घडण्याचा काळ व कथन करण्याचा काळ असा काळाचा दुहेरी परिणाम प्रयोगशील कादंबरीत साधले जातात. संमिश्र निवेदन काळाच्या घाटाने उपरोधिकता, संवादविरहित कथा, दृश्यात्मकता, कथन शैलीचा वापर अशी वैशिष्ट्ये प्रयोगशील कादंबरींमध्ये आढळतात. समकालीन समाज व्यवस्थेमधील विविध विषयांना स्पर्श करीत वास्तवातील वास्तव उघडपणे शोधून आशय अविष्काराचा नवा प्रयोग कादंबरीकार करतो म्हणून समकालीन मराठी कादंबरीमध्ये प्रयोगशील कादंबरी महत्त्वाची ठरते. अस्तित्वशून्यता असणाऱ्या काही व्यक्तिरेखा या प्रकारच्या कादंबरीत आढळतात. लोककथांचा धागा पकडून त्याला विज्ञानाशी जोडण्याचाही प्रयत्न प्रयोगशील कादंबरीकार करताना दिसतो. उदाहरणार्थ

बाळासाहेब लबडे यांची 'शेवटची लाओग्राफीया' व 'पिपीलिका मुक्तीधाम' या कादंबरी होत. कादंबरीचा नेहमीच वेगळा घातलेला घाट, कादंबरीचे शैली त्याचबरोबर बिन चेहऱ्यांच्या पात्रांची सरमिसळ या माध्यमातून कादंबरीकाराने नवीन प्रयोग केलेला असतो. त्याचबरोबर कथानकप्रधान तंत्राला बाजूला सारून, कादंबरीच्या रूढ घाटाला छेद देऊन कादंबरीकार लेखन करत तसेच कधी कधी 'मी' च्या माध्यमातून कादंबरीकार निवेदन करतो. स्वप्नाळू वृत्तीतून वास्तवातील वास्तव शोधण्याचा प्रयत्न प्रयोगशील कादंबरी करतो. भूतकाळातून वर्तमानात येण्याचा प्रयत्न अशा प्रकारची कादंबरी करते. सृजनशीलता, क्षणभंगुरता, अस्तित्वशून्यता, वृत्ती-प्रवृत्तीचे दर्शन, मनोकल्पना अशा गोष्टींचा आधार घेऊन प्रयोगशील कादंबरीकार विवेक बुद्धीने कादंबरीचे कथानक हाताळतो त्याचबरोबर वास्तवातील सत्य कादंबरीच्या शेवटी सांगतो.

अलिप्तता व आत्मनिवेदन या प्रयोगशील कादंबरीमध्ये प्रकर्षाने जाणवणाऱ्या गोष्टी आहेत. प्रतिके, प्रतिमा, लोकगीते, काव्यमय शैली, विज्ञान भाषा, बोली भाषेचा वापर, कोड्यात टाकणारी सांकेतिक भाषा रचना, प्रमाण भाषेचा वापर, तत्वज्ञानपर भाषा अशी एकापेक्षा एक भाषिक प्रयोग प्रयोगशील कादंबरीत केले जातात. वास्तव परिस्थितीतील समकालीन वास्तवातले उभे आडवे धागे, प्रतीकात्मकता, मानवी मनातील आभासी भीती, भांडवलशाही व समाजवाद यांच्यातील द्वंद, भोगवाद व चंगळवादीवृत्ती, लोकमत, लोकसंकेताचे अद्वैत भाव, मानवी मनाचे रितेपण आगंतुकत व्यक्तिरेखांच्याद्वारे निवेदन करता करता वर्तमान परिस्थितीत आणून सोडणारे कादंबरी सूत्र प्रायोगिक कादंबरीच्या पूर्णत्वाला कारणीभूत ठरतात. आज कादंबरीचा रूपबंध बदलून कादंबरी वर्तमान परिस्थितीतील वास्तवाच्या संबंधातून घडणारे परिणाम रेखाटत आहे. सामाजिक अवस्थांतरण व कादंबरीतील बदलते रूपबंध यामुळे कादंबरी नवा प्रयोग करताना दिसते. आभासी जगाचा सर्वसामान्य जगण्यावर झपाट्याने परिणाम होत आहे. वास्तवतावादी, आधुनिकवादी, उत्तर आधुनिकतावादी अशा विचारांचा सध्या काळ सुरू असून त्यांचा कादंबरी प्रकारावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम होत आहे.

आजची प्रयोगशील कादंबरी भवतालच्या बदलाचा अन्वयार्थ शोधून वर्तमानाला भेदून माणसाच्या भावी वाटचालीचा आलेख तसेच दिशा स्पष्ट करताना दिसते. आधुनिक काळातील मानवी जगण्याचे बदललेले संदर्भ कादंबरीच्या नव्या रचनाबंधातून उलगडण्याचा प्रयत्न प्रयोगशील कादंबरीकार करतो. जागतिकीकरणाचा प्रभाव पडून मानवी जीवन जगण्याच्या आकाराला आलेल्या नव्या पद्धती, व्यामिश्रता यांच्या व्यापक परिप्रेक्ष्यातून चित्रण करणाऱ्या प्रयोगशील कादंबऱ्या लिहल्या सध्या जात आहेत. पर्यावरण आणि आधुनिक काळ यांचा संबंध प्रयोगशील कादंबरीशी असतो. त्याच्या मर्यादा ओलांडून वास्तवतेचे विविध आयाम प्रयोगशील कादंबरी उलगडते. उदाहरणार्थ 'कळ', 'अच्युत आठवले आणि आठवण', 'ऑपरेशन यमू', 'नामुष्कीचे स्वगत', 'गौतमची गोष्ट', 'चाळेगत', 'उजव्या सोंडेच्या बाहुल्या', 'निशाणी डावा अंगठा', पान, पाणी नि प्रवाह' अशा अनेक कादंबऱ्या नवा प्रयोग घेऊन आकाराला येत आहेत. नवीन अभिव्यक्ती साकारून स्वतःचे वेगळेपण या कादंबऱ्या सिद्ध करताना दिसतात. वास्तव आणि रचित वास्तव या पलीकडे जाऊन नवे समाजभान आविष्कृत करण्याचा प्रयत्न प्रयोगशील कादंबरीकार करताना दिसतात. एकच कथानक किंवा एकच व्यक्तिरेखाला स्थान न देता व्यक्तिरेखांची अनेक विविध स्थाने उभी करत वास्तवाची त्याचबरोबर काळाची सरमिसळ ही कादंबरी करते. तंत्र रचनेचे नवीन दृष्टिकोन त्याचबरोबर कथन व्यवस्थेतील अनेक शक्यता रेखाटल्या जातात.

थोडक्यात वास्तवातून बदलाच्या गतीला पकडण्याचा प्रयत्न प्रयोगशील कादंबरीकार करतात. नितीन रिंढे म्हणतात, 'एका बाजूला उत्तरआधुनिकतेने दाखवून दिलेली भाषेची, वास्तवाच्या अर्थनिर्णयनातली असमर्थता आणि दुसरीकडे अर्थपूर्ण कल्पनाबंध निर्माण करण्याची कादंबरी या प्रकाराची अंगभूत गरज अशातूनच लेखकाला मार्ग काढावा लागेल.' प्रसाद कुमठेकर, श्रीरंजन आवटे, सुनील धसकटे, शिल्पा कांबळे, विश्राम गुप्ते, महेंद्र कदम, जी.के. ऐनापुरे, रमेश इंगळे, प्रवीण बांदेकर अशा अनेक नव्या पिढीतील कादंबरीकारांकडून व्यामिश्र व गुंतागुंतीचा काळपट उलगडून दाखवणाऱ्या नव्या प्रयोगशील कादंबरी लेखनाची शक्यता आहे. सुधीर रसाळ म्हणतात 'लेखकाच्या जाणीवा शैलीला वाकविण्यात यशस्वी झाल्यास निर्माण होणारी साहित्यकृती त्या शैलीचा विकास घडवून आणते, अशावेळी अनेकदा तिला काही परिमाणे, नव्या कक्षा प्राप्त होतात यांनाच आपण प्रयोग म्हणतो'. नाविन्यता हे प्रयोगशील कादंबरीचे मूल्य असते.

प्रयोगशील गतिशीलता त्याचबरोबर विकास या दोन संकल्पना कादंबरीत महत्त्वाच्या ठरतात. तंत्रात्मकता व भाषिक शैली ही मूल्य प्रायोगिक कादंबरीची मूल्ये असल्याचे किशोर सानप यांचे मत आहे. प्रयोगशील कादंबरीकाराने केलेला प्रयोग हा परंपरेपेक्षा वेगळा असून अविष्कार रचना वेगळी असते. ही प्रयोगशीलता, कथानक, व्यक्तिरेखा, निवेदन व भाषा यातून प्रकट होते. कोणताही साचेबंदपणा नसणे व स्वतःची शैली तयार करणे हे प्रयोगशील कादंबरीची वैशिष्ट्ये

असतात. कादंबरीत संवेदनाक्षम भाषेचा वापर केला जातो. प्रयोगशील कादंबरीत वाचकाची उत्कंठा शिगेला पोचून सर्व रहस्यांची उकल कादंबरीकार करतो व कादंबरीचा शेवट गोड करतो परंतु प्रयोगशील कादंबरीत याउलट कथानकाचा शेवट छोटा असतो व कादंबरी जिथे संपते तिथे वाचकांचे विचार चक्रही संपते. विचारप्रवण बनवणे, पडणाऱ्या प्रश्नांचा शोध घेणे यामुळे वाचकांच्या डोक्यात प्रश्नांची मालिका सुरूच असते म्हणून कादंबऱ्या प्रयोगशील ठरतात. प्रयोगशील कादंबरीतील प्रतिमा या वास्तववादी असल्यामुळे या कादंबऱ्या प्रयोगशील बनतात.वास्तवातील प्रतिमांचा परिणामकारक वापर, संकल्पनेला छेद देण्याचे कार्य, शास्त्रीय भाषेचा वापर, परस्परविरोधी विरोधाभासात्मक विधाने, धोरणात्मक शैली, परिणामकारक संवाद, वृत्तवाही भाषा, समर्पक वाक्यप्रयोग, मराठी भाषेतील शब्दांचा समर्पक वापर, शब्दांची परिणामकारक मांडणी यामुळे प्रयोगशील कादंबरी व तिचे स्वरूप इतर कादंबरीपेक्षा वेगळे ठरते.

मराठीतील प्रयोगशील कादंबरी लेखनाचा परामर्श-

मराठी कादंबरी क्षेत्रात अनेक नवे प्रयोग केले जात आहेत. सध्या प्रयोगशील कादंबरी हा नवा कादंबरीचा प्रकार लोकप्रिय होत आहे. मराठी कादंबरीला १६० वर्षांपासून अधिक वर्षांची परंपरा आहे. 'यमुना पर्यटन' या बाबा पद्मनजी यांच्या पहिल्या सामाजिक कादंबरी पासून कादंबरी लेखनास सुरुवात झाली. त्यानंतर पुढे पत्रात्मक, तात्विक, संज्ञाप्रवाही, प्रयोगशील अशा कादंबऱ्यांचे नवे प्रवाह सुरू झाले. वामन मल्हार जोशी, बा.सी.मर्ढेकर, भालचंद्र नेमाडे, विलास सारंग व श्याम मनोहर अनेक कादंबरीकारांनी मराठी कादंबरीला नव्या उंचीवर नेऊन पोचविले. मराठी कादंबरी क्षेत्रात रंगनाथ पठारे, महेश केळुसकर, शांता गोखले, विलास सारंग, श्याम मनोहर, बाळासाहेब लबडे, गौरी देशपांडे इत्यादी लेखकांनी प्रयोगशील कादंबरीचे लेखन केलेले आहे. या मराठी प्रयोगशील कादंबरीकारांच्या लेखनाचा परिचय करून घेणे गरजेचे आहे.

रंगनाथ पठारे यांनी 'नामुष्कीचे स्वगत' तसेच 'भर चौकातील अरण्यरूदन' या प्रयोगशील कादंबऱ्यांचे लेखन केलेले आहे. त्यापैकी 'भर चौकातील अरण्यरूदन' या कादंबरीतील सुनील निकाळजे या पत्रकार लेखकाची गोष्ट आहे. या गोष्टीत सुनील निकाळजे हा लेखक मलराज सिद्रामप्पा होसमुनी या गरीब कामगाराची कहाणी लिहितो आहे. थोडक्यात कादंबरीमधील गोष्टीतील गोष्ट अशा पद्धतीची ही कादंबरी आहे. अर्थातच वास्तवातून कथात्म पातळीवर ही कादंबरी जाताना दिसते. निवेदकाचे थेट संवाद, कादंबरीमधील कादंबरी तसेच गोष्टीमधील गोष्ट शोधण्याची कला, निवेदक, नायक तसेच नायकाने लिहिलेल्या कादंबरीतील नायकांचे संज्ञाप्रवाहात्मक आत्मसंवाद या घटकांमुळे ही 'भर चौकातील अरण्यरूदन' कादंबरी प्रयोगशील झालेली दिसते. महेश केळुसकर यांची मनोविकास प्रकाशनतर्फे प्रकाशित झालेली 'क्रमशः' ही कादंबरी प्रयोगशील कादंबरी म्हणून प्रसिद्ध आहे. या कादंबरीमध्ये खानावळीत राहणाऱ्या, सायकल वापरणाऱ्या तसेच मनातल्या मनात सतत काहीतरी विचार करून लिहीत राहणाऱ्या एका बाबूची कथा आहे. हा बाबू खानावळीचे बिल थकल्यामुळे खानावळीचे बिल चुकवण्यासाठी खानावळीवाल्यानेच चालवलेल्या एका पाक्षिकांमध्ये 'क्रमश:' ही कादंबरी लिहीत लिहीत त्याचे बिल तो भागवतो. या कादंबरीचे लेखन प्रक्रिया उलगडणारे तसेच प्रथम पुरुषी निवेदन पद्धतीने नायकाच्या माध्यमातून केलेले आहे. या कादंबरीला प्रतिक्रियात्मक पत्रे तसेच कादंबरी पात्रांच्या चर्चा अशा पद्धतीच्या स्वरूपामुळे गुंतागुंतीचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. महेंद्र कदम यांनी 'तणस' नावाची कादंबरी लिहिली. विवेकशील कादंबरीकारांमध्ये त्यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. नवभांडवली व्यवस्थेने सर्व सामान्य वर्गाचा जीवनरस शोषून त्यांना अधोगतीला कसे पोहोचवले? त्यांच्या जगण्याचा कचरा कसा केला? या वास्तवाचे रेखाटन महेंद्र कदम यांनी 'तणस' कादंबरीमध्ये केलेले आहे. 'तणस' या कादंबरीत नैतिक मूल्य व्यवस्थेचा झालेला ऱ्हास, गरीब शेवटी गरीब कसा बनत जातो व श्रीमंत गब्बर कसा बनत जातो याचेही चित्रण येते. गवत अर्थात तन हे शेतातील पिकांचा जीवनरस शोषून घेते व मारून टाकते तशाच प्रकारे भांडवली व्यवस्थेने सर्वसामान्य जनतेचा जीवनरस शोषून त्यांना कुपोषित किंवा अर्ध मेले कसे करून टाकले आहे याचे चित्रण ही कादंबरी करते.

या कादंबरीतून मध्ये मध्ये लोककल्पना, म्हणी, वाक्प्रचार, दंतकथा, मिथकांचा केलेला वापर त्याचबरोबर मनोविश्लेषणात्मक स्वगते यातून कादंबरीचा रूपबंध उलगडत जातो. लेखकाची चिंतनशीलता वैचारिकता यातून कादंबरीला प्रबोधन मूल्य प्राप्त झालेले आहे. समाज विश्वातील गुंतागुंतीचे समाज जीवन समजून घेण्याचा व उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न लेखकाने 'तणस' या कादंबरीतून केलेला आहे.

मराठी प्रयोगशील कादंबरीच्या बाबतीत विलास सारंग हे एक महत्त्वपूर्ण नाव आहे. विलास सारंग यांची १९८३ साली 'एन्कीच्या राज्यात' ही पहिली कादंबरी प्रकाशित झाली. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील एक आधुनिक, अस्तित्ववादी तसेच प्रयोगशील लेखक म्हणून त्यांचे नाव घेतले जाते. 'एन्कीच्या राज्यात' या कादंबरीतून त्यांनी आधुनिक तसेच अस्तित्वविषयक प्रश्नांना हात घातला आहे. अभावग्रस्तता, निरर्थकता, असुरक्षितता, विसंवाद, एकटेपण अशा अनेक सूत्रांची सांगड या कादंबरीत घातलेली दिसते.

सध्या मराठी प्रयोगशील कादंबरी मध्ये स्वतःचा वेगळा ठसा उमटवत लेखन करणारे आघाडीचे प्रयोगशील कादंबरीकार म्हणून बाळासाहेब लबडे यांचे नाव घ्यावे लागते. त्यांची 'शेवटची लाओग्राफिया' ही कादंबरी नुकतीच प्रकाशित झाली आहे. यात माणूस म्हणजे एक भूतच. अनेक लेबल लावून माणूस जीवन जगतो. कधी कधी अस्तित्वशून्य पण अवतीभवती वावरतो. स्वतःच्या मनाचे समाधान मानून घेतो. अशाप्रकारच्या अनेक लोककथा, दंतकथा व त्यातील पात्रे या कादंबरीत आलेली आहेत. आपण हजारो वर्षांपासून लोककथांचे वाहक म्हणून जगतो आहोत. शेवटी विश्वातील मानव हेच एक सत्य त्याचबरोबर विज्ञान हे वास्तव तत्व आहे याचेही चित्रण त्यांनी कादंबरीतून केलेले दिसते. वामन मल्हार जोशी, बा.सी.मर्ढेकर, भालचंद्र नेमाडे, विलास सारंग व श्याम मनोहर यांनी कादंबरीला नवे आयाम प्राप्त करून दिले आहेत. याच परंपरेतील एक आधुनिक कादंबरीकार म्हणून बाळासाहेब लबडे हे होत. 'पिपीलिका मुक्तिधाम' या प्रयोगशील कादंबरी नंतर त्यांनी 'शेवटची लाओग्राफिया' ही प्रयोगशील कादंबरी लिहिली आहे. कादंबरीच्या शीर्षकातूनच कादंबरीचे वेगळेपण सिद्ध होते. ग्रीक लोकसंस्कृतीमध्ये लोककथेला जास्त महत्त्व असते व त्याचाच आधार घेऊन भारतीय परिप्रेक्ष्यात राहून लिहिलेली 'शेवटची लाओग्राफीया' ही कादंबरी आहे. या कादंबरीमध्ये विशिष्ट शैली व बिनचेहऱ्याची पात्र, त्यांची होणारी सरमिसळ म्हणून लेखकाने नवा प्रयोग केलेला आहे. या कादंबरीमध्ये कथानक प्रधानता लेखकाने नाकारली असून कादंबरीची सुरुवात 'मी' च्या निवेदनाने सुरू होते. 'मी' म्हणजे आत्मभग्न अवस्थेत कादंबरीमध्ये डोकावणारी व्यक्तिरेखा आहे. 'मी' ही कादंबरीतील प्रमुख व्यक्तिरेखा असून माणसांसारखा चेहरा, लांब सडक केस, दाढी, इंद्रधनुष्य पंख, गंभीर चेहरा, माणसासारखे नाक व स्वतःला देवदूत समजणारा असा आहे. देवांनी आपल्याला सज्जन लोकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी पृथ्वीतलावावर पाठवले आहे, असे तो म्हणतो आहे. आत्ममग्नतेतून वास्तवात येण्याची प्रक्रिया 'मी' च्या माध्यमातून दाखवून कादंबरीची सुरुवात होते. जणू काही एखाद्या दिव्य स्वप्नातून वर्तमान अवस्थेत येतो तशाच प्रकारे वर्तमानातून भूतकाळात व भूतकाळातून वर्तमान काळात असा येरझारा संपूर्ण कादंबरी मध्ये होत असल्याचे दिसून येते. माणसासारखेच 'मी' चे देखील प्रश्न आहेत. 'मी' हा स्वतःच्या तंद्रीत जगणारा असूनही वास्तवाची जाण असणारा आहे. जगाची सुरुवात सृजनतेतून होते तसाच शेवट विनाशातून होतो याची साक्ष असणारे 'स्मशान' कादंबरीमध्ये आढळते. स्मशान मानवी क्षणभरतेचे प्रतीक म्हणून येते परंतु हेच स्मशान भग्न आयुष्य जगणाऱ्या माणसांचा आधार देखील बनते. म्हणून आत्मभग्न जीवन जगणाऱ्या 'मी' ला या भग्न, कचऱ्यासमान स्मशानभूमीचा हेवा वाटतो. माणूस हे सत्य असून विज्ञान हेच वास्तव आहे. बाकी भूत, राक्षस वगैरे या सगळया मनोकल्पना आहेत. लोककथा या प्रत्येक युगात नवे रूप घेऊन जन्माला येतात. त्यांना विवेक बुद्धीने हाताळले पाहिजे हेच सत्य कादंबरीच्या शेवटी लेखकाने सांगितलेले आहे. 'माझ्या इच्छा या वेगाने धावत आहेत. त्यांना मला खुंट्याला बांधून ठेवायचे आहे' (पृष्ठ १४), 'शून्य हा कायम शून्य राहत नसतो. काळ आणि वेळ स्थिर राहिलेली कोणी पाहिली आहे का? (पृष्ठ १२), 'माणूस जन्माला येतो तेव्हा तो फक्त टिंब असतो' (पृष्ठ ५०), 'भयकारी वातावरण व्यवस्थेची देण असते' (पृष्ठ ५९) अशा अनेक उदाहरणांमधून कादंबरीतील भाषाशैली विषयक विशेष प्रयोगाचा परिचय करून देताना दिसते.

गौरी देशपांडे. मराठी मध्ये कथा, कादंबरीकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी इंग्रजी भाषांमध्ये अनुवाद करून साहित्य लेखन केले. त्यांचे इंग्रजी कविता संग्रह प्रसिद्ध असून गौरी देशपांडे यांनी अरेबियन नाईटचे सर्व खंड मराठीत आणले. त्यांच्या साहित्यातील मुक्त संरचनेचे अनोखे प्रयोग, विलक्षण भाषा व लेखनातील धीटपणा यामुळे गौरी देशपांडे यांचे साहित्य प्रसिद्ध ठरले. त्यांचे 'एकेक पान गळावया', 'कारावासातून पत्रे', 'मध्ये लटपटीत' या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. या कादंबऱ्यांमध्ये उत्कट प्रेमातून पाय मोकळा करून घेणाऱ्या प्रेयसी, लग्नामधली एकनिष्ठता व प्रेमाचा काय संबंध हे तपासून पाहणारी पुरंध्री व अपत्य प्रेमाची आखीव रेषा ओलांडून जाणारी प्रौढ स्त्री. 'दुस्तर हा घाट' कादंबरीतील नमू ही बंडखोर व्यक्तिरेखा दिसते. नमू चा नवरा तिच्याशी एकनिष्ठ नाही त्यामुळे त्याला स्वीकारायचे की नाकारायचे याच्याशी तिचा झगडा आहे. त्यामुळे आलेल्या दुःखाला सामोरे जाऊन परिस्थितीशी झगडावे लागणार याचे भान जोपासणारी नमू ही व्यक्तिरेखा दिसते. गौरी

देशपांडे यांच्या 'चंद्रिके ग, सारिके ग', 'गोफ' या कादंबऱ्या देखील प्रसिद्ध आहेत. समाजाची सामाजिक, सांस्कृतिक, अपेक्षा मोडून. ढकलून, ओलांडून, बदलून त्यांनी वेगळ्या पद्धतीच्या व्यक्तिरेखा व प्रयोग कादंबरीत उभे केले. 'गोफ' या कादंबरीतील वसुमती हे स्वतंत्र विचाराची तडफदार नायिका व तिची पारंपारिक सासू रेखाटली असून नवरा मेल्यानंतर आयुष्याला सामोरे जाणारी वसुमती चित्रित केली आहे. दुर्दैव व लढ्यांमध्ये कादंबरी पुढे सरकते. स्त्रीला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्वतःची भूमिका व रोखठोक तपासणी करायला बांधिलकी तसेच धाडस लागते, हे गौरी देशपांडे यांच्या साहित्यामधून बघायला मिळते. गौरी देशपांडे यांच्या कादंबरीमध्ये कलावाद व कलात्मकता असून ही दोन मूल्य कादंबरीचे श्रेष्ठत्व वाढवतात. 'एकेक पान गळावया' मधील नायिका आपल्या मुलीला स्वतःचे निर्णय स्वतः घ्यायला सांगते व तुझ्या आयुष्य तुझे आहे. त्यासाठी तुझ्या मतांशी निष्ठा राखून जगता आले पाहिजे असे सांगते. 'दुस्तर हा घाट' मधील नायिका नवऱ्याने दिलेल्या दोषाने खचून न जाता आलेल्या परिस्थितीला स्वीकारते व आपली जीवन परिस्थिती बदलते. स्त्री मनाचे बारकावे अत्यंत सूक्ष्मपणे टिपण्याचा प्रयत्न गौरी देशपांडे करतात. त्यांची 'निरगाठ' व 'चंद्रिके ग सारिके ग' कादंबरी १९८७ मध्ये मौज प्रकाशनने प्रकाशित केली. 'चंद्रिके ग सारिके ग' ही त्यांची छोटीशी कादंबरी आहे. या कादंबरीमधील सुहास ही स्वतंत्र व्यक्तीमत्वाची व्यक्तिरेखा असून तसेच ती नायिका आहे. ती स्त्री सुलभ भावना असलेली स्त्री नसून संसार करणारी नाही. लग्न, संसार, मुलेबाळे या जीवनापासून, विचारापासून ती दूर आहे. अमेरिकेत उच्च शिक्षणासाठी राहते. पीएच.डी पदवी संपादन करते. आयुष्यात एखादा पुरुष यावा.त्याच्याशी लग्न करावे परंतु त्यामुळे जीवनात पोकळी निर्माण होऊ शकते का? लग्न करणे हे ती मानत नाही. स्वतःच्या मनाशी प्रामाणिक राहणारी अशी ही व्यक्तिरेखा नाही. परदेशी संस्कृतीचा कोरडेपणा व भारतीय संस्कृतीमधील ओलावा, अलिप्तता, आपलेपणा यांची सांगड घालत ही नायिका आपले स्त्रीत्व सिद्ध करते.

मराठी साहित्यामध्ये प्रयोगशील कादंबरी लेखनात शांता गोखले यांचे नाव प्रसिद्ध आहे. त्यांची 'रिटा वेलीणकर' ही कादंबरी खूपच गाजली. या कादंबरीतील नायिका स्वतंत्र विचाराची आहे. 'रिटा वेलिणकर' ही कादंबरी स्त्रीवादी चळवळीच्या विचारांना दिशा देणारी ठरते. कादंबरीवर चित्रपट देखील निघाला आहे. आजच्या अस्वस्थ काळाबद्दलची चीड शांता गोखले यांच्या बोलण्यामधूनही व लेखनातून जाणवते. सध्याची परिस्थिती नक्कीच बदलेल यावर त्यांचा विश्वास असून हा विश्वास त्यांनी आपल्या लेखणीद्वारे साहित्यातूनही मांडलेला दिसतो.

मकरंद साठे हे एक प्रयोगशील कादंबरीकार म्हणून मराठी साहित्यामध्ये ओळखले जाणारे नाव आहे. मकरंद साठे यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये सुसंगतपणे कथानक मांडले जात नाही तर तुकडे तुकड्यांमध्ये मांडलेले कथानक समजून घ्यावे लागते. जीवनामध्ये नसलेली सुसंगता हे या कथानकामधून अधोरेखित होते. विसंगतीमधील सुसूत्रता हे या कादंबरीमधून कथानकाचा बोध करून देते. मकरंद साठे यांच्या कादंबरीतील निवेदक म्हणतो की, 'गोष्ट मधूनच चालू करून वर्तमानातच ठेवण्याच्या इच्छेचा हा दुष्परिणाम आहे पण आम्हाला त्यातच रस आहे. तेव्हा उपाय नाही. भारमभार वर्णन पण गोष्टी सांगण्यात व वाचण्यात कोणाला का रस असावा? हे आम्हास कळत नाही. वाचकाने आपले संदर्भ घेऊन यावेत आणि आम्ही आमचे' ('अच्युत आठवले आणि आठवण' पृष्ठ क्र.३०) मकरंद साठे यांच्या कादंबऱ्या वाचकांना विचारप्रवण बनवतात. त्यांच्या कादंबऱ्यांमधून प्रश्नांचा शोध घेतला जातो. कादंबरी संपूनही वाचकांच्या प्रश्नांची उत्तरे मिळत नाही. तेव्हा वाचकांच्या डोक्यांमध्ये प्रश्नांची मालिका सुरू होते. म्हणूनच मकरंद साठे यांच्या कादंबऱ्या प्रयोगशील ठरतात यात शंका नाही. 'अच्युत आठवले आणि आठवण' ही मकरंद साठे यांची कादंबरी प्रश्नांना भिडते व आशय व्यक्त करते. या कादंबरीतील नायक सर्वगुण संपन्न आहे. तो आलेल्या अडचणींवर मात करतो. साहस आणि प्रेम हे दोन घटक नायकांच्या जीवनामध्ये अपरिहार्य आहे. मकरंद साठे यांच्या कादंबरीतील पात्र वास्तवचित्रे असून त्यामुळेच कादंबरीतील व्यक्तिरेखा प्रयोगशील ठरतात.

मकरंद साठे यांच्या 'ऑपरेशन यमु' या कादंबरीमध्ये ललिता ही व्यक्तिरेखा असून ती सतीशला अडचणीच्या वेळी मदत करते परंतु तिच्या मदतीमध्ये निखळपणा नसून स्वार्थी हेतू असल्याचे रेखाटले आहे. साठे यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये प्रतिमा, प्रतीके यांचा वापर केला असून अलंकारिक शैलीचा उपयोग लेखकाने सुंदररित्या केलेला आहे. कादंबरीमध्ये येणाऱ्या प्रतिमा वास्तव असल्यामुळे कादंबरी प्रयोगशील ठरते. ध्रुवात्मक शैली, अतार्किक संवाद, समर्पक वाक्य प्रयोग, ओघवती शब्द रचना, इंग्रजी मराठी भाषेचा समन्वय, आधुनिक म्हणींचा वापर, प्रथम पुरुषी सर्व साक्षी तसेच तृतीय पुरुष निवेदनाचा वापर, दर्जेदार अभिव्यक्ती, गूढ कथानक, कादंबरीतील विसंगतीमधील सुसंगता व अर्थशून्यतेतील अर्थपूर्णता यामुळे मकरंद साठे यांच्या कादंबऱ्या प्रयोगशील ठरताना दिसतात.

प्रवीण दशरथ बांदेकर या प्रयोगशील कादंबरीकाराची 'चाळेगत' ही कादंबरी २००९ मध्ये प्रकाशित झाली. त्यांनी कोकण प्रदेशातील भुईजड झालेल्या तरुण पिढीची शोकांतिका रेखाटली असून सामाजिक, सांस्कृतिक प्रश्न उपस्थित केलेले आहेत.

'ब-बळीचा' या राजन गवस लिखित प्रयोगशील कादंबरीमध्ये भोगवादी, भ्रष्ट समाज व्यवस्थेमध्ये कृषिजन संस्कृतीचे प्रश्न तसेच समस्या अत्यंत शिताफीने हाताळून येथील कृषी क्षेत्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक स्थित्यंतरांचा बदलता वेध त्यांनी आपल्या कादंबरीतून घेतलेला दिसतो. 'ब-बळीचा' या राजन गवस लिखीत कादंबरीमध्ये आजचे खेडे तसेच खेड्यांमधील कौटुंबिक नातेसंबंधाच्या पडझडीचे, उन्नत झालेल्या राजकारण्यांचे, कृषीभक्षक व्यापारी वृत्तींचे व दिवसेंदिवस अप्रतिष्ठ होत चाललेल्या शेतकऱ्यांचे अस्वस्थ करणारे वास्तव कलात्मक पद्धतीने कादंबरीतून मांडलेले दिसते म्हणून ही एक प्रयोगशील कादंबरी ठरते. कादंबरीमध्ये लेखकाचे भाषाभान हे महत्त्वाचे विशेष आहे. कादंबरीतील भाषा संवादी, चर्चात्मक, उपहासात्मक, आत्मसंवादी, काव्यात्मक आहे. कादंबरीचे कथानक वाचकाला पुन्हा पुन्हा धक्के देते. कादंबरीचा नायक गायब होतो त्यामुळे ताण निर्माण होतो. कादंबरीमध्ये त्यामुळे अद्भुतता निर्माण होते. त्याला दिलेला संदर्भ ही कादंबरीच्या प्रायोगिक आखणीला कलात्मकता प्राप्त करून देते.

मराठी कादंबरी मध्ये १९८० नंतर अनेक बदल झाले. दिनानाथ मन्वर यांनी १९९९ मध्ये 'मन्वंतर' ही कादंबरी लिहिली. १९९८ मध्ये अनिल दामले यांची 'गौतमची गोष्ट' ही कादंबरी प्रकाशित झाली. १९९६ मध्ये श्याम मनोहर यांची 'कळ' नावाची कादंबरी प्रकाशित झाली. रंगनाथ पठारे यांच्या 'नामुष्कीचे स्वगत' या कादंबरीतील कथानकाने चौकटीला छेद दिला तसेच 'मन्वंतर' कादंबरीने काळाच्या हाताळणीचा नवा प्रयोग केला. 'गौतमची गोष्ट' ही कादंबरी नव्या पद्धतीने अभिनव प्रयोग करते. या प्रयोगशील कादंबऱ्यांमध्ये समकालीन वास्तवाचे स्वरूप तसेच निरूप दाखविते व कल्पितांच्या नाविन्यपूर्ण जडणघडण्याची मांडणी लेखक करताना दिसतो. श्याम मनोहर यांच्या 'हे ईश्वरराव, हे पुरुषोत्तम राव' आणि 'शीतयुद्ध सदानंद' या दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये व्यक्तींमधील परस्पर संबंधाचा, त्यांच्या वर्तनाचा सूक्ष्म वेध घेतला आहे. १९६० ते १९७५ हा प्रयोगशील कादंबरीचा काळ मानला जातो. या या काळात समाजकारण, राजकारण, धर्मकारण या क्षेत्रामध्ये तरुण पिढीचा प्रचंड भ्रमनिरास झाल्यामुळे या क्षेत्रातील आदर्श ढासळून पडले. त्यामुळे बदलत्या जीवनशैलीचे चित्र या काळातील प्रयोगशील कादंबऱ्यांमध्ये उमटायला लागले.

१९६३ मध्ये 'कोसला' नावाची भालचंद्र नेमाडे यांची पहिली प्रयोगशील कादंबरी आली. यानंतर 'रात्रीचा दिवस' (बा.सी.मर्ढेकर), रणांगण (विश्राम बेडेकर), मनोहर तल्हार (माणूस), मनोहर शहाणे (धाकटे आकाश) इत्यादी लेखकांच्या कादंबऱ्यांमध्ये प्रयोगशीलता दिसते. त्यांनी जुनी परंपरा मोडीत काढून नवीन परंपरा उदयास आणली. या प्रयोगशील कादंबऱ्यामध्ये रघु दंडवते, त्र्यं.वि.देशमुख, मनोहर शहाणे, दीनानाथ मनोहर, भाऊ उपाध्ये या कादंबरी लेखकांचाही फार मोठा वाटा आहे हे विसरून चालणार नाही. महानगरीय कादंबरी बरोबरच ग्रामीण कादंबरीदेखील बदलली मानसिक आंदोलने, ताणतणावाचे चित्र त्याचबरोबर संज्ञाप्रवाहाच्या चित्रणाला महत्त्व देऊ जाऊ लागले. व्यक्तीव्यक्तींमधील संघर्ष, समाज-व्यक्ती संघर्ष रेखाटले जाऊ लागले. या काळात प्रचंड चळवळी, आंदोलने व संघर्षातून राजकीय आणीबाणी लागली. त्यामुळे अराजकता माजली. दुसऱ्या बाजूने १९९१ ते २००१ या काळात जागतिकीकरण आल्यामुळे आर्थिक जगत विलक्षणरित्या बदलले. खाजगीकरण, उदारीकरण,जागतिकीकरणाचा काळ असल्यामुळे व्यक्ती स्वातंत्र्य व प्रतिष्ठा लयाला गेली. प्रयोगशील कादंबऱ्यांमध्ये शहरीकरांना, नागरिकांना ग्रामीण जीवन, दलित, कामगार, स्त्री जीवन, आर्थिक विषमता, संस्कृती पडझड यांचे चित्र उभे केलेले दिसते. श्याम मनोहर यांच्या 'हे ईश्वरराव, हे पुरुषोत्तमराव', 'खूप लोक आहेत', 'उत्सुकतेने मी झोपलो', 'शीतयुद्ध सदानंद', 'खेकसत म्हणणे आय लव यू' अशा कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. 'हे ईश्वरराव, हे पुरुषोत्तमराव' या कादंबऱ्यांमध्ये भांडखोर, हट्टी, दुराग्रही, कारकुनी, किडकी स्वप्ने बांधणारी माणसे रेखाटलेली असून या दोघांची मुले सारखी शिकलेली. एकाच कार्यालयात नोकरी करतात. दोघेही मित्र. त्यांच्यासारखे शेजारी देखील असतात. वरिष्ठ अधिकारी चौगुले यांच्या चित्रातून मध्यमवर्गीय यांच्या नाकर्तेपणाचे उपासत्मक वर्णन केलेले आहे. 'उत्सुकतेने मी झोपलो' या कादंबरीमध्ये बदलत्या सामाजिक वास्तवाचे चित्रण केलेले असून रूढ परंपरेला फाटा देऊन बाहेर पडणाऱ्या कुटुंब व्यवस्थेचे सूक्ष्मपणे वर्णन केलेले आहे. 'खूप लोक आहेत' या कादंबरीमध्ये अनेक व्यक्तिरेखा असून लेखकाला व्यक्तिरेखांबद्दल कमालीचा राग आहे. लेखक पात्रांच्या मागे हात धुऊन लागतो. नवीन नवीन प्रयोग करतो त्यामुळे या प्रयोगशील कादंबऱ्या वाचनीय ठरलेल्या आहेत.

रंगनाथ पठारे हे ज्येष्ठ कादंबरीकार असून त्यांनी 'चक्रव्यूह', 'टोकदार सावलीचे वर्तमान', 'नामुष्कीचे स्वगत', 'भर चौकातील अरण्यरुदन', 'एका आरंभीचे प्रास्ताविक' अशा एकाहून एक सरस कादंबऱ्या लिहिल्या. मूल्यहीन समाज कसा बनत चाललेला आहे याचे दर्शन या कादंबऱ्यांमध्ये घडवलेले दिसते.

राजन गवस यांनी 'चौंडकं', 'भंडार भोग', 'कळप', 'ब-बळीचा' अशा कादंबऱ्या लिहिलेल्या असून 'तणकट' ही त्यांची प्रसिद्ध कादंबरी आहे. या कादंबरीमध्ये कबीर कांबळे ही प्रमुख व्यक्तिरेखा असून कॉलेजमध्ये शिकतो. दलित नेते, कार्यकर्ते यांच्याशी त्याचा कनिष्ठ सबंध असून शेंडबळे नावाची एक व्यक्तिरेखा कादंबरीत आहे.

'पांढरे हत्ती' आणि 'अश्वमेध' या रवींद्र शोभणे यांच्या प्रसिद्ध कादंबऱ्या आहेत. 'पांढरे हत्ती' या कादंबरीमध्ये रवींद्र शोभणे यांनी शिक्षणामध्ये चाललेल्या भ्रष्टाचाराचे चित्र भयानक पद्धतीने रंगवलेले आहे. पूर्वीच्या शिक्षण महर्षींच्या जागा बळकावून शिक्षणसम्राट कसे गब्बर झालेले आहेत. त्याचबरोबर लाखो रुपयांचा व्यवहार सर्रासपणे कसा चालला आहे. महाविद्यालय ते मॉल अशी नवी व्यवस्था उदयाला येत असून आजचा प्राध्यापक व्यवस्थेचा बळी ठरतो आहे. त्याची शोकांतिका प्रत्ययकारी पद्धतीने कादंबरीतून रेखाटलेली आहे. 'अश्वमेध' कादंबरीत यांनी राजकीय व्यवस्थेचे चित्रण केलेले आहे. खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाने भारतीय जीवनावर प्रचंड परिणाम घडविला. यातून जीवनमूल्यांचा ऱ्हास होत गेला. दोन घटनांमधील काळ कादंबरीमध्ये चित्रित केलेला आहे.

कृष्णात खोत यांनी 'धूळमाती' कादंबरीत शेतकऱ्याची शेताशी जोडलेली नाळ तसेच शेतावर असलेले प्रेम यांचे चित्रण केलेले आहे. 'धूळ माती' शेतकऱ्याला नेहमीच पूजनीय वंदनीय असते. मुलाबाळांप्रमाणे शेतावर त्याचे प्रेम असते. शेतानेच त्यांना पोसलेले असते म्हणून शेतजमीन ही त्याच्या मालकीची असो वा नसो ती आईच असते याचे चित्र या कादंबरीत उमटलेले दिसते.

रवींद्र रुक्मिणी पंढरीनाथ यांची 'खेळघर' ही कादंबरी सकस अनुभव व्यक्त करते. माधव कराडकर हा या कादंबरीचा नायक असून तो कृतिशील विचारवंत आहे. आपल्या वडिलांनी कोणते काम केले व त्यांचा कार्यक्रम कोणता होता याचा शोध घेण्यासाठी मैत्रयी ही माधव कराडकरांची मुलगी निघते. समतावादी पर्यावरणीय संबंधातून उभे केले गेलेले सहजीवन चित्रीत करण्याचा प्रयत्न कादंबरीकाराने केलेला आहे. समाज उभारणीसाठी प्रयत्न करणारा नायक या कादंबरीतून उभा केल्यामुळे ही कादंबरी प्रायोगिक कादंबरी ठरते.

विलास सारंग यांनी 'अमर्याद आहे बुद्ध', 'तंदूरच्या ठिणग्या' तसेच 'रुद्र' अशा कादंबऱ्यांचे लिखाण केले आहे. प्रत्येक स्तरावरील पाश्च्यात्य मुस्लिम राष्ट्रांच्या चाललेल्या धार्मिक उन्मादाचे चित्र 'तंदूरच्या ठिणग्या' कादंबऱ्यातून चित्रीत केलेले आहे. श्रुती आवटे यांची 'लॉग आऊट' कादंबरी स्त्रियांच्या जीवनावर आधारलेली आहे. यामध्ये जानवी नावाची नायिका असून ती स्वप्नाळू आहे. जानवीच्या घरचे वातावरण अनुकूल असल्यामुळे ती सन्मार्गाने जगते. लेखिकेने मुलींच्या स्वभावविश्वाचे, भावभावनांचे अत्यंत सुंदरपणे वर्णन केलेले आहे. सोळा वर्षाच्या मुलीने लिहिलेली ही मराठीतील पहिलीच कादंबरी आहे.

आशा बगे यांची 'सेतू' आणि 'मुद्रा' या दोन कादंबऱ्या महत्त्वाच्या आहेत. शास्त्रीय संगीतामधील व्यासंगी व्यक्तिमत्व पंडित देवाशिष महादेवकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा शोध या कादंबरीमध्ये घेतलेला आहे. थोडक्यात संगीत क्षेत्रातील पार्श्वभूमीवर कादंबरी आधारलेली आहे. त्याचबरोबर शेतीमध्ये मानवी तत्त्वज्ञानाच्याद्वारे मानवी मनाचा पट शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मेघना पेठे यांची 'नातीचरामी' ही कादंबरी खूपच गाजली. विभावरी शिरूरकर यांची 'बळी' कादंबरी मध्यमवर्गीय स्त्रीचे चित्रण करते. यानंतर आशा बगे, अंबिका सरकार, सानिया, शांता गोखले, मेघना पेठे, मोनिका गजेंद्रगडकर, कविता महाजन यांनीही मराठी कादंबरीमध्ये एक पाऊल पुढे टाकून उत्तमरीत्या नवा प्रयोग केलेला दिसतो. स्त्री शोषणाचे मुद्दे, स्त्री पुरुषांच्या संबंधाचे चित्रण तसेच विवाहसंस्थेला आव्हान देणाऱ्या कादंबऱ्या यांनी लिहिलेल्या दिसतात.

कविता महाजन यांची 'ठकी' आणि 'मर्यादित पुरुषोत्तम' या कादंबरीमध्ये आभासी जगाची ओळख करून दिलेली आहे. यात पद्मजा सप्रे या अभिनेत्रीची कहाणी असून तिच्यावर कोसळणाऱ्या संकटांचे अतिशय कौशल्यपूर्ण वर्णन केलेले आहे. 'ब्र' कादंबरीमध्ये स्त्री शोषणाचे, पिळवणुकीचे चित्र उभे केले असून जात-पात, धर्म, लिंग या अनुषंगाने होणाऱ्या भेदभावाचेही वर्णन यात येते.

मीना देशपांडे यांनी 'मॅरीलीन मनरो' यांच्या जीवनावर चरित्रात्मक कादंबरी लिहिली असून यामध्ये अभिनय संपन्न नटींचे झालेले लैंगिक शोषण याचे विदारक चित्र कादंबरीमध्ये मांडलेले दिसते.

अशाप्रकारे मराठी कादंबरीत अनेक प्रयोगशील कादंबरीकारांनी लेखन करून मोलाची भर टाकली आहे तसेच कादंबरीला नवा आयाम प्राप्त करून दिला आहे यात शंका नाही.

निष्कर्ष:

१) समकालीन सामाजिक वास्तवाचे सूक्ष्म आकलन व अवलोकन प्रयोगशील कादंबरीच्या प्रायोगिक मांडणीला पोषक ठरलेले दिसते.

२) प्रयोगशील कादंबरीच्या उभारणीमध्ये ते मानवी मूलभूत प्रश्नांची उभारणी करून त्यातील स्त्री-पुरुषांचे नातेसंबंध, मानवी हतबलता, एकाकीपणा, स्वार्थीपणा यांची उभारणी केलेली आढळते.

३) प्रयोगशील कादंबरी समाज वास्तवाच्या पलीकडे जाऊन नवे तंत्र शोधून काढते. या तंत्रामुळे कादंबरीला पोषकता व दर्जेदारपणा प्राप्त होतांना दिसतो.

४) मानवी जगण्यातील विसंगतपणा, माणसांचे त्यात रुतत जाणे या गोष्टी प्रयोगशील कादंबरीमध्ये मांडलेल्या आढळतात.

५) प्रयोगशील कादंबरीत उपरोध, उपहास, वास्तवाची भेदकता व्यक्त होत असून आधुनिकतावादी जाणीवेत कडवटपणा आढळतो.

६) आजच्या वर्तमान मानवी जगण्याला आलेली अस्वस्थता, अर्थशून्य मानवी जीवन, संवेदनशून्य मन याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रयोगशील कादंबरीतून केलेला दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ :

१. अपिने गजानन, नामुष्कीचे स्वगत:प्रातिनिधिक समीक्षा, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २००८
२. खोले विलास (संपा.), गेल्या अर्धशतकातील कादंबरी, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई, २००२
३. डहाके वसंत आबाजी, मराठी साहित्य- प्रेरणा आणि स्वरूप, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००५
४. पठारे रंगनाथ, सत्वाची भाषा, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर,१९९५
५. पठारे रंगनाथ, प्रश्नांकित विशेष, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २००८
६. पठारे रंगनाथ, आस्थेचे प्रश्न, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २०००
७. थोरात हरिश्चंद्र, कादंबरीविषयी, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २००६
८. थोरात हरिश्चंद्र, कादंबरी: एक साहित्यप्रकार, शब्द प्रकाशन, मुंबई, २०१०
९. ttps://maharashtratimes.com/-/articleshow/10532926.cms
१०. https://marathivishwakosh.org/25645/
११. मनोहर श्याम, कळ (कादंबरी), पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
१२. https://iyemarathichiyenagari.com/book-review-of-shevatachee-laographiya-balasaheb-labde-book/
१३. डॉ.घोलप दत्ता- कादंबरी : वर्तमानाचे नवे रचित- लेख
१४. रिंढे नितीन, (ललित, नोव्हेंबर-२०१३)
१५. पठारे रंगनाथ, भर चौकातील अरण्यरुदन, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर
१६. केळुस्कर महेश, क्रमशः (कादंबरी), मनोविकास प्रकाशन, पुणे
१७. काळवणे केदार, तणस झालेल्या वर्तमानाचे कथन-लेख
१८. कदम महेंद्र, तणस (कादंबरी), लोकवाङ्मय गृह, मुंबई
१९. सारंग विलास,*एन्कीच्या राज्यात*, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.
२०. प्रा.डॉ.नगरकर संजय, नवा आयाम प्राप्त करून देणारी प्रयोगशील कादंबरी-लेख
२१. गोखले शांता,श्रेष्ठतम कादंबरीची प्रतीक्षाच-लेख, दै.लोकसत्ता,लोकरंग पुरवणी,

२८ ऑगस्ट,२०२२

२२. https://www.aksharnama.com/client/article_detail/6307

२३. एका वाङ्मय प्रकाराचा अभ्यास : कादंबरी भाग १ व २, दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, २०१०

२४. प्रो.धनगर धनराज, २००० नंतरच्या साहित्यातील समाजचित्रण, स्वातीधन इंटरनॅशनल पब्लिकेशन, निफाड नाशिक, फेब्रु. २०१७

२५. आलोककर शरयू, ब-बळीचा विषयी, दर्या प्रकाशन, पुणे, जून २०१५

२६. Book-Review-of-Shevatachee-laographiya-Balasaheb-Labde-book-960x541

२७. बेंडखळे अशोक (संपा.), साहित्य-कादंबरी विशेषांक, २०१६

किरवंत नाटकातील मानवतावाद : एक अभ्यास

डॉ. ज्ञानेश्वर रामलाल भोई
किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
पारोळा जि. जळगांव

प्रस्तावना :-

मानवी जीवनात मानवतावादाला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. मानवतावादामध्ये खऱ्या अर्थाने जीवनात आनंद शोधणे,एकमेकांना आधार देऊन जगाचा विकास करणे हा मुख्य उद्देश असतो. समग्र मानव जातीचे कल्याण करणे हे मानवतावादाचे उद्दिष्ट असते. साहित्यातही साहित्यकारांनी मानवतावादाचे दर्शन घडवलेले दिसून येते. दलित साहित्य देखील त्याला अपवाद असू शकत नाही.

दलित साहित्यातील पर्यायाने दलित नाटकातील मानवतावाद म्हणजे डॉ. बाबासाहेब भीमराव आंबेडकरांच्या स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय हक्कांच्या मूल्यांवर आधारित जातीय भेदभादाविरुद्धचा लढा आणि शोषितांच्या मानवी हक्कांची प्रतिष्ठापना होय. यात दलितांच्या जीवनातील दुःख,अन्याय - अत्याचार आणि संघर्षाचे चित्रण करून समताधिष्ठित समाजाची निर्मिती करणे हा मुख्य उद्देश दिसून येतो. ज्यात माणूस म्हणून जगण्याच्या अर्थ केंद्रस्थानी असतो.

मानवतावादाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे आंबेडकरी विचारधाराच्या मुख्य प्रभाव म्हणता येईल. भगवान गौतम बुद्ध,म. ज्योतिराव फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारातून प्रेरित होऊन सामाजिक विषमतेवर प्रहार केला जातो. यातून शोषितांवरील अन्याय-अत्याचाराची तसेच त्यांच्या व्यथा-वेदनांचे चित्रण केले जाते. दलित,स्त्रिया तसेच उपेक्षित घटकांवर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचार आणि त्यांच्या वेदनांचे प्रामाणिकपणे व यथार्थ सादरीकरण यात केले जाते. दलितांना त्यांचे आत्मभान जागृत करण्याच्या दृष्टीने मानवतावादी दृष्टिकोन साहित्यातून वाचकांसमोर मांडणे महत्त्वाचे असते.

दलित नाटककार प्रेमानंद गज्वी यांनी सामाजिक जाणीव व मानवतावादी दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून अनेक नाटकांचे लेखन केलेले आहे. त्यातील किरवंत हे अतिशय महत्त्वाचे दलित व मानवतावादी दृष्टिकोन समोर ठेवून लिहिलेले नाटक आहे. हे नाटक केवळ कला नसून ते सामाजिक बदलाचे एक शक्तिशाली माध्यम आहे, जे शोषितांना आवाज देते आणि एक न्यायपूर्ण समताधिष्ठित समाजाचे स्वप्न साकार करण्याचा प्रयत्न करते.

किरवंत नाटक आणि मानवतावाद :-

दलित नाटकात आलेला संघर्ष हा पारंपरिक नाटकांपेक्षा भिन्न स्वरूपाच्या दिसून येतो. दलितांना जीवन जगताना आयुष्यभर जो संघर्ष करावा लागतो या मागचे कारण म्हणजे भारतीय संस्कृतीतील चतुर्वण्य व्यवस्था होय. भारतीय समाजातील विषमतेने दलितांना माणूस म्हणून त्यांना त्यांच्या हक्कापासून अधिकारांपासून वंचित ठेवले जाते. हजारो वर्षापासून दलित-दलितेतर व दलित -सुवर्ण व उच्चवर्णीय यांच्यातील संघर्ष दलित नाटककारांनी दलित नाटकांद्वारे चित्रित केलेला दिसून येतो.

किरवंत या नाटकातील संघर्ष प्रेमानंद गज्वी यांनी सामाजिक आणि मानसिक अशा दोन पातळ्यांवर मांडलेला आहे. यामध्ये नव्या विचारांनी जगणारी नवी पिढी आहे तर तशीच जुन्या परंपरावादी विचारांनी चालणारी जुनी पिढी आहे. या नाटकातील वासुदेव व त्याचा परिवार हा नव्या पिढीचे प्रतिनिधित्व करतो तर जुन्या पिढीचे प्रतिनिधित्व ढब्बूशास्त्री करतात. ढब्बूशास्त्री परंपराप्रिय,धार्मिक व स्वार्थी वृत्तीचे आहेत, तर वासुदेव व त्याचा परिवार रूढी,परंपरा,कर्मकांड यांच्या विरुद्ध आहे. म्हणूनच तो शोषित पिढ्यांचे म्हणजेच किरवंताचे जीवन नाकारतो. या नाटकातून वासुदेव आपल्या भावाला व आपल्या कुटुंबाला परंपरावाद्यांकडून समता,न्याय आणि बंधूभावाची वागणूक मिळावी, मानवतावादी दृष्टिकोनाने त्यांनी आपणास वागवावे यासाठी प्रयत्नशील असतो. परंतु या तो व त्याचे कुटुंब यशस्वी होताना दिसत नाही. परंपराप्रिय ढब्बूशास्त्री त्यांना किरवंत मधून अस्सल ब्राह्मण जीवनामध्ये समाविष्ट करून घेण्यास मज्जाव करतात. त्यामुळे नव्या पिढीचे शिलेदार म्हणून वासुदेव व त्याचे कुटुंब आणि परंपरावादी दृष्टिकोनाची ढब्बूशास्त्री या दोघांमध्ये संघर्षाची ठिणगी पडलेली दिसून येते. अशाप्रकारे प्रेमानंद गज्वी यांनी किरवंत नाटकातून नव्या व जुन्या पिढीच्या संघर्षाची कथा व मानवतावादी

दृष्टिकोन चित्रित केलेला आहे. या नाटकातील चित्रित झालेला संघर्ष केवळ वासुदेवाच्या परिवाराचा संघर्ष नसून समस्त शोषित व पिडीत दलित वर्गांचा संघर्ष अधोरेखित होतो.

ब्राह्मण विरुद्ध ब्राह्मण :-

भारतातील चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेमध्ये ब्राह्मण वर्गासोबत इतर उच्चवर्णीयांनी दलितांचे व कनिष्ठ वर्गीयांचे शोषण केलेले बरेच साहित्य आपणास दिसते, परंतु ब्राह्मण विरुद्ध ब्राह्मण असा संघर्ष दलित नाटकाच्या इतिहासात प्रेमानंद गज्वी यांनी किरवंत या नाटकांच्या माध्यमातून पहिल्यांदाच चित्रित केल्याचे दिसून येते. म्हणून हे या नाटकाचे महत्त्वाचे व विशेष वेगळेपण आहे हे लक्षात येईल. यापूर्वीच्या जवळपास जवळपास सर्वच नाटकांमध्ये दलित वर्ग शोषित दिसून येतो तर या नाटकात दस्तूरखुद्द ब्राह्मण वर्गालाच किरवंत म्हणून स्वतःला दलित म्हणून संघर्ष करावा लागत असल्याची वास्तविकता प्रेमानंद गज्वी यांनी अधोरेखित केलेले आहे. फक्त दलित जीवन आणि त्यांच्या समस्या या चाकोरीत प्रेमानंद गज्वीचे नाटक बसत नाही तर ते भारतातील सामाजिक समस्या व मनोवृत्तीचा वेध घेतात हे नाटक वाचल्यावर आपणास लक्षात येते. उच्चवर्णीय ब्राह्मण वर्गात,जातीत देखील जात आणि वर्ण अंतर्गत अस्पृश्यता पाडली जाते ही बाब प्रेमानंद गज्वीच्या किरवंत या नाटकाने भारतीय समाजाच्या व वाचकांच्या नजरेस आणून दिली.

किरवंत म्हणजे स्मशानकर्म, अंत्येष्टीची कामे करणारा ब्राह्मण जातीचा पुरुष होय. किरवंत हा कोकणी बोलीभाषेतला शब्द आहे. त्याचा मूळ शब्द क्रियावंत असा आहे. मृत्यूनंतर एखाद्याच्या पिंडाला कावळा शिवळा नाही तर थेट दर्भाचा कावळा करून पिंडस्पर्श घडून आणला जातो आणि हे घडवून आणणारी व्यक्ती म्हणजेच किरवंत होय. एखाद्या व्यक्तीच्या मृत्यूपश्चात तेरा दिवसांचे अंत्यविधी पार पाडण्याचे काम या किरवंत जातीच्या ब्राह्मणाचे असते. ते कार्य एकदाचे पार पडले की हा देवतुल्य ब्राह्मण यजमानांच्या दृष्टीने अस्पृश्य ठरतो. या ब्राह्मणाच्या अस्पृश्यपणाची कथा आणि व्यथा म्हणजेच किरवंत हे नाटक होय. भारतीय समाजात चातुर्वण्य पद्धतीमध्ये शूद्रांना जे स्थान होते तेच स्थान ब्राह्मण जातीत किरवंताचे असते. स्मशान कर्म संपले की जातीने ब्राह्मण असलेला हा ब्राह्मण त्यांच्या ब्राह्मण जातीतच अस्पृश्य मानला जातो. अशा गंभीर व दुर्लक्षित विषयाला नाटककार प्रेमानंद गज्वी यांनी किरवंत नाटकाद्वारे वाचा फोडलेली आहे.

किरवंत मधील वासुदेव व त्याच्या कुटुंबाला त्यांच्या ब्राह्मण जातीतील ढब्बूशास्त्रीसारखे पुरोगामी विचारातील व्यक्तींना ब्राह्मणांसारखीच वागणूक देऊन,मानवतेची वागणूक देऊन उच्चवर्णीयांमधील अस्पृश्यता दूर करावी अशी अपेक्षा असते. परंतु ब्राह्मण वर्ग त्यांना आयुष्यभर किरवंत म्हणून वागणूक देऊन असतो. वासुदेवाच्या भावाला एखाद्या किरवंताच्या मुलीशी लग्न न करता ब्राह्मण जातीतील यज्ञ, मुंजी वगैरे करणाऱ्या ब्राह्मणाच्या मुलीशी लग्न करून किरवंत जातीचा समूळ नाश करावयाच्या असतो म्हणून या वासुदेव सारख्या नव्या पिढीचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्याचे डब्बूशास्त्रीसारख्या परंपरावादी,कर्मकांडाची विचारसरणीच्या ब्राह्मणाशी संघर्ष घडून येतो. वासुदेव व त्याचा भाऊ किरवंताचे शोषित,पीडीतांचे जीवन जगणे नाकारतात. त्यांना इतरांप्रमाणे मानवतेची वागणूक मिळावी एवढीच अपेक्षा असते. अशाप्रकारे दोन पिढ्यांमधील, दोन विचारांमधील संघर्ष प्रेमानंद गज्वी यांनी अतिशय समर्पकरीत्या रेखाटलेला आहे.

समारोप :-

मनुष्याचा जन्मसोहळा अतिशय आनंदाने साजरा केला जात असतो तसाच मृत्यूसोहळा ही दुःखात का असेना साजरा केला जात असतो. आपल्या आप्तांना स्वर्गप्राप्ती व्हावी म्हणून जवळचे नातेवाईक आटापिटा करीत असतात,परंतु एखाद्याच्या पिंडाला कावळा शिवला नाही तर थेट दर्भाचा कावळा करून पिंडस्पर्श घडवून आणला जातो हे सर्व घडून आणणारी स्मशानकर्म करणारी व्यक्ती म्हणजे किरवंत होय. एखाद्याच्या मृत्यूपश्चात 13 दिवसांचे अंत्यविधी पार पडण्याचे काम या किरवंत ब्राह्मणाचे असते. ते एकदाचे पार पडले की हाच देवतुल्य ब्राह्मण यजमानांच्या दृष्टीने अस्पृश्य ठरतो. या किरवंताला ब्राह्मण समाजाने समानतेची व मानवतेची वागणूक मिळावी यासाठी संघर्ष करावा लागतो याचे जिवंत चित्रण प्रेमानंद गज्वी यांनी किरवंत नाटकात केलेले आहे.

निष्कर्ष :-

1) दलित साहित्यातील मानवतावाद डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वातंत्र्य समता बंधुता व न्याय हक्कांच्या मूल्यांवर आधारित आहे.

ISSN : 2348-7143
January 2026

2) मानवतावाद म्हणजे खऱ्या अर्थाने जीवनात आनंद शोधणे होय. 3) दलित नाटकात येणारा संघर्ष पारंपरिक समाज व्यवस्थेविरुद्धचा आहे.

4) दलित नाटक न्याय हक्कांसाठी संघर्ष करते.

5) दलित नाटकातील संघर्ष पारंपरिक मराठी नाटकांपेक्षा भिन्न आहे.

6) दलित नाटकांच्या आंबेडकरी विचारात बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान आहे.

7) किरवंत नाटकामधील संघर्ष सामाजिक व मानसिक पातळीवरील संघर्ष आहे.

8) किरवंत नाटकातील संघर्ष हा परंपराप्रिय विरुद्ध नवीन विचारांचा संघर्ष आहे.

9) किरवंत नाटकातील वासुदेव हा नवीन पिढीचे तर ढब्बूशास्त्री हा परंपराप्रिय व स्वार्थी व्यक्तीचे प्रतिनिधित्व करतो.

10) ब्राह्मण विरुद्ध ब्राह्मण संघर्षावरील आधारित किरवंत हे नाटक आहे.

संदर्भ :-

1. किरवंत (नाटक) - प्रेमानंद गज्वी, मॅजेस्टिक प्रकाशन,मुंबई. 1981
2. निवडक प्रेमानंद गज्वी (संपादक) महेंद्र भवरे, लोक वाङ;मय गृह, मुंबई.1987
3. घोटभर पाणी (एकांकिका) प्रेमानंद गज्वी,मॅजेस्टिक प्रकाशन,मुंबई.1985
4. तनमाजोरी (नाटक) प्रेमानंद गज्वी,मॅजेस्टिक प्रकाशन,मुंबई.
5. प्रेमानंद गज्वी -साहित्य आणि समाज (दिवाळी अंक समांतर 1998)

‘RESEARCH JOURNEY’ International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

प्रज्ञा पवार यांच्या दलित कवितेतील जागतिकीकरण

संशोधक
कुमारी ज्योती सुकदेव नन्नवरे
(एस.आर.एन.डी कला,वाणिज्य महाविद्यालय, भडगाव, जि.जळगाव)

मार्गदर्शक
डॉ. वासुदेव एस. वले
(एस.एस.एम.एम.कॉलेज पाचोरा, जि.जळगाव)

प्रस्तावना -

भारत हा एक कृषी प्रधान देश असून त्यात विविध जाती, धर्म, पंथ हे त्याच्या स्वतंत्र ओळखीचे एक प्रमाण मानले जाते. त्याचप्रमाणे येथे वर्ग, जाती लिंग यांच्यातील भेदभावही पहावयास मिळतो. येथे शोषक आणि शोषित अशी परंपरा सर्वकाळ अस्तित्वात असलेली दिसून येते, हे शोषण जाती वर्गाला केंद्रभूत मानून सर्व क्षेत्रात होत आले आहे. आज एकविसाव्या शतकातही हे शोषण काही प्रमाणात का होईना चालू आहे. विषमतावादी मानसिकतेनुसार जर बघितलं तर दलित, स्त्रिया, आदिवासी, यांच्यावर सतत अन्याय होत आहे. एकूणच याचा दलित कवितेच्या जडणघडणीत खूप मोलाचा वाटा आहे, तो म्हणजे ज्योती लांजेवार आणि उषा अंभोर, प्रज्ञा लोखंडे /पवार, उषा हिंगोणेकर, सुरेखा भगत, लता राजस, सरिता जांभुळे अशा अनेक कवयित्रींनी त्यात मोलाची भर घातली आहे. नव्या युगातल्या नव्या माणसांचे स्वप्न पाहिले आहे, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पारंपारिक विचाराला छेद देऊन नव्या क्रांतीकारी विचारांची परंपराही कवितेने दिले आहे. १९६० नंतरच्या काळात दलित आणि ग्रामीण जीवनाचे चित्रण मोठ्या प्रमाणात आले आहे. तर १९८० च्या नंतरच्या काळात समाजजीवनात मोठ्या प्रमाणात स्थितंतर होत होते. तसेच १९९० नंतरच्या मराठी कवितेत कोणकोणते बदल झाले आणि जागतिकीकरण या धोरणाचा स्विकार भारत सरकारकडून करण्यात आला. याचे पडसाद म्हणून समाजकारण, अर्थकारण आणि राजकारण या तिनही स्थरावर दिसू लागले. ग्रामीण आणि शहरी भागांची सांस्कृतिक घुसळणही मोठ्या प्रमाणात घडून आली. याचा परिणाम म्हणजे खेडे ओस पडू लागले. याचाच आणखी मोठा परिणाम म्हणून या काळातील काव्यसंग्रहा मध्ये संख्यात्मक आणि गुणात्मकदृष्टया वाढ झाल्याचे दिसून येते. १९९० नंतरच्या काळात दलित कवयित्रींची कविता स्वतंत्र अस्तित्व घेऊन अभिव्यक्त झाली आहे. त्याचबरोबर १९९० नंतरच्या काळात कामगार चळवळी ही थंड पडू लागल्या, मुंबई महानगरातील कापडगिरण्या, औषध कंपन्या बंद पडू लागल्या. यामुळे तेथील कामगार या महानगरातून व अर्थव्यवस्थेतूनही बाहेर फेकले गेले. संघटीत चळवळी संपवण्याच्या काळातच जागतिकीकरणाचे जोरदार वारे वाहू लागले. भारताने स्वीकारलेल्या मुक्त अर्थव्यवस्थेस हे आव्हान पेलने अवघड नव्हते, परंतू त्यातुन एक नवी जीवनशैली अपरिहार्यपणे निर्माण होऊ लागली त्यातून स्पर्धा व दबाव निर्माण झाला. जागतीक मापदंडा नुसार स्वत:ला बदलणे, घडवणे याची सहनशिलता शहरवासियांना स्वीकारावी लागली. हा ताण शहराबरोबरच ग्रामीण भागावरही परावर्तीत होऊ लागला, शेतीसाठी लागणारे साहित्य, साधने, उत्पादनक्षमता, मालाचा दर्जा, बाजार भाव निर्यात इत्यादी. सदर्भातील स्पर्धेमुळे शेती व्यवसायावरही त्याचा बराच परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

विषयाचे महत्व –

२०१३ साली प्रज्ञा दया पवार यांचा 'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र या महत्वपूर्ण कवितासंग्रहात दलित कविता निरनिराळया टप्प्यांवर विचार आणि विस्तार यांचा धावता आढावा मांडला असून इतर देशांच्या तुलनेत गरीब, मागास - अशिक्षीत लोकांची संख्या मोठी असलेल्या भारतासारख्या देशामध्ये या प्रक्रियेचे होणारे प्रतिकूल परिणाम विचारात घेतले जात नाहीत. खुल्या आर्थिक धोरणामुळे येथील अनेक उदयोग व्यवसायाच्या अस्तित्वांचा प्रश्न निर्माण झाला असून त्यांच्यावर बेकारीची वेळ आली आहे. यामुळे कामगार, मजूर कारागीर यांच्या अडचणी निर्माण झाल्या असून आज या नव्या आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून येणाऱ्या माहितीमुळे येथील लोकांच्या श्रद्धा, परंपरा, संस्कृती, धर्म यांना तडे गेले आहेत. यामुळे निर्माण झालेल्या जागतिकीकरणातून बदललेल्या समाजजीवनाचे चित्र अनेक कवी, कवयित्री, लेखकांनी आपल्या साहित्यातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या या चिंतनाच्या दिशा जागतिकीकरणातून समजून घेणे हेच समाजजीवनात व मुल्यव्यवस्थेतील महत्वाचे बदल आहेत.

महातमा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सावित्रीबाई फुले यांच्या विचार आणि कृतीच्या जोरावर त्यांनी जो बदल घडविला तोच" या सामाजिक जागतिकीकरणातून क्रांती घडवतो, यामुळे प्रज्ञा दया पवार यांनी भोवतालच्या परिसराचा विचारकरून समाजामध्ये जातियवादयांकडून जे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, पेचप्रसंग निर्माण करू लागले. त्यामागील महत्वाचा मुद्दा म्हणून प्रज्ञा दया पवार म्हणतात, आपण भारतीय संस्कृतीच्या छायेखाली किती निरागसपणे वाढलो. यातून आपण काय सहन केले यांचा आक्रोश ते मांडतांना दिसतात.

प्रज्ञा दया पवार यांच्या जागतीकीकरणातील हेतू:-

देशाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असलेली स्पर्धा जागतिकीकरणामुळे निर्माण झाली. पर्यायाने देशाचा मोठा विकास होतो, असे चित्र आपल्यासमोर उभे केले जाते. परंतू इतर देशांच्या तुलनेने गरीब, मागास, अशिक्षीत लोकांची संख्या भारतासारख्या देशात असल्याकारणाने होणाऱ्या बेरोजगारीचा परिणाम विचारात घेतला जात नाही. खुल्या आर्थिक धोरणामुळे येथील अनेक उदयोग व्यवसायांचा प्रश्न निर्माण झाला. पारंपारिक व्यवसाय करणाऱ्या लोकांचे व्यवसाय उध्वस्त झाले. त्याच्यावर उपासमारीची वेळ आली. त्यामुळे मजूर, कामगार,कारागीर अडचणीत येऊ लागले. या जागतिकीकरणातून निर्माण झालेल्या स्पर्धेमध्ये सर्व-सामान्य माणूस मागे पडला. भांडवलदार श्रीमंत तर, मजूर हा गरीबच राहिला, यामुळे त्यांची आर्थिक कुचंबणा होऊ लागली.

आपल्या भोवतालच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घडामोडींमध्ये होणारे बदल समजून घेत असताच जागतिकीकरणाचे समाज जीवनावर होणारे बरे-वाईट परिणाम त्यांनी स्पष्टपणे नोंदवले. जागतिकीकरणाचा पहिला बळी म्हणून, दलित, आदिवासी आणि स्त्रिया यांच्याकडे ते पाहतात. या माध्यमातून झालेला बदल त्या कवितेतून मांडतात. उदा अंत:स्थ, दृश्यांचा ढोबळ समुद्र, आरपारलयीत, खैरलांजी हत्याकांड, दिल्ली बलात्कार प्रकरण ही प्रतिनिधिक स्वरूपात पहावयास मिळतात, म्हणून आजही असे असंख्य अत्याचार देशभरात घडत आहेत असे प्रज्ञा पवार म्हणतात. हा आपल्या चिंतेचा व चिंतनाचा विषय ठरत आहे.

उद्दिष्ट:-

१)नव्वोदतर दलित साहित्यातून जागतिकीकरण या माध्यमातून चित्रित होणारे बदल, दलित समाज व संस्कृती यांचे स्वरूप वेगळेपणे नोंदविले आहे.
२)कविनिहाय काव्यप्रवृत्ती, प्रेरणा, स्वरूपाचा विचार करतांना जागतिकीकरणाचे स्वरूप निर्धारित होते.
३)जागतिकीकरणापूर्वीची कविता व आधुनिक कविता यांच्यातील प्रेरणा प्रवृत्तीत होत गेलेल्या बदलांचा आढावा यात महत्त्वाचा दिसून येतो.
४)समकालीन वास्तवाचे संदर्भ सुचविणारे जागतिक बाजारपेठा, आधुनिक माहितीचे महाजाल व्यवहार्यता आणि सदोषता या नव्या संदर्भाना घेऊन येणाऱ्या कवितेचे स्वरूप यात स्पष्ट आहेत.

निष्कर्ष :-

1) प्रज्ञा दया पवार यांच्या जागतिकीकरणातील दलित कविता ही समाजात बांधिलकी जपणारी व मानवी जीवनातील रोजगाराचा प्रश्न यांना प्रोत्साहन देणारी आहे.
2) प्रज्ञा दया पवार यांच्या कवितेमध्ये सामाजिक, सांस्कृतीक, जातीय, धार्मिक, वर्गीय लैंगिक सत्तास्थानांचे व विषमतेचे वास्तवचित्र रेखाटले आहे.
3) प्रज्ञा दया पवार यांनी कविता स्त्री परिवर्तनासाठी आग्रही भूमिका घेऊन सादर केली आहे.
४) प्रज्ञा दया पवार यांच्या दलित कविता या जागतिकीकरणातून निर्माण झालेला स्पर्धेमुळे सर्व सामान्य माणसाला कधी मागे खेचते याचे प्रतिबिंब म्हणून भांडवलदार कसे जबाबदार आहे ते यातून दिसून येते.,

सारांश :-

प्रस्तुत प्रबंध प्रस्तावनेत दलित कवयित्री प्रज्ञा पवार यांच्या 'अत:स्थ, आरपारलयीत, दृश्यांचा ढोबळ समुद्र या कवितांमध्ये जागतीक बाजारपेठ, माहितीचे महाजाल आधुनिक तंत्रज्ञान मल्टिमिडीयांच्या वापरांचाही येणारी उपयुक्तता सामाजिक अंगाने अभिव्यक्त केली आहे. तसेच विषयाचे महत्त्व पटवून देताना इतर देशांच्या तुलनेने गरीब, मागास, अशिक्षित

ISSN : 2348-7143
January 2026

लोकांची संख्या भारतात जास्त प्रमाणात का निर्माण केली गेली याचा विचार करता बेरोजगारी या प्रभावामुळे अनेक धर्म, श्रद्धा, परंपरा, संस्कृती यांना तडे गेले आहेत. हेच याचे मुळं महत्व आहे.

संदर्भ:-

1. जागतिकीकरणात मराठी कविता- संपादक उत्तम कांबळे
2. जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव - डॉ. हरिश्चंद्र मधुकर गायकवाड
3. सार्वभौमत्व २००१ मध्ये वंशवाद विरुद्ध जागतिक परिषद आणि दलित मानवी हक्क मोहिमेची स्थापन - डॅग एरिक बर्ग
4. भालचंद्र फडके – दलित साहित्य वेदना व विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे,

RESEARCH JOURNEY

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

'फिरो घाणा निरंतर' या कथासंग्रहातील समाजवास्तव

डॉ दिनानाथ आर. पाठक
पू. ओ. नाहाटा कॉलेज, भुसावळ

प्रो. किशोर आर. पाठक
पंकज महाविद्यालय चोपडा

कथा सांगणे व ऐकणे प्रत्येकाला आवडते. कथा सांगताना सांगणाऱ्याला आनंद होतो. म्हणूनच कथेतून मानवी जीवनाचे दर्शन घडत असते. कथेद्वारे मनोरंजना सोबतच नीतीबोध सांगितला जातो. मानवी जीवनाचे दर्शन कथेतून अचूकपणे घडत असते. मानवी जीवनातील आकांक्षापूर्तीसाठी कथेचा उपयोग केला जातो. कथेतून जीवनातील आनंद अनुभवता येत असतो. असा हा वाड;मय प्रकार प्राचीन काळापासून प्रचलित होता. आज यात भरपूर प्रमाणात लेखन झाले आहे. लेखकाने जे समाजात अनुभवलेले असते ते काल्पनिक पात्रांच्या माध्यमातून कथेद्वारे मांडले जाते. असे असले तरी कथा एक महत्त्वाचा साहित्यप्रकार आहे. अशा या कथा साहित्याविषयी डॉ. संदीप माळी लिहितात, "कथा हा साहित्यप्रकार म्हणूनच मानवी अविष्काराच्या अगदी जवळचा आहे. आजवर अनेक साहित्यकांनी आपल्या मुक्त अभिव्यक्तीसाठी कथा हा साहित्यप्रकार गंभीरपणे स्वीकारलेला आहे."१ अशा या कथा साहित्य प्रकारात भरपूर लेखन होऊन केले आहे. लेखकांनी आपल्या लेखनातून समाजाचे वास्तव असे वर्णन केलेले आहे. समाजात होणाऱ्या बदलांना शब्दातून समर्थपणे साकारण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

'फिरो घाणा निरंतर' हा अशोक सोनवणे यांचा कथासंग्रह अथर्व पब्लिकेशन जळगाव यांनी प्रकाशित केला आहे. यात एकूण १३ कथा आहेत. या सर्वच कथांमधून समाज जीवनाचे वास्तव वर्णन आले आहे. या कथांमधून माणूस व त्यांचे बदलते स्वरूप यांचे दर्शन घडवले आहे. या कथासंग्रहातून विविध विषयांवर चिंतनपर असे लेखन केले आहे. या कथासंग्रहाविषयी प्रा. बी. एन. चौधरी लिहितात, "संग्रहातील कथा वाचताना, पुढे काय होणार? अशी वाचकाला सतत उत्सुकता वाटत राहते. सोनवणे यांनी घटनांची गुंफण इतक्या कौशल्याने, सहज केली आहे की, वाचकांना ती त्यात गुंतवून ठेवते. कथेतील कमी पात्रे, मोजके प्रसंग, संघर्ष यामुळे कथा वाचकांच्या मनात सहज प्रवेश करते. या कथांमधून मनुष्य स्वभावाचे अकल्पित कंगोरे वाचकांसमोर येतात आणि वाचक भारावून जातो. कथानक, पात्रे, वातावरण, संघर्ष आणि दृष्टिकोन हे पाच घटक मिळून एखादी कथा पूर्ण होते. ज्यात घटनांची एक सुसंगत मालिका असते आणि ती वाचकांना गुंतवून ठेवते........" या दृष्टीने हा कथासंग्रह महत्त्वपूर्ण आहे. या कथासंग्रहातून अशोक सोनवणे यांनी समाज जीवनाचे वास्तव यथार्थपणे मांडलेले आहे. त्यातून त्यांच्या सूक्ष्म निरीक्षण शक्तीची वाचकांना जाणीव होते.

'फिरो गाणा निरंतर' या कथेत रमजान चे वर्णन केले आहे. तो आपल्या बैलाला घाण्याला जूंपून कोलू फिरवण्याचे काम करतो. लेखक त्याच्याकडे त्याला भेटण्यासाठी नेहमी जातात. एकदा लेखक त्याच्याकडे गेल्यावर त्यांना समजले की, 'बैलाच्या टाचेखाली त्याची दोन महिन्याची मुलगी चिरडली गेली.' तेव्हा त्याची पत्नी बैलाला मारते. रमजानने पत्नीने ज्या हाताने बैलाला मारले ते हात तो गरम तव्यावर पत्नीचे दोन्ही हात ठेवतो. त्याच्या मनात असलेली बैलाविषयीचे करुणा व्यक्त झाली आहे. पण एकदा चक्रीवादळ येते. त्यात त्याच्या घरातील सर्व लोक मरतात. पण त्यावेळी त्याचा बैल अंगावरची माती झटकन बाहेर येतो व रमजानला चाटतो. येथे बैलाचे रमजान विषयी असलेले प्रेम व्यक्त होते. रमजान हा आपल्या बैलावर देखील जीवापाड प्रेम करत असतो याची जाणीव होते.

'नसे मनी मानसी' या कथेचे बस एक खेडेगावात मुक्कामाला जायला निघते. बस मध्ये सर्व लोक निवांत बसलेले असतात. त्या लोकांमध्ये एक आंधळी म्हातारी असते तिला साळवी फाट्यापासून घरी पायी जायचे असते. जेव्हा म्हातारी बस मधून खाली उतरतो तेव्हा पाटील कंडक्टर म्हातारीला गावात पोहोचवायला पायी जातो. ड्रायव्हरला सांगतो की," मी म्हातारीला गावापत्तूर सोडूनशान लगीच परत येतूच. तवर ध्यान गाडी थांबवून. मी आलोच." असे सांगून तो म्हातारीला गावी सोडतो. तेव्हा बस थांबल्यामुळे त्याच्यावर कार्यवाही होते. पण काही दिवसांनी गावातील पोलीस पाटील त्याला भेटायला येतात. म्हातारीचे घर शेती त्यांच्या नावावर केले असे सांगतात. तेव्हा पाटील कंडक्टर ते स्वतःला न घेता गावातील शाळेसाठी वापरा असे सांगतो. समाजात जर एखाद्या गरजू माणसाला मदत केली तर त्याची परतफेड ही कोणत्यातरी प्रकारे होते. तसेच मानवतेच्या दृष्टीने पाटील कंडक्टर हा म्हातारीला गावी पोहोचवणे अधिक महत्त्वाचे मानतो याची जाणीव होते.

'अस्पर्शा' या कथेतृतीय ज्योती या मुलीचे लग्न दीपक या तरुणांसोबत होते. पण दिपक हा तिच्याशी काही बोलत नाही. ती त्याला विचारते की, 'मी आवडत नाही का'? पण दीपक हा तिला टाळण्याचा प्रयत्न करत असतो. तो रोज रात्री शेतात जातो. त्याचे असे वागणे ती कोणाला सांगू शकत नव्हती. तिच्या सासू-सासऱ्यांना त्याची माहिती होते म्हणून ते त्याकडे दुर्लक्ष करत. तेव्हा ती माहेरी येते. तेव्हा दीपक तिला पत्र पाठवून आत्महत्या करून आपले जीवन संपवतो. कारण दीपक हा लग्न करण्यासाठी योग्य नव्हता. त्याच्या आईवडिलांना ही माहित होते. तरी मुलाचे लग्न करावे म्हणून ते एका मुलीचे आयुष्य उध्वस्त करतात. शेवटी दीपक लिहितो की,' पण तुलाही मी अस्पर्शा ठेवल याच मला समाधान आहे. कारण तू पुन्हा लग्न कर.....' 'अस्पर्शा' कथेत वैवाहिक जीवनातील समस्यांचे वर्णन अशोक सोनवणे यांनी केले आहे. तर आईवडील आपल्या हट्टासाठी एखाद्याचे जीवन कसे उध्वस्त करतात हे दाखवले आहे.

'याचसाठी केला होता अट्टाहास' या कथेत देवाआप्पा आणि इंदुबाई यांचे वर्णन आले आहे. त्यांचा मुलगा रवी हा त्यांचे घर शेती सर्व विकून पैसे सोबत घेऊन त्यांना मुंबईला घेऊन जातो असे सांगतो. व धुळ्याच्या बस स्टँडवर बसवतो. मुलगा परत येत नाही. मुलगा न्यायला न आल्याने ते परत आपल्या घरी जातात. मुलाने घर विकलेले असते. दुसऱ्या दिवशी गावातील लोकांनी त्यांना वृद्धाश्रमात पाठवले. नंतर रवी वृद्धाश्रमाचे व्यवस्थापकाला पत्र पाठवून त्यांच्या बँकेचा नंबर मागतो. तेव्हा आप्पा सांगतात की, 'मला त्याची भीक नको'. रवीने पुन्हा तार पाठवून सांगितले की, 'आई वडील गेल्यानंतर मी त्यांच्या अंत्ययात्राला येऊ शकणार नाही. त्यांचे अस्थिविसर्जन करून मला थोडी रक्षा पाठवून द्या. मी ऑनलाईन पेमेंट करीन.' आज समाजात असलेले वृद्धांची दैन्यवस्था लेखकाने यथार्थपणे वर्णन केलेली आहे. आपल्याला जन्म देणाऱ्या देणाऱ्या आई-वडिलांना म्हातारपणी सांभाळायला मुले तयार नाही. तसेच ते मेल्यावर त्यांच्या अंत्ययात्रेला जायला देखील मुलांना वेळ नाही. यात आज मूल्यांचा होणारा रास कथाकाराने समर्थपणे मांडला आहे.

'सूर्यास्त' या कथेत अविनाश आपल्या प्रेमाविषयी आईला सांगतो. तेव्हा आई त्याला विरोध करते. त्यावेळी अविनाशी होणारी अवस्था वर्णन केली आहे. या कथेतून अविनाशला आपले निरागस हवहवस वाटणार प्रेम महत्त्वाच वाटत. पण आईला मात्र त्याच्या मनाची किंवा त्याच्या मतांना कोणती किंमत द्यावी असे वाटत नाही. तर 'चिरदाह वेदनेचा' यात लक्ष्मणराव व उर्मिला हे सर्वांना मदत करतात. पण कालांतराने ज्यांनी ज्या लोकांना मदत केली ते सर्व त्यांना विसरतात. उलट त्यावेळी मदत न करता दोघपती पत्नी कसे वागले? याचे सर्व लोक लोकांना आठवते. अडचणीच्या वेळी त्यांना कोणीही मदत करत नाही. आज माणसाची गरज संपल्यावर लोक त्याच्यापासून सर्व कसे दूर होतात? याचे वर्णन कथेत केले आहे.

'तोंड बांधून तोबरा' या कथेत जळगाव ते चोपडा प्रवासाचे वर्णन आले आहे. यात बस मध्ये असलेली प्रचंड गर्दी, जागा मिळवण्यासाठी केली जाणारी धडपड हे वर्णन केले आहे. तसेच जागेसाठी होणारी भांडणे, दारुडी माणसे, बसमध्ये बीडी पीणारे, बसमध्ये सोन्याची पोत चोरीला जाणे यांचे वर्णन थोडक्यात या कथेत आले आहे. अशोक सोनवणे यांनी यांनी बस मध्ये प्रवास करत असताना जे विविध अनुभव घेतले त्याचे हुबेहूब चित्रण येथे केले आहे. समाजात वावरत असताना प्रवासादरम्यान जे वेगवेगळे अनुभव प्रवाशांना येतात ते यथार्थपणे मांडले आहेत. 'निचरा' कथेत महादूच्या मनात येणारे विचार गुरुजी त्याला लिहायला सांगतात. त्यात लेखनातून त्याच्या मनात असलेली इतरांविषयीची जाणीव वर्णन केली आहे. 'ड्रीम गर्ल' या कथेत एका खेड्यात वाचनालयामार्फत व्याख्यानमाला चालवली जाते. एके वर्षी स्त्री लेखिकेला बोलवले जाते. तेव्हा अर्चना रांगणेकर या लेखिकेचा होकार येतो. ग्रंथालयातील सर्व सदस्य स्त्री लेखिकेला आपल्याच घरी मुक्कामाला ठेवण्याचा आग्रह करतात. तिला आपल्या घरी नेण्यासाठी सर्व सदस्य बस स्टँडकडे जातात. जेव्हा प्रत्यक्षात तिला पाहिले तेव्हा ती म्हातारी स्त्रिया हे असे लक्षात आल्यावर सर्व लोक आपापल्या घरी पळून जातात. शेवटी ती लायब्ररीयनच्या घरी थांबते. त्याने तिला 'ड्रीम गर्ल' असे संबोधले आहे. मानवी प्रवृत्तीचे यथार्थ वर्णन केले आहे. माणसाच्या मनातील स्त्रीलमपटपणा तसेच मानवी मनातील उत्सुकता वर्णन केली आहे.

थोडक्यात अशोक सोनवणे यांनी 'फिरो घाणा निरंतर' या कथासंग्रहात विविध विषयांवर वैविध्यपूर्ण लेखन केले आहे. त्यांची भाषा ही साधी सरळ आहे. मानवी मनाचा ठाव घेणारी आहे. त्यांच्या कथेतून मानवी स्वभावावर प्रकाश टाकला आहे. तसेच हा कथासंग्रह माणसाच्या अंतरंगाचे दर्शन घडवतो. या कथा आकाराने लहान आहेत. यातील पात्रांची संख्या कमी आहे. असे असले तरी या कथा मुल्ये शिकवत असतात. म्हणून या कथा संस्कारश्रम आहेत.

संदर्भ:

1. माळी संदीप, हमीद दलवाई निवडक कथा आणि आस्वाद, अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव, २०१८ पृ. क्र. २५
2. चौधरी बी एन, पुस्तक परीक्षण दैनिक देशदूत दिनांक ०१ नोव्हेंबर २०२५ पृ.क्र.७
3. सोनवणे अशोक,'फिरो घाणा निरंतर' अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव,प्रथम आवृत्ती नोव्हेंबर २०२५ पृ.क्र.

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

शैलजा राजे यांच्या 'निर्णय' या कादंबरीतील नायिकेची वैचारिक प्रगल्भता

प्रतिभा रमेश खैरनार — संशोधक
प्रा डॉ. प्रदिप औजेकर — सहमार्गदर्शक
प्रा. डॉ.उज्वला नन्नवरे — मार्गदर्शक

प्रस्तावना :

'शैलजा राजे' या मराठी साहित्य जगातील एक प्रसिद्ध आणि प्रतिभावान लेखिका आहेत. त्यांच्या लेखनातून त्यांनी समाजाचे विविध पैलू उलगडून दाखवले आहेत. त्यांच्या लेखनाची भाषा सोपी आणि सहज आहे. शैलजा राजे यांनी अनेक कथासंग्रह, कादंबरी, चरित्र, बालकथा आणि ललित गद्य लिहिले. त्यांच्या लेखनात समाजातील समस्या, नातेसंबंध, प्रेम, ऐतिहासिक घटना यासारख्या विविध विषयांचा समावेश होतो. त्यांनी लेखनातून नातेसंबंधांची खोली आणि त्यातील उतार चढाव दाखवले आहेत. त्यांनी अनेक ऐतिहासिक घटनांवर आधारित कादंबऱ्या लिहिल्या. शैलजा राजे यांनी मराठी साहित्य क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले आहे. त्यांच्या लेखनामुळे मराठी वाचकांना भरपूर मनोरंजन तर मिळालेच पण त्याचबरोबर त्यांच्या लेखनातून समाजातील विविध समस्यांवर प्रकाश टाकण्याचे काम झाले आहे. शैलजा राजे यांचे लेखन मराठी साहित्याचा एक अमूल्य ठेवा आहे. त्यांच्या लेखनातून आपण जीवन समाज आणि इतिहास यांच्या बद्दल बरेच काही शिकू शकतो. शैलजाराजे यांनी महिलांच्या जीवनातील संघर्ष आणि त्यांच्या भावनांचे खूप सजीव वर्णन केले आहे. त्यांच्या लेखनातून महिलांची स्वातंत्र्य, समानता तर प्रकट होतेच, तसेच सामाजिक बंधनापासून मुक्त होण्याची इच्छाही दिसून येते. त्याग, क्षमा, प्रेम, नि:स्वार्थ भावना यासारख्या मूल्यांचे महत्व त्यांच्या लेखनातून स्पष्ट होते. त्यांच्या कथानकाची साधी, सोपी मांडणी आणि आयुष्यातले तेच प्रसंग सहजगत्या सोडविण्याची हातोटी, यामुळे त्यांचे लिखाण रंजकतेकडे झुकते.त्यांनी त्यांच्या कादंबऱ्यातून महिलांच्या आवाजाला उंचावले आणि त्यांच्या अनुभवांना महत्व दिले.त्यांच्या लेखनामुळे समाजात महिलांच्या स्थितीत सुधारणा होण्यास मदत होते. बहुतेक कथा, कादंबऱ्या या तारुण्यातील प्रेम, प्रेमाचा कैफ, स्वप्नभंग, विवाहबाह्य संबंध, निपुत्रिकांचे दु:ख, मन एकापाशी आणि शरीर दुसरीकडे असल्यामुळे येणारी अगतिकता यासारख्या विषयांभोवती गुंफल्या आहेत. चमत्कृतीपूर्ण मांडणी, योगायोग, सुखद शेवट या लेखन वैशिष्ट्यामुळे शैलजा राजे यांचे लेखन आजच्या काळातही लोकप्रिय ठरले. त्यांच्या लेखनात पारंपरिक साचेबद्धता जाणवत राहते. तरीही काही आदर्श मूल्ये वाचकांच्या मनावर बिंबवण्याचे काम त्यांनी लेखनाद्वारे केल्याचे जाणवत राहते. शैलजाराजे यांची 'निर्णय'ही कादंबरी त्यांच्या विपुल साहित्यातील एक महत्त्वाची कथा आहे.'निर्णय' या कादंबरीतून शैलजा राजे यांनी एका स्त्रीच्या आयुष्यातील महत्त्वपूर्ण निर्णय आणि त्यांच्या परिणामांचे सखोल विश्लेषण केले आहे. कादंबरीतील नायिकेला जीवनासंबंधी अनेक आव्हाने आणि निर्णय घ्यावे लागतात. या निर्णयाचा तिच्या आयुष्यावर व व्यक्तिमत्त्वावर होणारा परिणाम ही कादंबरीची मुख्य कथा आहे. स्त्रीला समाजात मिळणारी जागा, तिचे स्वप्न आणि तिच्यावरील बंधने या सर्वांचा विचार या कादंबरीत केला आहे.

मालिनीचे भावविश्व :

'निर्णय' या कादंबरीमध्ये शैलजा राजे यांनी एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या कालखंडातील स्त्रीची वैचारिकता रेखाटली आहे. प्रथम पुरुषी निवेदन पद्धतीने या कादंबरीची नायिका मालिनी गुमास्ते स्वतःचे भावविश्व प्रकट करते. मालिनी ही एक शिक्षिका असून स्वतंत्र विचाराची ध्येयवादी स्त्री आहे. मालिनीला जन्मापासून अशी परिस्थिती लाभली की, ती इतर मुलींपेक्षा वेगळी आहे असे तिला वाटते. त्यामुळे तिला पुढच्या आयुष्यात कुणाशीच मिळतंजुळतं घेण्याची सवय राहिली नाही. म्हणूनच ती एकाकी जीवनात वावरत राहिली. परंतु आयुष्यात काहीतरी मोठे बनण्याचे ध्येयमालिनीने ठरविले. मालिनीला आयुष्यात प्रेमाची मागणी घालणारे माधव, फिरदोस, जोशी सर इ. अनेक पुरुष तिच्या आयुष्यात येतात. परंतू घरात प्रतिस्पर्धी भावंडे नसणे, अचानक वडिलांचा मृत्यू, कोणाची परवा न करणारी मनस्थिती, माधवचे अचानक दूर जाणे यामुळे मालिनीला संसार, लग्न, मातृत्व यात रस राहत नाही. अशा स्त्रियांच्या बाबतीत आशा परुळेकर म्हणतात,'येथे स्त्रीजीवन हे थोडे अधुरे राहते एवढे खरे! पुरुषाचा नाममात्र का होईना, पण आधार नसणाऱ्या स्त्रीकडे जगाच्या पुरुषांचा पाहण्याचा दृष्टिकोन थोडासा रोगट आणि वक्र असतो.'(स्त्रीमनाचे अंतरंग, पान क्र.१६) म्हणूनच मालिनीला तिच्या भावविश्वात तिची मामे बहीण मीनाताईची सोबत हवीशी वाटते. शैलजा राजे यांनी मालिनीचे भावविश्व तिच्या बदलत्या

वयानुसार कसे बदलत जाते ते रेखाटले आहे. लग्न, संसार, मातृत्व या गोष्टींमध्ये रस नसणारी मालिनी पुन्हा या गोष्टी मिळवू पाहते हे प्रस्तुत कादंबरीत चित्रित आहे.

मालिनीच्या आयुष्याला वळण देणारा महत्त्वाचा टप्पा :

मालिनीचे चाळीस वर्षापर्यंतच्या भावविश्वात प्रेम, संसार, नात्यांची जपवणूक, मातृत्व या विचारांना महत्त्व नसते. अचानक प्रियकर माधव व त्याची पत्नी सुधा यांच्याशी मालिनीची भेट होते. माधव व सुधाचा सुखी संसार,लग्न न झाल्यामुळे वेडी झालेली मैत्रीण मंदा इ. घटनांमुळे मालिनीच्या आयुष्याला व तिच्या विचारांना वेगळे वळण लागते. शैलजा राजे यांनी मालिनीसारख्या एकाकी जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांच्या मनातील असुया, इच्छा, संसार सुख मिळवण्यासाठीची धडपड मांडली आहे. मालिनी पुन्हा एकदा प्रेम भावनेतून माधवचा विचार करते. परंतु एका स्त्रीने दुसऱ्या स्त्रीचा सुखी संसार विस्कळीत करण्याचे निमित्त ठरू नये म्हणून लग्न न करण्याचा निर्णय मालिनी पुन्हा घेते तसे माधवला समजावून सांगते. आशा परुळेकर ह्या स्त्रियांच्या मनोबल निर्णय क्षमता याबाबत लिहितात की,'पुरुषांपेक्षा स्त्रियात मनोबल, मनाचा निग्रह अधिक असतो. फिनिक्स नावाचा पक्षी जळाला तरी,त्याच्या राखेतून तो परत जिवंत होतो असे म्हणतात. स्त्रिया फिनिक्स पक्षांच्या कुलातील असतात.'(स्त्रीमनाचे अंतरंग,पृ.क्र.९)

मालिनीच्या मनाची चलबिचल :

धरणाचा बांध घालून अडवलेल्या पाण्याची मालिनीला कीव वाटते. जणू काही समाज स्त्रियांना रूढी परंपरांचा बांध घालून त्यांचे स्वातंत्र्य, स्वप्न हिरावून घेतो. स्वतंत्रपणे विचार करणाऱ्या मालिनीसारख्या 'ध्येयवादी स्त्रिया' या समाजाच्या विचारसरणीला आव्हान देतात. या आव्हानाचे प्रतिबिंब म्हणजे मालिनीने माधव, फिरदोस, जोशी सर यांच्या प्रेमाची हेटाळणी करणे होय, आई व मीनाच्या आग्रहाला न जुमानता अविवाहित राहणे, संध्याकाळी उशिरापर्यंत एकटे फिरणे, सर्वांचा नकार असूनही गर्भपिशवी काढून टाकण्याचे ठरविणे, डॉक्टर मुकुंद यांना लग्नासाठी नकार देणे, इत्यादी घटना प्रस्तुत कादंबरीत दिसून येतात.

आयुष्यात सकारात्मक विचारसरणीच्या व्यक्ती भेटल्यानंतर व्यक्तीची विचारसरणी बदलते व सकारात्मक विचार करू लागते. असाच बदल मालिनी या व्यक्तिरेखेत शैलजा राजे यांनी मांडली. मालिनी जेव्हा सुधाचे सुखी संसाराचे विचार ऐकते, वेडसरपणातून बरी झालेली मंदाचे लग्न पाहते, यमुना ताईचा लग्नाबाबतचा आग्रह ऐकते, तेव्हा डॉक्टर मुकुंद यांना लग्नाला मालिनी होकार देते. शैलजा राजे यांनी मालिनीच्या मनाची चलबिचल वेगवेगळ्या परिस्थितीतून प्रकट केली आहे. संथ पाणी पाहताना, माधव भेटल्यावर, सुधाचा हसरा चेहरा पाहताना, मंदाला राजुशी आईच्या मायेने वागताना, पाहून यमुनाताईचा मालिनीच्या केसांवर होणारा मऊ हाताचा स्पर्श, डॉ. मुकुंदाच्या कपाळावरील व्रण पाहिल्यावर मालिनीच्या मनात जे वेगवेगळे विचार येतात ते शैलजा राजे यांनी उत्तम रेखाटले आहेत. मनाची चलबिचल अवस्थेत मालिनी कधी व्याकुळ होते, कधी मनमोकळे होईपर्यंत रडते, कधी भांडते, कधी कुणावरही चिडते, कधी अति काळजी करते, कधी इर्षा मनात येते, कधी मनमोकळे हसते, कधी जीवनाचा कंटाळा करते.

शोभा राऊत स्त्रीच्या मनातील चलबिचल मांडताना लिहितात,"नात्याला पाहिजे असते भावना, तीही सच्ची भावना... आणि विश्वास... एवढ्या कमी वेळात ही काही नाती निर्माण झाली होती... तर काही आपण भलं आपले भलं याप्रमाणे तटस्थ ही होती."(आला परतुनी वळीव, पृ.क्र.२७७)

मालिनीची मानसिक स्थिती :

शैलजा राजे यांनी एकाकी जीवन जगणाऱ्या मालिनीसारख्या स्त्रियांच्या मानसिक स्थितीचे वर्णन प्रस्तुत कादंबरीत केलेले आहे. स्वतःचे भावविश्व निर्माण करताना लग्नाला नकार देणारी मालिनी शेवटी चाळीशीत एकाकीपणा अनुभवते. राजूसारखा मुलगा मला असावा आणि त्याच्यावर वात्सल्याची माया मी करेन अशी मालिनी इच्छा व्यक्त करते. ही इच्छा पूर्ण होणार नाही असे वाटल्यानंतर मालिनी मनाने खचते व अंथरुणाला खिळते, जगण्याची आशाच करत नाही. इथे मालिनीच्या मानसिकतेचा परिणाम शारीरिक वेदनेत होतो व सततचे पोटाचे दुखणे सुरू होते. मंदाच्या लग्नातही राजूचे मंदावरील मातृत्वाचे प्रेम पाहून मालिनीची तब्येत अजून खराब होते. तिला मातृत्व मिळणार नाही या भावनेने मालिनीची मानसिक स्थिती अधिकाधिक खराब होत जाते व त्याचा परिणाम तिचे पोटाचे दुखणे वाढत जाते. शैलजा राजे अशा स्त्रियांची मानसिक स्थिती मालिनीच्या व्यक्तिरेखाद्वारे चांगली रेखाटतात. आशा परुळेकर स्त्री मनाची स्थिती वर्णन करताना लिहितात

की,‘‘स्त्रीला अनेक शारीरिक आणि मानसिक वेदना सहन करायच्या असतात, म्हणून ईश्वर तिच्या डोळ्यांना ही ‘गळती’ लावत असावा. अनेक दुखे झेलणारी प्रसववेदना सहन करणारी स्त्री ही तितक्याच चिवट हाडाची असते. जणू विधात्याने तिच्या रक्तात ही झुंजार प्रवृत्ती, जीवनकलास प्राणपणाला लावून झुंजण्याची प्रवृत्ती भिनवलेली असावी.’’(स्त्रीमनाचे अंतरंग, पृ.क्र.८)

मालिनीने तिच्या आयुष्याचा घेतलेला महत्त्वाचा निर्णय :

सामाजिक रूढी परंपरांना न जुमानणारी, स्वतंत्र विचार करणारी, ध्येयवादी मालिनी डॉ. मुकुंदाशी लग्न करण्याचा महत्त्वाचा निर्णय घेते. काही कारणास्तव एकाकी जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांनी मनाचा कोंडमारा न करता आयुष्यात आनंदी राहण्यासाठी असा निर्णय घ्यायलाच पाहिजे असे शैलजा राजे यांनी कादंबरीतून दर्शविले आहे. मालिनीच्या लग्न करण्याच्या निर्णयामुळे माधव, सुधा, आई, मीना,यमुनाताई, मंदा, डॉ. मुकुंद या सर्वांना सुख व समाधान मिळते. मालिनी स्वत:ही सुखी, आशावादी, समाधानी होईल असे शैलजा राजे यांनी चित्रीत केले आहे. आयुष्यात आपण वेगवेगळे निर्णय घेतो, तशी वेळ आपणावर येते, अशा वेळेस या निर्णयामुळे आपले आयुष्य कसे वळण घेते ते या कादंबरीत मालिनीच्या जीवनातून अनुभवायला मिळते. शैलजा राजे यांनी मालिनी सारख्या स्त्रियांनी आयुष्यात कसे निर्णय घ्यावे याचा चांगला आदर्श या कादंबरीतून समाजापुढे ठेवला आहे. मालिनी या नायिकेचे सुरुवातीपासून ते शेवटपर्यंत विचारात होणारे सुयोग्य बदल लेखिकेने टिपलेले दिसते. हे तिच्या शेवटच्या महत्त्वाच्या लग्न करण्याच्या निर्णयावरून प्रत्ययास येते.

समारोप :

शैलजा राजे यांच्या ‘निर्णय’ या कादंबरीत स्त्री हा घटक केंद्रबिंदू असून स्त्रीची विविध रूपे व स्त्रीची वैचारिक प्रगल्भता या कादंबरीत रेखाटले आहे. अविवाहित स्त्री हा त्यांच्या चिंतनाचा विषय ठरलेला दिसतो. अविवाहित स्त्रीच्या मनातील दुःख त्यांनी आपल्या कादंबरीतून उत्तमरीत्या चित्रित केले आहे. या कादंबरीतील ‘स्त्री चित्रण’ हे साचेबंद नसून व्यक्तिचित्रणाच्या कृत्रिम संकल्पना बाजूला ठेवून समाजाच्या विविध स्तरातील, व्यवसायातील स्त्रियांचे चित्रण केलेले दिसून येते. नायिकेच्या संदर्भात विचार मांडताना ते बाह्यांगापेक्षा त्या व्यक्तिरेखेच्या अंतरंगाचे दर्शन घडवितात. हे अंतरंग बारीक सारीक तपशिलातून साकार करतात. शैलजा राजे यांची वैचारिक मांडणीची पद्धती बाहेरून आत येण्याची नसून, ते आतून बाहेर येतात. त्यामुळे त्यांच्या कादंबरीतील‘स्त्री चित्रण’ हे आत्मनिष्ठ वास्तववादाजवळ जाणारे दिसून येते. या कादंबरीतील नायिकेचा जीवनाकडे बघण्याचा सूक्ष्म आणि गंभीर दृष्टिकोनाचा प्रत्यय येतो.

संदर्भ ग्रंथ :

१. कुलकर्णी श्री. मा.,‘कादंबरीची रचना’, उमेश प्रकाशन, नागपूर,१९५६.
२. परुळेकर आशा,‘स्त्रीमनाचे अंतरंग’, प्रथमावृत्ती, विमल प्रकाशन,१९९१.
३. परुळेकर आशा,‘आधुनिक स्त्रीच्या समस्या’, प्रथमावृत्ती, मेहता प्रकाशन,१९९२.
४. गाडगीळ गंगाधर,‘समीक्षा मीमांसा’, प्रथमावृत्ती, मौज प्रकाशन, मुंबई,१९९३.
५. धोंगडे अश्विनी,‘स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजन’, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, १९९३.
६. भागवत विद्युत,‘स्त्रीजीवनाचे गुंतागुंत’, संपा. शर्मिला रेगे, विकास अध्ययन केंद्र, मुंबई,२०००.
७. राजे शैलजा,‘निर्णय’, मनोरमा प्रकाशन, मुंबई, जानेवारी २०००.
८. भागवत विद्युत,‘स्त्रीप्रश्नांची वाटचाल’, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती,२००४.
९. सानेगीता,‘भारतीय स्त्रीजीवन’, मौज प्रकाशन, मुंबई.
१०. राऊत शोभा,‘आला परतुनी वळीव’, प्रथमावृत्ती, सुकृत प्रकाशन, सांगली,२०१७.

शाश्वत विकास आणि झाडाझडती कादंबरीतील पर्यावरणीय जाणिवा

प्रा.डॉ.संभाजी बाबाराव सावंत
सहयोगी प्राध्यापक
मराठी विभाग प्रमुख
राणी लक्ष्मीबाई महाविद्यालय पारोळा जि.जळगाव

प्रस्तावना :

विश्वास पाटील हे मराठील लेखक व भारतीय प्रशासकीय सेवेतील निवृत्त अधिकारी आहेत. सातारा येथे भरलेल्या ९९ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष.त्यांनी महानायक,आंबी,लस्ट फॉर लालबाग,झाडाझडती.क्रांतिसूर्य, पानिपत,पांगिरा,चंद्रमुखी, संभाजी इ.कादंबरी लिहल्या आहेत.त्यांच्या ‘झाडाझडती’ या कादंबरीला १९९२ साली साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळाला आहे. “झाडाझडती” कादंबरीतील पर्यावरणीय जाणीवा धरणामुळे विस्थापित होणाऱ्या लोकांच्या जीवनातील दुःख, त्यांच्या पारंपरिक जीवनाची होणारी हानी आणि या प्रकल्पांमुळे निसर्गावर होणारे परिणाम यावर ही कादंबरी प्रकाश टाकते. धरणामुळे होणारे सामाजिक बदल, नव्या शहरी व्यवस्थेत जुळवून घेताना धरणग्रस्तांना येणारे अनुभव आणि त्यानी गमावलेले सर्वस्व याचे वास्तववादी चित्रण या कांदबरीत आहे. पर्यावरण आणि विकास यामधील संघर्षाचे एक महत्वाचे उदाहरण म्हणून या कांदबरीकडे पाहिले जाते.

बीजशब्द : धरण,शाश्वत विकास,पर्यावरण,निसर्ग,पुनर्वसन

शाश्वत विकास:

“शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वत: च्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमानाच्या गरजा पूर्ण करतो”याचा अर्थ असा कि आपण शाश्वत पद्धतीने जगू शकू यासाठी आपल्या संसाधनाची आणि आपल्या लोकांची काळजी घेतली पाहिजे.जो आजच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भावी पिढीच्या गरजावर परिणाम होणार नाही असा विकास.संसाधनाचा जबाबदारीने वापर करून मानवी प्रगती आणि निसर्ग यांचा समतोल राखणे म्हणजे शाश्वत विकास होय.

RESEARCH JOURNEY

झाडाझडती कांदबरीचा आशय:

‘झाडाझडतीचा’ अर्थ झाडांना दिलेली झडती. पूर्व जन्मीची पापे या जन्मी फेडणे. झाड ही संज्ञाच दुःख या अर्थी. खेड्यात झाड धरणे याचा अर्थ भुताने वा अज्ञात शक्तीने झपाटणे, न संपणारे दुःख देणे, हा अर्थ स्वतः विश्वास पाटील यांनी प्रादेशिक शब्दार्थात दिला आहे. धरणग्रस्त माणसाच्या ससेहोलपटीची कहाणी या कांदबरीत आली आहे.जांभळीगाव फार संपन्न नव्हे पण खाऊन पिऊन सुखी असलेले गाव. घाम गाळावा, पोटभर जेवावे आणि काळूबाईवर विसंबून झोपावे हे सर्वमान्य जीवन. पेरू, केळी ही नगदी पिके गाव पिकवी, गावाला एकच घोर, जांभळीला होणारे धरण. देवबनासकट सर्व उजाड होणार, सरकारी उपकारावर जगण्याची पाळी येणार, म्हणून सगळेच वैतागलेले. दत्तू सरपंच फक्त त्यांच्या विरोधातला. त्याला लोक गाववैरी म्हणूनच संबोधतात. कोकणात सरपंचाला चेष्टेने सर्प म्हणतात. दत्तू सरपंच सर्प शोभावा असा, धरण समितीचा सदस्य होण्याची त्याची धडपड चालू, गाव देशोधडीला लागले तरी चालेल, आपला स्वार्थ साधला पाहिजे, अशा उलट्या काळजाचा दत्तू सरपंच.तीन वेळा जांबळी धरणाचे भूमीपूजन झाले. सर्वांच्या समक्ष आवडाईने आरती पायाने उधळली होती. धरण म्हणजे मरण, असे ती म्हणाली, त्यानंतर गावात एक जरब निर्माण झाली. सरकारी अधिकारीपण दबुन वागत. गावाला खैरमोडे गुरुजी लाभले. ही भाग्याची बाब. कोयना धरणाने विस्थापित झालेले लोक त्यांनी पाहिले. डोंगरमाथ्यावरच्या पोरांची शाळा चालवत. पुरेशी मुले नाहीत म्हणून शाळा बंद करण्यात आली. अनेक गावांची परवड त्यांनी डोळ्यांनी पाहिली. धरणे होतात आणि धनदांडग्यांचे फावते. जमीन, घरे, शेती सारे उद्धवस्त होते आणि हाती भिकेची कटोरी येते. हे सर्व अनुभवलेले खैरमोडे गुरुजी जांभळी परिसराला नेतृत्व देतात. धरण झाले की सर्व उद्ध्वस्त होणार, आजचे मालक उद्या गुलाम होणार हे अनुभवाचे बोल ते सतत सांगत. खासदार शिंगाडे उपोषणाला बसतात, त्यांचे म्हणणे धरण झालेच पाहिजे. त्याचवेळी धरणग्रस्तांची निदर्शने होतात. त्यांच्या पदरी अटक तुरुंगवास येतो. इकडे रातोरात पोलीस, बुलडोजर हजर होतात आणि सकाळीच सर्व जमीनदोस्त होते. आवडाईच्या घरचे सामान बाहेर आणण्यास गावाने मदत केली, आणि घरही

उखडले गेले. तिच्या नवऱ्याने, गोइंदाने सर्व असहय होऊन विहिरीत जीव दिला. हा धरणाचा पहिला बळी. आवडाईच्या मुलाला, हैबतीला शिपायाची नोकरी मात्र मिळते.पुनर्वसनाचा प्रश्न बिकट होतो. जेथे पुनर्वसन होते तेथूनही हाकलण्याचा डाव. हैबतीचा आईच्या समोर खून होतो व पैसे देऊन तिचे तोंड बंद करण्याचा प्रयत्नही होतो. खासदाराच्या मुलाचे, सर्जेरावाचे म्हणणे असे की राघुअण्णा वगैरे आपली माणसे आहेत त्यांना वाचवा. सर्जेरावला आमदार व्हावयाचे असते. त्याच्या पुढे मंत्रीपदाचे स्वप्न असते. यासाठी कोणतेही दुष्कृत्य करायला तो तयार असतो. हैबतीने आयुष्यात कधीही दारूला स्पर्श सुद्धा केला नाही, पण मरणोत्तर तपासणीत दारू प्यालेला होता असा धडधडीत खोटा अहवाल डॉक्टर देतात. खुनाच्या दिवशी साखर कारखान्याच्या संचालकांची मिटींग झाली असून त्याला राघुअण्णा आदी मंडळी हजर होती असे कागदोपत्री दाखवले जाते.पण जनशक्ती वेगळी असते. लोक खवळतात आणि तीन हजार धरणग्रस्तांचा मोर्चा निघतो. त्याचा परिणाम म्हणजे राघुअण्णा आदींना पोलिसांच्या समोर हजर रहावे लागते. अर्थात त्यांच्या खटल्याचा काय निकाल लागणार हे उघडच असते. या सर्व परवडीची ‘झाडाझडती' ही कथा, वाचताना आपण सुन्न होऊन जातो अस्वस्थ होतो. बैचेन होतो. गरिबांचा कोणी वाली नाही. सरकार धनदांडगे, पोलीस आणि सर्वार्थाने भ्रष्ट झालेले अधिकारी गरिबाचे सर्व बाजूंनी शोषण करतात. कंत्राटदार आदींच्याकडून पैसे खाऊन त्यांच्या व आपलेही पोटकल्याण कसे करता येईल याकडेच त्यांचे सतत लक्ष असते. एक सबब आहे. किंवा सत्य इतक्या विदारक स्वरूपात हे सर्व आपण या कादंबरीच्या द्वारे अनुभवतो. तुमच्या बागा फुलाव्यात, ऊस मळे झुलावेत, साखर कारखाने निघावेत, यंत्रे चालावीत, तुमच्या घराघरात वीज खेळावी, म्हणून आमची गावे आणि आमचे भवितव्य धरणाच्या घशात कोंबले जाते. विकासाचा नारळ फोडण्यासाठी दगड म्हणून आमची डोकी वापरलीत. खोबरे तुम्हाला मिळाले आणि आम्ही पाण्यासाठी, साध्या स्मशानासाठी भिका मागायच्या. जिवंतपणी आणि मेल्यावरही झडती चालूच का? हा धरणग्रस्तांचा सवाल. त्यांची चिंता कोणी कधी पाहिली नाही. सत्ताधाऱ्यांनी आश्वासने दिली आणि तोंडाला पाने पुसली. माणूस म्हणून जगण्याचे त्यांचे हक्क नाकारले. त्यांच्या दुःखाची ही भयानक कहाणी.

झाडाझडती कादंबरीतील पर्यावरणीय जाणिवा:

विश्वास पाटील यांच्या 'झाडाझडती' या कादंबरीतील पर्यावरणविषयक जाणिवा प्रामुख्याने मानवनिर्मित विकास आणि निसर्गाचा ऱ्हास यांच्यातील संघर्षावर आधारित आहेत.

१. धरणग्रस्त आणि विस्थापन:

कादंबरीत मोठ्या धरणांच्या उभारणीमुळे हजारो एकर सुपीक जमीन आणि जंगले पाण्याखाली गेल्याचे वास्तव मांडले आहे. विकासाच्या नावाखाली निसर्गाची जी अपरिमित हानी होते, त्याचे जिवंत चित्रण यात आढळते. त्यामुळे लोकांचे जीवन उद्ध्वस्त होते आणि त्यांना स्थलांतर करावे लागते. जाभळी धरणाला गावातील लोक विरोध करतात. तीन वेळा जांभळी धरणाचे भूमीपूजन होते, गावातील आवडाई धरणाला विरोध करून संताप व्यक्त करते. गावात असणारे खैरमोडे गुरुजी जांभळी धरणाला विरोध करतात, कारण त्यांना गावातील लोकाची चिंता वाटत असते, गुरुजीनी कोयना धरणाने विस्थापित झालेले लोक पाहिले होते, त्या लोकांचे हाल त्यानी अनुभवले होते, आजचे मालक उद्या गुलाम होणार असे अनुभवाचे बोल ते लोकांना सांगतात.धरणाला विरोध केल्यामुळे त्यांच्या पदरी अटक तुरुगवास येतो. असे हे खैरमोडे गुरुजी संपूर्ण गावाची काळजी करतात.

२. वृक्षतोड आणि जैवविविधतेचा ऱ्हास:

धरणामुळे लाखो हेक्टर जमीन पाण्याखाली जाते, त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात वृक्षतोड केली जाते ज्यामुळे पर्यावरणाचा अधिवास नष्ट होतो, कादंबरीमध्ये या पर्यावरणीय हानीचे चित्रण आहे. जांभळी गावात जांभळी धरण बांधण्याचा निर्णय शासन घेते. आणि नदीच्या काठावरचे जंगल, शेती आणि नैसर्गिक अधिवास नष्ट होतो, धरणामुळे लाखो हेक्टर जमीन पाण्याखाली जाते. लोकांना विस्थापित व्हावे लागते त्यामुळे जैवविविधतेवर नकारात्मक परिणाम होतो आणि या परिसरातील जैवविविधता धोक्यात येते.

३. निसर्ग आणि मानवी नाते:

ग्रामीण भागातील लोकांचे निसर्गाशी असलेले अतूट नाते यात दिसते. जेव्हा त्यांची झाडे, शेते आणि नद्या हिरावल्या जातात, तेव्हा केवळ त्यांचे आर्थिक नुकसान होत नाही, तर त्यांच्या जगण्याचा आधारच नष्ट होतो, ही तीव्र पर्यावरणीय जाणीव कादंबरीत आहे.

४. प्रशासकीय अनास्था:

निसर्गाचा बळी देऊन प्रकल्प राबवताना पुनर्वसनाकडे आणि पर्यावरणाच्या समतोलाकडे प्रशासनाचे कसे दुर्लक्ष होते, यावर कादंबरीने बोट ठेवले आहे. सरकारी अधिकारी म्हणून काम करीत असताना धरणाच्या संदर्भात सर्व बाजू समजून घेतल्या. कितीही आपण म्हणालो की, योग्यरितीने त्यांचे पुनर्वसन करू, तरी हे शक्य नाही, हे त्यांच्या लक्षात आले. त्याची कारणे अनेक, त्यातले महत्वाचे, तशी इच्छाच नसते. मानवी मूल्यांच्या विकासाच्या मोठ्या नावाखाली बळी दिला जातो. या कादंबरीमुळे धरणग्रस्तांच्या वेदनेला आणि दुखःला वाचा फुटली आहे.

५. बदलती जीवनशैली किंवा मानवी जीवनावर परिणामः-

जांभळी गाव फार संपत्र नव्हते. पण खाऊन-पिऊन सुखी होते. या गावात जांभळी धरण बांधण्याचा निर्णय शासन घेते आणि धरणग्रस्तांना त्याचे मूळ गाव, जमीन आणि झाडे,गुरेढोरे सोडावी लागतात, त्यामुळे या लोकाच्या आयुष्यात मोठे बदल होतात. त्यांच्या पारंपरिक जीवनशैलीचा नाश होतो आणि नवीन परके वातावरण नाईलाजाने स्वीकारावे लागते.निसर्गाच्या सानिध्यात राहणारा माणूस जेव्हा सिमेंटच्या जंगलात किंवा कोरड्या पुनर्वसित वसाहतींमध्ये ढकलला जातो, तेव्हा त्याच्या नैसर्गिक जाणिवांचा कसा अंत होतो, हे या कादंबरीचे मुख्य सूत्र आहे.

६. असंतुलित विकासः-

झाडाझडती हि कांदबरी विकास आणि पर्यावरणाच्या संतुलनावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते. धरणामुळे काही लोक सुखी समाधानी होतात आणि त्यांना पाणी मिळते. त्यामुळे त्यांची शेती बागायती होऊन ते लोक संपन्न होतात, पण ज्यांच्या जमीनी धरणात गेल्या त्या लोकांचे पार हाल होतात त्यांना विस्थापित व्हावे लागते. त्याचे सर्वस्व गमावून ते स्थलांतरीत होतात.त्याच्या आयुष्याची राखरांगोळी होते. मुलांना शाळा नाही, राहण्यासाठी घर नाही, गावासाठी स्मशानभूमी नाही, गावाला रस्ता नाही.पिण्याचे पाणी नाही त्यामुळे यातून विकासाचे हे असंतुलित स्वरुप दिसते.

थोडक्यात सांगायचे तर, 'झाडाझडती' ही कादंबरी केवळ विस्थापितांची कथा नसून ती 'निसर्गाच्या विनाशाची आणि मानवी अस्तित्वाच्या संघर्षाची' एक आर्त हाक आहे. विकास आणि पर्यावरणाच्या संतुलनावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते.

संदर्भ :

1. काळे एस.एम.,पर्यावरणशास्त्र व शाश्वत विकास,नितीन प्रकाशन पुणे २०१८.
2. पाटील विश्वास,झाडाझडती,राजहंस प्रकाशन,पुणे १९९०
3. पाटील विजय,ग्रामीण कांदबरीतील पर्यावरणीय वास्तव,अक्षरधारा प्रकाशन नाशिक २०१७

'माणूस असण्याच्या नोंदी' या काव्यसंग्रहातील समाजवास्तव

प्रा. डॉ. भैय्या डी. पाटील
एस. एस. व्ही. पी. एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे
Email ID- bhaiyap407@gmail.com
मोबाईल नं. ७७९८३४५३२२

मेघराज मेश्राम यांचा 'माणूस असण्याच्या नोंदी' हा पहिला काव्यसंग्रह नोव्हेंबर 2019 मध्ये लोकवाङमयगृहने प्रकाशित केला. मेघराज मेश्राम हे पत्रकार असल्यामुळे शहरी जीवनातील सर्वच स्तरातील लोक त्यांनी जवळून पाहिले आहेत. रोजच्या घडणाऱ्या नवनवीन घटनांमुळे पत्रकाराच्या आतील संवेदनशील कवी मन त्यांना अस्वस्थ करते. ही अस्वस्थता त्यांच्या संपूर्ण काव्यसंग्रहात पहावयास मिळते.

कवी मेघराज मेश्राम शहरी संस्कृतीत मानवाच्या अस्तित्वाचा शोध घेतात. माणसामाणसातील मानसिक दरी कवीला अस्वस्थ करते. मात्र कवी यावरच न थांबता ती दरी दूर करण्यासाठी मनामनातील अंधाराचा स्फोट करत कवीला उजेडाचे सर्जन करण्याची इच्छा आहे.

"तुझ्या-माझ्या दरम्यान
उगवलेली दरी भरुन टाकू मुळातून
घडवून आणू
जिवाचे जिवाशी मीलन" (पृ.7)

कवी स्वतःच्या मनातील उलथापालथी, वेदना, दुःख व्यक्त करण्यासाठी कवितेचा आधार घेतो. एवढेच नाही तर कवितेशी आदिमनातेही प्रस्थापित करीत तिला जननीची प्रतिमा देतो. कवी कवितेशी शाश्वत नाते जोडतो. कवितेमुळे कवी न अडकता, न थबकता बिनदिक्कत चालत असल्याचे सांगतो.

"तू जननी
तुझ्या उदरात अंकुरू दे महाकाव्य
जगकल्याणाचे" (पृ.8)

RESEARCH JOURNEY

कवी मेघराज मेश्राम यांच्या 'चीडिचूप झालीत पाखरे', 'स्वातंत्र्य', 'मुडदे', 'दिवसाची सुरुवात', 'आम्ही', 'यंत्र', 'मी पहिल्यांदा मेलो तेव्हाची गोष्ट', 'फुटपाथ: काही नोंदी' या कवितातून शहरी अस्तित्वहीन जीवन, भ्रष्टाचारी गुंड प्रवृत्ती, मंदी, उपद्रवी वृत्ती, गरीबी, दिशाहीन तरुण, जातीय दंगली, राजकारणाने गाठलेला असांस्कृतीक तळ, धार्मिक तेढ, सर्जनशील व्यक्तीची होणारी मुस्कटदाबी, यंत्रवत जीवन, मृत्यूचे भय, बळावलेली वासना वृत्ती, फुटपाथवरील जीवन, भयग्रस्त समाज अशी विविधांगी प्रकटतात.

"येथील काळ्याभोर विवरांतून
ऐकू येतात आर्त किंकाळ्या
हुंदक्यांचा शिरवा पडतो विव्हळत
गिधाडांचे थवेच्या थवे उतरत राहतात दिशादिशांतून
सामसूम कणाकणांत, साधी हवाही वाहत नाही
कळत नाही, कुणी काहीच कसे बोलत नाही?" (पृ.35)

दुर्बल, अस्तित्वहीन, भयान, अस्ताव्यस्त, मागमोस नसलेले जीवन जगणाऱ्या माणसांवर होणाऱ्या अत्याचाराविरुद्ध 'कोणीच काहीच कसे बोलत नाही?' हा प्रश्न कवी उपस्थित करत मनातील अस्वस्थता प्रकट करतो. मुकाट्याने जगणारा अत्याचारित माणूस संघर्षाने पेटून उठेल असा आशावादही कवी येथे करतो.

"या तीव्र घर्षणातूनच वणव्याचा जन्म होतो :
या विचाराने चमकताहेत खोल गेलेले डोळे" (पृ.16)

विज्ञान युगात, भौतिक जगात हरवलेला व रोजच्या या शहरी जीवनाला कंटाळून आनंद, सुख मिळवण्यासाठी रम्य, पवित्र, शांतता मिळेल असे विश्राम स्थळही कवी शोधतो आहे.

कवी मेघराज मेश्राम यांनी दलित समाजावर होणारे अत्याचार, त्यांची गरिबी, जीवन जगण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष व समाजाचा त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वास्तव घटनातून मांडलेला आहे. पुराणांमधून 'शंबूका' पासून ते आत्ताच्या 'चेंदरू मडावी', 'मधू कडूकुमन्ना' यांच्या पर्यंतच्या दलित व्यक्तीला सामाजिक विषमतेमुळे गमवावा लागलेला प्राण कवी कवितेतून चित्रित करतात. या शोषित व्यवस्थेविषयी कवी मनातील उद्रेक येथे व्यक्त करतो.

"तू जिवंत असल्याची नोंद
नोंदविली गेलीच नाही मुद्दाम
तुझं मरणही करण्यात आलं स्वस्त" (पृ.52)

स्त्रीयांविषयी असणारी आत्मीयता, त्यांचा संघर्ष, दुःख, जगण्याविषयी चिवटवृत्ती या काव्यसंग्रहातून प्रकटते.

"दारापुढं बसून
पोरीच्या डोक्यातील उवा
टचकन मारतेस…
मध्येच खुदकन हसतेस
बाई गं
तू तुझ्या दु:खांना
असंच नख लावतेस?" (पृ.)

कवी स्त्री मनातील दुःख समजून घेण्याचा प्रयत्न करतोय. याच बरोबर आई-वडिलांवरील प्रेम, त्यांचे कष्ट याविषयी कृतज्ञता भाव कवीने कवितेतून व्यक्त केला आहे.

"हल्ली फिगर मेन्टेन करण्यासाठी
स्तनपान टाळतात आया
माय तू काय मेंन्टेन करत होतीस" (पृ.43)

शहरी संस्कृतीतील आत्ताची आई आणि ग्रामीण भागातली आई यातील फरक कवी येथे नोंदवतो. ग्रामीण भागातील कष्टकरी, भोळी आई मुलांना पाच पाच वर्षापर्यंतही स्तनपान करायच्या. तिच्यातील मातृत्वाला, प्रेमाला कुठेही कृत्रिमतेचा लेप नव्हता. आईचे ते अकृत्रिम प्रेम कवीला महत्वाचे वाटते.

सध्याची राजकीय परिस्थिती पाहता पत्रकारांवर असणारा राजकीय दबाव प्रचंड आहे. त्यामुळे एखाद्या नेत्याविषयी, पक्षाविषयी लिहिल्यावर कार्यकर्त्यांकडून होणारे हल्ले, पोलिस यंत्रणेचा होणारा गैरवापर सर्वश्रुत आहे. कवी स्वतःही पत्रकार आहे. त्यामुळे पत्रकार म्हणून स्वतःवर बेतलेले प्रसंग व त्यामुळे कुटुंबीयांची चिंता त्यांच्या काव्यातून प्रकट होते. कवी मेघराज मेश्राम यांची कविता विविध अंगाने प्रकटली असून स्व:च्या शोधापासून ते समाजातील विविध घटकांना आपल्या कवेत घेत वास्तव चित्रित करते.

संदर्भ:- माणूस असण्याच्या नोंदी, मेघराज मेश्राम (लोकवाड्मय गृह)

'मानवतावाद आणि पर्यावरण याविषयी कवियित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या विचारांचे अध्ययन'

मोरे जीवन अशोक
एम. ए. (मराठी) भाग -2
किसान कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय, पारोळा

प्रस्तावना :-

कवियित्री बहिणाबाई चौधरी यांना निसर्गकन्या म्हणून देखिल ओळखतात कारण निसर्गाची आणि मानवाची सांगड त्या कवितेतून मांडतात. त्याच्या कविता संवेदना मांडतात संदेश देतात सहज सोप्या भावणाऱ्या रचना मनाचा ठाव घेतात. मानवाच्या मनाची अवस्था त्यांच्या इतकी सुंदर कुणीही मांडली नसावी. मानवाच्या विचारातील बदल घडविण्याची क्षमता त्यांच्या कवितेत आहे. कारण विचारसक्षम असणे खूप गरजेचे आहे असे त्यांना प्रमुख्याने वाटते.

अरे संसा रसंसार, अरे माणसा माणसा, सुगरणीचा खोपा, मन, माहेराची वाट, हिरीताच देण, कशाला काय म्हणू नये, या केवळ कविता नसून जीवनाचे तत्वज्ञान समस्त मानवजातीच्या कल्याणसाठी मूल्यवान साहित्य ठेवा होय. ज्यातील प्रत्येक ओळ अन ओळ अर्थपूर्ण आहे. मानवता आणि पर्यावरण यांचा परस्पर संदर्भ दर्शवितात. निसर्गकन्या बहिणाबाई या निसर्ग आणि मानवाचे विचार एकसंघ मांडणारे प्रभावी साहित्य माध्यम आहेत. 'धरत्रीचंदेणं' अबाधित ठेवण्यासाठी मानवाने जतन आणि संवर्धन शिकावं असेच जणू त्या म्हणतात. त्यांची सहज आणि सुबक रचना मानवता आणि पर्यावरण यांची दृष्टी देतात.

मानवतावाद आणि पर्यावरणया विषयी बहिणाबाई चौधरी

मनाची सहज भावना मांडताना मनाला ढोराच्या रूपात बहिणाबाई यांना दिसते की पुन्हा पुन्हा चूक करु नको सांगितल्यावरही पुन्हा चूक करण्यात मन व्यस्त होते. यात आपणा सबालमनाचाही बोध होतो. उदा. बाळा जाऊ नको चटका लागेल, पण बाळ काहीही ऐकण्यात रस घेतच नाही पण जेव्हा जोराचा चटका बसतो तेव्हा जोर जोरात रडू लागते. अर्थात जी कोणतीही बाब करण्यास मनाई करण्यात येते, सक्ती केली जाते तेच लोक पुन्हा करतात हा मानवी स्वभाव बहिणाबाई उलगडतात व यातून बोध देतात की मनाला योग्य वेळी संयम ठेवणे गरजेचे आहे.

निसर्ग मानवाला जे जे शिकवते तेथे बहिणाबाई सहज ओळीतून सबंध मानवी मनाचा ठाव घेतात.

सुख स्वप्न पाहणारे मन जमिनीवर आढळणारी मनुराज खेळणारी मन क्षणात जगाची सैर करून फिरणारे मन विंचू सापाच्या विषापेक्षाही जहरी असण्याची भावना कट्टरतेच्या दिशेने वाहत जाणाऱ्या मनामध्ये दिसून येते आम्ही म्हणून तेच खरे सांगणारे मन इतरांच्या भावभावनांचा चुराडा करण्यात व्यस्त आहे वृक्षतोड जंगलचा विनाश प्राण्यांची हत्या मानवी हत्या विचारांचे हत्या अशा अनेकहींचे भावनांनी व्यापलेले हिंसक व सुरबुद्धीला खतपाणी घालणारे मन सृष्टीच्या विनाशालाच आमंत्रण देते आणि हेच होऊ नये म्हणून मानवता मांडणाऱ्या मनाची निर्मिती होणे ही काळाची गरज आहे सत्य अहिंसा समता बंधुत्व न्याय यांची सांगड घालून समस्त मानव जातीच्या कल्याणाकरिता अभ्यास करणारी संमत बुद्धांच्या विचारवणीतून जगाचा समस्त मानव जातीच्या कल्याणाचा मार्ग दिसतो बुद्धीप्रमाणे वादातून मन शरीर बुद्धी यांचे अचूक सांगळ घालून निर्माण होणाऱ्या सहज सुंदर मनाची गरज दिसून येते हेच मन सुंदर दृष्टीचे वाहक आहे हेच मन निसर्ग जपण्याची साधन आहे हेच मन विश्व कल्याणाचे मूळ आहे.सहजता स्पष्टता सुंदरता मंत्रमुग्धता या गुणांमधूनच बहिणाबाईंचे चरित्र निखरत पुढे जाते.निसर्गाच्या प्रत्येक स्तरातील शिक्षणा त मानव जातीला मानव कल्याणाचे सुचक आहे जो आपल्याला भरभरून देतो त्याला आपण जपलं पाहिजे सावरलं पाहिजे ही भावना अखंडसृष्टीच्या कल्याणाचे कारण होईल.

म्हणतात ना की विचार कधीच मरत नाहीत विचार मानवाला घडवतात विकार म्हणून विचार घडावे उत्तम विचारातून विवेक साधावा त्या विवेकातून विवेकानंद घडावे मानवी मनाला समृद्ध करणारे समाज सुधारक संत महंत शास्त्रज्ञ सर्वजण व पर्यावरण समृद्धीचे कारण आहेत शाश्वत विकासासाठी या मन सक्षम घडवण्याच्या विचारांची गरज जाणवते बहिणाबाईंचीकविता

हिरिताचे देणघेणं हेच सांगते. ती आपण खालील प्रकारे बघूया !

उनवारा खात खात
तरसती कवा जाऊ

देवा भुकेल्या पोटात
पेटवा रे चुल्हाआता

या कवितेतून बहिणाबाई चौधरी मतलबपाठी न लागण्याचा सल्ला समग्र मानव जातीला देतात त्यांच्या म्हणण्यानुसार हिरीताच देणंघेणं केवळ पोटासाठी नाही.मानवी कर्तव्याचे जाणीव करून देणारे त्यांचे काव्य मानवाला समाजाप्रती निसर्गप्रती जागृत करते.

बहिणाबाईंच्या महत्वपूर्ण कविता

कशालेकायम्हणूनये.

बीना कपाशी नाउले
याले बोन्ड म्हणू नये
हरीनमाईनाबोलें
त्याले तोंड म्हणू नये

माणूस

माणूस माणूस
मतलबी रे माणसा
तुले फार हाव
तुझी हाकाकेल आशा
माणसा माणसा

कायाकायाशेतामंधी

काया काया शेतामधी
घाम जिरव जिरव
तेव्हा उगल उगल
काया मधून हिरव!

निसर्ग आणि मानवता एकाच दृष्टीत सामावलेले गहन ज्ञान बहिणाबाईंच्या विश्वात शाश्वत विकासासाठी पेरतात आणि मनाचा ठाव घेऊन माणसाच्या संवेदना जागून माणूस होण्यासाठी प्रेरणा देतात माणसांना नेमकं काय करावं काय करू नये याचेही ते भान ठेवतात खऱ्या अर्थाने लोककल्याणाचा विचार साहित्य तून कसा मांडता येतो याचे उत्तम उदाहरण बहिणाबाईंच्या लेखनातून आपणास सर्वांना दिसून येते.

समारोप:

मानवता आणि पर्यावरण यांचा सहसबंध जोडताना. बहिणाबाई यांच्या विचारातून मानवाला हरिताचे दान जे मिळाले आहे त्याची जाणी व सदैव असावी ही भावना आहे. मानवाने उतू नये मातु नये पर्यावरणासोबत हेळसांड करू नये. जो आपल्याला भरभरून देतो त्याची आपण जाणीव ठेवावी.

मानवाची गरज निसर्ग पुरवतो निसर्गालाच मानवाने संपवणे दुर्दैवी असू शकते हेच घडून येऊ नये याकरिता जाणीव जागृती घडवणाऱ्या साहित्याची गरज आहे असे प्रामुख्याने वाटते याच विचारातून निसर्ग कन्या कवयित्री बहिणाबाई यांच्या विचारातील खोली दूरदृष्टी प्रामाणिक भाव विचार परिवर्तनाची ताकद हीच सहज सुंदर ओळख त्यांच्या काव्यसंग्रहाची आहे निसर्गात अक्षर निसर्गच साक्षर निसर्गच जीवनाला आकार देणार मूल्यवान बनवणार हेच बहिणाबाई सांगतात बोलीतील सहजता माणसाच्या माणूसपणासाठी मांडलेली माणुस कविता मानवता दृष्टिकोन आणण्यास बुद्ध पूर्ण वाटते शाश्वत विकासाला प्रेरक विचार बहिणाबाई पर्यावरण आणि मानवतावाद अधोरेखित करतात.

निष्कर्ष :-

1) संशोधन विषयाची पद्धती विश्लेषनात्मक असून बहिणाबाई यांच्या कविता आणि मानवी अंतरंग यांचे डोळस निरीक्षण आले आहे.

2) समग्र वैश्विक कल्याणसाठी निसर्गासह मानवता जपण्याचे विचार काव्य जगतातून बहिणाबाई चौधरी मांडताना दिसतात.

ISSN : 2348-7143
January 2026

3) मानवाचं सृष्टीसोबतचे नाते स्पष्ट करून पर्यावरण जतन व संवर्धन बहिणाबाई मांडतात.

4) मानवामुळेच निसर्गाचे हित आहे आणि निसर्गामुळेच मानवाचे हित आहे हे देखील स्पष्ट करतात.

5) मानवाला सहज चांगली शिस्त सवय संवेदना असणे किती गरजेचे आहे याची मांडणी बहिणाबाई आपल्या कवितेतून करतात.

6) मानवता आणि पर्यावरण यांचा सहसंबंध जोडताना बहिणाबाई चौधरी यांनी अनेक सुंदर रचनांच्या माध्यमातून मानवी जाणीव जागृती घडवून आणली आहे हा सुंदर निष्कर्ष यातून निघतो

संदर्भ :-

1. बहिणाबाई चौधरी यांची गाणी/कविता -सोपानदेव चौधरी
2. बहिणाबाई चौधरी यांचे जीवन– सोपानदेव चौधरी
3. खान्देशी लोकसहित्य व संस्कृती – फु. ला. बागुल
4. खान्देश साहित्य आणि संस्कृती- वासुदेववाळे
5. अहिराणी लोकगीतातील लोकतत्व इहवाद- म सु पगारे

मराठी साहित्याचे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पुनर्वाचन

डॉ. संजय तुकाराम निचिते
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,
प्र. द्वा. कारखानीस महाविद्यालय, अंबरनाथ

सारांश:

पर्यावरणीय संकटांनी ग्रासलेल्या समकालीन जगात साहित्याचा अभ्यास केवळ सौंदर्यात्मक किंवा सामाजिक चौकटीपुरता मर्यादित न ठेवता नव्या सैद्धांतिक दृष्टिकोनांतून करणे अपरिहार्य ठरले आहे. पर्यावरणीय समीक्षा हा साहित्यसमीक्षेचा एक महत्त्वाचा आणि आंतरशाखीय प्रवाह असून तो साहित्य आणि पर्यावरण यांतील परस्परसंबंध, निसर्गाचे साहित्यातील प्रतिबिंब, मानव आणि निसर्ग यांचे नाते तसेच पर्यावरणीय मूल्यांची चिकित्सा करतो. मानवकेंद्री दृष्टिकोनापलीकडे जाऊन पर्यावरणकेंद्री विचार मांडणे, हे या समीक्षेचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे.

मराठी साहित्याची परंपरा ही निसर्ग, ग्रामीण जीवन, कृषिसंस्कृती, लोकसंस्कृती आणि मानवी अस्तित्वाशी घट्ट जोडलेली असल्यामुळे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून तिचे पुनर्वाचन विशेष महत्त्वाचे ठरते. प्राचीन संत साहित्यामधील विश्वात्मक एकात्मतेची जाणीव, लोकसाहित्यातील पारंपरिक पर्यावरणीय ज्ञान, आधुनिक व ग्रामीण साहित्यामधील पर्यावरणीय वास्तवाचे चित्रण, तसेच दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी व नव्वदोत्तरी साहित्यातील पर्यावरणीय अन्याय आणि प्रतिकाराचे स्वरूप या सर्व घटकांतून मराठी साहित्याची पर्यावरणीय संवेदनशीलता स्पष्टपणे दिसून येते.

या शोधनिबंधात प्राचीन संत साहित्यापासून ते समकालीन नव्वदोत्तरी मराठी साहित्यापर्यंतच्या विविध साहित्यप्रवाहांचे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पुनर्वाचन करून मराठी साहित्याच्या पर्यावरणीय जाणिवेचे स्वरूप, तिची वैचारिक भूमिका आणि समकालीन पर्यावरणीय संकटांच्या संदर्भातील तिचे सामाजिक महत्त्व स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. पर्यावरणीय जाणीव जागृत करण्यासाठी आणि शाश्वत भविष्याच्या चिंतनासाठी मराठी साहित्य कसे उपयुक्त ठरू शकते, हेही या अभ्यासातून अधोरेखित करण्यात आले आहे.

प्रस्तावना:

मानव आणि पर्यावरण यांचे नाते हे मूलतः परस्परावलंबी, सहअस्तित्वावर आधारित आणि अविभाज्य स्वरूपाचे आहे. हवा, पाणी, जमीन, वनस्पती, प्राणी आणि जैवविविधता या नैसर्गिक घटकांवर मानवी जीवनाची संपूर्ण रचना उभी आहे. पर्यावरणाशिवाय मानवी अस्तित्वाची कल्पनाच अशक्य आहे. तथापि, आधुनिक काळात औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, भांडवलशाही विकासप्रक्रिया, तंत्रज्ञानाचा अतिरेकी वापर आणि उपभोगवादी संस्कृती यांमुळे निसर्गाचे अमर्याद नुकसान झाले असून त्यातून पर्यावरणीय समतोल ढासळला आहे. या ऱ्हासाचे गंभीर परिणाम मानवी आरोग्य, उपजीविका, सामाजिक स्थैर्य आणि भविष्यकालीन अस्तित्वावर होत असल्याचे आज स्पष्टपणे जाणवते.

या पार्श्वभूमीवर साहित्याचा अभ्यास केवळ सौंदर्यात्मक, भावनिक किंवा सामाजिक चौकटीत मर्यादित न ठेवता तो व्यापक पर्यावरणीय संदर्भात करणे आवश्यक ठरते. साहित्य हे समाजजीवनाचे प्रतिबिंब असल्याने पर्यावरणीय वास्तव, मानवी अनुभव आणि नैसर्गिक संकटांचे प्रतिबिंब त्यामध्ये उमटणे अपरिहार्य आहे. त्यामुळे साहित्याचा अभ्यास करताना पर्यावरणीय दृष्टिकोन स्वीकारणे ही काळाची गरज बनली आहे.

पर्यावरणीय समीक्षा हा साहित्य अभ्यासाचा एक महत्त्वाचा आणि आंतरशाखीय प्रवाह असून तो साहित्यकृतींमधील निसर्गप्रतिमा, पर्यावरणीय मूल्ये, मानव-निसर्ग संबंध, पर्यावरणीय नैतिकता आणि संकटांचे साहित्यिक प्रतिनिधित्व यांचा अभ्यास करतो. केवळ मानवकेंद्री दृष्टिकोनापलीकडे जाऊन पर्यावरणकेंद्री विचार मांडणे, हे या समीक्षेचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे.

मराठी साहित्याच्या विविध कालखंडांमध्ये- प्राचीन संत साहित्य, लोकसाहित्य, आधुनिक, ग्रामीण, दलित-आदिवासी, स्त्रीवादी तसेच नव्वदोत्तरी साहित्य- निसर्ग व पर्यावरणाचे विविध रूपांत चित्रण आढळते. या साहित्यकृतींचे नव्या सैद्धांतिक चौकटीतून, विशेषतः पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पुनर्वाचन करणे, हा या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे. या

पुनर्वाचनाच्या माध्यमातून मराठी साहित्याची पर्यावरणीय जाणीव, तिची सामाजिक भूमिका आणि समकालीन पर्यावरणीय संकटांच्या संदर्भातील तिचे महत्त्व स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे.

पर्यावरणीय समीक्षा : संकल्पना व स्वरूप

पर्यावरणीय समीक्षा ही विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात, विशेषतः १९८० नंतर विकसित झालेली साहित्यसमीक्षेची एक महत्त्वाची दिशा आहे. जागतिक तापमानवाढ, पर्यावरणीय ऱ्हास, जैवविविधतेचा नाश आणि मानवी हस्तक्षेपामुळे निर्माण झालेली नैसर्गिक संकटे या पार्श्वभूमीवर साहित्य आणि पर्यावरण यांतील नात्याचा पुनर्विचार करण्याची गरज निर्माण झाली आणि त्यातून पर्यावरणीय समीक्षेचा उदय झाला.

साहित्य आणि पर्यावरण यांच्यातील परस्परसंबंधांचा अभ्यास करणे, निसर्गाचे साहित्यातील प्रतिबिंब समजून घेणे, मानव आणि निसर्ग यांच्या नात्याची चिकित्सा करणे आणि पर्यावरणीय नैतिकतेचा शोध घेणे हे या समीक्षेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. साहित्यकृतींमधील निसर्ग हा केवळ पार्श्वभूमी म्हणून नव्हे, तर एक सक्रिय घटक म्हणून कसा उपस्थित आहे, याचा शोध पर्यावरणीय समीक्षा घेते.

ही समीक्षा पारंपरिक मानवकेंद्री दृष्टिकोनाऐवजी पर्यावरणकेंद्री दृष्टिकोन स्वीकारते. मानव हा निसर्गाचा मालक नसून निसर्गाचा एक घटक आहे, ही मूलभूत भूमिका पर्यावरणीय समीक्षेच्या केंद्रस्थानी आहे. त्यामुळे ही समीक्षा मानवी सत्ताकेंद्रित विचारसरणीला प्रश्नांकित करते आणि सहअस्तित्व, समतोल व जबाबदारी या मूल्यांवर भर देते.

याशिवाय पर्यावरणीय समीक्षा ही आंतरशाखीय स्वरूपाची असून ती साहित्य, पर्यावरणशास्त्र, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान, मानववंशशास्त्र आणि सांस्कृतिक अभ्यास यांच्याशी संवाद साधते. पर्यावरणीय संकटे ही केवळ नैसर्गिक नसून सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्वरूपाचीही आहेत, ही जाणीव ही समीक्षा अधोरेखित करते. त्यामुळे पर्यावरणीय समीक्षा केवळ साहित्यिक सौंदर्याचा विचार न करता साहित्याची सामाजिक व नैतिक भूमिका स्पष्ट करते.

मराठी साहित्याच्या संदर्भात पर्यावरणीय समीक्षा ही विशेष महत्त्वाची ठरते, कारण मराठी साहित्याची परंपरा ही निसर्ग, ग्रामीण जीवन आणि लोकसंस्कृतीशी घट्ट जोडलेली आहे. पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून केलेले पुनर्वाचन मराठी साहित्याच्या आशय, मूल्ये आणि अर्थछटांना नवे परिमाण देते.

RESEARCH JOURNEY

मध्ययुगीन व संत साहित्याचे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पुनर्वाचन

मराठी मध्ययुगीन व संत साहित्यामध्ये निसर्ग हा केवळ काव्यात्मक अलंकार किंवा पार्श्वभूमी म्हणून नव्हे, तर जीवनाचा अविभाज्य आणि सजीव घटक म्हणून उपस्थित आहे. या साहित्यपरंपरेत मानव, निसर्ग आणि विश्व यांच्यातील परस्परसंबंध तात्त्विक, नैतिक आणि आध्यात्मिक पातळीवर अधोरेखित केला आहे. त्यामुळे पर्यावरणीय दृष्टीकोनातून या साहित्याचे पुनर्वाचन करताना निसर्गाशी सुसंवाद, सहअस्तित्व आणि समतोल यांची ठळक जाणीव होते.

संत ज्ञानेश्वरांच्या *ज्ञानेश्वरी* मध्ये पंचमहाभूतांचे तत्त्वज्ञान अत्यंत प्रभावीपणे मांडलेले आढळते. पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश या पंचतत्त्वांमधूनच सृष्टीची रचना झाली आहे आणि मानव हा त्याच सृष्टीचा एक घटक आहे, ही भूमिका ज्ञानेश्वरांनी विश्वात्मक एकात्मतेच्या संकल्पनेतून स्पष्ट केली आहे. ‘विश्वात्मक देव’ ही संकल्पना पर्यावरणीय समीक्षेच्या दृष्टीने महत्त्वाची ठरते, कारण ती मानवकेंद्री दृष्टिकोनाला नाकारून संपूर्ण विश्वाला मूल्य देते.

‘वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे, पक्षीही आळविती सुस्वरे’ या संत तुकारामांच्या अभंगामध्ये निसर्गाचे चित्रण अत्यंत सहज, साध्या आणि लोकजीवनाशी घट्ट जोडलेल्या रूपात आढळते. नदी, डोंगर, पावसाळा, शेती, पशुपक्षी यांचा उल्लेख तुकारामांच्या अभंगांतून वारंवार येतो. हे निसर्गचित्रण सौंदर्यवर्णनापुरते मर्यादित न राहता मानवी जीवनाच्या नैतिकतेशी जोडलेले आहे. अहंकार, भोगवाद आणि संपत्तीचा अतिरेक यावर टीका करताना तुकाराम निसर्गाशी सुसंवाद साधणाऱ्या साध्या जीवनपद्धतीचा पुरस्कार करतात.

इतर संत कवी-

नामदेव, एकनाथ आणि समर्थ रामदास- यांच्या साहित्यातही निसर्गविषयक जाणिवा विविध रूपांत व्यक्त झालेल्या दिसतात. नामदेवांच्या अभंगांतून विश्वात्मक भक्तीची संकल्पना व्यक्त होते, तर एकनाथांच्या लेखनात लोकजीवन आणि

ग्रामीण निसर्गाचे संदर्भ आढळतात. समर्थ रामदासांच्या साहित्यात निसर्गाचा उपयोग जीवनातील शिस्त, संयम आणि कार्यशीलतेचे प्रतीक म्हणून करण्यात आलेला आहे.

पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पाहता, मध्ययुगीन व संत साहित्य हे मानवी जीवनातील मर्यादा, निसर्गाविषयीची जबाबदारी आणि अहंकारविरहित जीवनपद्धतीचा संदेश देते. आजच्या पर्यावरणीय संकटांच्या पार्श्वभूमीवर या साहित्याचे पुनर्वाचन केवळ ऐतिहासिक नव्हे, तर समकालीन संदर्भातही अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. या साहित्यामधील निसर्गकेंद्री विचार आधुनिक पर्यावरणीय नैतिकतेशी सुसंगत असल्याचे स्पष्ट होते.

लोकसाहित्य : पर्यावरणीय ज्ञानाचा स्रोत:

मराठी लोकसाहित्य हा केवळ मनोरंजन किंवा सांस्कृतिक परंपरेचा स्रोत नसून तो ग्रामीण जीवनाचे, निसर्गाचे आणि पर्यावरणाचे अमूल्य दस्तऐवज मानता येतो. लोकसाहित्यामध्ये पर्यावरणीय जाणिवा मौखिक परंपरेतून पिढ्यान्पिढ्या जतन झालेल्या आहेत. लोकगीते, ओव्या, म्हणी, भारुडे, लोकोपाख्यान आणि साध्या कथांमध्ये निसर्गाचे विविध पैलू अत्यंत सुस्पष्ट आणि बारीकसारीक रूपात प्रतिबिंबित आहेत.

ऋतूचक्र, पर्जन्य, हवामानातील बदल, शेतीसाठी आवश्यक पाणी, मातीची गुणवत्ता, स्थानिक वनस्पती आणि प्राणी यांचे ज्ञान लोकसाहित्यात नैसर्गिक अनुभव आणि तंत्रज्ञानाच्या साध्या स्वरूपात अंतर्भूत केलेले आढळते. उदा. पावसाळ्याच्या ओव्या शेतकऱ्यांना पिकांची लागवड आणि त्यासाठी योग्य वेळ याबाबत मार्गदर्शन करतात, तर म्हणी आणि लोकोपाख्यान जंगल, नदी, पशुपक्षी यांचा जतन करण्यासाठी नैतिक संदेश देतात.

पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पाहता, लोकसाहित्य हे पारंपरिक शाश्वत ज्ञानाचे महत्त्वपूर्ण साधन ठरते. या साहित्यामध्ये निसर्गाची महत्ता केवळ आर्थिक किंवा उपभोगाच्या दृष्टिकोनातून नव्हे, तर त्याच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांच्या दृष्टिकोनातून स्पष्ट होते. लोकसाहित्याच्या माध्यमातून मानव आणि निसर्ग यांच्यातील समतोल, सहजीवन आणि जबाबदारी याबाबतची जाणीव पिढ्यान्पिढ्या पोहोचवली जाते.

आजच्या काळात, जेव्हा औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे पारंपरिक ज्ञान नष्ट होत आहे, तेव्हा लोकसाहित्याचे पर्यावरणीय ज्ञान अधिक महत्त्वाचे ठरते. आधुनिक अभ्यासक या साहित्याचे पुनर्वाचन करून पर्यावरणीय शिक्षण, शाश्वत विकास आणि सामाजिक जागरूकता निर्माण करण्यासाठी उपयोग करू शकतात. त्यामुळे लोकसाहित्य ही केवळ सांस्कृतिक संपदा नसून पर्यावरणीय नीतिमूल्यांचा आणि शाश्वत जीवनपद्धतीचा स्रोत म्हणून देखील अत्यंत मौल्यवान ठरते.

आधुनिक मराठी साहित्य आणि पर्यावरणीय वास्तव:

आधुनिक मराठी साहित्याने सामाजिक वास्तववादाच्या माध्यमातून मानवी जीवनातील दैनंदिन संघर्ष आणि पर्यावरणीय प्रश्नांना महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून ते २०व्या शतकाच्या मध्यापर्यंतच्या ग्रामीण कथासाहित्यामध्ये दुष्काळ, शेती संकट, जमीन हक्कांचा प्रश्न, पाणीटंचाई, पिकांचे नुकसान आणि नैसर्गिक आपत्ती यांचे वास्तववादी चित्रण केलेले दिसते. या साहित्यकृतींमध्ये निसर्गाचा उद्ध्वस्त होणारा चेहरा, मानवी उपजीविकेवरील परिणाम आणि सामाजिक असमानतेशी त्याचा संबंध अत्यंत प्रभावी पद्धतीने व्यक्त केला आहे.

उदा. हरिभाऊ आपटे, आनंद यादव, सदानंद देशमुख, विश्वास पाटील, बाबाराव मुसळे, शंकर सखाराम, भास्कर चंदनशिव, रा. रं. बोराडे, राजन गवस यांच्या कथा-कादंबऱ्यांमध्ये निसर्गाचा ऱ्हास केवळ पार्श्वभूमी नसून कथानायकांच्या जीवनावर थेट परिणाम करणारा घटक म्हणून मांडला आहे. दुष्काळामुळे झालेल्या अन्नटंचाईची परिणामकारकता, पाण्याच्या उपलब्धतेवरील संघर्ष, जमिनीवर असलेली सामाजिक अन्यायाची दखल हे सर्व घटक आधुनिक ग्रामीण कथासाहित्यामधील केंद्रबिंदू ठरतात.

पर्यावरणीय पुनर्वाचनातून पाहता, ही साहित्यकृती मानवी दु:ख, पर्यावरणीय अन्याय आणि सामाजिक असमानता यांच्यातील परस्परसंबंध उलगडून दाखवते. ग्रामीण जीवनातील नैसर्गिक संसाधनांवरील मानवी अवलंबित्व, पर्यावरणीय संकटांवर समुदायाची प्रतिक्रिया आणि त्यातून निर्माण होणारी सामाजिक व नैतिक जबाबदारी या सर्व पैलूंवर प्रकाश टाकते.

तसेच, आधुनिक काळातील शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि जलप्रकल्प यांचा ग्रामीण निसर्गावर होणारा परिणाम या साहित्यकृतींमध्ये छायाचित्रासारखा उलगडतो. पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून केलेले पुनर्वाचन हे आधुनिक मराठी साहित्याच्या सामाजिक संवेदनशीलतेला नवे आयाम देते. निसर्गाचा आदर, संसाधनांचा शाश्वत वापर आणि मानवी नैतिक जबाबदारी या मूल्यांचे अधोरेखन या साहित्यकृतींमधून स्पष्ट होते.

अशा प्रकारे, आधुनिक मराठी साहित्य हे केवळ सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब नाही, तर पर्यावरणीय मूल्ये, नैतिक जागरूकता आणि शाश्वत जीवनपद्धतीचे संदेश देणारे साहित्यही ठरते. त्यामुळे या साहित्याचे पर्यावरणीय पुनर्वाचन केवळ ऐतिहासिक किंवा सांस्कृतिक अभ्यासापुरते मर्यादित राहिले नाही, तर आजच्या पर्यावरणीय समस्यांशी त्याचा थेट संबंध दिसतो.

दलित व आदिवासी साहित्याचे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पुनर्वाचन

दलित आणि आदिवासी साहित्यामध्ये पर्यावरणीय प्रश्न हे केवळ नैसर्गिक किंवा भौतिक स्वरूपाचे नसून सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय संदर्भात मांडलेले दिसतात. या साहित्यामध्ये जमीन, जंगल, नदी, पाणी आणि इतर नैसर्गिक संसाधने यांवरील हक्क, विस्थापन, शोषण आणि सामाजिक अन्याय यांचे अत्यंत स्पष्ट चित्रण आढळते. या साहित्याच्या माध्यमातून ग्रामीण आणि आदिवासी समाजातील मानव - निसर्ग संबंधातील असंतुलन अधोरेखित केले जाते.

उदा. आदिवासी कथासाहित्यामध्ये जंगल ही फक्त उदरनिर्वाहाचे साधन नसून त्यांचा सांस्कृतिक, धार्मिक आणि सामाजिक आधार आहे. औद्योगिक प्रकल्प, जंगलतोड, जलसिंचन प्रकल्प यामुळे आदिवासी जीवनावर होणारा परिणाम या साहित्यकृतींतून स्पष्टपणे समोर येतो. दलित साहित्यामध्ये जमीन आणि पाणी यांच्याशी असलेले हक्क, भूसंपदा आणि सामाजिक वर्गविचार यांवरील संघर्ष यांच्या माध्यमातून पर्यावरणीय अन्यायाचे चित्रण केलेले आढळते.

पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पाहता, दलित आणि आदिवासी साहित्य हे पर्यावरणीय न्यायाच्या संकल्पनेला अधोरेखित करते. म्हणजे, पर्यावरणाची हानी ही केवळ निसर्गाशी संबंधित नसून ती समाजातील दुर्बल घटकांवर प्रचंड परिणाम करते आणि या दुर्बल घटकांचे हक्क व अस्तित्वाच्या संरक्षणाची गरज आहे. या साहित्यामुळे मानव - निसर्ग संबंधातील असमानता, विस्थापनामुळे निर्माण होणारे सामाजिक व मानसिक परिणाम, तसेच पर्यावरणीय नैतिकतेची आवश्यकता स्पष्ट होते.

दलित आणि आदिवासी साहित्याचे पर्यावरणीय पुनर्वाचन हे आधुनिक पर्यावरणीय समस्या, सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकास यांच्यातील परस्परसंबंध समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरते. या साहित्याचा अभ्यास केवळ सांस्कृतिक किंवा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून नव्हे, तर पर्यावरणीय निर्णयप्रक्रियेत, सामाजिक धोरणांच्या निर्मितीत आणि पर्यावरणीय संवेदनशीलता वाढविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

स्त्रीवादी लेखन आणि पर्यावरणीय दृष्टी:

स्त्रीवादी मराठी साहित्यामध्ये पर्यावरणीय प्रश्न केवळ पारंपरिक किंवा भौतिक संदर्भात मांडले जात नाहीत, तर स्त्रीजीवनाशी जोडलेल्या अनुभवांद्वारे त्याचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक पैलूही अधोरेखित केले जातात. स्त्रियांचा दैनंदिन अनुभव, विशेषतः पाणी, इंधन, अन्न आणि शेतीशी निगडित कामकाज, या साहित्यात पर्यावरणीय संकटांच्या प्रत्यक्ष परिणामांसह मांडलेले दिसतात. त्यामुळे पर्यावरणीय समस्या केवळ एक नैसर्गिक संकट म्हणून नव्हे, तर स्त्री आणि सामाजिक असमानतेशी जोडलेले दृश्य बनतात.

उदा. ग्रामीण स्त्रिया पाणी आणि इंधन संकलनासाठी रोजच्या संघर्षात असतात; या संघर्षांमुळे त्यांचे शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक जीवन प्रभावित होते. स्त्रीवादी साहित्य या अनुभवातून निसर्गाशी स्त्रीचे सहजीवन, तिचा सांस्कृतिक संबंध आणि नैसर्गिक संसाधनांवरील अवलंबित्व उलगडून दाखवते. शेतीतील श्रम, जमिनीवरील हक्कांचा अभाव, पिकांचे नुकसान आणि निसर्गातील बदल यांचा प्रभाव स्त्रीजीवनावर कसा होत आहे, हे या लेखनातून स्पष्ट होते.
पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पाहता, स्त्रीवादी साहित्य हे स्त्री आणि निसर्ग यांच्यातील गहन सांस्कृतिक, सामाजिक आणि भावनिक नात्याचे दर्शन घडवते. स्त्री आणि निसर्ग हे दोघेही संरक्षित केले जाण्याजोगे घटक आहेत, असे या साहित्यातून अधोरेखित होते. या दृष्टिकोनातून, स्त्रीवादी लेखन आधुनिक पर्यावरणीय चिंतनासोबत सुसंगत ठरते, कारण ते पर्यावरणीय नैतिकता, संसाधनांच्या शाश्वत वापराची जाणीव आणि सामाजिक न्याय यांना जोडते.

स्त्रीवादी साहित्याचे पर्यावरणीय पुनर्वाचन हे निसर्ग-संवेदनशीलता वाढविण्यासोबतच समाजातील लिंगभेद, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणीय निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांच्या भूमिकेचे महत्त्व अधोरेखित करते. त्यामुळे स्त्रीवादी लेखन पर्यावरणीय शिक्षण आणि शाश्वत जीवनशैली यांच्यातील अंतरंग नात्याचा अभ्यास करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते.

नव्वदोत्तरी मराठी साहित्य आणि पर्यावरणीय समीक्षा:

नव्वदोत्तरी मराठी साहित्यात पर्यावरणीय ऱ्हास, मानवी हस्तक्षेप आणि शाश्वततेसंबंधी चिंता हे विषय केंद्रस्थानी ठेवलेले दिसतात. औद्योगिक प्रकल्प, धरणे, जंगलतोड, शहरीकरण, प्रदूषण, हवामान बदल आणि पर्यावरणीय असंतुलन यांचे परिणाम कथा, कादंबरी, लघुकथा आणि कवितांमधून प्रभावीपणे व्यक्त केलेले आहेत. या साहित्यकृतींमध्ये निसर्गाचा हानीग्रस्त चेहरा, मानवी उपजीविकेवर होणारा परिणाम, सामाजिक असमानता आणि पारंपरिक जीवनपद्धतींचा ऱ्हास यांचे सूक्ष्म दर्शन घडते.

पर्यावरणीय दृष्टिकोनाच्या चौकटीत केलेले पुनर्वाचन या साहित्यकृतींना केवळ सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब नसून पर्यावरणीय प्रतिकाराचे माध्यम बनवते. उदा. ग्रामीण आणि शहरी भागातील निसर्गविनाशाचे चित्रण हे पर्यावरणीय अन्यायाची जाणीव निर्माण करते, तर पर्यावरणीय नुकसानातून निर्माण होणारी सामाजिक असमानता, स्थानिक समाजाच्या शोषणाचा मुद्दा आणि नैसर्गिक संसाधनांवरील जबाबदारी यांचा अभ्यास या दृष्टिकोनातून करता येतो.

नव्वदोत्तरी साहित्य हे मानव-निसर्ग यांच्या संबंधांचा पुनर्विचार करण्यास प्रवृत्त करते. या साहित्यामधील निसर्गविषयक चित्रण हे केवळ भावनिक किंवा सौंदर्यात्मक स्वरूपाचे नसून ते सामाजिक, राजकीय आणि नैतिक दृष्टिकोनातून सशक्त अर्थपूर्ण असते. आधुनिक कथा-कादंबऱ्या आणि कवितांमध्ये प्रदूषण, धरणे व जलसिंचन प्रकल्प, जंगलतोड आणि पर्यावरणीय विस्थापन यांसारख्या घटकांचा मानवी जीवनावर होणारा थेट परिणाम अधोरेखित केला जातो.

पर्यावरणीय पुनर्वाचनातून, नव्वदोत्तरी साहित्य हे निसर्गप्रेम आणि पर्यावरणीय न्याय यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट करते. या साहित्याचा अभ्यास केल्याने सामाजिक न्याय, शाश्वत विकास, पर्यावरणीय जागरूकता आणि मानवी नैतिक जबाबदारी यांचा अभ्यास करण्यास मदत होते. त्यामुळे नव्वदोत्तरी मराठी साहित्य हे केवळ कलात्मक किंवा सामाजिक दृष्ट्या महत्त्वाचे नसून, पर्यावरणीय चिंतन आणि प्रतिकाराच्या दृष्टिकोनातूनही अत्यंत मौल्यवान ठरते.

समारोप:

मराठी साहित्याचे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पुनर्वाचन केल्यास साहित्याच्या अर्थच्छटांमध्ये नवे परिमाण पुढे येते. मध्ययुगीन संत साहित्यापासून ते समकालीन नव्वदोत्तरी साहित्यापर्यंत, निसर्ग केवळ पार्श्वभूमी किंवा अलंकारिक घटक नसून साहित्यकृतींचा सक्रिय घटक आणि मानवी जीवनाशी घट्ट जोडलेला घटक असल्याचे स्पष्ट होते. संत, लोक, आधुनिक, दलित-आदिवासी आणि स्त्रीवादी लेखन यांमध्ये निसर्गाशी असलेले विविध नाते, सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ आणि नैतिक जबाबदारी अधोरेखित होते.

पर्यावरणीय पुनर्वाचनातून स्पष्ट होते की, साहित्य हे केवळ सौंदर्यात्मक, भावनिक किंवा सामाजिकदृष्ट्या महत्त्वाचे नसून, मानवी–निसर्ग संबंध, पर्यावरणीय जाणीव आणि शाश्वत जीवनपद्धती यांचे शिक्षण देणारे माध्यमदेखील ठरते. ग्रामीण जीवन, लोकसंस्कृती, स्त्री अनुभव, दलित–आदिवासी संघर्ष आणि शहरी जीवनातील पर्यावरणीय संकट हे साहित्याच्या माध्यमातून सामाजिकदृष्ट्या चर्चिले जातात, ज्यामुळे साहित्याची सामाजिक जबाबदारी अधिक व्यापक बनते.

आजच्या काळात, जेव्हा औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, हवामान बदल आणि नैसर्गिक संसाधनांचा शोषण यामुळे पर्यावरणीय संकटे वाढत आहेत, त्या पार्श्वभूमीवर मराठी साहित्याचे पर्यावरणीय पुनर्वाचन अधिक प्रासंगिक ठरते. हे पुनर्वाचन सामाजिक, नैतिक, तात्त्विक आणि कलात्मक दृष्टिकोनातून निसर्गविषयक संवेदनशीलता आणि जबाबदारी वाढवते. अशा प्रकारे, साहित्य हे केवळ मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब नाही, तर पर्यावरणीय जाणीव जागृत करण्याचे, शाश्वत मूल्ये रुजविण्याचे आणि समाजातील नैतिक जबाबदारी अधोरेखित करण्याचे प्रभावी साधन ठरते.

निष्कर्ष:

१. मराठी साहित्याचे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पुनर्वाचन दर्शवते की, निसर्ग हा साहित्यकृतींतील सक्रिय घटक आहे आणि मानवी जीवनाशी घट्ट जोडलेला आहे, केवळ पार्श्वभूमी म्हणून नाही.

२. साहित्याच्या माध्यमातून मानवी जीवन आणि पर्यावरण यांच्यातील गुंतागुंतीचे आणि समतोल राखणारे परस्परसंबंध स्पष्ट केले जातात.
३. दलित, आदिवासी आणि ग्रामीण साहित्य या माध्यमातून निसर्गविनाश आणि सामाजिक अन्याय यांचे परस्परसंबंध उलगडून दाखवले जातात, ज्यामुळे पर्यावरणीय न्यायाच्या संकल्पनेला बळ मिळते.
४. स्त्रीवादी साहित्य स्त्रीजीवनातील पर्यावरणीय समस्या आणि निसर्गाशी तिचा सांस्कृतिक संबंध अधोरेखित करते, ज्यामुळे सामाजिक व लिंगभेदाशी जोडलेले पर्यावरणीय प्रश्न समजून घेता येतात.
५. आधुनिक साहित्य औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, धरणे व जंगलतोड यांसारख्या घटकांमुळे निर्माण होणाऱ्या पर्यावरणीय संकटांचे प्रभावी चित्रण करते आणि पर्यावरण संवर्धनाचा संदेश देते.
६. पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून मराठी साहित्य सामाजिक जबाबदारी, नैतिक मूल्ये आणि शाश्वत जीवनशैली यांना अधोरेखित करून पर्यावरणीय संवेदनशीलता निर्माण करण्यास, तसेच शाश्वत भविष्याचा विचार घडविण्यास महत्त्वाची भूमिका बजावते.

संदर्भग्रंथ सूची:

१. *ज्ञानेश्वरी- संतकवी ज्ञानेश्वर*
२. *तुकारामांची अभंगगाथा- संतकवी तुकाराम*
३. *प्राचीन मराठी साहित्याचा इतिहास- ल. रा. नासिराबादकर*
४. *अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास- संपा. अ. ना. देशपांडे*
५. *१९६० नंतरची सामाजिक स्थिती आणि साहित्यातील प्रवाह – आनंद यादव*
६. *ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन – द. ता. भोसले*
७. *स्त्रीवादी समीक्षा – संकल्पना व उपयोजन – मंगला वरखेडे*

RESEARCH JOURNEY

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

डॉ. अंबादास सगट यांच्या वैचारिक लेखनातील मूल्यव्यवस्था

डॉ. मधुचंद्र लक्ष्मण भुसारे
मार्गदर्शक
सहाय्यक प्राध्यापक दादासाहेब डॉ. सुरेश जी पाटील
महाविद्यालय चोपडा जिल्हा जळगाव

श्री संजय भीमराव तोडे
संशोधक
कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय
धरणगाव जिल्हा जळगाव

प्रस्तावना:

मराठी वैचारिक साहित्य परंपरा ही सामाजिक परिवर्तन, प्रबोधन आणि मानवी मोत्याची जोपासना करणारी समृद्ध परंपरा आहे. या परंपरेत महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, मुक्ता साळवे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे या सारख्या विचारवंतांनी समाजातील विषमता, जातीय अन्याय, अंधश्रद्धा आणि शोषणाविरुद्ध लेखनाद्वारे लढा उभारला. याच वैचारिक परंपरेत समकालीन काळात प्रभावीपणे योगदान देणारे विचारवंत म्हणून डॉ. अंबादास सगट यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते.

डॉ. अंबादास सगट यांच्या वैचारिक लेखनात जातीव्यवस्था, देशीवाद, दरीत जीवनानुभव, ग्रामीण समाजातील संघर्ष, सामाजिक असमानता, सांस्कृतिक व राजकीय प्रश्न यांचे सखोल चिंतन आढळते. त्यांचे लेखन केवळ शब्दांच्या पातळीवर न राहता जीवनाच्या खोल सत्याचा शोध घेते. दलीत साहित्य, आंबेडकरी तत्त्वज्ञान आणि प्रबोधनवादी दृष्टीकोण यांच्या आधारे त्यांनी सामाजिक परिवर्तनाचा मार्ग स्पष्ट केला आहे. म्हणूनच त्यांच्या वैचारिक लेखनातील मुल्यव्यवस्थेचा अभ्यास करणे हे प्रस्तुत संशोधकाचे मूख्यउद्दिष्ट आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1) डॉ. अंबादास सकट यांच्या वैचारिक लेखनातील मूल्यवस्थेतील मूलभूत विचार स्पष्ट करणे.
2) डॉ अंबादास सगट त्यांच्या लेखनातून प्रगट होणाऱ्या मार्क्सवाद व आंबेडकर वादाशी निगडित विचारधारेचे विश्लेषण करणे.
3) डॉ. अंबादास सगट यांच्या साहित्यातील प्रबोधनवादी विचारांचा परिचय करून देणे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला
डॉ. अंबादास सगट यांच्या प्रकाशित ग्रंथा बरोबरच विविध मासिके, नियतकालिके, साप्ताहिके, संशोधन लेख, समीक्षात्मक लेखन व संकेतस्थळावरील संदर्भसामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

वैचारिक लेखनाची पार्श्वभूमी:

मराठी वैचारिक लेखनाची सुरुवात 19 व्या शतकात समाजसुधारक चळवळीच्या प्रभावाखाली झाली. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी जातीय विषमतेवर प्रहार केला. लोकहितवाद्यांनी हिंदू समाजातील अज्ञानावर टीका केली, तर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक व गो. गा.आगरकर यांनी राष्ट्रवाद सामाजिक सुधारणांचा विचार मांडला. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लेखनाच्या माध्यमातून दलित मुक्तीचा संघर्ष उभारला. या वैचारिक परंपरेचा वारसा पुढे नेत डॉ. अंबादास सगट यांनी आपल्या लेखनातून सामाजिक न्याय, आरक्षण, जातीय सलोखा, सांस्कृतिक अस्मिता व मानवी मूल्यांचा सखोल विचार मांडला आहे.

डॉ. अंबादास सगट यांच्या वैचारिक लेखनातील मूल्यव्यवस्था

डॉ. अंबादास सगट यांच्या वैचारिक लेखनात मानवतावाद, सामाजिक समता, न्याय, स्वातंत्र, बंधुता व संविधानिक मूल्य ही केंद्रस्थानी आहेत. त्यांच्या लेखनातून दलित वंचित समाजाचे जीवन, संघर्ष व आकांक्षा प्रभावीपणे व्यक्त होतात. महात्मा फुले व्यक्ती आणि विचार, दलित साहित्य आणि मुक्ता साळवे यांचा निबंध, गौरवशाली शौर्य परंपरा आणि मातंग समाज, अक्रांत आरक्षण आणि विक्रांत योद्धा या सारख्या ग्रंथातून त्यांनी सामाजिक वास्तव्याचे चिकित्सक विश्लेषण केले आहे.

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

समता बंधुता आणि एकात्मता हे भारतीय संविधानाचे आधारस्तंभ असून समता म्हणजे सर्वांना समान संधी आणि हक्क मिळणे, बंधुता म्हणजे लोकांमध्ये भावासारखे प्रेमळ आणि एकात्मता सारखे नाते असणे, तर एकात्मता मध्ये देशातील विविध असून एक राष्ट्र म्हणून एकत्र राहणे, स्त्री शिक्षण म्हणजे केवळ साक्षर होणे नाही. तर सुसंस्कारी सक्षम आणि विचारशील नागरिक घडविणे आहे. महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी दाखवून दिले की, स्त्री शिक्षणातूनच खऱ्या अर्थाने समाजाचा आणि देशाचा विकास साधता येतो. आपण सर्वजण स्त्री शिक्षणाच्या या उदात्त मूल्याचा आदर करुन समाजाला प्रोत्साहन देऊ या. ही मुल्य देशाची अखंडता व राष्ट्रीय एकात्मता टिकून ठेवण्यासाठी प्रयत्न करतात. संत आणि बंधू त्याच्या आदर्शावर आधारित आहे जे देशाची एकता आणि अखंडता संचित करतात समता आणि स्वतंत्र्यपूर्ण आहेत बंधुता हे या दोन मुलांना जोडणारे महत्त्वाचे तत्व आहे असे डॉ.अंबादास सगट यांच्या विचारातुन प्रगट होते.

मार्क्सवादी वर्ग संघर्षाचा विचार आणि आंबेडकरी सामाजिक न्यायाची भूमिका यांचा समन्वय यांच्या लेखनात आढळतो. ग्रामीण समाजातील शोषण, जातीय अन्याय, सांस्कृतिक दमण यांचे विश्लेषण करताना ते परिवर्तनवादी दृष्टिकोन मांडतात. संविधानाच्या मूलभूत तत्त्वाशी निष्ठा राखणे ही त्यांच्या वैचारिक लेखनाची ठळक वैशिष्ट्ये आहेत. समकालीन संदर्भातील महत्त्व डॉ. अंबादास सगट यांचे वैचारिक लेखन केवळ साहित्यिक योगदान न राहता सामाजिक परिवर्तनाची प्रभावी साधन ठरते. आरक्षण, सामाजिक एकात्मता, जातीय सलोखा, दलीत अस्मिता आणि राष्ट्रीय मूल्याची जोपासना यासाठी त्यांचे लेखन प्रेरणादायी आहे. भारतीय दलित संसदेचे संस्थापक अध्यक्ष म्हणूनही त्यांनी वैचारिक व सामाजिक चळवळींना दिशा दिली आहे.

निष्कर्ष:

1) डॉ. अंबादास सगट यांच्या वैचारिक लेखनात दलीत, वंचित व मागास समाजाच्या प्रश्नाचे सखोल प्रतिबिंब आढळते.
2) डॉ अंबादास सगट यांच्या लेखनातून प्रबोधनवादी, परिवर्तनवादी आणि समाजविकासक विचारधारा प्रकर्षाने व्यक्त होते.
3) संविधानीक मुल्य, सामाजिक न्याय आणि मानवी समता हे त्यांच्या लेखनाचे केंद्रबिंदू आहेत.
4) डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे यांच्या विचारापासून प्रेरणा घेऊन त्यांनी समाज जागृतीचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे.

RESEARCH JOURNEY

संदर्भ ग्रंथ:

1. सगट, अंबादास दलित साहित्य आणि मुक्ता साळवेचा निबंध. लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद 2015.
2. सकट, अंबादास महात्मा फुले. व्यक्ती विचार आणि क्रांतिकार्य लोकसाहित्य प्रकाशन औरंगाबाद. 2015.
3. सगट, अंबादास संवैधानिक अनुसूचित जाती आरक्षण व वितरण व्यवस्था. सामाजिक तथा संवैधानिक न्याय की कैफियत 2017.
4. सकट, अंबादास गौरवशाली शौर्य परंपरा आणि मातंग समाज भारतीय विचारधारा प्रकाशन 2008.
5. सकट, अंबादास अण्णाभाऊ साठे व्यक्ती आणि वाड्मय. भारतीय विचार साधना 2012.

'RESEARCH JOURNEY' *International Research Journal*
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) **Peer Reviewed Journal**
ISSN : 2348-7143
January 2026

'सुनील गायकवाड' यांच्या 'मासोली' कादंबरीतील 'आदिवासी स्त्रीचे सामाजिक जीवनातील स्थान'

संशोधक	सहमार्गदर्शक	मार्गदर्शक
संदिप रमेश अहिरे	प्रा. डॉ. प्रदिप औजेकर	प्रा. डॉ. उज्वला नन्नवरे

प्रस्तावना :

मानव हा एक समाजशील प्राणी आहे. त्यामुळे त्याला समाजात वावरणे आवडते. तो एकटा जगू शकत नाही. त्याला जगण्यासाठी समाजाची आवश्यकता असते. प्रत्येक समाजाची एक विशिष्ट संस्कृती असते. त्यानुसार समाज हा आचरण करीत असतो. सुनील गायकवाड हे आदिवासी लेखक असून त्यांनी 'मासोली', ही एका आदिवासी स्त्रीवर लिहिलेली कादंबरी आहे. त्यांनी आदिवासी स्त्रियांचे सामाजिक जीवनात स्थान कसे आहे यावर प्रकाशझोत टाकला आहे.त्यांच्या 'मासोली' कादंबरीतून आदिवासी स्त्रीजीवनाविषयीची माहिती मिळते.सुनील गायकवाड यांच्या कादंबरीचा अभ्यास करीत असताना आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या परिस्थितीची जाणीव होते. आदिवासी समाजाचा इतिहास अतिशय प्राचीन स्वरूपाचा आहे. त्यांच्या प्रथा,पद्धती, संस्कृती व जीवन जगण्याविषयीच्या परंपरा खूपच प्राचीन स्वरूपाच्या आहेत. कोणत्याही समाजात स्त्री-पुरुष अशी दोन मूलभूत अंगे असतात० परंतु त्या समाजातील पिढीचा आणि संस्कृतीचा वारसा हा स्त्री चालवत असते. समाज कोणताही असो त्यात स्त्री एक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावीत असते. किंबहुना स्त्रीशिवाय समाजाची कल्पना करता येत नाही.सर्वच आदिवासी जमातीचे सामाजिक जीवन एक सारखे नाही. आदिवासी जमातीच्या सामाजिक जीवनात विविधता आढळून येते. जन्म, मृत्यू, संस्कृती, विवाह, कुटुंब, वेशभूषा, केशभूषा, खानपान, वस्तीस्थान, संस्कार व चालीरीती यात आदिवासी समाजामध्ये विविधता दिसून येते. आदिवासी समाज हा लढवय्या समाज आहे. त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाचा सामना आदिवासी स्त्रियांनी संयमाने व लढाऊ बाण्याने केलेला दिसून येतो. आदिवासी संस्कृतीच्या व स्त्रियांच्या सामाजिक जीवनातील बाबी या नावीन्यपूर्ण दिसून येतात. सुनील गायकवाड यांच्या 'मासोली' कादंबरीने आदिवासी साहित्य विकासात लक्षणीय कामगिरी केली आहे.

मराठी साहित्यातील आदिवासी साहित्यप्रवाहाचे विविध साहित्य :-

मराठी साहित्य प्रवाहात दमदारपणे ठसा उमटवणारा कणखर साहित्य प्रवाह म्हणजे 'आदिवासी साहित्य' होय. आदिवासी साहित्य प्रवाह हा १९६०नंतर मराठी साहित्यात आलेलादिसून येतो. आदिवासी कादंबरी साहित्याचा विचार केला तर २००१पूर्वीच्या आदिवासी मराठी कादंबरी प्रकारात बिगर आदिवासी कादंबरीकारांचाच अधिक हिस्सा दिसून येतो. र.वा दिघे–'पानकळा' (१९३९),गो.नी. दांडेकर-'जैत रे जैत'(१९६३),विलास मनोहर-'एका नक्षलवाद्याचा जन्म'(१९९२),शंकरराव खरात-'पारधी'(१९९७) या कादंबऱ्या बिगर आदिवासी कादंबरीकारांनी लिहिलेल्या आदिवासी कादंबऱ्या आहेत. मात्र १९९०नंतरच्या काळात आदिवासी बोलू व लिहू लागला. त्यामुळे आदिवासी कादंबरीकार तयार झाले. त्यामध्ये प्रा. माधव सरकुंडे 'वाडा'(१९९२),बाबाराव मडावी यांची 'टाहो' (१९९५),नजूबाई गावीत यांची 'भिवा फरारी'(२००८),बाबूलाल नाईक यांची 'सातपुड्याचे अश्रू' (२०१०),'सिबली'(२०१२),कृष्णा भवारी यांची 'ईधोस'(२०१७),शेषराव मडावी यांची 'टोपल्या'(२०२१),सुनील गायकवाड यांची 'मासोली'(२०२१)या कादंबऱ्यांमुळे आदिवासी कादंबरी साहित्य प्रवाह समृद्ध होत आहे. आदिवासी कादंबरीचे स्वरूप अभ्यासले असता आदिवासी कादंबरीत आक्रोश, विद्रोह, नकार दिसून येतो. जमीनदार, भांडवलदार, मालदार, मुकादम, शासनाचे अधिकारी, उद्योगपती यांचा आदिवासींवर झालेला अन्याय अत्याचार दिसून येतो.

कादंबरीतील आदिवासी स्त्रियांचे समाजातील स्थान :

सुनील गायकवाड यांची 'मासोली' ही कादंबरी आदिवासी समाज जीवनावर भाष्य करणारी व आदिवासींच्या प्रश्नाला भिडणारी सशक्त कादंबरी आहे.'कुंदा'नावाच्या नायिकेभोवती कादंबरी फिरते.'कुंदा' गडद नदीच्या प्रवाहात मासोलीसारखी संचार करणारी असून तिचा नवरा उच्चा नाईक सोबत राहते. ती गडद नदीतील मासे पकडून विकते व त्यावर उदरनिर्वाह करणारी आहे. 'कुंदा' नवऱ्याला मासेमारीच्या कामाला मदत करणारी व सतत पुढच्या चांगल्या आयुष्याचा विचार करणारी स्त्री आहे. कुंदा ही मजबूत गोऱ्या बांध्याची, भरदार छातीची आणि पिळदार पोटऱ्यांची, गुडघ्यापर्यंत नऊवारी

ISSN : 2348-7143
January 2026

लुगडे नेसून मासोली विकणारी देखणी स्त्री आहे.गडदची ताजी मासे विकून कच्ची खेकडं चावून खाणारी दमदार बाई, तिचा रोखठोक माणसावाणी, कणखर आवाज, जलपरी सारखे तिचे पाण्यात पोहणे यामुळे ती लखलखती मासोली वाटते. सुनील गायकवाड यांच्या 'मासोली' कादंबरीचे कथासूत्र हे 'सातमाळा' पर्वतावरून खळखळ वाहणाऱ्या गडद नदी भोवती फिरताना दिसते.गडद नदीमुळे बारमाई मासेमारीचा धंदा चालत असे. त्यामुळे गडद नदी किनारी पर्यटक हौसेने येत व मासे खात असत. मासोली कादंबरीचा आशय विविध घटना, प्रसंगाच्या व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून आदिवासी स्त्री जीवनाला व्यापणारा दिसून येतो.

सुनील गायकवाड यांच्या 'मासोली' कादंबरीत उच्चा नाईक, कुंदा, सरपंच पोपट अण्णा दांडगे त्यांचा मुलगा बाप्पा दांडगे, बाप्पाचे मित्र पक्या व जित्या, रुबी, जिसूजा, मैना, गोटूशेलार, डेबुराव, बांगड्या नाईक, राधा, वामन्या, कालू वाघ, चिन्मय दादा, चोथाभाऊ, रेखा वळवी, मामा पांडू, शिवमंगल, रावन्या, केसल्या भगत, लबाड्या नाईक, ढाण्या भाऊ अशाविविध प्रकारच्या व्यक्तिरेखा आलेल्या आहेत. त्यातील कुंदा, रुबी,मैना, राधा, रेखा वळवी या स्त्री व्यक्तिरेखा असल्या तरी कादंबरीची नायिका कुंदाच्या व्यक्तिमत्वाने कादंबरीचे संपूर्ण भावविश्व व्यापलेले दिसून येते. मासोलीसारखी वावरणारी कुंदा आदिवासी स्त्रीची सक्षमता प्रकट करणारी व मातृसत्तेला बळ देणारी दिसून येते. 'लेना असीन तर तोंड ताण.. मनी मासोली नासेल अंडा ना इतरावाला'. कमरेतला सुरा उपसून कुंदाचे रोजचे उत्तराने टिंगल टवाळ्यांची झापडी उडे. (मासोली पृ. क्र.१४) यावरून आदिवासी स्त्री ही आपली भोगाची वस्तू असा भाव मिरवणाऱ्या प्रस्थापितांच्या कानाखाली एक सणसणीत चपराक देते. आदिवासी समाज हा आजही अत्यंत गरीब व प्रतिकूल परिस्थितीत आपले जीवन व्यतीत करीत आहे. आदिवासींची निवासस्थाने, वस्त्या या मुळात जंगलात, डोंगरदऱ्यात असल्यामुळे आदिवासी स्त्रियांचा बाह्य जगाशी फारसा संबंध येत नाही. आदिवासी समाजाने निसर्गाच्या प्रत्येक वस्तूंचा पुरेपूर वापर केलेला दिसून येतो. नदी, नाले, झाडे, डोंगर, निसर्गातील संपत्ती यावर त्यांचे गुजरान चालते. आदिवासी स्त्रियांची जीवनाकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी आहे. त्यांच्यात आत्मीयता व सचोटी नैतिकता हे गुण दिसतात. आदिवासी स्त्रीया डोक्यावर फडकी घेतात. चुनरी,पायगोड, घागरा, चोळी, लुगडे अशा पद्धतीचा पारंपारिक पोशाख घालतात. स्त्रिया सांस्कृतिक एकजिनसीपणा टिकून ठेवतात. स्त्रिया नाकात सोन्याची नथ व हातात चांदीच्या पाटल्या व दंडात तीन साखळ्यांचे कडेदंड, वाकी, वेल्ही हे दागिने वापरतात. त्या अलंकार प्रिय व निसर्गपूजक आहेत. भूत, पिशाच्च व चेटूक यावर त्यांचा विश्वास असतो. वाघदेव, डोंगराळ व कलंका देवीची ते पूजा करतात.

RESEARCH JOURNEY

'सातपुड्यातील भिल्ल ऐतिहासिक आणि सामाजिक मागोवा' या ग्रंथात डॉ. गोविंद गारे भिल्लांच्या सांस्कृतिक परंपरेची नोंद नोंदविताना लिहितात की, भिल्ल उत्सवात धुंदपणे नाचतात देव देवतांची स्तुती पर गाणी गातात. दुःखाच्या प्रसंगी देव देवतांची करुणा भाकतात. आणि मनोभावे त्यांची पूजा करतात. त्यांना प्रसन्न ठेवण्यासाठी बोकड, कोंबडीचा नैवेद्य दाखवितात. व सोबत दारूही अर्पण करतात. त्यांच्या सण उत्सवात दारू लागतेच पूजाविधी प्रसंगी देव देवतांच्या नावाने जमिनीवर दारूचे चार थेंब टाकून त्यांना आवाहन करतात. (सातपुड्यातील भिल्ल ऐतिहासिक आणि सामाजिक मागोवा पृ.क्र.३७) उदाहरणार्थ (भोंगऱ्या सण) आदिवासी समाजात स्त्री पुरुष हा भेदभाव कमी प्रमाणात दिसून येतो. आदिवासी नृत्यात स्त्री आणि पुरुष दोघेही मोकळेपणाने सहभागी होतात. कोणत्याही सार्वजनिक कार्यक्रमात किंवा पूजा विधिप्रसंगी स्त्री व पुरुष एकत्रित असतात.आदिवासींच्या नृत्याबद्दल डॉ. गोविंद गारे म्हणतात,'आदिवासींच्या जीवनात नृत्याला जे स्थान आहे. ते इतर कोणत्याही समाजात नसेल. त्यांची नृत्य नेहमी सामुदायिक असतात. वैयक्तिक नृत्याची प्रथा या समाजामध्ये कुठेही आढळणार नाही. (आदिवासींचे प्रश्न आणि परिवर्तन पृ.क्र.१२५) अशा या आदिवासींच्या नृत्यातून त्यांच्या संस्कृतीचे व समाजातील स्त्रियांचे स्थान पदोपदी पहावयास मिळते.'आदिवासी संस्कृती आणि चळवळ' या ग्रंथात वाहरू सोनवणे लिहितात की,'आदिवासी समाजाने आदिवासी स्त्रीचे स्वातंत्र्य मान्य केले आहे. आदिवासी स्त्री ही पतीला देव मानत नाही तर आदिवासी स्त्री पतीला जोडीदार मानते, जीवनसाथी मानते. आदिवासी स्त्रिया कधीही आत्महत्या करीत नाहीत.(आदिवासी संस्कृती आणि चळवळ पृ.क्र.१९१)

'मासोली' कादंबरीतील स्त्रीचे स्थान हे अतिशय मोलाचे आहे. संपूर्ण कादंबरी 'कुंदा' या नायिकेभोवती फिरताना दिसते॰ अतिशय सूक्ष्म पद्धतीने सुनील गायकवाड यांनी आदिवासी स्त्रीचा संघर्ष, तिच्या संवेदना, तिच्या धारणा,तिच्या जगण्याचा लढा वैशिष्ट्यपूर्णरित्या मांडलेला दिसून येतो. आदिवासी स्त्रिया या सातपुडा पर्वतात 'भोंगऱ्या' हा त्यांचा सण उत्सव साजरा करताना विविध आभूषणे वापरतात. त्यांचाही उल्लेख सुनील गायकवाड यांनी केलेला दिसून येतो.

आदिवासींच्या सण उत्सवात स्त्रियांना महत्त्वाचे स्थान असते. त्यांच्या शिवाय सण उत्सव साजरे होत नाहीत. विविध भागात कामानिमित्ताने गेलेले आदिवासी बांधव 'भोंगऱ्या' सण साजरा करण्यासाठी त्यांच्या मूळ गावी येतात व आदिवासी संस्कृती जपतात. ही बाब 'मासोली' कादंबरीत विशद केलेली दिसून येते.

'मासोली' या कादंबरीतील 'कुंदा' या नायिकेचे व्यक्तिमत्व:

सुनील गायकवाड यांची'मासोली' ही कादंबरी 'कुंदा' नावाच्या नायिकेभोवती फिरते. सातमाला पर्वताजवळील गडद नदीच्या प्रवाहात मासोलीसारखी संचार करणारी कुंदा ही नायिका असून तिचा नवरा उच्चा नाईक सोबत गडद नदीच्या किनारी जांभळी गावच्या बेघर वस्तीत राहते. ती नवऱ्याला मासेमारीच्या कामात मदत करते. ती अतिशय मजबूत गोऱ्या बांधाची, भरदार छातीची, आन पिळदार पोटऱ्यांची आहे. गुडघ्यापर्यंत नऊवारी लुगडे नेसून मासोली विकणारी देखणी स्त्री आहे. अस्सल गडदची ताजी मासोली विकून कच्ची खेकडा चावून खाणारी दमदार बाई आहे. तिचा रोखठोक माणसावाणी कडक आवाज आहे. तिला जलपरी सारखे पाण्यात पोहता येते. त्यामुळे ती सर्वांना लखलखती मासोलीच वाटते. कुंदा गडद नदीच्या महापुराच्या चक्रव्यूहला चिरून बाहेर पडणारी आहे. गडदच्या पोटात शिरून ती मासोली बाहेर काढणारी काटक, शूर, धाडसी, साहसी स्त्री असे कुंदांचे वर्णन सुनील गायकवाड यांनी केले आहे. त्यामुळे कुंदा ही काटक, धाडसी संघर्षशील नियती आणि नशिबाशी सक्षमपणे लढणारी व निसर्गाला कवेत घेऊन आयुष्याची भरारी ठोकणारी आदिवासी स्त्री आहे. 'आपलं मासं कुदरत नी देन स या सृष्टिम पहिली पैदास मासोलीनी आन मग बाकी जीवनी'. यावरून तिचे निसर्गावरील प्रेम दिसून येते. जे मासे विकले जात नाहीत त्यांना कंड्याळमध्ये टाकतात. त्यामुळे पाण्यातला ऑक्सिजन माशांना घेता येतो. ती मासे जिवंत राहतात आदिवासी माणसांची ही परंपरागत कला जीवन मूल्यांची खाण कुंदाने जपून ठेवते. स्वतः पकडलेल्या मासे बद्दल ती गिऱ्हाईकाला समजून सांगे की मासाची भाजी कशी करावी. त्यामुळे तिच्या टोपलीत मासे शिल्लक राहत नाही. ती अतिशय व्यवहारीक आहे. तिचा जीवन जगण्यासाठी चाललेला आटापिटा दिसतो. ती फाटका संसारगाडा नवऱ्यासोबत ओढत असते. सरपंच अण्णा दांडगेचा मुलगा बाप्पा दांडगे हा कुंदाला त्रास देत असला तरीदेखील बेघर वस्तीवर जेव्हा अण्णा दांडगे कुंदाच्या घरी येतो. तेव्हा तीत्याला गरमागरम भाकर बनवून त्यावर झिंग्याची चटणी टाकून पोटभर खाण्यास देते हा उदारपणा कुंदाच्या अंगी दिसून येतो॰ जे कोणी मदत मागण्यास येतील त्यांना ती मदत करते. कोरोना काळात कुंदा शाळेतील कोरोना आजार झालेल्या मास्तरीन बाई रेखा वळवीना डुंगात बसवून नदीपलीकडे घेऊन जाते. बाईंना खाण्यासाठी मासे फुकटात देते. देवाजवळ लवकर चांगल्या होण्यासाठी प्रार्थना करते. यावरून कुंदा माणुसकी जपणारी चांगल्या मनाची स्त्री आहे. चांगल्याला चांगली व वाईटला वाईट आहे. तिच्या अंगी कोणताही लालचीपणा नाही.तिला पैशाची कोणतीही हाव नाही.तिला लोकांनी ईसडी नावाची शिवी दिली. तरी तिने शिवीची पर्वा केली नाही.याउलट नदीमध्ये बुडणाऱ्या बाप्पा दांडगे याला ती नदीत पोहून बाहेर काढते व त्याचा जीव वाचवते.कुठलाही इनाम न घेता ती म्हणते,एक जीव वाचला हेच आमच्या करिता मोठा इनाम आहे.अशाप्रकारे 'मासोली या कादंबरीतून सुनील गायकवाड यांनी आदिवासी स्त्रीचाबाणेदारपणा,चांगुलपणा,मानवीनैतिक जीवन मूल्यांनाजोपासणारी,अन्यायाविरुद्ध लढणारी रणरागिणी, प्रसंगी आपल्या इज्जतीवर हात टाकणाऱ्याचा हात छाटून टाकला पाहिजे या वृत्तीने जगणारी,आदिवासी स्त्रीवर होणाऱ्या अन्यायाला वेळीच लगाम घालणारी आदिवासी स्त्री कुंदाचे चित्र सुनील गायकवाड यांनी वाचकांसमोर आणलेले आहे.

कुंदाचा संघर्ष :

'मासोली' या कादंबरीत सुनील गायकवाड यांनी कुंदाने जीवन जगण्यासाठी केलेला संघर्षाचे वर्णन केलेले दिसून येते. आदिवासी स्त्री ही आपली भोगाची वस्तू असा भाव मिरवणाऱ्या प्रस्थापितांच्या कानाखाली एक सणसणीतचा चपराक देतो. गडद आणि तितुर नदीच्या संगमावर बसलेलं 'जांभळी' गाव. या गावात गडद नदीच्या किनारी कुंदा व तिचा नवरा उच्चा नाईक उंच माथ्यावर बेघर वस्तीत राहतात. गडत नदीत कुंदा व उच्चा नाईक मासे पकडतात व जांभळी गावात मासे विकतात. त्यावरच त्यांचा उदरनिर्वाह चालत असतो. एके दिवशी सरपंच पोपट अण्णा दांडगेचा मुलगा बाप्पा दांडगे हा कुंदाशी बाचाबाची करतो. कुंदाशी हुज्जत घालतो. त्याची कुंदावर वाईट नजर असते. तेव्हा त्याला कुंदा म्हणते की,'लेना असीन तर तोंड तान मनी मासोली नासेल अंडा नाहा. इतरावाला'.कमरेतला सुरा उपसून कुंदा नेहमी अशा टिंगल टवाळयांची झापडी उडवायची व टोपलीतले मासे विकण्यास पुढे जात असे. कुंदा व उच्चा नायिक यांना मासे पकडण्यासाठी देखील कधीकधी गडद नदीत संघर्ष करावा लागे. कारण पावसाळ्यात गडद नदी अतिशय उग्ररूप धारण करते. तिला महापूर येतो.

तेव्हा महापुराच्या चक्रव्यहूला चिरून कुंदा बाहेर पडे व गडदच्या पोटात शिरून ती मासोली बाहेर काढी. मच्छीमार सोसायटीचा चेअरमन गोटू शेलार याला देखील काही वेळा तिला पैसे द्यावे लागत असत. तेव्हाकुठे कुंदा टोपलीतले मासे लॉरी वाल्यांना विकत असे. कुंदा जेव्हा जेव्हा मासे विकण्यासाठी टोपली घेऊन जात असे. तेव्हा तेव्हा बाप्पा दांडगे व त्याचे टुकारमित्र जित्या व पक्या कुंदाला त्रास देण्याचा प्रयत्न करायचे. तेव्हा कुंदा मोठ्या धाडसाने त्यांना म्हणायची,‘मला दखे काय डोलामोडस रे भाड्या, मय का तुला गिलफी वाटनी फोडिसन खावाला, मय सुराघायी मास कापणारी भीलीन सं कधीसनी देखिरीत तुमना चाल-चलन शिट्या का फुकत, मोबाईलवर फाजील गाना वाजत, मासानी पाटीला टोक लावत। मना नांद लाग्या न आंड-गांड धरी निपली दिसू भाड्याहो...’(मासोली पृ.क्र.१६)

यावरून दिसून येते की, एका आदिवासी स्त्रीला किती संघर्षमय जीवन जगण्यासाठी काढावे लागत आहे. एके दिवशी नेहमीप्रमाणे कुंदा मासे विकण्यासाठी चौकात येते. गुलाबी खुडीच नववारी लुगडे तिने नेसलेले असते. ती अतिशय सुंदर दिसते. तेवढ्यात बाप्पा दांडगे तिला मुद्दाम जोरदार धडक देतो. त्याचा मित्र जित्या मासुलीच्या पाटीला लाथ हाणतो. पक्यादेखील मासोल्या फेकून देतो. मासांच्या घमघमाटाने कुत्रे गोळा होतात कुत्र्यांचा कल्लोस व आजूबाजूच्या माणसांचा गोंगाट उडतो. कुंदा जोरदार बाप्पा दांडगेच्या बोखाऱ्यातपाय मारते. तो रस्त्यावर मासोलीवानी तडफडू लागतो. कुंदाच्या एकाच लाथेने विव्हळू लागतो. बारक्या म्हशीन दुधाच्या बादलीला जोरदार फटका मारावा दूध धुणारा उताणा पडावा तसा बाप्पा दांडगे पडतो. ते पाहून जित्या व पक्या हे हागमुत एक होऊन पळून जातात. कुंदा बाप्पा दांडग्याच्या छाताडावर पाय ठेवून उभी राहते. सुऱ्याने त्याचा हात कापणार तेवढयात गोटू शेलार तिला आवरतो. त्यामुळे बाप्पा दांडगे वाचतो. असे भयानक संघर्षाचे वास्तव सुनील गायकवाड यांनी मांडलेले आहे. एका आदिवासी स्त्रीचा रुद्रावतार या ठिकाणी दिसून येतो. कुंदा ही अन्यायाविरुद्ध लढणारी बाणेदार स्त्री आहे। ताठ मानेने जगणारी व क्रांती घडवून आणणारी स्वाभिमानी स्त्री आहे. एकदा पावसाळ्यात गडद नदीला प्रचंड महापूर येतो. महापुरामुळे मासेमारी बंद होते. सन २००० यावर्षी जांभळीकरांना महापूर व कोरोना महामारीने घाबरविले असते. माणूस माणसाला भीत होता. अशावेळी रेखा वळवी या मास्तरीण बाईला कुंदा मदत करते. स्वतःच्या शरीरावर हात टाकणाऱ्या बाप्पाला आणि अण्णा दांडगेला गडद नदीच्या प्रवाहात वाहून जाताना त्या प्रवाहात उडी घेऊन त्यांना वाचवते. आदिवासी स्त्री कधीही निष्ठुर बनत नाही. तर ती आपली मानवी नैतिक जीवन मूल्यांचा अंगीकार करताना दिसून येते. बाप्पा दांडगेला वाचल्यावर कुंदाला बाप्पाचा पांडू मामा दोन लाख रुपये इनाम म्हणून देतो. परंतु कुंदा म्हणते, आम्ही पैशाची लालची माणसं नाहीत. एक जीव वाचला हेच आमच्या करिता मोठा इनाम आहे. आम्ही चांगल्याला चांगले आणि वाईटला वाईट आहोत. माणूसकीला जपणारे लोक आहोत. आपले संपूर्ण आयुष्य ती कष्ट करून जगते व स्वाभिमान जपते.

अशा प्रकारे सुनील गायकवाड यांना ‘मासोली’ कादंबरीतून आदिवासी स्त्री, कुंदाचा संघर्ष रेखाटला आहे. आदिवासी स्त्री ही कधीही मरणाला भीत नाही. कितीही संकटे आली तरी त्यांना ती सक्षमपणे तोंड देताना दिसून येते. आत्महत्या कधीही करीत नाही।आदिवासी स्त्रियांच्या संवेदना तिच्या माध्यमातून कादंबरीत सुनील गायकवाड यांनी अवतरलेल्या दिसून येतात.

‘मासोली’ या कादंबरीतील पात्रानुसार बदलत जाणारी भाषा शैली:-

सुनील गायकवाड यांनी ‘मासोली’ कादंबरीचे निवेदन करताना कधी गोरबोली, भिलाऊ बोली आणि अहिराणी बोली यांचा वापर चपखलपणे केलेला दिसून येतो. उदाहरणार्थ

‘तेला माय बहीण नाहात का भाड्याला’(मासोली पृ.क्र.२३) ‘देख ना माय दिनादास भर वस्तीम्हा तेले काही जननी मननी वाटनी का?(मासोली पृ.क्र.२३)‘आथा तुम्ह या मौत का कुवा म’.‘भोंगऱ्या आव्या र भोंगऱ्या आव्या, हजार खुशिया लीन आव्या’(मासोली पृ.क्र.६०)

‘कापायले बुक्का आन तोंडम्हान हुक्का’‘गावना विकास आणि घर भकास’‘मोठ तितकं खोटं’ असा.‘ पिला भांग आन भलतीचं गोट सांग’

‘मासोली’ या कादंबरीच्या निवेदन आणि भाषाशैलीमध्ये विशेषत्वान जाणवणारा भाग म्हणजे स्वतः सुनील गायकवाड यांना गोरबोली, भिलाऊ बोली आणि अहिराणी बोली भाषेचा स्पर्श असल्याने त्यांनी बोलीचा सकलपणे वापर निवेदनात आणि संवादामध्ये केलेला दिसून येतो. त्यांनी खानदेशी भिलाऊ भाषा आणि अहिराणी बोलीभाषा तर काही ठिकाणी मुंबईतील

फारशी कुटुंबाची भाषा अशा संमिश्र बोलीचाही वापर केलेला दिसून येतो. आदिवासी म्हणी,वाक्प्रचार आदिवासी लोक जीवनातील दंतकथा, त्यांनी वापरलेले दिसतात०

समारोप / निष्कर्ष :-

‘मासोली’ कादंबरी आदिवासीयतं दाखवणारी सशक्त कादंबरी आहे. आदिवासी समाज जीवनावर भाष्य करणारी दिसून येते. कादंबरीची लेखन शैली लक्षवेधी व आशयगण युक्त आहे.कादंबरीत आदिवासी विस्थापितांचा प्रश्न मांडलेला असून मानवी जीवनाच्या विविध पैलूंची जाणीव करून देते. आदिवासी संस्कृतीचे महत्त्व पटवून आदिम संस्कृती टिकवून ठेवण्यासाठी आदिवासींची चाललेली धडपड विशद करते० मानवी जीवनमूल्य व नैतिकता दर्शवणारी कादंबरी आहे. अनेक सामाजिक प्रश्नांना त्यांनी हात घातलेला दिसून येतो. एका धाडसी काटक मानवी जीवनमूल्य जोपासणाऱ्या स्त्रीची प्रतिमा सुनील गायकवाड यांनी रेखाटली आहे.स्त्री जाणिवेचा विषय मनाचा ठाव घेणारा असून समाजाला आत्मचिंतन करायला लावणारा आहे. तसेच जल, जंगल, जमिनीच्या अस्तित्वाचा लढा तीव्र करण्याचे बळही कादंबरी देते. भिलाऊ बोली, गोडबोली, अहिराणी बोली या बोलीभाषांना कादंबरीच्या रूपाने जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. गायकवाड सुनील,‘मासोली’, सुगावा प्रकाशन, पुणे ३० प्रथमावृत्ती २०२१
2. गारे गोविंद,‘सातपुड्यातील आदिवासी भिल्ल ऐतिहासिक आणि सामाजिक मागोवा’, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे.
3. गारे गोविंद,‘आदिवासींचे प्रश्न आणि परिवर्तन’,अमृत प्रकाशन, औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती १९९४
4. सोनवणे वाहरू ‘आदिवासी संस्कृती आणि चळवळ’, सम्यक विद्रोही प्रबोधन संस्था कोल्हापूर प्रथमावृत्ती २०२१
5. गायकवाड सुनील,‘मासोली’, सुगावा प्रकाशन, पुणे ३० प्रथमावृत्ती २०२१.
6. गायकवाड सुनील,‘मासोली’, सुगावा प्रकाशन, पुणे ३० प्रथमावृत्ती २०२१
7. गायकवाड सुनील,‘मासोली’, सुगावा प्रकाशन, पुणे ३०प्रथमावृत्ती २०२१.

RESEARCH JOURNEY

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

चकवा कादंबरीतील मानवतावादाचे दर्शन

प्रतिभा डिगंबर पाटील
संशोधक विद्यार्थी)
मराठी विभाग,
किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान,
महाविद्यालय, पारोळा, जि. जळगाव
मोबा. ८६२३८८५२६०

डॉ. माणिक माधव बागले
(संशोधन मार्गदर्शक)
मराठी विभागप्रमुख
किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान,
महाविद्यालय, पारोळा, जि. जळगाव
मोबा. ९४२३४०३२४६

मानवतावादाची संकल्पना:

पूज्य साने गुरुजी यांची 'खरा तो एकचि धर्म/ जगाला प्रेम अर्पावे//' ही प्रार्थना म्हणजे अस्सल मानवतावादाचे उत्तम उदाहरण आहे; असे म्हणता येते. आपल्या देशातील त्या त्या कालखंडात अनेक महापुरुष होऊन गेलीत. त्यांनी त्या त्या काळात आपल्या मानवतावादी विचाराने समाजजागृतीचे मौलिक कार्य केले. त्यात संत, महंत, तत्त्ववेत्ते, तत्त्वज्ञानी, विचारवंत यांचा उल्लेख करता येईल.

समीक्षक डॉ. युवराज मानकर मानवतावादा संदर्भात म्हटले आहे की, "माणूस हा विश्वाचा केंद्रबिंदू, त्याच्या कल्याणासाठी जीवनमूल्य, त्याला आणि त्याच्या जीवनाला बदलण्यासाठी विवेकपूर्ण निर्णयाचे स्वातंत्र्य, तोच सर्व काही बदल करू शकतो हा विश्वास, त्याचे स्वावलंबीत्त्व, त्याला संस्कृत करण्याची विचारकृती, त्याच्या जीवन विचारकृतीचे तत्त्वज्ञान म्हणजे मानवतावाद असे मानलेले दिसते. आणि या मानवतावादाला प्रमाण मानून लिहिलेले साहित्य म्हणजे मानवतावादी साहित्य होय. असे म्हटले आहे. या सर्व तपशिलावरून मानव आणि त्याची जीवनमूल्ये ही या संकल्पनेत महत्त्वाची मानलेली दिसून येतात." [१]

विचारवंत डॉ. म. सु. पगारे हे मानवतावाद म्हणजे काय यासंबंधी लिहितात, "माणसाच्या सर्वकष कल्याणाचा विचार मानवतावादात येतो. माणसाच्या सर्व समस्यांचे निराकरण मानवतावादात अपेक्षित आहे. माणूस हा मानवतावादाचा केंद्रबिंदू आहे. माणसाला कोणत्याही गटातटात किंवा भेदाभेदात अडकवणे चुकीचे आहे. धर्म, पंथ, जात, लिंग, वंश, देश, प्रदेश अशा कोणत्याही भेदात विघटित करून माणसाचा विचार होऊ नये असे मानवतावादाला अपेक्षित आहे. कोणत्याही नैसर्गिक सुविधा पासून लाभांपासून माणसाला वंचित किंवा उपेक्षित ठेवणे ही मानवतावाद विरोधी क्रिया आहे. त्यामुळे माणसाच्या कल्याणाचा विचार, भावभावनांचा विचार, त्यांच्यातील भेद नष्ट करण्याचा विचार आणि माणसाला संस्कृत करून संस्कृती प्रवाहित करण्याचा विचार मानवतावादात येतो" [२] असे म्हणतात.

साहित्याचे अभ्यासक डॉ. के के अहिरे यांनी मानवतावादाबद्दल लिहिले आहे की, " स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव व सामाजिक न्याय या जीवनमूल्यांनी परिपूर्ण समाज असावा. त्यामध्ये भेदभाव असू नये. असा भेदभाव झाला तर समाजांतर्गत संघर्ष होतो. या संघर्षामुळेच समाज जीवन विस्कळीत होते. त्याकरिता ही मूलभूत जीवनमूल्ययुक्त समाज असणे गरजेचे आहे." [३]

अशा विविध अभ्यासकांच्या व्याख्यांवरून असे लक्षात येते की, प्रत्येक माणसाला माणूस म्हणून समजून घ्यावे, जात, धर्म, पंथ, लिंग, प्रदेश, इत्यादी अशा कुठल्याही घटकांच्या आधारे कनिष्ठ व वरिष्ठ असे काही ठरवू नये. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, इत्यादी जीवनमूल्यांवर आधारित समाजव्यवस्था नांदावी. एवढी माफक अपेक्षा मानवतामध्ये केली जाते.

लेखिकेचा मानवतावादी दृष्टिकोन :

डॉ.अलका कुलकर्णी ह्या अलीकडील काळातील महत्त्वाच्या कथा व कादंबरीकार आहेत. व्यवसायाने त्या बालरोगतज्ज्ञ आहेत. आपला वैद्यकीय व्यवसाय सांभाळून त्यांनी आपले प्रतिभासामर्थ्य जपले आहे. शहादा परिसरात वैद्यकीय सेवेचा वसा सांभाळत शहादा, धडगाव, नंदुरबार परिसरातील आदिम जीवन, त्या जीवनातील विविध समस्या, तेथील जीवघेणे प्रश्न, आदिवासी स्त्रियांच्या जगण्यातील गुंतागुंत, त्या समूहातील अंधश्रद्धेचे प्रमाण, तिथले शिक्षण, आरोग्य, रस्ते, एकूणच प्राथमिक गरजांची उणीव व शिक्षणाचा अभाव या कारणाने तेथील आदिवासी समूह अनेक अंगांनी उपेक्षित

ISSN : 2348-7143
January 2026

ठरला, मागासलेला ठरला. पिढीजात अज्ञान वाट्याला आल्यामुळे त्याला त्याचे अस्तित्व कळाले नाही. त्याला सत्य, असत्य कळाले नाही. त्याला स्वतःच्या अस्मितेचा शोध घेता आला नाही. हा समूह सतत अंधश्रद्धेच्या गर्तेत सापडत गेला. या सगळ्या जीवनाला डॉ. अलका कुलकर्णी यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून चित्रित केले आहे. आदिवासी जीवनातील विशेषत: स्त्री जीवनातील भयावह जीवघेणे वास्तव डॉ. अलका कुलकर्णी यांनी तिथल्या बोलीसह शब्दबद्ध केले आहे. मुळात डॉ. अलका कुलकर्णी या महाराष्ट्र राज्य अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीत नंदुरबार परिसरात गेल्या अनेक वर्षांपासून आदिवासींच्या हितासाठी ते प्रबोधनाचे मौलिक कार्य करत आलेल्या आहेत. समाजाभिमुख वृत्तीच्या डॉ. अलका कुलकर्णी या सामाजिक चळवळीत काम करणाऱ्या एक डोळस कार्यकर्ते आहेत. त्यामुळे आदिवासी समूहामध्ये परिवर्तन व्हावे ह्या उद्देशाने त्यांनी हे प्रबोधनरूपी मानवतावादी कार्य सुरू ठेवले आहे. आदिवासी समाजातील अंधश्रद्धा नष्ट व्हावी, या समूहाला वास्तवतेची, अस्तित्वाची, विज्ञानाची दृष्टी मिळावी, त्यातून त्यांचे जीवनमान सुधारावे, त्यांचे व्यक्तिमत्व समृद्ध व्हावे, त्यांनी नवे जग निर्माण करावे, त्यांनी स्वतःची अस्मिता सिद्ध करावी, स्वतःसह आपल्या कुटुंबाला, एकूणच आदिवासी समूहाला अंधश्रद्धेच्या गर्तेतून बाहेर काढावे, त्यांच्या मनामध्ये शिक्षणाची आस निर्माण व्हावी असा व्यापक दृष्टिकोन लेखिकेच्या विचारात सापडतो. याच भावनेने त्यांनी चकवा कादंबरीची निर्मिती केली आहे.

'चकवा'तून त्यांनी ग्रामीण आदिवासी जीवनातील स्त्रियांचे वास्तव जीवन, त्यांचे दुःख, त्यांची उपेक्षा, अन्याय, अत्याचा,र त्यांचे शोषण, अज्ञान, आरोग्याचे विविध प्रश्न, दारिद्र्य अशा विविध प्रश्नांना केंद्रस्थानी ठेवून लेखन केले आहे. विशेष म्हणजे सध्याच्या आधुनिक आणि विज्ञान युगातही आदिवासी जीवनामध्ये डाकीण किंवा भूताळी या स्वरूपाच्या स्त्री शोषणाच्या प्रथा जनमानसात स्थिरावल्या आहेत. अशा प्रथांपायी त्याचा वाईट परिणाम आदिवासी महिलेलाच वाट्याला येतो. तिला नाना तऱ्हेच्या व्यथा, वेदनांना सामोरे जावे लागते, तिला जीवघेणे दुःख सहन करावे लागते. त्याचे दुःख सहन करावे लागते. याचा वास्तव अनुभव चकवा कादंबरीतून डॉ. कुलकर्णी यांनी मांडला आहे. चकवा ही कादंबरी डाकीण प्रथेवरील ही पहिलीच कादंबरी म्हणून ओळखली जाते.

एकूणच डॉ. अलका कुलकर्णी या प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वाच्या डोळस लेखिका आहेत. त्यांना सामाजिक प्रश्नांची उत्तम जाण आहे. म्हणूनच त्या सेवली सारख्या महिलेच्या आर्त किंकाळ्यांना संवेदनशील मनाने आणि चिंतनशीलपणे शब्दरूप देऊ शकतात. अर्थात लेखिकेच्या लेखणीतून मानवतावादी दृष्टिकोन या निमित्ताने लक्षात येतो.

अर्पणपत्रिकेतील मानवतावादी विचार :

चकवा कादंबरीवरील डॉ. फुला बागूल लिखित " चकवा : एक आकलन" या समीक्षा ग्रंथातील अर्पणपत्रिकेचा विचार केला असता, ती अर्पणपत्रिका अर्थवाही, आशयसंपन्न आहे. चिंतन करायला लावणारी आहे. अतिशय बोलकी आहे. तिच्या मागेही एक प्रकारची मानवताच आहे. असे लक्षात येते. ती अशी- *"पुन्हा सेवली होऊ नये या साठी झटणाऱ्या सर्वांना"* यावरून लेखकाचा जीवन दृष्टिकोन हा मानवतावादी असल्याशिवाय अशी भावना व्यक्त होत नाही. पुन्हा सेवली होऊ नये हा परिवर्तनशील आशावाद फार महत्त्वाचा आहे. केवळ अज्ञान व अंधश्रद्धेपायी एखाद्या कष्टकरी निष्पाप आदिवासी स्त्रीला स्वार्थापायी डाकीण संबोधून तिच्या आयुष्याची धूळमाती करून तिचे अस्तित्व संपवणे हे कुठल्याच मानवतादात बसत नाही. सेवलीसारख्या स्त्रीला तिचे हक्क, अधिकारासह तिला समाजात सन्मानाने जगू द्यावे. हीच प्रांजळ भावना चकवातून सूचकतेतने प्रकट झाली आहे. उपरोक्त अर्पणपत्रिका ही त्याचेच उदाहरण आहे.

चकवातील मानवतावादी स्त्रीवाद :

स्त्रीवाद ही एक आधुनिक विचारसरणी आहे. ही विचारसरणी स्त्री केंद्रीय आहे. पिढ्यान पिढ्यांपासून तिच्यावर होणारा अन्याय, अत्याचाराला आता कुठे तरी आळा बसावा, या उद्देशाने स्त्रीवादी विचारसरणीची निर्मिती झाली आहे, पुरुषाला समाजव्यवस्थेत जसे एक महत्त्वपूर्ण स्थान आहे, तसेच स्त्रीलाही असावे. तसेच तिला शिक्षण मिळावे, नोकरी करता यावी, निर्णयस्वातंत्र्यात सहभागी करून घ्यावे, तिला आपले म्हणून स्वीकारावे, केवळ बाई, स्त्री, न संबोधता ती एक 'माणूस' आहे. या भावनेतून तिच्याकडे बघावे. ही इच्छा किंवा अपेक्षा स्त्रीवाद व्यक्त करतो. या दृष्टिकोनातून चकवा कादंबरीतून प्रकट झालेल्या स्त्री जीवनजाणिवांचा विचार अपेक्षिला आहे. चकवा कादंबरीत सेवलीच्या जीवनाची जी वाताहात झाली आहे, ती स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून अभ्यासण्यासारखी आहे. चकवा कादंबरीत सेवली किंवा तिच्या कुटुंबासंदर्भात किंबहुना एकूणच

ISSN : 2348-7143
January 2026

आदिवासी जीवनाच्यासंदर्भात अनेक घटना, प्रसंगातून मानवतावादाची अनेक चिन्हे सापडतात. त्यातील काही प्रातिनिधीक उदाहरणे पाहता येतील.

उदाहरणार्थ सेवलीच्या मुलीचा अर्थात सोनियाच्या शाळेचा प्रसंग नोंदविताना- सेवलीची मुलगी सोनिया शाळेत जाते त्यावेळी शाळेचे शिक्षक सेवलीला धीर देतात, हिम्मत देतात, आपलेसे करतात. जसे की, “तू काय चिंता करते हां सेवलीबाय ? माझ्याकडे लागली नव्हं तिची जिम्मेदारी ! साळा शिकाया लागली की आपसूक रमतोया बघ जीव” (पृष्ठ.१४) या अनुभवातून एक प्रकारे मानवतावादाचीच अनुभूती येते.

मानवतावादाचा दुसरा अनुभव पाहता, सेवलीच्या आजारपणाबद्दल केसरबाय म्हणते, “पैका काय जाईल तसा येईल बी, जीव वाचला पाहिजे” (पृष्ठ. १८) नंतर केसरबाय ही सेवलीला धीर देते, तिला बळजबरीने खाऊ घालते. तेव्हाच तुझ्या शरीरात ऊर्जा निर्माण होईल. असे सांगते. सेवली खातेही आणि हळूहळू तिच्या पोटातला आगडोंब शांत होतो. या अनुभवातूनही मानवतावादाचे निखळ दर्शन घडते. अशी मानवतावाची अनेक स्थळे चकवात आहेत. तीही महत्त्वाची आहेत.

वेस्ताबाय ही व्यक्तिरेखा सेवलीच्या पाठीशी उभी राहते. जेव्हा इंदल सण असतो त्यावेळी यमता पशुबळीला विरोध करतो त्यावेळी गावकरी त्याच्या विरोधात जातात. नरबळी दिला नाही म्हणून पाऊसपाणी पडत नाही. या त्या कारणाने यमताचा द्वेष केला जातो. शिवाय कोतवालाचा मुलाचा मृत्यू हा सेवली डाकीण आहे म्हणून झाला असे मानले जाते. तसे इंदूरच्या भगताकडून वदविले जाते. त्या भगताला आधीच काही ठराविक खाणाखुणा सांगितल्या जातात. मग सेवलीकडे लोक संतापाने, द्वेषाने बघू लागतात. सेवलीला बहिष्कृत केले जाते. लोक तिला मारायला, गावातून बाहेर काढायला तिच्या दिशेने धावतात. त्यावेळी वेस्ताबाय मध्यस्थी करते. ती तिचा मार वाचवते. गर्दी हलवते. सेवलीला खाऊपिऊ घालते. जखमांवर इलाज करते. तिला प्रेमाने भाकरी खाऊ घालते. तिची काळजी घेते. अशा मानवतावादी भावनेतून पाठीशी राहणारी व्यक्ती म्हणून वेस्ताबायकडे पाहता येते. याशिवाय झिप्याभाऊ हा ही सेवलीला वेगवेगळ्या निमित्ताने मदत करतो. तिला धीर देतो. तिच्या शेतीची जबाबदारी स्वीकारतो. त्याच्या हिमतीने सेवली जगते. अशा विविध व्यक्तिरेखांच्या कर्तृत्वातून मानवतावादाची अनुभूती येते. तसेच सेवलीला जेव्हा डाकीण संबोधले जाते, नंतर तिची जी अवहेलना होते, ती अतिशय अंतर्मुख करणारी आहे. स्वार्थापायी पेसऱ्या त्या परिवाराला कंटाळून सोडतो. त्यातूनच सेवलीला डाकीण संबोधून तिच्या आयुष्याची माती केली जाते. हे केवळ अंधश्रद्धेपायी घडते, आणि अशाच अंधश्रद्धेपायी कुठल्याही स्त्रीचे आयुष्य नष्ट होऊ नये. या दृष्टिकोनातून सामाजिक कार्यकर्ते, अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीत काम करणाऱ्या लेखिका डॉ. कुलकर्णी यांनी चकवाची निर्मिती केली आहे. खऱ्या अर्थाने ही अस्सल स्त्रीवादी जाणीव प्रकट करणारी कादंबरी आहे असे म्हणता येते.

चकवा कादंबरी संदर्भात डॉ.फुला बागूल ‘चकवा : एक आकलन’ या आपल्या समीक्षा ग्रंथात म्हणतात, “मानवी मूल्यांच्या ऱ्हासास कारणीभूत ठरणाऱ्या अनिष्ठ व अंधश्रद्धाधिष्ठित रुढींना कवटाळून बसण्याची व त्या पुढील पिढ्यातही संक्रमित करण्याची मनोवृत्ती उलगडून दाखविणारी ही मनोविश्लेषणपर कादंबरी आहे. समाज विज्ञानाच्या कक्षांची जाणीव करुन देणारी; आदिम समूहाच्या लोकजीवनाचे सांस्कृतिक अंगाने दर्शन घडविणारी; डाकीण प्रथेची मूळं रुढीपरंपरेत असल्याचे सिद्ध करणारी; वास्तवतेचे धिटाईने चित्रण करणारी आणि एकूणच आदिवासी साहित्य प्रवाहात मैलाचा दगड ठरू शकणारी ही कादंबरी आहे.” [४] तर पुढे ते स्त्री संघटनेविषयी लिहितात- “सेव्ह द सेवली ही संघटना स्थापन करणाऱ्या अनिता मॅडम, वनिता मॅडम या स्त्रिया उच्चभ्रू वर्गातल्या, छंद म्हणून समाजसेवा करु पाहणाऱ्या आहेत. सेवलीच्या दुःखाशी त्यांचे देणे-घेणे नाही. केवळ पेज थ्री वर फोटो यावा म्हणून ते सेवलीला आर्थिक मदत जाहीर करतात. मात्र ही मदत प्रत्यक्षात त्यांचे पी.ए.च लाटतात. आत्ममग्न, चंगळवादी अशा या स्त्रिया आहेत. सेवलीच्या दुःखाचे भांडवल करुन त्यांना प्रसिद्धीची हौस भागवायची आहे. चकवातील स्त्रीविश्व असे एका बाजूला सेवली तर दुसऱ्या बाजूला अनिता मॅडम असे परस्पर भिन्न वृत्तीचे, परिस्थितीचे आहे.” असे भाष्य केले आहे.

निष्कर्ष :

१) डॉ. अलका कुलकर्णी या मराठीतील आघाडीच्या लेखिका आहेत. चकवा कादंबरीतून शहादा परिसरातील आदिवासी जीवनातील वास्तव त्यांनी अधोरेखित केले आहे.

२) आदिवासी जीवनातील अंधश्रद्धेचे प्रमाण, तेथील डाकीण प्रथेची वास्तवता, त्यासंदर्भातील विविध समज-गैरसमज आदिबाबतचे विचारमंथन या कादंबरीतून घडते.

३) केवळ अंधश्रद्धेपायी एका महिलेची कशी वाताहत होते, त्याचे विदारक चित्रण चकवातून येते.
४) अज्ञानापायी अशा प्रथांना किंवा प्रकारांना आळा बसविण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. शिक्षणातूनच विज्ञाननिष्ठा अंगीकारता येईल. याचे मूलगामी सूचन या कादंबरीतून केले आहे.
५) आदिवासी स्त्रियांच्या,एकूणच आदिवासी जीवनातील शोषणाचे विविध संदर्भ या कादंबरीतून प्रकट होतात. तसेच आदिवासी जीवनातील चालीरीती,रूढी, परंपरा, प्रथा,लोकतत्त्वाची विविध रूपे प्रस्तुत कादंबरीतून प्रकट होतात.
६) आदिवासी बोलीचे विविधांगी दर्शनही या कादंबरीतून घडते. एकूणच आशय आणि विषयाच्या दृष्टीने ही कादंबरी समृद्ध ठरलेली आहे.
७) थोडक्यात चकवा ही मराठीतील उत्तम कादंबरी आहे. मराठी कादंबरीच्या एकूणच प्रवासात या कादंबरीचा मोलाचा वाटा आहे, असे म्हणणे वावगे ठेवू नये.

संदर्भ :

1. मानकर (डॉ.) युवराज, साहित्यातील मानवतावाद, (संपा. डॉ. म. सु. पगारे), प्राईम पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथम आवृत्ती जानेवारी २०२६, (पृ. ३९)
2. पगारे (डॉ.) म. सु., साहित्यातील मानवतावाद, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथम आवृत्ती एप्रिल २०१४, (पृ. ११)
3. अहिरे (डॉ.) के. के, मराठी साहित्यातील मानवतावाद, अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथम आवृत्ती मार्च २०१२, (पृ. ४८)
4. बागूल (डॉ.) फुला, चकवा : एक आकलन, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथम आवृत्ती एप्रिल २०१४, (पृ. १०)
5. तत्रैव, पृ. ५१

ISSN : 2348-7143
January 2026

मराठी प्रवासवर्णन साहित्यातील मानव-पर्यावरण संबंधांचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. सुमित्रा गोरखनाथ शेप
(संशोधक विद्यार्थी मराठी विभाग)
प्रा.डॉ.माधव कौतिक कदम
(संशोधन मार्गदर्शक मराठी विभाग)
गजमल तुळशीराम पाटील आर्ट कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज नंदुरबार

१. सारांश (Abstract):

प्रस्तुत शोधनिबंध मराठी प्रवासवर्णन साहित्यातील मानव-पर्यावरण संबंधांचा 'इकोक्रिटिसिझम' (Ecocriticism) च्या दृष्टिकोनातून चिकित्सक अभ्यास करतो. साहित्यातील निसर्ग चित्रण हे केवळ बाह्य सौंदर्यापुरते मर्यादित नसून, ते मानवी हस्तक्षेपामुळे होणाऱ्या पर्यावरणीय बदलांचे आणि सांस्कृतिक-आध्यात्मिक नात्यांचे प्रतिबिंब आहे. या अभ्यासात नर्मदा बचाव आंदोलन, चिपको आंदोलन आणि जागतिक स्तरावरील IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) अहवालांचा संदर्भ घेऊन मराठी प्रवासवर्णनांची चिकित्सा केली आहे. मिलिंद बोकील, अतुल पेठे आणि अंबर भागवत यांच्या समकालीन लेखनाद्वारे निसर्ग चित्रण, हवामान बदल आणि शाश्वत विकास या संकल्पनांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे दिसते की, प्रवासवर्णने पर्यावरणीय संवेदनशीलता वाढवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरू शकतात.

२. प्रस्तावना (Introduction):

एकविसाव्या शतकातील मानवी संस्कृती एका विचित्र वळणावर उभी आहे. एका बाजूला तंत्रज्ञानाची आणि शहरीकरणाची प्रचंड प्रगती होत असताना, दुसऱ्या बाजूला हवामान बदल, जैवविविधतेचा ऱ्हास आणि नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण यांसारखी गंभीर संकटे उभी आहेत. अशा परिस्थितीत साहित्याची भूमिका महत्त्वाची ठरते. साहित्य हे केवळ समाजाचा आरसा नसते, तर ते पर्यावरणाचे रक्षकही असते.

मराठी साहित्यात प्रवासवर्णनाची परंपरा अत्यंत जुनी आणि समृद्ध आहे. प्रारंभीच्या काळात निसर्गाकडे 'दैवी' आणि 'अफाट' शक्ती म्हणून पाहिले जात असे. परंतु, विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मानवी हस्तक्षेपामुळे निसर्गाचा समतोल ढळू लागला आणि त्याचे पडसाद मराठी प्रवासवर्णनांतून उमटू लागले. प्रवासवर्णन हे केवळ एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्याचा वृत्तांत नसून, तो एका संस्कृतीचा आणि त्या संस्कृतीच्या निसर्गाशी असलेल्या नात्याचा प्रवास आहे.

३. इकोक्रिटिसिझम (Ecocriticism): एक सैद्धांतिक चौकट:

साहित्याचा पर्यावरणाशी असलेला संबंध तपासण्यासाठी 'इकोक्रिटिसिझम' हा सिद्धांत १९९० च्या दशकात प्रकर्षाने पुढे आला. चेरील ग्लोटफेल्टी यांच्या मते, "साहित्य आणि भौतिक पर्यावरण यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास म्हणजे इकोक्रिटिसिझम." हा सिद्धांत मानवकेंद्रित दृष्टिकोन नाकारून निसर्गकेंद्रित दृष्टिकोनाचा पुरस्कार करतो.

मराठी प्रवासवर्णनांना जेव्हा आपण या सिद्धांतातून पाहतो, तेव्हा आपल्याला लेखकाच्या जाणिवांमध्ये झालेला बदल जाणवतो. उदाहरणार्थ, निसर्ग हा केवळ मानवाच्या आनंदासाठी नसून, त्याचे स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व आणि अधिकार आहेत, ही जाणीव समकालीन लेखकांमध्ये प्रबळ आहे. विल्यम रुएकर्ट (William Rueckert) यांनी सुचवल्याप्रमाणे, साहित्यातून मिळणारी 'ऊर्जा' ही नैसर्गिक पर्यावरणाशी जोडलेली असते. त्यामुळेच प्रवासलेखक जेव्हा हिमालयातील कचऱ्याचे वर्णन करतो किंवा समुद्रातील प्लास्टिक प्रदूषणावर भाष्य करतो, तेव्हा तो साहित्याच्या माध्यमातून पर्यावरणीय नैतिकतेचा पुरस्कार करत असतो.

४. सामाजिक व पर्यावरणीय चळवळींचा प्रभाव:

मराठी प्रवासवर्णनांच्या बदलामध्ये भारतातील प्रमुख पर्यावरणीय आंदोलनांचा मोलाचा वाटा आहे. या चळवळींनी लेखकांना केवळ निसर्ग पाहायला नाही, तर निसर्गावर होणारा अन्याय ओळखायला शिकवले.

४.१ चिपको आंदोलन आणि हिमालयीन लेखन:

सुंदरलाल बहुगुणा आणि चंडीप्रसाद भट्ट यांच्या नेतृत्वाखालील 'चिपको आंदोलनाने' संपूर्ण जगाचे लक्ष वेधले. या आंदोलनाचा प्रभाव काका कालेलकरांपासून अंबर भागवतांपर्यंतच्या हिमालयीन वर्णनावर दिसतो. झाडांना मिठी मारून

ISSN : 2348-7143
January 2026

त्यांचे रक्षण करण्याची वृत्ती म्हणजे निसर्गाला आपले कुटुंब मानणे होय. अंबर भागवत जेव्हा हिमालयातील दुर्गम भागात प्रवास करतात, तेव्हा त्यांना निसर्गाच्या या 'कुटुंबवत्सल' रूपापेक्षा 'जखमी' रूप अधिक दिसते, ज्याचे मूळ कारण अनियंत्रित वृक्षतोड आणि रस्ते बांधणीत आहे.

४.२ नर्मदा बचाव आंदोलन आणि विस्थापितांचे प्रश्न:

मेधा पाटकर यांच्या नेतृत्वाखालील 'नर्मदा बचाव आंदोलनाने' मराठी साहित्याला 'विकास की विनाश' हा नवा प्रश्न दिला. प्रवासादरम्यान जेव्हा लेखक धरणांच्या परिसराचे वर्णन करतात, तेव्हा त्यांना बुडणारी जंगले आणि विस्थापित होणारी लोकसंस्कृती स्पष्टपणे दिसते. यामुळे मराठी प्रवासवर्णनांमध्ये एक प्रकारची 'राजकीय संवेदनशीलता' आली. विकास प्रकल्प राबवताना निसर्गाचा आणि त्यावर अवलंबून असलेल्या मानवाचा बळी देणे किती योग्य आहे, हा नैतिक प्रश्न या लेखनातून विचारला जाऊ लागला.

५. लोकसंस्कृती आणि निसर्ग: एक अतूट नाते:

प्रवासवर्णने हे स्थानिक लोकसंस्कृतीचे दस्तऐवजीकरण करण्याचे महत्त्वाचे साधन आहेत. निसर्ग आणि लोकसंस्कृती हे एकमेकांपासून वेगळे करता येत नाहीत.

देवराई (Sacred Groves): महाराष्ट्रातील पश्चिम घाटात आणि कोकणात 'देवराई' ही संकल्पना आजही अस्तित्वात आहे. देवाबद्दलच्या श्रद्धेपोटी जंगलाचा तुकडा राखून ठेवणे, हे प्राचीन पर्यावरणीय व्यवस्थापनाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. अनेक प्रवासलेखकांनी या देवरायांच्या ऱ्हासावर चिंता व्यक्त केली आहे.

आदिवासी ज्ञानपरंपरा: अंबर भागवत किंवा अतुल पेठे यांच्या लेखनातून असे जाणवते की, स्थानिक आदिवासी किंवा किनारपट्टीवरील मच्छीमार समुदायांकडे निसर्गाचा वापर करण्याची एक शाश्वत पद्धत होती. परंतु, आधुनिक पर्यटन आणि जागतिकीकरणामुळे ही लोकसंस्कृती धोक्यात आली आहे. जेव्हा संस्कृती नष्ट होते, तेव्हा तिने जपलेले पर्यावरणही नष्ट होते.

६. समकालीन प्रवासवर्णनांचे तांत्रिक विश्लेषण आणि पर्यावरणीय वास्तव:

मराठी प्रवासवर्णनांच्या प्रवासात एकविसाव्या शतकातील लेखक निसर्गाकडे अधिक 'वस्तुनिष्ठ' आणि 'जागतिक' दृष्टिकोनातून पाहतात. यामध्ये मिलिंद बोकील, अतुल पेठे आणि अंबर भागवत यांची भूमिका केंद्रस्थानी आहे.

६.१ मिलिंद बोकील: 'समुद्र' आणि सागरी परिस्थितीकी (Marine Ecology)

मिलिंद बोकील यांचे 'समुद्र' हे केवळ किनारपट्टीचे वर्णन नसून ते सागरी पर्यावरणावर केलेला एक महत्त्वाचा भाष्यग्रंथ आहे.

वस्तुनिष्ठ निरीक्षण: बोकील यांनी समुद्राच्या अथांगतेपेक्षा त्याच्यावर होणाऱ्या मानवी हल्ल्यांचे चित्रण केले आहे. यांत्रिक मासेमारी (Trawling) मुळे समुद्राच्या तळाशी असणारी जैवविविधता कशी नष्ट होते, हे ते तांत्रिकदृष्ट्या मांडतात.

प्लास्टिक प्रदूषण: समुद्रात वाढणारा प्लास्टिक कचरा आणि त्याचा सागरी जिवांवर (उदा. कासव आणि मासे) होणारा परिणाम यावर त्यांनी चिंता व्यक्त केली आहे. "समुद्र हा कचरा टाकण्याची जागा नसून तो पृथ्वीचा फुप्फुस आहे," हा विचार ते मांडतात. जागतिक स्तरावर दरवर्षी सुमारे ८ दशलक्ष टन प्लास्टिक समुद्रात जाते, या विज्ञानाला बोकील यांनी ललित साहित्याची जोड दिली आहे.

६.२ अतुल पेठे: 'निवांत बसून बघण्यासारखं' आणि शाश्वत पर्यटनाचा अभाव:

अतुल पेठे यांच्या लेखनात कोकणच्या बदलत्या रूपाचे 'क्रिटिकल' चित्रण आढळते.

विकासाचा विपरित परिणाम: कोकण रेल्वे आणि त्यानंतर आलेल्या पर्यटनाच्या लाटेने कोकणचे मूळ स्वरूप बदलले आहे. पेठे यांनी वाळू उपशाच्या (Sand Mining) समस्येकडे लक्ष वेधले आहे. वाळू उपशामुळे किनारपट्टीची धूप कशी होते आणि त्याचा परिणाम नारळ-सुपारीच्या बागांवर (वाडी) कसा होतो, याचे सूक्ष्म निरीक्षण त्यांच्या लेखनात येते.

सांस्कृतिक ऱ्हास: पर्यटकांच्या बेजबाबदार वागण्यामुळे स्थानिक संस्कृती आणि शांतता कशी भंग पावत आहे, याचे चित्रण करताना ते 'Mass Tourism' विरुद्ध 'Sustainable Tourism' असा वाद उभा करतात.

६.३ अंबर भागवत: 'हिमालयात एकटा' आणि हवामान बदल:

अंबर भागवत यांची भटकंती हिमालयाच्या अत्यंत दुर्गम भागात असते. त्यांच्या लेखनात हिमालयाची भव्यता आणि तिथे जाणवणारा हवामान बदलाचा वेग यांचा संगम दिसतो.

हिमनद्यांचे संकट: भागवत जेव्हा गँगोत्री किंवा लडाखसारख्या प्रदेशात फिरतात, तेव्हा त्यांना हिमनद्या (Glaciers) मागे सरकताना (Retreating) दिसतात. "ज्या ठिकाणी पूर्वी बर्फाचे साम्राज्य होते, तिथे आता उघडे खडक दिसत आहेत," हे त्यांचे निरीक्षण जागतिक तापमानवाढीचा प्रत्यक्ष पुरावा आहे.

प्लास्टिक संस्कृती: हिमालयासारख्या पवित्र आणि दुर्गम जागीही मानवी हव्यासाने निर्माण केलेला कचरा पोहोचला आहे, हे ते प्रकर्षाने मांडतात.

६.४ अन्य महत्त्वाचे साहित्यिक संदर्भ आणि पर्यावरणीय जाणीव

मराठी प्रवासवर्णनांच्या पटलावर केवळ समकालीन लेखकच नव्हे, तर ज्येष्ठ लेखकांनीही निसर्गाच्या विविध पैलूंचे दर्शन घडवले आहे. मानवी हस्तक्षेपामुळे निसर्गाचा संकोच कसा होत गेला, हे या लेखकांच्या साहित्यातून स्पष्ट होते.

अ) पु. ल. देशपांडे ('अपूर्वाई' आणि 'पूर्वरंग'):

पुलंच्या प्रवासवर्णनांत निसर्ग हा मानवी संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग म्हणून येतो. पाश्चात्य देशांतील निसर्गाचे वर्णन करताना तेथील 'स्वच्छता' आणि 'शिस्त' यांवर त्यांनी विशेष भर दिला आहे. युरोपातील नद्या (उदा. राईन किंवा थेम्स) मानवाने कशा जपल्या आहेत आणि आपण आपल्या नद्यांची (गंगा-यमुना) काय अवस्था केली आहे, यावर त्यांनी केलेले उपरोधिक भाष्य 'नदी प्रदूषण' आणि 'नागरी बेजबाबदारपणा' यांवर प्रकाश टाकते. निसर्गाचे संवर्धन हे कायद्यापेक्षा 'लोकजागृती'ने अधिक होते, हा संदेश त्यांच्या लेखनातून मिळतो.

ब) मीना प्रभू ('माझं लडाख' आणि 'गाथा इजिप्तची'):

महिला प्रवासलेखिकांमध्ये मीना प्रभू यांनी निसर्गाकडे अधिक संवेदनशीलतेने पाहिले आहे. लडाखमधील निसर्गाचे वर्णन करताना त्या तेथील 'शाश्वत जीवनशैली' अधोरेखित करतात. लडाखसारख्या दुर्गम भागात संसाधनांचा कमीत कमी वापर करूनही निसर्गाशी जुळवून कसे जगावे, हे त्या मांडतात. आधुनिक 'चंगळवादा'मुळे (Consumerism) या नाजूक परिसंस्थेला कसा धोका निर्माण झाला आहे, हे त्यांच्या निरीक्षणातून स्पष्ट होते. हे वर्णन 'इको-फेमिनिझम'च्या जवळ जाणारे आहे, जिथे निसर्ग आणि मानवी जीवन यांच्यातील सौहार्द जपण्याचा आग्रह असतो.

क) ऐतिहासिक आणि ललित संदर्भ (वि. स. खांडेकर व अन्य):

जुन्या काळातील प्रवासचित्रांमध्ये निसर्ग हा 'साक्षीदार' होता. वि. स. खांडेकर यांनी निसर्गाला मानवी भावनांची जोड दिली. परंतु, विसाव्या शतकाच्या मध्यात जेव्हा औद्योगिकीकरण सुरू झाले, तेव्हा निसर्ग हा केवळ 'संसाधन' म्हणून पाहिला जाऊ लागला. सयाजीराव गायकवाड यांच्या काळातील वृक्षलागवडीचे संदर्भ किंवा जुन्या गॅझेटिअर्समधील निसर्गवर्णने आजच्या 'सिमेंटच्या जंगलांशी' तुलना करताना निसर्गाचा झालेला ऱ्हास स्पष्टपणे मांडतात.

७. जागतिक संदर्भ: IPCC रिपोर्ट आणि मराठी साहित्यातील प्रतिबिंब:

IPCC हा संयुक्त राष्ट्रांचा अधिकृत गट दर काही वर्षांनी पर्यावरणावरील अहवाल प्रसिद्ध करतो. या अहवालातील तांत्रिक माहिती आणि मराठी प्रवासवर्णनांमधील अनुभव यात कमालीचे साधर्म्य आढळते.

IPCC AR6 अहवाल आणि हिमालयाची स्थिती: या अहवालानुसार, हिमालयातील हिमनद्या वितळण्याचा वेग २० व्या शतकापेक्षा २१ व्या शतकात दुप्पट झाला आहे. अंबर भागवत यांच्या लेखनातील 'अनपेक्षित पूर' आणि 'ढगफुटी' (Cloudburst) चे संदर्भ या वैज्ञानिक विधानाला पुष्टी देतात.

सागरी स्तर वाढ (Sea Level Rise): अहवाल सांगतो की, २०५० पर्यंत समुद्र पातळी लक्षणीय वाढेल. मिलिंद बोकील जेव्हा किनारपट्टीवरील गावांच्या बदलत्या भौगोलिक स्थितीचे वर्णन करतात, तेव्हा ते जागतिक संकटाचे स्थानिक चित्रण असते.

उष्णतेची लाट (Heat Waves): प्रवासलेखकांनी गेल्या दशकात प्रवासादरम्यान जाणवणाऱ्या वाढत्या तापमानाची जी नोंद केली आहे, ती विज्ञानाने वर्तवलेल्या 'Extreme Weather Events' चा साहित्यिक पुरावा आहे.

"विज्ञान आकडेवारी सांगते, तर साहित्य त्या आकडेवारीमुळे होणारी मानवी आणि नैसर्गिक वेदना सांगते."

८. शाश्वत विकास (Sustainable Development) आणि साहित्याची भूमिका:

'शाश्वत विकास' म्हणजे असा विकास जो वर्तमानातील गरजा पूर्ण करतो, पण भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांशी तडजोड करत नाही. मराठी प्रवासवर्णनांनी या संकल्पनेचा पुरस्कार केला आहे.

१. विकासाच्या व्याख्येवर प्रश्नचिन्ह: मोठ्या धरणांमुळे (उदा. नर्मदा प्रकल्प) होणारे विस्थापन आणि पर्यावरणीय हानी यावर लेखकांनी प्रश्नचिन्ह उभे केले आहे.

२. स्थानिक संसाधनांचे संवर्धन: स्थानिक पाण्याचे स्रोत (उदा. विहिरी, कुंड) आणि जंगल यांचे रक्षण करणे हाच खरा विकास आहे, हे संदेश या साहित्यातून मिळतात.

३. पर्यावरणस्नेही जीवनशैली: प्रवासलेखक जेव्हा स्थानिक आदिवासी किंवा डोंगररांगांमधील लोकांचे 'कमी संसाधनांतील सुखी जीवन' पाहतात, तेव्हा ते आधुनिक 'कंझ्युमरिझम' (Consumerism) ला पर्याय सुचवतात.

९. लोकसंस्कृती आणि नैसर्गिक समतोल:

प्रवासवर्णनांमधून लोकसंस्कृतीचा अभ्यास करताना असे लक्षात येते की, अनेक लोकपरंपरा या पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठीच निर्माण झाल्या होत्या.

देवराई आणि जैवविविधता: पश्चिम घाटातील देवराया या केवळ धार्मिक श्रद्धा नसून त्या 'जीन बँक' (Gene Bank) आहेत.

मच्छीमार आणि समुद्र: समुद्राला 'दरियासारंग' मानणारा मच्छीमार माशांच्या प्रजननाच्या काळात (पावसाळा) मासेमारी थांबवतो. ही शाश्वत विकासाची नैसर्गिक पद्धत प्रवासवर्णनांतून प्रभावीपणे समोर येते.

१०. चिकित्सक विश्लेषण आणि चर्चा (Critical Analysis)

मराठी प्रवासवर्णन साहित्याचा पर्यावरणाच्या अंगाने अभ्यास केला असता, असे दिसून येते की, हे साहित्य आता केवळ 'आनंदयात्रे'चे साधन राहिलेले नाही. ते एक प्रकारचे 'इको-डॉक्युमेंटरी' बनले आहे.

दृष्टिकोनातील स्थित्यंतर: विष्णुपंत गोडसे भटजींच्या काळात निसर्ग हा 'अक्राळविक्राळ' आणि 'मानवी संघर्षाचा साक्षीदार' होता. काका कालेलकरांच्या काळात तो 'आध्यात्मिक गुरु' होता. मात्र, मिलिंद बोकील आणि अंबर भागवत यांच्या समकालीन काळात निसर्ग हा 'जखमी अस्तित्व' म्हणून समोर येतो. हे स्थित्यंतर मानवाच्या निसर्गावरील वाढत्या अतिक्रमणाचे निदर्शक आहे.

विज्ञानाचे साहित्यिक रूपांतर: IPCC चे अहवाल सामान्य माणसापर्यंत पोहोचत नाहीत, पण जेव्हा अंबर भागवत हिमालयातील वितळणाऱ्या बर्फाचे वर्णन करतात, तेव्हा ते विज्ञान सर्वसामान्यांच्या काळजाला भिडते. साहित्याने पर्यावरणाचे 'मानवीकरण' केले आहे.

सांस्कृतिक प्रतिकार: अतुल पेठे यांच्यासारखे लेखक जेव्हा पर्यटनाच्या नावाखाली होणाऱ्या 'बाजारीकरणा'वर टीका करतात, तेव्हा तो केवळ एका लेखकाचा राग नसून तो निसर्गाच्या वतीने केलेला सांस्कृतिक प्रतिकार असतो.

११. निष्कर्ष (Conclusions)

प्रस्तुत अभ्यासाअंती खालील महत्त्वाचे निष्कर्ष हाती येतात:

१. **प्रवासवर्णनांचे बदललेले स्वरूप:** मराठी प्रवासवर्णने आता भौगोलिक माहितीच्या पलीकडे जाऊन 'पर्यावरणीय चेतना' जागृत करण्याचे कार्य करत आहेत.
२. **चळवळींचा खोलवर परिणाम:** नर्मदा बचाव आणि चिपको आंदोलनासारख्या चळवळींनी मराठी लेखकांना 'विकासाच्या' विध्वंसक रूपाची ओळख झाली. ज्यामुळे साहित्यात पर्यावरणाप्रती एक राजकीय भूमिका तयार झाली.
३. **लोकसंस्कृतीचे महत्त्व:** निसर्ग संवर्धन हे केवळ कायद्याने शक्य नाही, तर लोकसंस्कृतीतील 'देवराई' किंवा 'समुद्र पूजा' यांसारख्या परंपरांचे पुनरुज्जीवन करणे शाश्वत विकासासाठी आवश्यक आहे.
४. **साहित्य आणि विज्ञान संवाद:** समकालीन प्रवासवर्णने ही जागतिक हवामान बदलाच्या (IPCC) इशाऱ्यांची साहित्यिक साक्ष आहेत. विज्ञानातील आकडेवारीला साहित्याने अनुभवांची जोड दिली आहे.
५. **शाश्वततेचा संदेश:** मानवी हव्यास आणि निसर्गाची मर्यादा यांचा संघर्ष आता शिगेला पोहोचला असून, साहित्यातून मिळणारा 'मर्यादित उपभोगाचा' संदेश हाच मानवजातीच्या वाचण्याचा एकमेव मार्ग आहे.

१२. शिफारसी (Recommendations)

या शोधनिबंधाच्या आधारे खालील शिफारसी सुचवण्यात येत आहेत:

शैक्षणिक क्षेत्र: माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरावरील मराठी अभ्यासक्रमात मिलिंद बोकील, अंबर भागवत यांच्या

सारख्या लेखकांच्या 'इको-सेन्सेटिव्ह' प्रवासवर्णनांचा समावेश करावा. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये 'पर्यावरणीय साक्षरता' (Eco-literacy) वाढेल.

धोरणात्मक निर्णय: पर्यटन मंत्रालयाने नवीन पर्यटन स्थळे विकसित करताना तिथल्या स्थानिक लेखकांनी मांडलेल्या पर्यावरणीय समस्यांचा (उदा. कचरा व्यवस्थापन, वाळू उपसा) आधार घेऊन धोरणे आखावीत.

संशोधन: विद्यापीठीय स्तरावर 'साहित्य आणि पर्यावरण' (Eco-criticism) या विषयावर अधिक आंतरविद्याशाखीय संशोधनाला प्रोत्साहन द्यावे.

लेखकांना आवाहन: नवीन प्रवासलेखकांनी केवळ प्रेक्षणीय स्थळांची माहिती न देता, तिथल्या नैसर्गिक परिस्थितीकीवर (Ecology) भाष्य करावे.

डिजिटल संग्रहण: महाराष्ट्रातील विविध भागांतील निसर्ग-परंपरांचे वर्णन करणाऱ्या प्रवासवर्णनांचे डिजिटल संग्रहण करून ते अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून द्यावे.

१३. संदर्भ सूची (References)

अ. प्राथमिक स्रोत (पुस्तके):

१. भागवत, अंबर. *हिमालयात एकटा*. राजहंस प्रकाशन, पुणे.
२. बोकील, मिलिंद. *समुद्र*. मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.
३. पेठे, अतुल. *निवांत बसून बघण्यासारखं*. समकालीन प्रकाशन, पुणे.
४. कालेलकर, काका. *हिमालयातील प्रवास*. मंगल साहित्य प्रकाशन.
५. गाडगीळ, गंगाधर. *गोपुरांच्या प्रदेशात*. राजहंस प्रकाशन.
६. गोडसे भटजी, विष्णुपंत. *माझा प्रवास*.

ब. अहवाल आणि तांत्रिक संदर्भ:

७. IPCC (2022). *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change*. Sixth Assessment Report.
८. Glotfelty, Cheryll and Fromm, Harold. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. University of Georgia Press.
९. Rueckert, William. *Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism*.

क. वेब आणि अन्य स्रोत:

१०. "मराठी साहित्य आणि पर्यावरण जाणीव." *विकासपीडिया*, [online].
११. "नर्मदा बचाव आंदोलनाचा साहित्यावरील प्रभाव." *शोधगंगा*, [online].
१२. Bookganga.com - लेखक परिचय आणि पुस्तक समीक्षा संदर्भ.

RESEARCH JOURNEY

ISSN : 2348-7143
January 2026

‘पांगीरा’ कादंबरीतील पर्यावरणीय बदलाचा ग्रामव्यवस्थेवर झालेला परिणाम : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. प्रशांत काशिनाथ पाटील
धनदाई कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमळनेर. तालुका- अमळनेर जिल्हा- जळगाव.
मोबाईल-9423771567
ई-मेल-pkpatil79@gmail.com

प्रस्तावना:

साठोत्तरी कादंबरीत ग्रामीण जीवन चित्रणात आमूलाग्र बदल झाला. आनंद यादव, रा.रं. बोराडे, उद्धव शेळके यांच्या पिढीने ग्रामीण वास्तवाचे दर्शन कादंबरीतून घडवले. आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही बाबतीत या पिढीचे कार्य मोलाचे आहे. 1980 नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीने या पुढचे पाऊल टाकले. या अगोदरची ग्रामीण कादंबरी समाज वास्तवाचे यथार्थ चित्रण करणारी तर 1980 नंतरची कादंबरी झपाट्याने उद्ध्वस्त होणाऱ्या ग्रामीण जीवनातील समस्यांचा, त्यांच्या कारणांचा शोध घेणारी आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण जीवनातील महत्त्वाचे असे पर्यावरणीय नुकसानीचे, ग्लोबल वार्मिंग मुळे निसर्गाचे बदललेले चक्र त्यामुळे होणारी वाताहत, निसर्गाची जाणून-बुजून केलेली हानी याचेही चित्र ग्रामीण कादंबरीतून येऊ लागले. तहान, बारोमास -सदानंद देशमुख, पांगिरा, झाडाझडती -विश्वास पाटील, भंडार भोग, चौडक -राजन गवस, झुलवा - उत्तम बंडू तुपे, हाल्या हाल्या दुदु दे, वारूळ- बाबाराव मुसळे, मेड इन इंडिया -पुरुषोत्तम बोरकर कागुद आणि सावली- आनंद पाटील, लिगाड आणि खांदेपालट- मोहन पाटील अशी काही उल्लेखनीय ग्रामीण कादंबऱ्यांची नावे सांगता येतील. ज्यांनी ग्रामीण जीवनाचे, ग्रामीण निसर्गाचे आणि त्या निसर्गामुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनावर झालेल्या परिणामाचे आणि निसर्गाने केलेल्या अपरिमित हानीचे मनोविश्लेषणात्मक आणि पर्यावरणीय असे चित्र या कादंबऱ्यांमध्ये आलेले आहे.

विश्वास पाटील यांची ‘पांगिरा’ ही कादंबरी वैशिष्ट्य पूर्ण आहे. ग्रामीण पातळीवरील शुल्लक प्रश्न प्रतिष्ठेचे बनवून आपले वर्चस्व आबाधित राखण्याच्या इर्षेबाज प्रवृत्तीतून लोकशाही थेट मंत्रालयाच्या दारात पोहोचली. ग्रामविकासाच्या गोड नावाखाली सहकाराच्या प्रवास स्वाहाकाराकडे तर लोकसत्तेच्या नावाखाली लोकशाहीच्या प्रवास घराणेशेकडे झाला. निवडणुकांनी कौटुंबिक स्तरावर ही विघटन घडून आणले. हिन राजकारणाने हिंसेची पातळी गाठली. स्वार्थासाठी सर्वांनी परस्पर सामंजस्याने लोकशाही कधी विकून तर कधी वाटून खाल्ली. एका तपात पांढरी झपाट्याने बदलली. निसर्गाचा अतोनात ऱ्हास झाला. पर्यावरणाची हानी झाली त्यामुळे दुष्काळ आले. पाण्याच्या बेसुमार वापर झाला. त्यामुळे शेतीसोबतच पर्यावरणाचेही अतोनात नुकसान झाले. हा बदल या प्रेरणेसह पांगिरात टिपला गेला. आनंद यादव यांनी आपल्या ‘ग्रामीणता- साहित्य आणि वास्तव’ या ग्रंथात “1960 नंतर बदलत गेलेले नवे खेडे सर्वांअंगाने अजून ग्रामीण साहित्यात येत नाही, ही वस्तुस्थिती काहीशी खरी आहे”1 असे म्हटले असले तरी विश्वास पाटील यांनी ‘पांगिरा’ कादंबरीत बदललेल्या नव्या खेड्याचे चित्रण, पाण्याच्या बेसुमार वापरामुळे निर्माण झालेल्या दुष्काळी परिस्थिती चे, निसर्गाचे विदारक चित्र अतिशय ताकदीने मांडले आहे. हे मान्यच करावे लागते.

‘पांगिरा’ कादंबरी म्हणजे गाव पांढरीच्या मातीची कर्म कथाच म.द. हातकणंगलेकर ‘पांगिरा’ कादंबरीच्या प्रस्तावनेत म्हणतात,” सर्व बाबतीत प्रत्येक गावागावात राजकारण आलं. आपापली माणसं प्रत्येक गावात बांधली गेली. राणा रानशिवारातली-डोंगरातली झाडांची भयानक तोड, व्यापारी पिकासाठी पाण्याच्या गैरवापर, यामुळे निसर्गाचे संतुलन बिघडलं. किती गाव संपन्नतेपासून दुष्काळाकडे सरकू लागली. पिण्याच्या, शेतीच्या पाण्याचा प्रश्न गावोगाव उभा ठाकू लागला. पांगिरा,डोंगरवाडीसारखी गाव एकमेकाला खायला उठू लागली. कष्टकरी शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य दर भेटेनासा झाला.” असेच पर्यावरणाच्या ऱ्हासाचे वर्णन ‘पांगिरा’ कादंबरीतही आलेला आहे. या कादंबरीत शर्मा नावाच्या पुणेकर पत्रकाराला पांगीऱ्यातले मुबलक पाणी, भरलेली ऊस शेती, पाण्याची नासाडी, एकरी दीडशे टन उत्पन्न, टनेज भरण्यासाठी खच्चून पाणी भरणे आणि इंगळी सारखी वीज डसल्यावर पाण्याच्या वापराला आलेला ऊत या सर्वांचे तपशील अभिमानपूर्वक भिकू अण्णाकडून सांगितले जातात. पाणी जपून वापरण्याची पर्यावरणतज्ञ शर्मांची विनंती पांगिरकर हसण्यावारी नेतात. त्यांच्या श्रद्धांनी त्यांना अज्ञानी बनवले होते. पर्यावरणाचा हा समतोल नंतर मात्र पांगरकरांच्याच करणीने ढासळला. पाण्याचे दुर्भिक्ष तीव्र झाल्यावर, मग पांगिराचा निसर्गही बदलतो.हजारो रंग पिसावर घेऊन कवड्या उन्हात वावरणारे पोपटांचे थवे नाहीसे होतात. माणसातही पाण्यावरून भांडण तंटे सुरू होतात. वाटेकर्यांचे पाणी बंद केले जाते.

उसाचे उभे फळ जाडायची पाळी येते. विहिरीच्या पाण्यावरून भावा भावांमध्ये वैर निर्माण होते. व त्याच्यातून खुना सारख्या घटना ही या गावात घडतात. आसरांचा डोह आटल्यावर आसरा जशा निघून गेल्या. तसा मासेमारी करून पोट भरणारा भोई पण पांगिरा सोडून निघून गेला. सर्व घर विहिरीच्या कामावर खपू लागले. काही वाडीकर वसईच्या केळबागात तर काही नगरच्या कारखान्याकडे निघून गेले. उन्हातान्हातून उरापोटी घागरी घेऊन येणारी, दमलेली पोरगी पाहून झक मारली आणि या गावात पोरगी दिली, अशी खंत आईबापांना वाटायला लागली. लुनासिंग शेखावत बोरिंग व्यवसायावर गब्बर होतो. तर शेतकरी कफल्लक होत जातो. विहिरी शेजारी दुसरी विहीर खोदण्यावरून धुळा माने भावाचा खून करतो. इरिगेशन टँक करून वाडीकरांवर हल्ला होतो. घरंदाज आयाबायांना रोजगार हमीच्या कामाला जावे लागते. हा बदल फक्त 'पाणी' ह्या पर्यावरणीय घटकाकडे झालेल्या दुर्लक्षामुळे होतो. पाण्याची नासाडी व त्याचे दुष्परिणाम याचे वास्तव चित्रण 'पांगिरा' कादंबरीत आलेले आहे. निसर्गाच्या ऱ्हासामुळे पर्यावरणाची तर अतोनात अशी हानी होतेच परंतु माणसातील मानवताही नष्ट होते. हे ग्रामीण जीवन अचूकपणे टिपणाऱ्या विश्वास पाटील यांचे हे सामर्थ्य नोंदवताना म.द हातकणंगलेकर म्हणतात, "श्री विश्वास पाटील यांनी 'पांगिरा' नावाची, एका वेगळया प्रवृत्तीची समकालीन वास्तवता नेमकेपणाने वेद घेणारी कादंबरी लिहिली आहे".2

पर्यावरणाची झालेली हानी, पाण्याच्या अतिवापर, वृक्षतोड, जंगल तोड याचे दुष्परिणाम दिसू लागले. त्यामुळे दुष्काळी परिस्थिती निर्माण होते.या संदर्भात प्रा. डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे म्हणतात, " गेल्या 55 वर्षात महाराष्ट्रात कुठेही दुष्काळी परिस्थिती नाही असे एकही वर्ष गेलेले नाही. दरवर्षी किमान एक- दोन जिल्ह्यातील हजार पाचशे गावांमध्ये दुष्काळ असतोच." 3 यावरून आपणास निदर्शनास येते की, पर्यावरणाच्या ऱ्हासामुळे, पाण्याच्या संकटामुळे, वृक्षतोडीमुळे लाखो लोक प्रभावी झाले आहेत. पर्यावरणाच्या ऱ्हासाचे अजून एक महत्त्वाचे कारण आहे ते म्हणजे पाण्याच्या अतिवापर. पांगिरा गावात आलेला जलतज्ञ हे गावकऱ्यांना समजावून सांगतो पण गावकरी ही घटना हसण्यावारी घेतात. भूजल संकटाबाबत डॉ. अंजली जोशी टेंभुर्णीकर व डॉ. बा.ल जोशी म्हणतात, "सबमर्सिबल पंप वापरात आले आणि विंधन विहिरी अधिक खोलवर आणि खडकाळ प्रदेशात घेणे शक्य झाले. यांत्रिकी शोधांमुळे मानवाची कष्टप्रद कामे अल्प श्रमात सहज साध्य होऊ लागली. परंतु या फायद्याबरोबरच शोधांचे काही अप्रत्यक्ष परिणाम होऊ लागले पाण्याच्या अतिरेकी उपशाने आणि वापराने पाणीटंचाईत भर पडली पाण्याचे दुर्भिक्ष अधिक गडद झाले."4 असे अभ्यासकांना वाटते आहे. पर्यावरणवादी, जलतज्ञ, जल शास्त्रज्ञ पाण्याच्या योग्य वापर संदर्भात बरीच जनजागृती करीत आहेत त्या संदर्भात डॉ. रा.श्री. मोरवंचीकर म्हणतात, "पाण्याच्या मालकीवरून खेड्या- खेड्यात, कुटुंब -कुटुंबात लहान मोठ्या स्वरूपाचे संघर्ष निर्माण झाले. नदी पाणी वाटप हे या देशात न संपणाऱ्या संघर्षाचे मूळ झाले. स्वातंत्र्यानंतर निर्माण झालेल्या नदी पाणी वाटपावरून च्या संघर्षांना आतापर्यंत कोणीही योग्य नाय देऊ शकला नाही."5 यावरून असे निदर्शनास येते की, पाण्याच्या अतिवापरामुळे, जंगलतोडीमुळे पर्यावरणाची अतोनात अशी हानी होते. आणि त्यातूनच दुष्काळी परिस्थिती,संघर्ष निर्माण होतो.

पर्यावरणीय हानीमुळे पांगिरातील ग्रामव्यवस्थेवर झालेला परिणाम:

पांगिरा गावात मुबलक पाणी असल्यामुळे निसर्ग अतिशय रम्य आणि सुंदर आहे. परंतु कोणत्याही गोष्टीला मर्यादा असतात. पांगरकरांनी याच मर्यादा ओलांडल्या आणि त्यामुळे गावावर 'जलसंकट' आले. आपल्या पांगिरा गावाचे निसर्ग रम्य असे वर्णन करताना. नागपंचमीला झाडाला बांधलेले दोर, पंचक्रोशीतल्या पोरी झिम्मा फुगडी खेळताना एक गाणे गायच्या,

" माझ्या पांगिराच्या रानी
झुडू झुडू वाहत पानी
गवर नाचली हिरव्या रानी
झाड डुलती पानो पानी
मोर लांडोर गाती गानी
माझ्या पांगिराच्या रानी." 6

आजही ही गीत तशीच गायली जात होती. मात्र झुळझुळ वाहणार पाणी, रानावनात, झाडात जीव आणणारा पाणी नाहीसं होऊ लागलं होतं. शिदोबा जवळच्या आडाबरोबरच खालच्या अळीच्या तिन्ही विहिरी कोरड्या पडल्या होत्या.

ISSN : 2348-7143
January 2026

गावठाणात प्यायचे पाणी कुठेही शिल्लक नव्हते. अशी विदारक अवस्था या गावाची निर्माण झाली. तानाजीने शिदोबाची झाडं फक्त ग्रामपंचायतीच्या ठरावाने तोडली आणि गावात त्याबद्दल मोठं वादळ उठलं. या प्रकरणातून ज्ञानू व सुकाजी हमरीतुमरीवर आले. पण या सर्व घटनेतून नुकसान तर पर्यावरणाचे झाले. ‘पांगिरा’ कादंबरीतील गावाचे अवघ्या दहा वर्षात दिलेला शाप खरा ठरतो.दुष्काळ पडतो. गावाचं खरोखर वाळवंट होत. पाण्याविना गावाची दैना चाललेली आहे. पाणी म्हणजे जीवन आहे. पाण्याविना मरण चांगलं. नुकतीच संक्रांत संपली आहे. सारे रान जळजळीत झाले आहे. हवेत उष्मा वाढलेला आहे. आणि ह्या दुपारी रानोमाळात कोणीही थांबत नाही. असे विदारक चित्र या गावाचे झाले आहे. तरीही पाणी अडवण्यासाठी कोणीही पाऊल उचलत नाही.

निष्कर्ष:

‘पांगिरा’ ही कादंबरी बदलत्या खेड्याचे वास्तव मांडते. लोकशाहीच्या विटंबनेची मीमांसा करते. एका तपात झपाट्याने झालेला बदल. त्याच्या प्रेरणेसह रेखाटते. निसर्गाच्या हानीमुळे आणि पर्यावरणाच्या ऱ्हासामुळे येणाऱ्या शतकात भयानक रूप धारण करू शकणाऱ्या ‘पाणी’ या महत्त्वपूर्ण पर्यावरणीय घटकाकडे दुर्लक्ष झाल्यास किती अतोनात नुकसान होऊ शकते याचे चित्र ही ग्रामीण कादंबरी रेखाटते. सहकाराचा स्वाहाकाराकडे होणारा प्रवास, गाव पातळीवर निर्ढावलेली भ्रष्टप्रवृत्ती, ही सत्ता विकेंद्रीकरणाचे कडू फळ आहे. हे मनावर बिंबवते. बेरकी व ईरसाल प्रवृत्तीची माणसे, कायद्यांच्या फटीचा कसा गैरफायदा घेतात. हे ही दर्शवते. साधन सूचीतेचे महत्व पायदळी तुडवून अहंभाव, प्रतिष्ठा, स्वार्थ जोपासण्यासाठीच राजकारण केले जाते. हे वास्तव या कादंबरीतून प्रकट होते. निवडणुका घटनेचे वस्त्रहरण करीत पार पडतात. निसर्गामुळे आणि पर्यावरणामुळे कौटुंबिक विघटन घडून येते. हे वास्तव नेमकेपणाने मांडणारी ‘पांगिरा’ या कादंबरीत निसर्गाचे, पर्यावरणाचे महत्त्व लेखक आपल्या शैलीतून व्यक्त करतात. निसर्ग संपन्न अशा गावाचे, पाण्यावाचून उध्वस्त झालेल्या निसर्गाचे वास्तवदर्शी चित्रण विश्वास पाटील करतात.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. आनंद यादव- ‘ग्रामीणता- साहित्य आणि वास्तव’ मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. १९८१ -पृष्ठ ५३
२. म. द. हातकणंगणेकर ‘पांगिरा’ (प्रस्तावना) लेखक विश्वास पाटील, राजहंस प्रकाशन, पुणे. आवृत्ती सातवी २००८ पृष्ठ क्र. ६
३. प्रा. डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे ‘महाराष्ट्रातील जलसंपदा’ डायमंड पब्लिकेशन, पुणे. २००९, पृ. क्र. ९५
४. डॉ. अंजली जोशी- टेंभुर्णीकर, प्रा. डॉ. बा.ल जोशी ‘जलजागृती’ एक्सल अकॅडमी पब्लिशर्स, औरंगाबाद. २०१७ पृष्ठ क्र. ३८
५. डॉ. राजश्री मोरवंचीकर ‘भारतीय जलसंस्कृती स्वरूप आणि व्याप्ती’, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद. २०१८ पृष्ठ क्र. २३.
६. विश्वास पाटील ‘पांगिरा’ राजहंस प्रकाशन, पुणे. आवृत्ती सातवी २००८ पृष्ठ क्र. ९४.

‘RESEARCH JOURNEY’ *International Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :... | January 2026
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal

कचरा वेचणाऱ्या झिपऱ्या पोरी : पारंपरिक मनोवृत्तीला दिलेला धक्का

डॉ. अक्षय घोरपडे
जा.ता.ए.सो.गी.द.म.कला, के.रा.न.वाणिज्य, म.धा.विज्ञान महाविद्यालय
जामनेर,ता.जामनेर,जि.जळगाव.४२४२०६. मो. क्र. ९४२०२२३७१३.
ghorpadeakshay7@gmail.com
https://pradnyechimulakshar.blogspot.com/

मानवी संस्कृतीचा विचार केला तर ‘कविता’ हा आदिम वाङ्मय प्रकार असल्याचे दिसून येते. मानवाची पहिली सांस्कृतिक भाषिक अभिव्यक्ती ही कवितेतून झालेली पाहावयास मिळते. कविता हा एक महत्वाचा वाङ्मय प्रकार म्हणून ओळखला जातो. उत्कट भावनांचा उत्स्फूर्त उद्रेक असणारी कविता ही विचार प्रवर्तक असते म्हणून विचार, भावना आणि कल्पना ही तिची मूलभूत वैशिष्ट ठरतात. कवीच्या स्वानुभवातून अवतरणारी कविता ही मुख्यतः भावानुभव व्यक्त करते. हा भावानुभव संवेदनशील व्यक्तिमनाने घेतलेला सौंदर्याचा शोध असतो. हा शोध खाजगी, वैयक्तिक असला तरी अभिव्यक्तीनंतर तो वैश्विक बनतो. अभिव्यक्तीच्या संदर्भात भावानुभवाचा विचार केला तर ताल, लय, नाद, उपमा, रूपक, अलंकार, प्रतिमा, प्रतीक या तिच्या भाषिक वैशिष्ट्यांमुळेच कविता ही भाषेचा उत्कट व अत्युच्च आविष्कार ठरते. भाषेच्या माध्यमातून कविता अवतरली की ती शब्दांचा ठसा नादमयतेने व्यक्तिमनावर उमटवते. व्यंजना हा कवितेचा प्राण असतो, कवितेतून अवतरणारी व्यंजना ही कवितेला अनेकार्थक्षमता प्राप्त करून देते. त्यामुळे कविता ही कालबाह्य न होता कालातीत होते. कवितेवर भाष्य करताना डॉ. गंगाधर पानतावणे असे म्हणतात की, “कविता ही एक घटना आहे. ही घटना कधीच सरळसोट नसते. तिची अंगे, प्रत्यंगे असतात, स्तर असतात, दिशा असते आणि गतीही असते.”१

- **संशोधनाची उद्दिष्टे:**
  १. सदर कवितेची पार्श्वभूमी तपासणे.
  २. कवितेत आलेल्या समस्यांचा शोध घेणे.
  ३. या कवितेतील नव्या जाणीवेचा शोध घेणे.

RESEARCH JOURNEY

- **संशोधन पद्धती:**

‘कचरा वेचणाऱ्या झिपऱ्या पोरी : पारंपरिक मनोवृत्तीला दिलेला धक्का’ या अभ्यास विषयासाठी विविध वैचारिक संदर्भ ग्रंथ, ललित ग्रंथ, संशोधन लेख यांचा आधार घेतला असून सदर संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक अभ्यास व संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

- **विषय विश्लेषण :-**

‘कचरा वेचणाऱ्या झिपऱ्या पोरी’ ही सुदाम राठोड यांची कविता सदर अभ्यास विषयासाठी त्यांच्या ‘आपल्यात कोणीही युद्धखोर नव्हते’ या काव्यसंग्रहातून घेण्यात आलेली आहे. सुदाम राठोड हे ई. स. दोन हजारनंतरचे नवोदित कवी म्हणून ओळखले जातात.

‘कचरा वेचणाऱ्या झिपऱ्या पोरी’ ही कविता गद्यप्राय, मुक्तछंदात्मक असून ती कचरा वेचणाऱ्या पोरींची वेदना निवेदित करते. कचरा हा मानवी समाजजीवनाचा अविभाज्य भाग बनलेला आहे. मानवी समाजाची उत्क्रांत अवस्था जसजशी विकसित होत गेली, समाज म्हणून मानव हा नागरीकरणाकडे वळाला तसतसा त्याच्या जीवनात आमुलाग्र बदल झाला. मानवाने स्वतःचे जीवन आधुनिक आणि सुखकारक बनवण्यासाठी उपयुक्त वस्तूंची निर्मिती केली. स्वत:साठीचा निवारा ते दुसऱ्या ग्रहापर्यंतचा पोचण्याचा प्रवास या दरम्यान मानवाने आश्चर्यकारक प्रगती केली. ही प्रगती जैविक, यांत्रिक आणि तंत्रज्ञानात्मक अशी आहे. या प्रगतीबरोबर मानवाने कचराही निर्माण केला. आदिम मानवाचा शोध घेताना संशोधकांना आदिम मानवाने हाताळलेल्या, निर्माण केलेल्या वस्तूंबरोबर त्याने निर्माण केलेल्या कचऱ्याचे ही अवशेष सापडलेले आहेत. म्हणजेच कचरा हा मानवाइतकाच आदिम आहे, हे मान्य करावे लागते. कचरा म्हणजे टाकाऊ वस्तू. आज जी वस्तू उपयुक्त असते उद्या तीच वस्तू तिची उपयोगिता संपली की, ती भंगार किंवा कचरा बनून जाते. कचरा हा आपोआप निर्माण होत

ISSN : 2348-7143
January 2026

राहतो. निर्माण झालेला कचरा घरात ठेवला जात नाही हा कचरा बाहेर फेकला जातो. घराबाहेर गावात कुठेतरी विशिष्ट ठिकाणी कचरा फेकला जातो. त्या ठिकाणाला आपण उकिरडा असे म्हणतो. हा उकिरडा जिथे कुठे मानवी वस्ती असेल त्याच्या जवळपासच पाहावयास मिळतो. म्हणजे माणूस जिथे आहे तिथे कचरा हा आहेच. गाव असो वा शहर हा कचऱ्याचा उकिरडा अपवाद नाही. आजच्या आधुनिक कालखंडात स्वच्छ व सुंदर बनण्याच्या मानसिकतेतून संपूर्ण शहरातला कचरा गोळा करून तो गावाबाहेर एखाद्या विशिष्ट ठिकाणी टाकला जातो त्याला 'डम्पिंग यार्ड' असे म्हणतात. 'डम्पिंग यार्ड' असो की उकिरडा जिथे कुठे कचरा असेल त्याची योग्य विल्हेवाट लावली नाही तर तो परिसर कचऱ्याच्या दुर्गंधीने भरून जातो, तेथे माणसाला थांबणे अशक्य होऊन जाते. कचऱ्याची दुर्गंधी मानवाला असह्य होते शिवाय कचरा हा मानवी शरीरासाठी घातक आहे. म्हणून शक्यतो अशा ठिकाणावरून व्यक्ती येण्या जाण्याचे टाळतो.

कचरा टाकाऊ असला त्याची उपयोगिता संपलेली असली तरी संपूर्ण कचरा हा टाकाऊ असतोच असे नाही. या भूमिकेतून कचऱ्याच्या संदर्भात नवा आधुनिक विचार पुढे आला तो म्हणजे या कचऱ्याचा पुनर्वापर करून त्यातून नवीन वस्तू तयार केली जावी. टाकाऊपासून टिकाऊ वस्तू तयार करणे जेणेकरून पर्यावरणाची हानी होणार नाही आणि कचऱ्याचे व्यवस्थापन ही योग्य व्हावे हा हेतू त्यात होता. कचऱ्याच्या व्यवस्थापनासाठी स्वतंत्र यंत्रणा राबवावी लागते. ही यंत्रणा विविध टप्प्यातून जात असते. यातील सर्वात पहिला आणि महत्वाचा टप्पा म्हणजे कचरा गोळा करणे. ज्या कचऱ्याच्या ढिगाराजवळ व्यक्ती हा काही क्षणापुरताही उभा राहू शकत नाही अशा कचऱ्याच्या ढिगारातून कचरा गोळा करण्याची कल्पनाच तो सहन करू शकत नाही कारण कचरा म्हणजे घाण. आणि घाणीत हात कसा टाकणार? पांढरपेशा उच्चभ्रू आणि मध्यमवर्गीय व्यक्तीसमोर हा प्रश्न पडणारा असला तरी अशा कचऱ्याच्या ढिगारावर कचरा गोळा करणारी लोक आपल्याला दिसतात. हे लोक बिनदिक्कतपणे कचरा गोळा करतात. (कोण असतात ही माणसं? आणि कुठून येतात? याचा विचार आपण लेखाच्या शेवटी करणार आहोत.) तूर्त येथे येव्हढेच की कचरा गोळा करणाऱ्यात पुरुष स्त्री असा भेद येथे नसतो. लहानांपासून वयस्कारांपर्यंत कचरा गोळा करणारे पाहायला मिळतात. कवीने सदर कवितेत कचरा गोळा करणाऱ्या मुलींच्या संदर्भात भाष्य केलेले आहे. कवी म्हणतो,

"या कचरा वेचणाऱ्या झिपऱ्या पोरी
धावताहेत पाठीवर गोण्या घेऊन
या ढिगारावरून त्या ढिगावर घालताहेत उड्या
चढाओढीने भरतायेत आपापल्या गोण्या
आणि हसत खिदळत निघून जातायेत."

कवी कचरा वेचणाऱ्या पोरींबद्दल बोलतोय हे बोलत असताना कवीने या पोरींना 'झिपऱ्या' हे विशेषण लावलेले आहे. कचरा वेचणाऱ्या पोरी आहेत आणि त्या झिपऱ्या आहेत, म्हणजेच कविला हे निदर्शनास आणावयाचे आहे की, या पोरी स्वच्छ, सुंदर, टापटीप अशा नसून कचऱ्यासारख्याच अस्तव्यस्त, झिपऱ्या असलेल्या, घाण आणि मळलेल्या कपड्यात आहेत. साधारणपणे स्वच्छ, सुंदर, टापटीप राहण्याकडे माणसाचा कल असतो. घाणीत शक्यतो तो जात नाही कारण अस्वच्छतेमुळे, घाणीमुळे तो घाण तर होतोच शिवाय त्याच्या आरोग्यालाही धोका निर्माण होत असतो. परंतु कचरा गोळा करणाऱ्या या पोरी तर पाठीवर गोण्या घेऊन कचऱ्यात हात टाकून कचरा गोळा करत हसत खिदळत निघून जात आहेत. समाजाचे रूढमान्य निकष त्यांना माहीत नाहीत, असे नाही. परंतु कचरा गोळा केल्याशिवाय त्यांच्याकडे दुसरा पर्यायच उपलब्ध नसल्याने त्या कचरा गोळा करत आहेत, हे आधी नीट समजून घेणे गरजेचे आहे. कचरा वेचण्यातून त्यांच्या रोजीरोटीचा प्रश्न मिटतो आहे. शहरात दुसरे कुठलेच काम त्यांना मिळत नसल्याने नाईलाजाने उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सोडवण्यासाठी या कचरा गोळा करत आहे. कचरा गोळा करणाऱ्या या पोरी अशा कुटुंबातून दारिद्र्यातून आलेल्या आहेत की, त्या कुटुंबातील प्रत्येकाला काम केल्याशिवाय पर्यायच नाही म्हणून घरातील या मुलींनाही रोजगारासाठी म्हणजेच कचरा गोळा करण्याकडे त्यांना पाठवल्या जाते. कवी म्हणतो,

"असल्या कितीतरी पोरी पोसल्या आहेत शहरांनी आपापल्या कचऱ्यावर
या कचऱ्याच्या बदल्यात त्या शहराचा चेहरा घासून स्वच्छ करून देतात."

कचरा वेचणाऱ्या या पोरी शहराचा चेहरा घासून पुसून स्वच्छ करीत असल्या तरी हा कचरा संपता संपत नाही. जणू काही हा कचरा अमरत्व घेऊन आला आहे की काय असे वाटते म्हणूनच कवी म्हणतो,

“या शहराचा प्रत्येक काल आजचा कचरा बनून जातो.
या शहरातल्या प्रत्येक वस्तूचा शेवट कचऱ्यातच होतो.
इथली सगळी माणसं कामावर जाऊन कचरा करतात.
इथल्या प्रत्येक घरातून रोज सकाळी कचऱ्याचे लोटचे लोट बाहेर येतात.”

दररोज घराघरातून कचऱ्याचे लोट बाहेर येत आहेत. हा कचरा वेचला गेला नाही तर कचराच माणसावर राज्य करेल की काय अशी भीती माणसांना वाटत असते कारण ‘शहरातल्या प्रत्येक वस्तूचा शेवट हा कचऱ्यातच होतो’ माणसंही याला अपवाद नाहीत तेही कामावर जाऊन कचराच करतात आणि शेवटी त्यांचा ही कचराच होतोय. हा कचरा कोणीतरी वेचलाच पाहिजे यासाठी कचराच झालेल्या माणसांनीच स्वतः तर कचरा उचलला नाहीच उलट कचरा वेचणाऱ्यांची एक नवीन श्रेणी निर्माण करून तिचे उदात्तीकरण केले. कचरा हा विशिष्ट जाती समुदायातिल व्यक्तींनीच उचलला पाहिजे यासाठी गुण कर्म यावर आधारित चातुर्वण्य जातीव्यवस्था निर्माण केली. आणि याचा संबंध उत्पन्नाशी जोडला. लौकिक जीवनात कचरा वेचणाऱ्यांचे माणूसपण नाकारावयाचे आणि त्यांच्या उत्पन्नाचे तेच एकमेव साधन आहे असा परस्पर विरोधी विचार हे लोक मांडत असतात यावर कवी म्हणतो,

“हा कचरा वाढत चालला आहे मन आणि मेंदू भोवती
आणि किती लवकर माणसं कचरा बनून जातायेत”

माणसं कचरा बनून जात आहेत असे कवी म्हणूनच म्हणतो कारण कचरा वेचणाऱ्यांचे उदात्तिकरण करणाऱ्या प्रवृत्तीचा ढोंगीपणा त्याच्या लक्षात आलेला आहे. माणूस आधुनिक तंत्रज्ञानाने प्रगत होत असला आधुनिक समाजव्यवस्थेत विकसित होत असला तरी त्याच्या पारंपारिक मनोवृत्तीत फारसा फरक पडलेला नाही. कचरा तर उचलला गेला पाहिजे कारण कचरा उचलला गेला नाही तर कचरा हा वाढतच जाणार हा वाढत गेलेला कचरा उद्या माझ्या घरात येईल, माझे घर घाण होईल, आरोग्याला धोका निर्माण होईल, म्हणून मग कचरा उचलला गेलाच पाहिजे आणि तो मी उचलणार नाही कारण मी विशिष्ट उचभ्रू जातीव्यवस्थेतून आलेलो आहे. मग कचरा उचलावा कोणी तर जे लोक जातीच्या श्रेणीत खालच्या पातळीवर आहेत अशा विशिष्ट जातीतल्या व्यक्तींनीच उचलला पाहिजे असा समाजव्यवस्थेचा प्रयत्न असतो म्हणून येणकेन प्रकारे उचभ्रू पांढरपेशा समाज हा कचरा वेचण्याचे समर्थन करीत असतो. कवी अशा प्रवृत्तीचा ढोंगीपणा उघड पाडतो. कचरा वेचणाऱ्या पोरींचे दुःख शोधताना या पोरी कुठून आलेल्या आहेत ? हे काम त्यांच्यापर्यंत कसे आलेले आहे ? याचा एक मानववंश शोध कवी घेतो. हा शोध घेत असताना त्याला जे सत्य सापडतं ते सत्य मांडताना तो म्हणतो,

“हा कचरा वाहत आलाय पिढी दर पिढी या पोरीपर्यंत
त्यांचे बापजादे आले होते गावकुसाबाहेरच्या कचऱ्यातून
इथे येऊनही कचऱ्याने सोडली नाही पाठ
ही माणसं म्हणजे शहरातला कचराच आहेत जणू
झाडून एका कोपऱ्यात लोटून दिलेला.”

कवी कचरा वेचणाऱ्या पोरींच्या पिढ्यांचे उत्खनन करतो त्यांचा इतिहास तपासतो तेव्हा त्याच्या असे लक्षात येते की, कचरा वेचणाऱ्या या पोरी विशिष्ट जातीसमूहातून आलेल्या आहेत. कोण असतात ही माणसं? आणि कुठून येतात? हे जे प्रश्न आपण आधी उपस्थित केलेले होते त्याची उत्तर आपल्याला येथे मिळतात. भारतीय समाजव्यवस्थेत ज्यांना शुद्र अस्पृश्य म्हणून गावकुसाबाहेर ठेवलेले होते. हीन दर्जाची वागणूक दिलेली होती अशा जात समूहातून कचरा वेचणाऱ्या या पोरी आलेल्या आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन गावकुसाबाहेरचे हे जात समूह आत्मसन्मानासाठी, समान दर्जाची वागणूक मिळावी याकरिता गाव सोडून शहरात विस्थापित झाली. त्यातली काही मंडळी शिकून सवरून संघर्ष करून मोठ्या पदावर पोहोचली. परंतु ज्यांना अशी संधी मिळाली नाही असे लोक दारिद्र्यामुळे, पोटापाण्याचा प्रश्न सोडवण्यासाठी कचरा वेचण्याचे काम करू लागले. गावात असतानाही हेच हीन दर्जाचे काम त्यांच्या वाट्याला आलेले होते शहरात येऊनही या हीन दर्जाच्या कामाने त्यांची पाठ सोडलेली नव्हती याला मुख्य कारण म्हणजे जात वास्तव विशिष्ट जातीच्या व्यक्तींनीच ही कामे केली पाहिजे असा एक विचार समाजात रूढ व मान्यता प्राप्त झालेला असल्याने आणि त्याला धर्मव्यवस्थेची ही जोड असल्याने अप्रत्यक्षपणे दबावतंत्राचा वापर करून हीन दर्जाचे काम अशा जातव्यवस्थेतील व्यक्तीकडून करून घेतात आणि त्यांनीच हे काम केले पाहिजे अशा प्रकारची व्यवस्था राबवत असतात. शहरात येऊनही

कचऱ्याने त्यांची पाठ सोडलेली नसते शहरानेही अशा समाजाला मुख्य धारेत समाविष्ट केलेले नाही. शहराच्या कुठल्या तरी एका कोपऱ्यात जेथे सोईसुविधा नाहीत पांढरपेशी माणसं जिथे फिरकणार नाहीत जिथे शिक्षण, आरोग्य, पाणी सहज मिळणार नाहीत अशा झोपडपट्टीत लोटून दिलेले असते. त्यामुळे कचरा वेचणारी ही माणसं जणू काही घरात आपण झाडून एका ठिकाणी कचरा लोटून देतो अगदी त्याप्रमाणे शहराच्या एका कोपऱ्यात लोटून दिलेली दिसतात. अशाप्रकारे पिढी दर पिढी कचरा त्यांची पाठ सोडत नाही आणि कचऱ्याने पाठ सोडावी अशी व्यवस्था ही केली जात नाही म्हणून मग,

"या कचऱ्यातूनच जन्माला येतात या कचरा वेचणाऱ्या झिपऱ्या पोरी
त्या आयुष्यभर कचराच वेचतात
नी शेवटी कधीतरी
कचऱ्यातच मरून जातात
या नदीसारख्या निर्मळ पोरी"

कवी कचरा वेचणाऱ्या या पोरींना नदीसारख्या निर्मळ म्हणतो कारण या पोरी शहरातला कचरा दररोज वेचून शहराचा चेहरा घासून पुसून स्वच्छ करतात. असे नव्हे तर त्या कचरा वेचत असल्या तरी त्यांच्या मनात कचरा नाहीये. आणि केवळ त्यावरुन त्यांचे चारित्र्य हे अशुद्ध ठरत नाही. त्या शुद्ध, सात्विक व चारित्र्यसंपन्न आहेत. प्रामाणिकपणे उदरनिर्वाहासाठी त्या हे काम करताहेत. त्यांच्या जीवनात, अंतर्मनात डोकावून पाहिले तर नदीप्रमाणे निर्मळ दिसून येतील. नदी ज्याप्रमाणे खळखळत आपल्याच तंद्रीत वाहत असते तसे या मुलींचे आयुष्य आहे.

'कचरा वेचणाऱ्या झिपऱ्या पोरी' ही सुदाम राठोड यांची कविता समाजव्यवस्थे संदर्भात काही मूलभूत प्रश्न निर्माण करते. तो असे की, नदीसारख्या निर्मळ अशा या मुलींना कचरा का वेचावा लागतो? याचे उत्तर आपल्या आधीच्या विवेचनानुसार उदरनिर्वाहासाठी त्या कचरा वेचतात असे येऊ शकते. परंतु येथे हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे की, कचरा वेचणे हे हीन दर्जाचे काम आहे. कचऱ्यात शक्यतो कोणी हात घालण्यास धजावत नाही. कारण एक तर तो घाण असतो आणि दुसरे असे की, त्यामुळे आरोग्यास धोका निर्माण होण्याची शक्यता असते. मग असे असेल तर कचरा वेचणाऱ्या पोरींना हे लागू होत नाही का ? त्यांनाही हे लागू होत असेल तर मग उदरनिर्वाहासाठी त्यांना कचरा वेचावा लागणे हे आमच्या आधुनिक समाजव्यवस्थेचे अपयश नव्हे का ? दिवसेंदिवस समाज हा प्रगत आधुनिक आणि तंत्रज्ञानाच्या पातळीवर उन्नत व विकसित होत आहे. नव नवे यंत्र निर्माण होत आहेत. अशा नवीन यंत्राचा वापर कचरा गोळा करण्यासाठी का केला जात नाही ? त्यांना कचरा वेचण्याचे हीन दर्जाचे काम करण्यास का भाग पाडले जाते ? आमच्या लोककल्याणकारी राज्यात सर्वांना समान संधी आणि सर्वांचा समान विकास असे आमच्या समाजाचे; राज्यव्यवस्थेचे सूत्र असेल तर कचरा वेचणाऱ्या या माणसांना यापासून का वंचित ठेवले जाते ? एकीकडे पर्यावरण वाचवण्यासाठी शाश्वत विकासाच्या गप्पा करायच्या आणि याच शाश्वत विकासापासून समाजातील एका मोठ्या वर्गाला मात्र वंचित ठेवायचे हा समाजाचा ढोंगीपणा नव्हे काय ? यासर्व प्रश्नांची उत्तरे ही मानवी प्रवृत्तीत दडलेली दिसून येतात. आपल्यापेक्षा कोणी तरी हीन दर्जाचा आहे, नीच आहे, आपला गुलाम आहे ही मालक व राज्यकर्ते असण्याची भावना माणसाचा अहंगंड कुरवाळत असते. म्हणून मग जी कामे हीन दर्जाची समजली जातात ती मी का करावीत? तसेच मी ज्या जातीत जन्माला आलेलो आहे अशा जात समूहाने का करावीत ? ती करण्यासाठी तर विशिष्ट जातसमूहाची माणसं आहेतच, त्यांनीच हे काम केले पाहिजे. म्हणून मग शाश्वत विकास हा स्वत:पुरता मर्यादित ठेवून स्वत:चा राज्यकर्ता असण्याचा अहंगंड पोसण्यासाठी समाजातील या विशिष्ट जात समूहातील माणसांना या हीन दर्जाच्या कामासाठी जुंपले जाते. राज्यसंस्था, समाजसंस्था, उत्पादनाची क्षेत्र आपल्या मालकी ताब्यात ठेवून जाणीवपूर्वक अशा माणसांना आधुनिक जीवनापासून वंचित ठेवले जाते. हे हीन काम करण्याशिवाय त्यांच्याकडे दूसरा पर्यायच निर्माण केला जात नाही. शिक्षणापासून, आरोग्यापासून, निवाऱ्यापासून ही माणसं वंचित राहिली की ती मालकी हक्क असलेल्या समाजावर अवलंबून असतात आणि ते सांगतील ते काम करण्यास तयार होतात. या विषयी विद्रोह केला किंवा अशा कामांना नकार दिला तर ही व्यवस्था तात्पुरती कूस बदलते आणि पुन्हा एका नव्या रूपात सत्ता ताब्यात घेऊन पिढी दर पिढी शोषक बनते. म्हणूनच कवी म्हणतो की पिढी दर पिढी हा कचरा वाहत आलेला आहे.

ही कविता आणखी एका अंगाने वेगळी ठरते ती अशी की, ही कविता समाजाचे पारंपरिक निकष, समज व गैरसमज नाकारते. पारंपरिक मनोवृत्तीवर आघात करते. मुळात ही व्यवस्था पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था आहे. त्यादृष्टीने ही कविता स्त्रीवादी कविता म्हणून ही महत्वाची आहे. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेने स्त्रीभोवती अद्भुतेचे वलय निर्माण केलेले आहे.

स्त्रीच्या संदर्भात काही ठराविक समज समाजाच्या मनोवृत्तीवर जाणीवपूर्वक पिढी दर पिढी ठसवलेले आहेत. हे समज परस्पर विरोधी असल्याचे दिसून येतात. ते असे की, स्त्री ही नाजुक असते, स्त्री ही अनंत काळाची माता असते, स्त्रीला श्रमाची, कष्टाची कामे जमत नाही, ती आपल्या मनात रहस्य दडवून ठेवू शकत नाही, स्त्री ही राज्यकर्ती बनू शकत नाही कारण क्लिष्ट निर्णय घेण्यास ती असमर्थ असते यातूनच तिच्या भोवती काही बंधने ही लादली गेलेली दिसतात. ती अशी की, चूल आणि मूल एवढाच तिचा प्रांत होय, मासिक पाळीदरम्यान अशुद्ध असते म्हणून तिला स्वयंपाक घरात किंवा देव्हाऱ्यात तिला प्रवेश नाही, या सर्वांचा बारकाईने विचार केला तर यातील परस्परविरोधी भाव आपल्या सहज लक्षात येतो तो असा की, एकीकडे स्त्रीला जगतजननी म्हणायचे आदिमाता म्हणून तिचा गौरव करायचा आणि तिला फक्त चूल आणि मूल यातच अडकून ठेवायचे, तिचा शिक्षणाचा हक्क नाकारायचा. स्त्री कायम बंधनात राहावी म्हणून तिच्या सौंदर्याविषयीचे सुद्धा काही निकष समाज मनावर बिंबविल्या गेले तिच्या सौंदर्याची वर्णने साहित्यातून शिल्पकलेतून अभिव्यक्त केली. या सौंदर्यवर्णनांमधून साधारणपणे पुढीलप्रमाणे वर्णने आलेली दिसतात ती अशी की, तिचे नेत्र हे कमळाप्रमाणे, नाक चाफेकळी, दात मोत्यांप्रमाणे, कंबर सिंहकटी, भिवयी ही धनुष्याप्रमाणे वक्र, वक्ष हे गोलाकार, केस काळेभोर लांब, केसांची बट गालांना स्पर्शणारी, गौरवर्ण या वर्णनांनी स्त्रीची एक विशिष्ट अशी प्रतिमा उभी राहिली. या प्रतिमेला तडा जाईल अशी वर्णने अपवाद वगळता मराठी साहित्यात किंवा इतर कलाक्षेत्रात अभिव्यक्त झालेली नाहीत. सदर कवितेत कवीने या पारंपरिक वर्णनांना छेद दिलेला आहे. **पहिल्या प्रथम त्याने तर कचरा वेचणाऱ्या पोरींना आपला काव्यविषय बनवला आहे, असा काव्यविषयच या आधी मराठी काव्यक्षेत्रात आलेला नाही. या पोरी कवितेचा विषय होऊ शकतात हेच मराठी काव्यक्षेत्रासाठी नवे आहे.** नाही म्हणायला कुसुमाग्रजांच्या 'दोन याचक' या कवितेत एका भिकारीण स्त्रीचे वर्णन आलेले आहे ते असे की,

"कळकट चोळीच्या चिंधीतून
स्तन डोकावत उंच सावळे
तलम अनावृत्त दिसे कातडी
लाचारीचे विशाल डोळे"

कुसुमाग्रजांच्या या कवितेचा आशय विषय भिन्न असला (आणि त्यानुसार हे वर्णन येणारे असले) तरी या कडव्यातून एका भिकारीण स्त्रीचे येणारे हे वर्णन तिच्या लाचारीचे, दैन्याचे प्रभावी चित्रण होण्याऐवजी माणसांच्या भावना चाळवणारे होते. वास्तव जीवनातिल तिच्या खऱ्या रूपापासून हे वर्णन वाचकाला दूर घेऊन जाते. जिथे कुसुमाग्रजांसारख्या कवीची ही अवस्था असेल तर बाकी कवींविषयी न बोललेले बरे.

- **निष्कर्ष**,
  १. सुदाम राठोड हे आधुनिक जाणिवेचे कवी आहेत..
  २. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्या कवितेवर दिसून येतो.
  ३. या कालखंडात निर्माण झालेले नवे प्रश्न, नव्या समस्या त्यांच्या कवितेत दिसतात.
  ४. कचरा वेचणाऱ्या मुलींचे वस्तुनिष्ठ चित्रण कवी करतो.
  ५. कवितेत कवीने पारंपरिक स्त्री वर्णनांना बगल देऊन वास्तववादी स्त्री चित्रण कवितेत मांडलेले आहे.

- **समारोप:**

कचरा वेचणाऱ्या या मुलींचा अवतार पाहिला तर मध्यमवर्गीय मानसिकतेत वाढलेल्या व्यक्तींना त्यांची किळस येईल कारण त्यांचे केस हे कित्येक दिवस न धुतल्याने अस्तव्यस्त व घाण होऊन केसांच्या झिपऱ्या बाहेर आलेल्या आहेत, कपडे घाणेरडे असतात, हातपाय इतकेच नव्हे तर तोंड सुद्धा घाणीने भरलेले असते, पाठीवर कचरा गोळा केलेली गोणी असते. त्यामुळे सहाजिकच त्यांच्याकडे पाहून किळस भावना निर्माण होते. येथे कवीला त्यांच्याविषयीचे वास्तव चित्र मांडून सामान्यांच्या मनात सहानुभूतीचा वलय निर्माण करवायची नाही किंवा मराठी कवितेला धक्का ही द्यावयाचा नाही कवीला हे सूचित करावयाचे आहे की, समाजात असाही एक उपेक्षित वर्ग आहे जो अजूनही आमच्या अभिव्यक्तीचा विषय झालेला नाही. त्यांच्याकडेही आमची नजर गेली पाहिजे. ही माणसं ही नदीप्रमाणे निर्मळ आहेत. त्यांच्या ही जीवनात आपण डोकावून पाहिले पाहिजे. त्यांच्या ही उत्थानाचा विचार व्हायला हवा. परंतु जाणीवपूर्वक ही माणसं दुर्लक्षिली जातात. म्हणूनच या कवितेतली ही ओळ 'इथली सगळी माणसं कामावर जाऊन कचराच करतात' लक्षणीय आहे. आपण सगळेच धर्माचा,

देशाचा, विचाराचा, सहानुभूतीचा, मिळालेल्या संधीचा, रोजगाराचा, वाट्याला आलेल्या जीवनाचा कचराच करतो. म्हणून या पार्श्वभूमीवर कचरा वेचणाऱ्या पोरी नदीसारख्या निर्मळ ठरतात.

- **संदर्भ :**

१. पानतावणे गंगाधर, 'प्रस्तावना', ठिणगी (काव्यसंग्रह)-डी.बी.जगत्पुरीया,कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितीयावृत्ती २००९.

समाजाच्या जडणघडणी मध्ये प्रसार माध्यमाचे योगदान

डॉ. आर. आर. पाटील
मानसशास्त्र विभाग,
म. गा. शि. मंडळाचे दादासाहेब डॉ. सुरेश जी पाटील महाविद्यालय, चोपडा ता. चोपडा जि. जळगाव.

पहले लोक अफवाह फैलाते थे
फिर मिडिया सच्चाई बताती थी
अब मिडिया अफवाह फैलाती है
ओर लोक सच्चाई बताते है

प्रस्तावना :

वरील काही वाक्य बघितल्यास त्या आजच्या काळात वास्तव आहे. खरच असे काही आहे का. तर याचे उत्तर १०० लोकांमधून जवळ जवळ ८० ते ७० टक्के लोक सकारात्मक उत्तर देतील व हि खूप चिंतनीय बाब आहे. कारण प्रसार माध्यमांना आपण लोकशाहीचा चौथा स्तंभ मानतो. या ठिकाणी आपण विशेष करून लेखी व इलेक्ट्रिक प्रसार माध्यमांच्या विचार करीत आहेत. भारताच्या इतिहासामध्ये पत्रकारिता – वृत्तपत्रे यांची विशेष भूमिका होती. मुळाच समाज मनाला स्वतंत्र मिळवण्यासाठी प्रेरित करण्याच्या उद्येशाने हे वृत्तपत्रे काढण्यात आले होते व त्याचा परिणाम हि दिसला. परंतु आज खऱ्या अर्थाने परिथिती बदली व बदलत्या परीस्थितीनुसार प्रसार माध्यम त्याच्यात हि बदल झाला. पण प्रसार माध्यमातील बदल हा आज स्वार्थी वृत्तीमुळे झालेला दिसून येतो एवढेच नव्हे तर पैसे कमविण्याचे साधन म्हणून काही प्रसार माध्यम काम करतात. त्यांना सामाजिक जाणीव – जबाबदारी कर्तव्य या विषयी फारसे काही घेणे देणे दिसते असे म्हटले तरी काही वागणे ठरणार नाही. परंतु या प्रसार माध्यमांचा(विशेष करून इलेक्ट्रॉनिक मिडिया) परिणाम समाजमनावर होतांना दिसतो व त्यातून अनेक विपरीत घटना घडत असतात. व यात सामान्य मानवबळी पडतो म्हणजे एकेकाळी जे प्रसार माध्यमे समाजाला तारक ठरायचे ते आज मारक ठरत आहे का असा प्रश्न मनात योतो.

संशोधनाचा उद्देश:

1. प्रसार माध्यमाचे सामाजिक विकासातील गरज व महत्व यांचा अभ्यास करणे
2. प्रसार माध्यमांची सामाजिक जीवनातील भूमिकेचा अभ्यास करणे.
3. प्रसार माध्यमाचा सामाजिक जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
4. प्रसार माध्यमाचा सामाजिक उभारणीमधील योगदानाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत संशोधन पेपरसाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

विषय विवेचन :

प्रसार माध्यम ही समाजाचे प्रतिबिंब मानले जातात. म्हणजे समाजामध्ये घडणाऱ्या विविध घटना, प्रसंग, समस्या यांना वाचा फोडण्याचे काम हे खऱ्या अर्थाने हे प्रसार माध्यमाचे असते. परंतु आजची परिस्थिती पाहता असे चित्र दिसत नाही. कारण आजची वेगाने बदलत्या परिस्थिनुसार नैतिक मुल्य कुठेतरी मागे पडतांना दिसतात परिणामी केवळ पैसा व प्रसिद्ध या गोष्टींना आज महत्व प्राप्त झालेले दिसून येते म्हणून प्रसार माध्यमांचा केवळ पैसा कमविण्यासाठीचा उपयोग होतो असे वाटेत. तसेच पुढील घटकांच्या आधारे प्रसारमाध्यम व सामाजिक जीवनाचा अभ्यास करता येईल.

प्रसार माध्यमांची सामाजिक विकासातील गरज व महत्व :

लोकशाही शासन प्रणाली मध्ये आपण वृत्तपत्रे किंवा प्रसारमाध्यमांना चैथा स्तंभ मानतो यावरून प्रसारमाध्यमांची सामाजिक गरज व महत्त्व दिसून येते कारण प्रसारमाध्यमे हे जनसामान्य पर्यंत माहिती प्रसारण व संवाद साधण्याचे काम करते इतिहास काळापासून ते आजतागायत असे विविध दाखले प्रसारमाध्यमांत संदर्भात देता येतील की ज्यांनी विविध भूमिका साकार केल्या व त्यातून सर्वसामान्यांना कार्यप्रवृत्त कार्य प्रवृत्त केले केले एवढेच नव्हे तर वेळोवेळी सामाजिक राजकीय शैक्षणिक अशा विविध क्षेत्रातील प्रश्नांना किंवा समस्यांना सर्वसामान्य पुढे आणले एवढे प्रश्न किंवा समस्या सोडवण्याचे एवढेच नव्हे तर प्रसारमाध्यमे ही सर्व समजणे जनतेची मोठी शक्ती आहे पले प्रश्न मांडण्याची व सोडण्याची हक्काचे

ISSN : 2348-7143
January 2026

व्यासपीठ आहे. प्रसारमाध्यमेही संवादाचे सर्वांच्या हक्काचे साधन आहे. वृत्तपत्रे, मासिके, साप्ताहिक, इलेक्ट्रॉनिक मिडिया, यांच्या माध्यमातून कमी वेळात कमी खर्चात जनसामान्यांपर्यंत संवाद साधता येतो तसेच विविध क्षेत्रातील माहिती किंवा ज्ञान लोकांना देता येते असे बहुउद्देशीय प्रसारमाध्यमांच्या सामाजिक विकासामध्ये अनन्यसाधारण असे महत्त्व दिसून येते.

प्रसार माध्यमाची सामाजिक जीवनातील भूमिका :

भारत स्वतंत्रपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रसार माध्यमाची भूमिका हि महत्वपूर्ण मानली जाते. म्हणून प्रसार माध्यमांना आपण लोकशाहीचा चौथा स्तंभ मानतो. खऱ्या अर्थाने प्रसार माध्यमाचे काम हे जनसामान्य माणसातील विविध समस्या, प्रश्न, समाज, गैरसमज यांना वाचा फोडणे त्याचे हक्क अधिकार यांची जाणीव करून देणे तसेच विविध सामाजिक स्तरावरील प्रश्नावर प्रसार माध्यमे ही कामे करीत असतात व त्यातून खऱ्या अर्थाने सामाजिक प्रश्नांना वाचा फोडत असतात व समाजाला न्याय देण्याचे काम करती असतात. तसेच पुढील मुद्यांच्या आधारे सामाजिक जिवतील प्रसार माध्यमाची भूमिका स्पष्ट करता येतात.

1) **स्वतंत्रपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील भूमिका :** भारताचा विचार करता भारत देश हा विविधतेने नटलेला देश आहे. परंतु ह्या विविधतेमधील एकता एका दिवसात आली नाही तर त्यासाठी लोक संगठीत करावे लागले व हे संगठन करण्याचे व लोकांमध्ये राष्ट्र भक्ती जागृत करण्याचे काम वृत्त पत्रांनी केले. उदा. राजाराम मोहनराय यांचे स्ववांद कुमुदिनी, व गोपाळ गणेश आगरकर, यांचे सुधारक महात्मा गांधीचे हरिजन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत अशा विविध वृत्तपत्रांनी जनसामायांमध्ये स्वतंत्र चडवडीची प्रेरणा निर्माण केली व स्वतंत्र लढ्यात सहभागी झाले.

2) **विविध प्रश्न समस्यांना वाचा फोडणे :** अनधिकाळापासून ते आजतागायात विविध समस्या या समाजात दिसून येतात. पण या समस्यां विषयी कोणीच बोलत नाही. सर्व जसे मुख गिळून गप्प बसतात. असे विविध अनुभव, प्रसंग, घटना आपण समाजात नेहमी पाहतो. परंतु असा एक दिवस येतो कि कोणी तरी या समस्यांना/ प्रश्नांना वाचा फोडतो व लोक त्या विषयी बोलण्यासाठी पुढे येतात यामध्ये प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्वाची असते कारण खऱ्या अर्थाने जनसंवादाचे माध्यम ही प्रसार माध्यमे असतात. उदा. **Mee two** सारखे प्रकरण प्रकाश ज्योतात येतात व लोक त्या विषयी बोलायला पुढे येतात.

३) **नागरिकांना त्यांचे हक्क व जबाबदारी यांची जाणीव करून देणे:** भारत हा विकसनशील देशाच्या यादीत गणला जातो. कारण भारताने म्हणावे तेवढी प्रगती केलेली दिसून येत नाही. आजही भारतातील बरेचसे लोक शिक्षणापासून वंचित दिसतात अशा वेळी त्यांना लोकशाही प्रणाली मधील त्यांचे हक्क, अधिकार, यांची जाणीव करून दिली जाते. कारण आपण लोकशाही प्रणाली स्वीकारली असली तरी लोकांना खऱ्या अर्थाने लोकशाही प्रणालीचा अर्थ समजलेला दिसून येत नाही. कारण आजही मतदानाची टक्केवारी हि ६०% ते ५०% एवढी असते. म्हणून निवडणूक काळात प्रसार माध्यमाच्या माध्यमातून लोकांना मतदान करण्यासाठी त्याचे हक्क व अधिकार यांची जाणीव करण्यासाठी विविध उपक्रम राबिवले जातात. जेने करून जन् सामान्यांना त्यांचे अधिकार व कर्तव्य यांची जाणीव करून दिली जाते.

४) **विविध दैनदिन घटना/ प्रसंग या विषयी माहिती देणे :** आज आपण विविध वृत्तपत्रे पहातो त्या मध्ये विविध ठिकाणी घडणाऱ्या विविध घटना, प्रसंग, यश, नाविन्यपूर्ण घटना, प्रसंग या विषयी सविस्तर असे माहितीचे प्रसारण हे प्रसार मध्यम हे करत असतात व जन् सामान्यांना पोहचवत असतात.

५) **विविध सरकारी योजना नियम, सवलती यांचा परिचय करून देणे :** आज विविध लेखी व इलेक्ट्रोनिक मिडीयाच्या माध्यमातून सरकारने घेतलेले लोक उपयोगी योजना, नियम, निर्णय याची माहिती जन सामन्यापर्यंत पोहचण्याचे काम प्रसार माध्यमे हि करत असतात व त्यातून सामान्य लोक त्या सरकारी योजनांचा लाभ घेतात.

६) **विविध सुख सुविधांची माहिती देणे:** आजच्या आधुनिक युगात विविध सुख -सुविधा याची माहिती अवघ्या एक्या क्लिक वर उपलब्ध होते. तसेच विविध वृत्तपत्रे चॅनलच, वेबसाईट यांच्या मदतीने आपल्याला आवश्यक असलेल्या सुख सुविधांची माहिती पाहिजेल त्यावेळी उपलब्ध होते परिणामी आपला वेळ पैसा श्रम याची बचत होते.

७) **प्रभावी सादरीकरण करणे :** खऱ्या अर्थाने समाजमनाशी कमी वेळात व प्रभावी पणे संवाद साधण्याचे साधन म्हणजे प्रसार माध्यम कारण एखादी घटना प्रसंग या विषयी असणारी माहितीचे विशिष्ट पद्धतीने प्रभावी पणे सदरीकरण केले जाते. परिणामी ही समाजमनही अशा प्रसंगांना आकर्षित होते. त्यांत माहितीची विश्वसनियता व यथार्थता प्रभावी सदरीकार्णामुळे तपासली जात नाही. परिणामी अनेक चुकीच्या गोष्टीना समाज बळी पडतो.

प्रसार माध्यमांचा समाज जीवनावर होणारा परिणाम :

मनुष्य हा सामाजिशील प्राणी आहे. म्हणून जीवन जगत असताना समाजाशी क्रिया- आंतरक्रिया करीत असतो. व त्याचा परीणाम हा कळत- नकळत समाजावर होतो परिणामी त्याला तो बळी पडतो. पुढील मुद्यांच्या आधारे समाजावर होणारा परिणाम स्पष्ट करता येईल.

1) लवकर विश्वास संपादन: बऱ्याचदा आपण कोणावरही लगेच विश्वास ठेवत नाही. परंतु आजच्या आधुनिक युगात सर्वच क्षेत्रात प्रगती झालेली दिसून येते. त्याचा परिणाक म्हणून आजच्या प्रसार माध्यमांनी केलेली प्रगती त्याला कधी अपवाद ठरेल. आजच्या स्पर्धात्मक युगात जोतो आपले वर्चस्व सिद्ध करण्याच प्रयत्न करीत असतो. त्यामुळे प्रभावी सादर करण्यावर विशेष भर दिला जातो. परिणामी या प्रभावी सदरी करणाला जनसामान्य समाज बळी पडतो कारण तो लगेच त्यावर विश्वास ठेवतो परिणामी त्याला फसल्याची भावना निर्माण होते. परंतु खूप उशीर झालेला असतो त्याला हताश होण्यापलीकडे त्याच्या जवळ काहीच राहत नाही व तो आपल्या नशिबाला दोष देतो**.**

२) तद्रुभूतीक प्रवृतीला चालना देणे: तद्रुभूतीक प्रवृती म्हणजे एखादी घटना प्रसंग याशी एकरूप होणे याला तद्रुभूतीक प्रवृतीला असे म्हणतात बऱ्याचदा प्रसार माध्यमातून समाजाला केंद्रीस्थानी ठेवून सुव्यवस्थित नियोजन करून समाजा समोर घटना प्रसंग उभे केले जातात. व समाजातील व्यक्तींना ते घटना प्रसंग आपलेच वाटतात म्हणून ते त्याशी एकरूप होतात.

३) पूर्वग्रहरहित अध्यापन घडवून आणणे- बऱ्याचदा आपण एखादी घटना,प्रसंग विशिष्ट वस्तू, व्यक्तीविषयी मत व्यक्त करताना त्याविषयी आपल्याला आलेला स्व अनुभव किवा ऐकलेल्या माहितीच्या आधारे आपण मत भावभावना व्यक्त करीत असतो व हे अध्ययन वारंवार घडते कारण वारंवार त्याच त्याच गोष्टी आपल्याला दाखविल्या, सांगितल्या जातात परिणामी आपले पूर्वग्रह युक्त अध्ययन घडून येते परिणामी आपण त्याला बळी पडतो.

४)अनुकरण क्षमता विकसित होते – बऱ्याच गोष्टी आपण निरीक्षणाने शिकतो व त्या पद्धतीने वर्तन करण्याचा प्रयत्न करतो विशेष करून लहान मुलांची निरीक्षण क्षमता हि अधिक असते म्हणून ते आपल्या आजूबाजूला घडणाऱ्या गोष्टी, प्रसंग, घटना यांचे लगेच अनुकरण करतात कारण त्यांना आज सर्व सुखसुविधा सहज उपलब्ध होतात परिणामी ते परिपक्वतेच्या आधी प्रसारमाध्यमांच्या संपर्कात आल्यामुळे लगेच विविध प्रकारच्या गोष्टी शिकतात. एवढेच नाही तर त्या पद्धतीने वागण्याचा प्रयत्न करतात जसे ते अनुकरण करतात तसा परिणाम त्यांच्यावर होतो.

५) सकारात्मक प्रवृत्ती पेक्षा नकारात्मक प्रवृत्तीला चालना अधिक मिळते – आज आपण पाहतो कि बऱ्याचदा प्रसारमाध्यमांकडून सकारात्मक गोष्टीपेक्षा नकारात्मक गोष्टी वारंवार प्रभावीपणे प्रसारित केल्या जातात परिणामी त्याचा परिणाम हा समाज मनावर अधिक व लवकर होतो व नकारात्मक प्रवृत्तींना अधिक चालना मिळते उदा. एखादा गुन्हा बलात्कारसारख्या नकारात्मक घटना बॉम्बस्फोट एखाद्या व्यक्तीविषयी असलेली घटना – भ्रष्टाचारासारखे प्रकरण.

६)चंगळवादाला चालना मिळते – आजच्या आधुनिक युगात facebook, Whatsapp, Instagram, या सारख्या apps वापरणाऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे परंतु त्यात् केवळ चंगळवादाला चालना मिळते व ते समाजजीवनासाठी अधिक धोक्याचे आहे कारण त्यामुळे समाजाचे मानसीक व शाररीक आरोग्य धोक्यात येते

७)मनोविकृतीची निर्मिती होते -आजच्या युगामध्ये जग जवळ आहे पण माणूस माणसापासून लांब गेलेला दिसून येतो कारण त्याला माणसांशी संवाद साधायला वेळ मिळत नाही कारण तो तासनतास facebook,Whatsapp,Instagram, विविध व्हिडीओ गेम यासारख्या विविध साधनांचा गरजेपेक्षा जास्त वापर करतो बऱ्याचदा आपल्या पोस्टवर लाईक न मिळणे किवा लोकांनी प्रतिसाद न देणे यासारख्या घटना वारंवार घडत राहिल्यास व्यक्ती अवसाद, स्वमग्न यासारख्या मनोविकृतीना बळी पडते. म्हणून प्रसारमाध्यमांचा गरजेपुरताच उपयोग केला पाहिजे.

प्रसारमाध्यमांचा सामाजिक उभारणीमध्ये योगदानाचा अभ्यास करणे-

प्रत्येक गोष्टी घटना प्रसंग यांच्या दोन बाजू असतात परंतु आपण फक्त एकाच बाजूचा जास्त विचार करतो दुसरी बाजू विचारात घेत नाही. प्रसार माध्यमे देखील समाजपयोगी गोष्टीना चालना देत असतात. त्या पुढील प्रमाणे...

1. **स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रसार माध्यमांचे योगदान** – खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य काळात जनसामान्य माणसाच्या मनातून निराशा संपवून आशेचा किरण दाखवण्याचे काम तत्कालीन वृत्तपत्रांनी केले. त्यामुळे जनसामान्य माणसांमध्ये देशप्रेम, राष्ट्रप्रेमाची भावना विकसित करण्यात मदत झाली व लोक स्व:ताहून स्वातंत्र्या लढ्यात सहभागी झाले परिणामी स्वातंत्र्यलढ्यास बळ मिळाले. यावरून प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील महत्व लक्षात येते.

2. **विविध विधायक लोकोपयोगी सूचनांचे व विविध कार्यक्रमांचे प्रसारण :** आज विविध चॅनल वृत्तपत्रे यांच्या माधायामातून विविध लोकोपयोगी सूचना, माहितीचे प्रसारण वेळोवेळी केले जाते जेणेकरू तळागाळातील व्यक्ती त्या विधायक सुचनांपासून वंचित राहता कामा नये यामुळे जनसंपर्क साधनांचा अधिका अधिक उपयोग करून लोकांपर्यंत सूचनांचे प्रसारण केले जाते यामध्ये लिखित ध्वनी चित्रफिती यासारख्या माध्यमांचा उपयोग केला जातो.
3. **वर्तमान परिस्थितीवर आधारित लेख** – आज आपण पाहतो कि विविध वृत्तपत्रे व त्यातील विशिष्ट दिवशी प्रसिद्ध होणारी पुरवणी यात विविध क्षेत्रावर प्रकाश टाकणारे लेखन प्रसिद्ध होत असतात त्यातून समाजकारण, राजकारण, शिक्षण व इतर घडणाऱ्या विशिष्ट घडामोडीचे विश्लेषण केले जाते व जनसामान्य लोकांपर्यंत लेखनाच्या माध्यमातून माहितीचे प्रसारण केले जाते ज्या गोष्टी जनसामान्य लोकांना माहित नसतात.
4. **विशिष्ट रोजगार संबंधित माहितीचे प्रसारण -** आजच्या काळातला सर्वात ज्वलंत व भीषण प्रश्न म्हणजे बेरोजगारी यावर मात करण्यासाठी प्रसारमाध्यमांची मोलाची मदत होते ती म्हणजे रोजगार संबधित असलेली माहिती वृत्तपत्र विविध वेबसाईट यांच्या माध्यमातून प्रसारित केली जाते ज्याचा फायदा हा सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना होतो. त्यामुळे त्यांचा बेरोजगारीचा प्रश्न सुटतो.
5. **विविध क्षेत्रातील माहितीचे प्रसारण** – आजच्या आधुनिक युगात कमीत कमी वेळात व अचूक प्रमाणात विविध क्षेत्रातील माहिती विविध वृत्तपत्रे, मासिके, साप्ताहिके, इंटरनेट, फेसबुक, whatsapp यांच्या माध्यमातून जनसामान्यांपर्यंत प्रसारित होते. यामध्ये सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय दैनंदिन घडामोडी क्रीडा, वैज्ञानिक, भाषिक, ऐतिहासिक, गणित, दिनविशेष, व्यक्ती परिचय, धार्मिक अशा विविध माहितींचा समावेश होतो. या सर्वांचा फायदा हा जनसामान्यांना होतो**.**
6. **मनोरंजनावर आधारित माहितीचे प्रसारण** – मनोरंजनाचे मानवी जीवनामध्ये आज अनन्यसाधारण असे महत्व प्राप्त झाले आहे. कारण त्यातून व्यक्तीला आनंद प्राप्त होतो व हे मनोरंजन त्याच्या पर्यंत विविध इलेक्ट्रानिक्स प्रसार माध्यम व इतर प्रसार माध्यमातून पोहचत असते यामध्ये Facebook, whatsapp, instragram विविध वेबसाईट, youtube यांचा विशेष फायदा हा मनोरंजनासाठी होतो व काही क्षणासाठी का होईना व्यक्ती आपले सर्व दु:ख विसरतो व स्वत:मध्ये आनंदी भाव निर्माण करतो

RESEARCH JOURNEY

निष्कर्ष :

1. प्रसार माध्यमांचे सामाजिक विकासामध्ये अनन्यसाधारण असे महत्व दिसून येते.
2. प्रसारमाध्यमे ही लोक चळवळीचे साधन आहे कारण त्यातून विविध क्षेत्रातील प्रश्नांना सर्वसामान्य पुढे म्हणता येते व त्याविषयी सर्वसामान्य जनतेला जागृत करतात.
3. प्रसारमाध्यमे ही सर्वसामान्य जनतेला त्याच्या हक्काची व कर्तव्याची जाणीव करून देतात.
4. प्रसारमाध्यमे ही माहितीचा स्त्रोत आहे.
5. प्रत्येक व्यक्ती प्रसारमाध्यमांच आपल्या गरजां प्रमाणे अर्थ लावत असतो.
6. प्रसार माध्यमांनी नेहमी आपले नैतिक अधिष्ठान जागृत ठेवले तर ते समाज विकासासाठी सदैव उपयोगी ठरेल

संदर्भ :

1. डॉ. निशा मुंदडा व शशिकांत खलाणे : मानसशास्त्राची मूलतत्वे (2013) अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव
2. डॉ. निशा मुंदडा व डॉ.शशिकांत खलाणे : प्रगत सामाजिक मानसशास्त्र (2014) अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव.
3. प्रा. रणधीर जाधव : मूलभूत व सामाजिक मानसशास्त्र (2018) प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
4. डॉ. जी. बी शहा व डॉ. बी. एम. पाटील : भारतीय स्वतंत्र आंदोलन आणि सामाजिक परिवर्तनाचा इतिहास प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
5. डॉ. ग्रोवर यशपाल : आधुनिक भारत का इतिहास एक चंद्र प्रकाशन, नई दिल्ली.
6. डॉ. मधुकर पाटील व रमाकांत चौधरी : भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास भाग--2 अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

कृषी क्षेत्रातील शाश्वत विकासाचे महत्त्व : एक अभ्यास

डॉ. अरविंद आत्माराम भंडारे
सहयोगी प्राध्यापक
अर्थशास्त्र विभाग,
किसान कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय, पारोळा जि.जळगाव.

संपूर्ण मानव जातीची प्रगती ही मानव संस्कृतीच्या उदयापासून कृषी क्षेत्राशी निगडित आहे, भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये कृषी व्यवसाय हा मोठ्या प्रमाणावर करण्यात येतो आणि त्यामुळेच भारत हा कृषिप्रधान देश आहे असे म्हटले जाते. भारतातील जवळपास 50 टक्के लोकसंख्या या क्षेत्रात कार्यरत आहे. देशातील जनतेला अन्नपुरवठा, रोजगार निर्मिती,उपजीविकेचे साधन तसेच उद्योगांसाठी लागणारा कच्चा माल पुरवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य कृषी क्षेत्र करते. भारतामध्ये पारंपारिक शेती चालत आलेली आहे परंतु सध्या वर्तमान काळामध्ये या पारंपरिक शेतीसमोर अनेक गंभीर आव्हाने उभे आहेत यामध्ये प्रामुख्याने जमिनीची धूप मोठ्या प्रमाणावर होत आहे, पाण्याची टंचाई निर्माण होते, हवामान सतत बदलत आहे,पर्यावरण समतोल ढासळत आहे आणि त्यामुळे सामाजिक व आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होत आहे. वर्तमानकालीन विकासाचा पाया हा सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांवरती संकट ओढू नये याकरिता शेती क्षेत्रामध्ये शाश्वत विकासाची आवश्यकता आहे.

शाश्वत विकासाची संकल्पना:

"शाश्वत विकास म्हणजे की वर्तमान काळामध्ये केलेला विकास हा भविष्य काळामध्ये उपयुक्त ठरेल, तसेचपर्यावरणाचे संरक्षण करणे व देशांमध्ये सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे, देशाची आर्थिक प्रगती करणे या सर्व घटकांमध्ये समतोल साधणारी विकास प्रक्रिया म्हणजेच शास्वत विकास होय." शाश्वत विकासामध्ये केवळ उत्पादन वाढविणे किंवा उत्पन्न वाढविणे हे अपेक्षित नसून नैसर्गिक साधन संपत्ती जपून वापरणे, समाजातील सर्व घटकांना तिचा लाभ प्राप्त होणे, नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरिक्त वापर टाळणे, जंगलतोड, पाणीटंचाई, प्रदूषण, हवामान बदल या सर्व घटकामध्ये अनुकूल विकास घडवून आणणे हे शास्वत विकासामध्ये अपेक्षित आहे. शाश्वत विकासामुळे पर्यावरण संवर्धन होऊन पर्यावरण आणि विकास या दोन्ही गोष्टींमध्ये समृद्धता येते आणि दीर्घकालीन स्थिरता निर्माण होते, देशाला आर्थिक स्थिरता व सामाजिक समता प्रस्थापित होते, पर्यावरणाचे संरक्षण होते, रोजगाराच्या अनेक संधी देशांमध्ये निर्माण होतात आणि मुख्यतः नैसर्गिक आपत्तीचा धोका कमी होतो. सर्वांगीण दृष्टिकोनातून विचार केला तर शाश्वत विकासामुळे आरोग्य, शिक्षण, जीवनमान यामध्ये सुधारणा होऊन मजबूत पायाभूत सुविधांवरती देश दीर्घकालीन विकास करत असतो. भारतामध्ये नैसर्गिक संसाधने मर्यादित असून वाढती लोकसंख्या आणि या वाढत्या लोकसंख्येचा वाढता उपभोग लक्षात घेऊन कृषी क्षेत्रात शाश्वत विकास घडवून आणणे महत्त्वाचे ठरत आहे की जेणेकरून भविष्यातील गंभीर संकटांना देशाला सामोरे जावे लागणार नाही. देशांमध्ये ऊर्जा, पाणी, शेती, उद्योग शहरी क्षेत्रात शाश्वत विकासाच्या दृष्टिकोनातून प्रयत्न करणे आवश्यक ठरते. ही संकल्पना प्रामुख्याने पर्यावरण आर्थिक प्रगती आणि सामाजिक न्याय या तीन स्तंभावरती आधारित आहे विविध क्षेत्रात देशाचा विकास करत असताना प्रामुख्याने कृषी, उद्योग, व सेवा या तिन्ही क्षेत्रांमध्ये संतुलन राखणे गरजेचे आहे. देशाचा सर्वांगीण विकास करताना निसर्गाला हानी पोहोचू नये याची दक्षता घेणे गरजेचे आहे, देशाच्या विकासाचे लाभ सर्व स्तरापर्यंत पोहोचविणे व समाजातील प्रत्येक घटकाला समान संधी मिळणे हा दृष्टिकोन शाश्वत विकासामध्ये अपेक्षित आहे. कृषी क्षेत्र हे देशाचा आर्थिक विकास, पर्यावरण संतुलन आणि सामाजिक विकास या तिन्ही घटकांशी संबंधित आहे, त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील शाश्वत विकास महत्त्वाचा आहे.

कृषी क्षेत्रातील शाश्वत विकासाचे महत्त्व:

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी क्षेत्रावर आधारित आहे. भारतातील बहुसंख्य लोकांचा उदरनिर्वाह शेतीवर असून, ग्रामीण गरिबी निवारणासाठी कृषी-उपजीविका महत्वाची आहेदेशाच्या एकूण जीडीपीमध्ये कृषी क्षेत्राचे योगदान विशेष आहेभारतामध्ये सुमारे 15–20% GDP शेती क्षेत्रातून येतो (स्रोत: भारतीय अर्थसंकल्पिय अहवाल)तसेच भारतातील ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य भाग म्हणजे कृषी क्षेत्र होय. परंतु पारंपारिक पद्धतीने कृषी व्यवसाय केल्यामुळे आज वर्तमान काळामध्ये

अनेक प्रश्न निर्माण झालेले आहे उदाहरणार्थ मातीची सुपीकता कमी, पाण्याची टंचाई, उत्पादन खर्च वाढणे,शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अस्थिर असणे, वाढते शेती कर्ज, रासायनिक खतांचा भरमार, शेतकरी आत्महत्या, उत्पन्नातील अनियमितता, हवामानातील बदल इत्यादी अनेक गंभीर प्रश्न निर्माण झालेले आहेत त्यामुळे पाण्याचा बचाव, मातीचे संवर्धन, इंटिग्रेटेड शेती पद्धती आणि जलवायू अनुकूल तंत्रज्ञान अंगीकारणे आवश्यक आहे. NMSA हे भारताच्या राष्ट्रीय हवामान क्रिया योजनेतील एक उप-मिशन असून, त्याद्वारे जलवायू अनुकूल बियाणे, सिंचन प्रभावी, कीटक नियंत्रण, खत व्यवस्थापन, विमा सुविधा इ. समाविष्ट उपाययोजना राबविल्या जातात.तसेच रासायनिकखतांचीमात्रानियंत्रितकरणे, जैविकशेती (organic farming) वाढवणे, अन्न,फळवायाजाणेटाळणे,अन्न साठवण, वाहतूकसुविधायाउपाययोजनांना प्रोत्साहनमिळत आहे.त्यामुळे भारत शाश्वत विकासाच्या दिशेने एक पाऊल पुढे टाकत आहे.

अन्न सुरक्षितता:

मानवाचे मूलभूत गरजांपैकी अन्न सर्वात महत्त्वाची गरज आहे. शाश्वत विकासाचा पहिला पाया म्हणजे शाश्वत शेती होय, शेतीमध्ये अन्नधान्य, तेलबिया, फळे, भाजीपाला, दूध, कडधान्य व इतर कृषी अन्नपदार्थांचे उत्पादन होते. भारताची लोकसंख्या 140 कोटी पेक्षा जास्त आहे आणि या वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्य पुरविण्याचे जबाबदारी कृषी क्षेत्रावर आहे वाढत्या लोकसंख्येमुळे अन्नधान्याची मागणी ही वाढत आहे आणि ही मागणी पूर्ण करण्यासाठी आपल्याला शाश्वत कृषी पद्धतीचा अवलंब केल्याशिवाय पर्याय नाही तेव्हाच भारतातील प्रत्येक नागरिकाला पोटभर अन्न मिळू शकेल तसेच संतुलित आहार उपलब्ध

होईल. कृषीक्षेत्रामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रभाव सुरुवातीपासून सकारात्मक असून अन्नसुरक्षा साध्य करण्यासाठी आणि पर्यावरणाचा -हास, प्रदूषण आणि पाणीटंचाई इ. समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचे महत्व वाढत चालले आहे. खाद्य उत्पादन टिकावू पद्धतीने वाढविणे आणि लहान शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुहेरी करणे यांचा यामध्ये समावेश आहे. 2030 पर्यंत शाश्वतीपूर्ण अन्नउत्पादन यंत्रणा आणि हवामानसहनशील शेती पद्धती अवलंबण्याचे लक्ष्य धारण करण्यात आले आहे. यामुळे उत्पादनात वाढ होऊन पर्यावरणीय ताण कमी होईल. स्थानिक अन्नसुरक्षा सुनिश्चित होईल.

पर्यावरण व मृदा सुरक्षितता:

पर्यावरण संरक्षण शाश्वत विकासाचा महत्त्वाचा घटक आहे शाश्वत पद्धतीने केलेली शेती ही पर्यावरण पूरक असायला पाहिजे या अंतर्गत सेंद्रिय शेती, नैसर्गिक शेती, विविध पीक पद्धती यामुळे जमिनीची सुपीकता टिकून राहून, हवामान बदलाचे दुष्परिणाम टाळण्यास मदत होते रासायनिक खतांचा अतिरिक्त वापर टाळल्याने व योग्य प्रमाणात पाणी सिंचन केल्याने पर्यावरण व जमिनीचे संरक्षण करणे शक्य होते.

जैवविविधतेचे संरक्षण :

जैवविविधतेच्या संरक्षणात कृषी क्षेत्राचे महत्त्वाची भूमिका असते एकाच पिका ऐवजी विविध पीक पद्धतीचा अवलंब केल्यास कीड रोग, हवामान बदलांचा दुष्परिणाम कमी होत असतो तसेच विविध पिके घेतल्याने स्थानिक बी बियाणांचा वापर केल्याने फळझाडे व पशुधन यांच्या संवर्धनामुळे निसर्गातील समतोल टिकून राहण्यास मदत होत असते त्यामुळे भविष्यातील अन्न सुरक्षितता प्रश्न सोडविणे शक्य होईल.

जलसंधारण व्यवस्थापन पद्धती:

कृषी क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर पाणी उपयोगात आणले जाते.ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन, पावसाचे पाणी, साठवण, शेततळे यासारख्या विविध उपायोजना केल्यामुळे पाण्याचा शेती करता कार्यक्षमपणे वापर करता येतो. यामुळे भूजल पातळी टिकून राहते. पाणी मर्यादित संसाधन असल्यामुळे पाण्याच्या योग्य पद्धतीने वापर करणे गरजेचे आहे.सुमारे८०-८५ % शेतीकेवळमान्सूनवरअवलंबूनआहे. सरासरीसिंचनक्षेत्रफक्त१७ % आहे. त्यामुळे शास्वत विकासाच्या दृष्टीने जलसंधारण व्यवस्थापन काळाची गरज आहे.

हवामान बदल:

वाढते तापमान आणि हवामानामध्ये होणारे सतत बदल ही एक जागतिक समस्या बनलेली आहे. त्यामुळे पावसाची चक्र, दुष्काळ, पूर या नैसर्गिक संकटांमुळे कृषी क्षेत्रावर विपरीत परिणाम होत आहे म्हणून शाश्वत कृषी पद्धतीचा अवलंब

केल्यास हवामान बदलाशी जुळवून घेण्यास आपल्याला मदत होईल.यामुळे निसर्गातील धोके कमी करता येतील व शेती उत्पादन वाढण्यास मदत होइल एकप्रकारे शास्वत विकासाला चालना मिळेल.शेतीला हवामान बदलास अनुकूल करण्याचे तसेच हवामान बदलासंबंधी प्रकल्पांना समर्थन देणे, हवामानसंधानी बियाण्यांचा विकास व उपयोग, जलवायू अनुकूल शेती तंत्रज्ञान अंगीकारणे (Climate Smart Agriculture) यांसारख्या उपाययोजनांवर भर दिला जातो. उदाहरणार्थ, हवामान बदलामुळे होणाऱ्या पर्जन्य–तापमानाच्या बदलांसाठी संशोधन व गुंतवणूक वाढविली पाहिजे ज्यामुळे स्थानिक अन्नव्यवस्था अधिक टिकाऊ बनेल.

पोषण व आरोग्य:

योग्य पोषण मिळालेला व सुदृढ आरोग्य असलेला समाज हा शास्वत विकासाचा मूलभूत पाया आहे त्यामुळे शाश्वत कृषी विकासमुळे पौष्टिक अन्नाचे उत्पादन वाढेल तसेच सेंद्रिय शेती, रासायनिक खतांचा मर्यादित वापर केला आणि नैसर्गिक कीड नियंत्रणामुळे आपल्याला सुरक्षित व आरोग्यदायी अन्न उपलब्ध होईल की ज्यामुळे कुपोषण, जीवनसत्वांची कमतरता, आरोग्य विषयक आजार कमी होण्यास मदत होईल.

कृषी व ग्रामीण विकास:

भारतामध्ये ग्रामीण भागातील लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर शेती व्यवसाय करते त्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील शेतकरी, शेतमजूर पशुपालक, मत्स्य व्यवसायिक, कृषीपूरक व्यवसायीक यांना रोजगार उपलब्ध होतो. ग्रामीण क्षेत्रांमध्ये कृषी विकास झाल्यास आर्थिक संपन्नता वाढेल शहराकडे होणारे स्थलांतर कमी होईल अशा पद्धतीने कृषी विकास व ग्रामीण विकास हे परस्पर पूरक आहेत.ग्रामीण गरीब शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्यता आणि जागा देण्याच्या उद्देशाने उपाययोजना करणे,महिलांचा सहभाग सुनिश्चित करते, स्वच्छऊर्जा जसे सौर पंप वापरण्यास प्रवृत्त करणे,शेती क्षेत्रात रोजगार–उत्पादन वाढीस प्रोत्साहन देणे,आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाच्या संशोधनास हातभार लावणे आणि आंतरराष्ट्रीय सहयोगाद्वारे शेती तंत्रज्ञान व ज्ञान वाटणीला चालना देणे आवश्यक आहे.

कृषी व महिला:

भारतामध्ये ग्रामीण क्षेत्रात कृषी मध्ये असलेला महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणावर आहे शेती संबंधित कामे पशुपालन व्यवसाय, दुग्ध व्यवसाय, अन्नप्रक्रिया उद्योग, महिला बचत गट यामधून आर्थिक दृष्ट्या महिला सक्षम होण्यास मदत होते. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळ देण्यास महिला शेतकरी व स्वयंसहायता गट यांचे विशेष योगदान आहे, देशाच्या शाश्वत विकासाच्या पूर्तीसाठी लैंगिक समानता व सामाजिक समानता या दृष्टिकोनातून कृषी क्षेत्राचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

कृषी व शासकीय धोरणे:

शाश्वत विकासासाठी शासनाने कृषी क्षेत्राच्या दृष्टिकोनातून योग्य प्रकारची धोरणे अवलंबणे आवश्यक आहे या अंतर्गत सिंचन प्रकल्प, जलसंधारण, कृषी संशोधन, वाहतूक व्यवस्था, विमा योजना, कृषी तंत्रज्ञान व कृषी प्रशिक्षण कर्ज सुविधा या सर्वांच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्र अधिक शाश्वत बनविणे शक्य होईल.

अशा पद्धतीने शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने कृषी क्षेत्राचे योगदान अत्यंत व्यापक व मूलभूत स्वरूपाचे आहे देशांमध्ये आर्थिक विकास व सामाजिक समता निर्माण करताना अन्नसुरक्षा, आरोग्य, रोजगार निर्मिती,पर्यावरण संरक्षण, जैवविविधता संरक्षण या सर्व क्षेत्रांमध्ये कृषी ची भूमिका महत्त्वाची आहे. शासनाची शाश्वत विकास बाबत महत्त्वकांक्षा व धोरणे तसेच शेतकऱ्यांचा सक्रिय सहभाग या संयोगातून शाश्वत कृषी विकास साधने शक्य आहे, की ज्यामुळे भविष्यातील पिढी सुरक्षित व समृद्ध निर्माण होऊ शकेल.

संदर्भ:

1. भारतीय अर्थसंकल्पिय अहवाल (2024-25)
2. अग्रोइकोलॉजी: शास्वत शेतीचे शास्त्र Altieri, M. (2018)
3. FAO.(2017) शास्वत अन्न व शेतीसाठी पाणी
4. संपदिकीय लेख, दैनिक लोकमत दि. 20/9/2025

ISSN : 2348-7143
January 2026

5. महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, कृषी संजीवनी 2024
6. agriculture.vikaspedia.in
7. महाराष्ट्र सिंचन विकास त्रैमासिक एप्रिल, मे, जून 2024
8. Gov.of India (2014) राष्ट्रीय कृषीवनीकरण धोरण

साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरणीय संवेदन

डॉ. राजीव कडूबा आरके
सहयोगी प्राध्यापक,
पदव्युत्तर मराठी विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे-४२४००२.
भ्रमणध्वनी-८८३०११६७८७

‘कोणताही देश समाज कसा आहे? अथवा कोणत्या दर्जाचा आहे? हे जर जाणून घ्यावयाचे असेल, तर त्या देशातल्या समाजाचे साहित्य न्याहाळावे’, अशा आशयाचे एक विधान कोणीतरी विचारवंत, समीक्षकाने केल्याचे ऐकवात व वाचनातही आले. खरे तर ज्या विचारवंत समीक्षकाने हे जे विधान केले आहे ते दुर्लक्षिण्याजोगे नक्कीच नाही. कारण कोणत्याही देश व त्या देशातील समाज, त्याच्या सर्व घटक व स्वरूप वैशिष्ट्यांसह समजून घेण्याचा विश्वसनीय मार्ग म्हणजे साहित्य हाच असतो. साहित्यातूनच तो समाज आपल्याशी अर्थात वाचकांशी, समाजाशी संवाद साधत असतो. कारण समाज म्हणून ज्या काही पायाभूत धारणा असतात, त्या सर्व समाजाच्या सारख्याच असतात. फरक फक्त त्या पायाभूत धारणांवर उभी राहिलेली जी अधिसंरचना असते तिच्यात असतात. ही जी अधिसंरचना असते, ती सामाजिक असते. त्यामुळे खुद्द साहित्यादी कला या सामाजिकच ठरतात. असे असले तरी “समाज ही जशी एक संस्था आहे, तशी साहित्य ही ही एक समाजांतर्गत पण सापेक्षपणे स्वतंत्र अशी संस्था असते. त्या संस्थेचे यमनियम, आशय -आकृती, बंदीशी, माध्यम, आविष्कार पद्धती हे घटक काही प्रमाणात स्वायत्तपणे प्रवर्तित झालेली असतात. त्यांचे आकलन करूनच साहित्यिक नवीन साहित्य निर्माण करीत असतो. त्याच्या निर्मितीवर या साऱ्यांचा कमी अधिक परिणाम घडत असतो".(१) किंबहुना हे घटक त्या त्या समाजाच्या संस्कृतीतले महत्त्वाचे घटक असतात. त्यामुळे साहित्य ही केवळ एक सामाजिक घटनाच नसते तर सांस्कृतिक घटनाही असते. माणूस त्याच्या सामाजिकते -बरोबरच, त्याच्या सांस्कृतिकतेसह अविष्कृत होतो तो साहित्यातून! त्यामुळे साहित्य आणि संस्कृती यांच्यामध्ये एक विशिष्ट स्वरूपाचा अनुबंध असतो. हा अनुबंध माणसाच्या कृतीशीलतेतून निर्माण होतो. साहित्य व संस्कृती या दोन्ही गोष्टी माणसाच्या कृतीशीलतेच्या परिपाकातून निर्माण होतात. अर्थात माणसाच्या या कृतीशील अविष्कारामागे जी प्रमुख शक्तीस्रोत म्हणून कार्यरत असते, ती त्या माणसाची, कलावंताची बहुआयामी संवेदना होय.

प्रस्तुत लेखातून साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरणीय संवेदन या संकल्पना समजून घेऊन साहित्य संस्कृती व पर्यावरण यांच्यातला अनुबंधही समजून घ्यावयाचा आहे. कारण यातूनच साहित्य समीक्षेची 'पर्यावरणीय समीक्षा पद्धती 'अस्तित्वात येण्याच्या शक्यता निर्माण झालेल्या आहेत.

॥ १. ॥

साहित्य : एक संदर्भसापेक्ष संकल्पना

साहित्य ही एक संदर्भसापेक्ष संकल्पना असून तिची संदर्भसापेक्षता ही माणूस व तो ज्या समाजामध्ये वास्तव्य करतो त्या समाजाच्या संदर्भात सिद्ध होणारी असते. कारण माणसाची इतिकर्तव्यता जशी सामाजिक असते, त्याचप्रमाणे साहित्याची इतिकर्तव्यताही सामाजिकच असते. माणसाचा जन्म, त्याची वाढ, त्याचा विकास, त्याच्या हातून घडून येणाऱ्या निर्मिती, त्या निर्मितीची अर्थपूर्णता, सार्थकता -निरर्थकता, मानसन्मान, प्रतिष्ठा-अप्रतिष्ठा या सर्वच बाबी समाजाच्या अनुषंगानेच व समाजाच्या व्यापक परिघातच पार पडत असतात. माणूस हा जसा सामाजिक प्राणी आहे तसेच तो करीत असलेली अविष्काररूपेही अर्थात निर्मितीही सामाजिकच असतात. माणसाला येणारे अनुभवही सामाजिकच असतात. हेच अनुभव माणसाला अविष्कारप्रवण बनवितात. त्यामुळेच तर “साहित्य हा समाजसापेक्ष सर्जनशील अविष्कार होय.त्यात मानवी जीवन विषयक अनुभवांचा आकार शोधून अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला जातो. असा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न म्हणजेच जीवनाच्या मूल्यांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न ठरतो.”(२) मानवी जीवनातल्या मूल्यांचा वेध घेण्याच्या प्रयत्नातूनच मानवी जीवनाची अर्थपूर्णता उजागर होऊ शकते. त्यामुळेच साहित्याचा शोध म्हणजेच माणसाचा, त्याच्या माणूसपणाचा शोध असतो असेच म्हणता येईल. कारण ‘माणूस ‘समजून घेण्याच्या कार्यात सर्वच मानवनिर्मिती या एकमेव विश्वसनीय बाबी ठरतात.त्याला

साहित्यही अपवाद नाही. कारण "साहित्य म्हणजे मानवी जीवनाचा अन्वयार्थ होय".(३) आणि हा अन्वयार्थ माणूस ज्या समाजात जगतो, ज्या परिस्थितीत अनुभव घेतो त्यांच्या आकलनातूनच लावता येतो. अर्थात आकलनाची प्रक्रिया ही सर्वस्वी संदर्भसापेक्ष स्वरूपाची असते आणि हे संदर्भ सामाजिक असतात. याचाच अर्थ असा की "साहित्य सामाजिक असते हे म्हणणे सूर्य प्रकाशामान असतो असे म्हणण्यासारखे आहे. कारण साहित्यातील .....कथानके, साहित्यकृतीमधील व्यक्ती, व्यक्तींचे समूह, व्यक्ति -व्यक्तींची आणि समूहासमूहांचे संबंध, व्यक्तींच्या व समूहांच्या भावना, संवेदना, विचार, सुखदुःखे आणि असंख्य समस्यांची कोलाहल या सर्वच गोष्टी सामाजिक असतात. समाज वास्तवाने नियंत्रित झालेल्या असतात. समाज साहित्याला असा अनुभव देतो.जीवनसत्य आणि आशय देतो. चित्राणासाठी भावसवेदनांनी भिजलेला तपशील देतो ....साहित्यविश्व म्हणजे साहित्यकृतींचे विश्व. साहित्यकृतींचे प्रयोजन असते अनुभूती. नवीन संगती लाभलेली अनुभूती. अनुभूती ही समाज जीवनाचा अर्क असते. अनुभूती या समाजाचाच इत्यर्थ असतात. समाजाच्या प्रतीती असतात. अध्यात्मिक, निराशावादी व व्यक्तीवादी अशा कोणत्याही प्रकारच्या अनुभूतींना समाजाचा या ना त्या प्रकारचा संदर्भ असतोच."(५) तात्पर्य, 'साहित्य' ही संकल्पना केवळ स्वांत सुखायतेतून निर्माण होत नाही तर ती प्राधान्याने बहुजन सुखायतेतून निर्माण होते. कारण साहित्यातून व्यक्त होणारा माणूस व त्याचे मन हे संदर्भलब्ध स्वरूपाचे असते. ते संदर्भच माणसाला त्याच्या मनाला घडवीत असतात. साहित्य हे त्या संस्कारित मनाच्या मुशीतूनच आकाराला येते.

॥ २. ॥

संस्कृती : संकल्पना व स्वरूप

साहित्याप्रमाणेच संस्कृती ही संकल्पनाही सापेक्ष स्वरूपाची आहे व तिची सापेक्षता ही माणूस आणि त्याचा समाज यांच्याच अनुषंगाने सिद्ध होणारी बाब आहे. म्हणजेच माणूस आणि त्याचा समाज यांच्या अभावे संस्कृतीची कल्पनाही करता येत नाही. म्हणजेच संस्कृती नसलेला माणूस व संस्कृती नसलेला समाज जसा सापडणे शक्य नाही तशीच माणूस व समाज नसलेली संस्कृती सापडणेही शक्य नाही. म्हणजेच 'माणूस 'व त्याचा 'समाज' या दोन्ही गोष्टी जशा संस्कृतीनिष्ठ आहेत, तशीच संस्कृतीही माणूस व समाजनिष्ठ आहे.

व्युत्पत्तिकदृष्ट्या विचार करता 'संस्कृती 'हा शब्द 'सम +कृ 'या धातूपासून तयार झालेला असून तो माणसाच्या संस्कारमय जीवनपद्धतीशी संबंधित आहे.त्यामुळे त्या शब्दाला आपोआपच एक प्रकारचे व्यापकत्व प्राप्त होते. किंबहुना 'संस्कृती 'या शब्दाचे हे व्यापकत्व लक्षात घेऊनच तर तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी हे 'संस्कृती 'या शब्दाची व्याख्या "मनुष्य व्यक्तीशः व समुदायश:जी जीवनपद्धती निर्माण करतो ती पद्धती वा तोअविष्कार संस्कृती होय."(६) अशा शब्दात करतात या व्याख्येतून संस्कृतीच्या सामाजिक बाजूवर प्रकाश पडत असला, तरी ऐतिहासिक बाजूवर अर्थात स्थलकालाबाबत प्रकाश पडताना दिसत नाही. त्यामुळे डॉ. इरावती कर्वेंची व्याख्या लक्षात घ्यावी लागते. डॉ. इरावती कर्वे यांच्या मते "संस्कारपूर्ण व संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकाल विशिष्ट रीत (जीवन पद्धती व जीवनमूल्य) म्हणजे संस्कृती" होय (७). संस्कृती ही मानवी जीवनातून येत असते. त्यामुळे तिच्यात, "मनुष्याच्या वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनात केवळ भौतिक पदार्थ, शारीरिक क्रिया आणि घटनाच नसतात, तर व्यक्तींच्या अर्थपूर्ण कृती आणि अभिव्यक्ती असतात. वेगवेगळ्या प्रकारची उच्चारणे, विधी, प्रतिके, संहिता आणि मनुष्याने निर्माण केलेल्या उपयोगाच्या, शोभेच्या आणि पूजेच्या वस्तू असतात. या सर्वांतून व्यक्तींनी, समूहांनी काही सांगितलेले असते व ते समाजातील व्यक्तींनी समजून घेतलेले असते. किंवा त्याचे अर्थ लावण्याचे प्रयत्न केलेले असतात. समाजात निरंतर अभिव्यक्तीची, उच्चाराची वेगवेगळी रुपे तयार होत असतात आणि त्यांचा अर्थ समाजातच लावला जात असतो. समाज ऐतिहासिक जग हे एक अर्थांचे क्षेत्र असते. पुष्कळशी प्रतीके, आचार, क्रिया, परंपरेने चालत आलेले असतात. या सर्वांचा संस्कृती या संकल्पनेत समावेश झालेला असतो." (८)संस्कृतीच्या या उपर्युक्त व्याख्या लक्षात घेतल्या, तर त्यातून संस्कृतीबाबत काही गोष्टी स्पष्टपणे अधोरेखित करता येतात त्या म्हणजे,

1. संस्कृती ही मानवनिर्मित गोष्ट आहे. पशुपक्ष्यांचे जीवन पिढ्या न् पिढ्या एकाच तर्हेने ठराविक चाकोरीतून चाललेले असते. त्यांच्या जीवनात बदल नसतो की नवनिर्मिती नसते, ते सर्व निसर्गाचा उत्पादन साधन म्हणून उपयोग करू शकत नाहीत. तर्कबुद्धी, कल्पनाशक्ती व स्मृती यांच्या अभावी माणसाप्रमाणे ज्ञानाचा संचय वा संक्रमण करणे या गोष्टी त्यांना करता येत नाहीत. त्यामुळे निसर्गाशी जुळते घेऊनच पशुपक्षांना जगावे लागते. निसर्ग अथवा पृथ्वी यांच्यात बदल करून आणणे त्यांना शक्य नसते. त्याचप्रमाणे नैसर्गिक साधने व सामर्थ्य यामध्ये ते वाढ करू शकत नाहीत. माणूस मात्र हे सर्व

करू शकतो. तो सृष्टीचे रूप बदलू शकतो. आपल्या इंद्रियांचे सामर्थ्य वाढवू शकतो. आपल्या अनुभवाचा, ज्ञानाचा संचय करून भाषेच्या व प्रत्यक्ष कृतीच्या माध्यमातून पुढील पिढीपर्यंत तो अनुभव, ते ज्ञान संक्रमित करू शकतो. सृष्टीला नमवण्याची मानवी प्रवृत्ती ही संस्कृतीच्या मुळाशी आहे.

2. संस्कृती ही निसर्गावरील मानवी विजयाची गाथाच आहे. कारण जीवनाचे वास्तव स्वरूप समजून घेऊन त्याचे विश्लेषण व आकलन करून घेऊन स्वतःची जगणे अधिकाधिक सुकर करण्यासाठी माणसाच्या बुद्धीने जी खटपट केली, जे विविध प्रयोग केले त्यातूनच भौतिकशास्त्रांची निर्मिती झाली. या शास्त्रज्ञानाच्या बळावरच माणसाने स्वतःसाठी अधिकाधिक सुख सोयी निर्माण केल्या. आपले जीवन समृद्ध आणि संपन्न केले. यामध्ये पाश्चात्य संस्कृतींनी बाजी मारलेली असून त्यांना म्हणूनच 'भौतिकवादी 'म्हणतात.
3. संस्कृतीला केवळ भौतिक बाजूच असत नाही, तरअध्यात्मिक अथवा मानसिक बाजूही असते. मनाच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीवर नियंत्रण ठेवूनच माणसाला निरनिराळ्या सामाजिक संस्था निर्माण करता आल्या. त्यातून घर, कुटुंब, विवाह, वर्ण, जात, वर्ग इत्यादी संस्थांच्या माध्यमातूनच माणूस रानटी अवस्थेतून संस्कृतीच्या उच्चत्तम अवस्थेपर्यंतचा प्रवास करू शकला. स्त्री-पुरुषांना परस्परांविषयी आकर्षण वाटणे ही नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे.या प्रवृत्तीवर संस्कार करून पती-पत्नी मधील द्रुढ प्रीती हे मूल्य आणि त्या प्रीतीच्या आविष्काराला देश कालानुरूप योग्य ठरेल अशी विवाह संस्था, कुटुंब संस्था माणसाने निर्माण केली. ही माणसाची आध्यात्मिक कामगिरीच आहे. धर्म विधी, कला या संदर्भातली उच्चत्तम मूल्ये जीवन जगण्याच्या ओघात माणसांनीच स्वयं प्रयत्नानी शोधून काढली. हा मूल्य स्थापनांचा इतिहास म्हणजे मानव जातीच्या अध्यात्मिक संस्कृतीचा इतिहासच आहे.
4. संस्कृती ही माणसाच्या हातून निर्माण झालेली असली तरी ती माणसाची वैयक्तिक निर्मिती मात्र असत नाही, तर ती माणसांची सामूहिक निर्मिती आहे. अर्थात संस्कृतीची निर्मिती ही जशी सामूहिक स्वरूपाची असते तसाच तिचा उपभोग हा वैयक्तिक असण्याबरोबरच सामूहिकही असतो.
5. संस्कृती ही एकत्वाच्या रूपात आढळत नाही, तर ती अनेकत्वाच्या रूपातच प्राधान्याने आढळते कारण माणसाच्या हातून देश काल समाज परत्वे जीऊन उपयोगी व अध्यात्मिक निर्मिती आढळते ती भिन्नभिन्न स्वरूपाची असल्याची दिसून येते त्यामुळे संस्कृतीच्या संदर्भात अनेकता दिसून येते नवे संस्कृतीची अनेकता ही आजची वस्तुस्थिती आहे.
6. संस्कृती ही नेहमीच परंपरागत स्वरूपाची असते. या परंपरा दोन प्रकारच्या आढळतात. एक शारीर परंपरा आणि दुसरी साहचर्य परंपरा. पशुपक्ष्यांना शारीर परंपरेने आई-वडिलांप्रमाणे शरीर रचना व क्रिया सामर्थ्य लाभते, पण त्यांच्यात साहचर्य परंपरा नसते. ते नैसर्गिक जीवनच जगतात. परिणामतः त्यांना संस्कृती निर्माण करता येत नाही. परंतु माणसाच्या संदर्भात मात्र शारीर परंपरा जशी असते तशीच साहचर्य परंपराही असतेच. माणसाला शरीरयष्टी, रंगरूप व काही गुणदोष हे शारीर परंपरेने प्राप्त होतात. परंतु जीवनाचे सर्व व्यवहार मात्र त्याला आपल्या वडील पिढीकडून शिकावे लागतात. माणसाला दोन-तीन पिढ्यांचे साहचर्य मिळते. आई-वडिलांच्या सानिध्यात त्यांचे संगोपन होते.त्यात ज्ञाना नुभवांचे संक्रमणही होते. खाणे -पिणे, बोलणे-चालणे-वागणे, पोशाख, आचार -विचार, अलंकार, आवडीनिवडी, श्रद्धा, समजुती, सण व वर्तवैकल्ये, बऱ्या वाईट आणि पाप-पुण्याच्या कल्पना, कलात्मक अभिरुची अशा सर्वच बाबींचे संस्कार मानवी मनावर अगदी लहान वयापासूनच घर, शाळा महाविद्यालय आणि इतर सामाजिक संस्थांतून होत राहतात. त्यामुळे संस्कृती ही एक प्रकारे संस्कार परंपराच ठरते.

'संस्कृती' संकल्पनेचा उपर्युक्त विचार हा संस्कृती संदर्भातला ढोबळ स्वरूपाचा विचार आहे. किंबहुना संस्कृती संकल्पनेचे स्वरूप वैशिष्ट्ये काय व कशा स्वरूपात आढळतात त्यासंबंधीचा विचार आहे. जो की जगभरातल्या सर्वच संस्कृतींना लागू होणारा विचार आहे. मात्र 'संस्कृती' या संकल्पनेचा सुक्ष्म विचार केल्यास संस्कृतीच्या काही नव्या पैलूंवरही प्रकाश पडतो. खरे तर "मानवी प्रज्ञा आणि प्रतिभांच्या पोटी संस्कृतींचा जन्म होतो. मानवी समाजाच्या अधिकाधिक उज्वल आणि अधिकाधिक उन्नत अस्तित्वाच्या मानवी जीवनकांक्षेच्या सोबत संस्कृतीची वाढ होते. त्यामुळेच सतत सुधारणा, सतत समुन्नतीच्या दिशेने परिवर्तन हाच संस्कृतीचा स्वभाव असतो."(९) याचाच अर्थ असा, की संस्कृती ही माणसाची माणूसपण अधोरेखित करणारी परंपरा आहे. स्थितीशीलता हा तिचा स्वभाव नसतो. ती प्रवाही आणि स्थलकाल -परिस्थितीसापेक्ष असते. माणसाच्या,समाजाच्या समकालीन गरजांनुसार ती परिवर्तन पावत पुढे जात असते.त्यातच तिचे अस्तित्व, मानवत्व आणि भविष्य असते.तात्पर्य, संस्कृती म्हणजे विकृती नव्हे, तर "सर्व माणसांना मानवत्वाची प्रतिष्ठा अर्थात समता, स्वातंत्र्य,

आणि बंधुता प्राप्त करून देण्यासाठी धडपडणे होय. न्याय आणि विज्ञान दृष्टी यांना प्रमाण मानून होणारा आचार- विचार म्हणजे संस्कृती होय. संस्कृती म्हणजे नैतिकता. श्रेष्ठ मानवी मूल्यभाव म्हणजे संस्कृती."(१०) परंतु अनेकदा संस्कृतीमध्ये विकृतींची अस्तित्वही आढळून येते. वस्तुतः "समाजातल्या असंख्य माणसांना गुलाम करणारी तत्त्वज्ञाने निर्माण करणारा, त्यांना विषमतेत कुजवत ठेवणारे ग्रंथ आणि प्रथा निर्माण करणारा समाज संस्कृतीला सर्वस्वी अपरिचित असतो. स्वतःच्या हितासाठी जो वर्ग इतरांचे अहित करणारे देव आणि धर्म निर्माण करतो, त्या वर्गाचा संस्कृतीशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसतो. जे धर्म आणि देव माणसांमध्ये विषमता आणि तुच्छता निर्माण करीत असतील ते निखालसपणे असंस्कृत होत."(११) संस्कृतीतल्या या प्रवृत्तीमुळेच 'संस्कृती' ही संकल्पना बदनाम, कुप्रसिद्ध झालेली दिसते. त्यामुळे संस्कृती म्हणजे नेमके काय? हे समजून घेणे आज फारच महत्त्वाचे झाले आहे. त्या दृष्टीने भारतीय संस्कृती -कोषामध्ये संस्कृती संदर्भात जे सांगितले आहे ते लक्षात घेणे महत्त्वाचे वाटते. भारतीय संस्कृतीकोश म्हणतो की "प्रकृती व विकृती हे दोन शब्द शेजारी ठेवल्यास संस्कृतीचा नेमका अर्थ मनात ठसू शकतो. प्रकृती म्हणजे निसर्ग, विकृती म्हणजे निसर्गात होणारा विकार आणि संस्कृती म्हणजे प्रकृतीत विकार किंवा बिघाड होऊ नये या उद्देशाने प्रकृतीवर करण्याचा संस्कार होय."(१२) यापेक्षाही सोप्या भाषेत सांगावयाचे झाल्यास विनोबा भावेंचे संस्कृती विषयीचे म्हणणे अत्यंत रास्त वाटते. ते म्हणतात "भूक लागली असता भाकर खाणे ही प्रकृती होय. स्वतःला भूक लागलेली असतानाही आपली भाकर दुसऱ्या भुकेलेल्या माणसाला देणे ही संस्कृती होय आणि दुसऱ्या भुकेल्या माणसाची भाकर हिरावून घेऊन आपली भूक भागविणे ही विकृती होय."(१३) त्यामुळे संस्कृती ही प्रकृती -विकृतींचे कडबोळे नाही. ती असलीच तर श्रेष्ठ मानवी मूल्यभावी स्वरूपाची असते. कारण 'बुडती हे जन न देखवे डोळा म्हणुनी हा कळवळा 'अशा स्वरूपाची असते. जेथे माणसावर होणाऱ्या अन्याय -अत्याचाराने मन कळवळून येते तेथेच संस्कृतीचा वास असतो. तोच संस्कृतीचा श्रेष्ठ मानवी मूल्यभाव असतो. याच मूल्यभावाला सर्वजनहिताय व सर्वजनसुखाय या ध्येयाने उन्नत करीत नेणे हेच संस्कृतीचे सर्वश्रेष्ठ उत्तरदायित्व असते.

|| ३. ||

पर्यावरणीय संवेदन : संकल्पना व स्वरूप

विद्यमान कालखंड हा वेगवेगळ्या संदर्भात वेगवेगळ्या नामाभिधानांनी ओळखला जातो. वर म्हटल्याप्रमाणे साहित्य अथवा वाङ्मय हे संदर्भबहुल असते. या संदर्भबहुलतेमुळेच वाङ्मयाला सापेक्षता प्राप्त होते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये एक देश म्हणून भारताच्या विकासासाठी घटनात्मक मार्गांचा अवलंब करून शेती, शिक्षण, आरोग्य, विज्ञान, तंत्रज्ञान, उद्योग अशा विविध क्षेत्रांसाठी स्वतंत्र धोरण आखून त्याप्रमाणे त्या धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठीचे प्रयत्न झाले. पर्यावरण क्षेत्र हे असेच एक महत्त्वाचे क्षेत्र होते. ज्याबाबत समाजामध्ये जनजागृती घडवून आणणे आवश्यक होते. कारण भारताला त्याचा जो सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, विकास घडवून आणावयाचा होता तो काही निर्वात पोकळीत घडून येणारा नव्हता, तर तो पर्यावरण नामक एका जिवंत वस्तूस्थितीमध्ये घडवून आणावयाचा होता. खरे तर पर्यावरणाला जीवविज्ञान आणि परिस्थितीकी विज्ञानाचे जे संदर्भ असतात त्या संदर्भांना वगळून माणसाला त्याचा स्वतःचा, तो ज्या परिसरात वास्तव्य करून राहतो त्या परिसराचा, त्या परिसराच्या पर्यावरणाचा विकास घडवून आणणे शक्य नाही. अर्थात या विकासाची पूर्वअट म्हणून समाजामध्ये पर्यावरण विषयक जाणीव निर्माण करणे अथवा होणे गरजेचे असते. या दृष्टीने विचार करता स्वतंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये भारतात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, शैक्षणिक इत्यादी असे अनेक प्रकारचे संवेदन विकसित झालेले दिसतात. त्यात 'पर्यावरणीय संवेदन'(एन्व्हायरमेंटल कन्सिअसनेस) हे एक अत्यंत महत्त्वाचे संवेदन होय. त्यामुळेच की काय या कालखंडाला 'पर्यावरणीय प्रबोधन युग' असेही म्हटले गेले.

माणूस हा केवळ समाजशील प्राणी नाही तर तो निर्मितीशील प्राणीही आहे. तो अनेकविध स्वरूपाच्या निर्मिती साधताना दिसतो. त्यात कला व कलात्मक निर्मिती महत्त्वाच्या आहेत. आनंद अथवा सौंदर्य निर्माण करण्याच्या उर्मीतून या कला निर्माण होतात. म्हणूनच तर त्यांना ललित कला असे म्हटले जाते. या सर्वच ललित कला या संदर्भबहुल असतात. साहित्य हीही अशीच एक संदर्भबहुल ललित कला आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये भारतीय समाजात जे पर्यावरणीय प्रबोधन घडून आले त्याचा परिणाम साहित्यातील ललित कलांवर पडणे अपरिहार्य होते. हा परिणाम दर्शविणाऱ्या अनेक गोष्टी दृष्टीस पडतात. सन 1947 पासून ते आजतागायत मराठी भाषेत हजारो शास्त्रीय ग्रंथांची निर्मिती झाली, शेकडो पर्यावरण विषयक लेख विविध नियतकालिकांतून प्रकाशित झाले, हवामानातील तापमान वाढ, अचानक येणारी वादळे, जलसंकट, झाडांची होणारी बेसुमार कत्तल वाढते शहरीकरण, विकासाचा अतिरेकी विचार व हव्यास, त्याचा मानवी पर्यावरणावर

ISSN : 2348-7143
January 2026

होणारा परिणाम, वितळणारे हिमनग व त्यातून येणारे पूर, दुष्काळ, वैश्विक तापमान वाढ या सर्व भौगोलिक पर्यावरणीय घटनांबद्दल राष्ट्रीय व जागतिक स्तरावरून होत असलेल्या शिखर परिषदा, त्यात विकसित व अविकसित राष्ट्रांमध्ये न होणारे मतैक्य या सर्वांमुळे मानवी समाजात पर्यावरण विषयक भान निर्माण झाले. त्याला 1958 साली भारताने जाहीर केलेल्या विज्ञान विषयक अधिकृत धोरणाचा हातभार लागला. या धोरणामुळे नव्या वैज्ञानिक, तांत्रिक आणि औद्योगिक व कृषी विषयक प्रकल्पांना, उपक्रमांना चालना मिळाली. नैसर्गिक साधन संपत्तीचा शोध घेण्यात येऊ लागला. यातून पर्यावरणीय भान तर निर्माण झालेच, पण त्याचबरोबर पर्यावरणाचे संस्कृतीकरणही घडून आले. ज्यातून नवी समृद्धी निर्माण होण्याबरोबरच नव्या समस्याही उत्पन्न झाल्या. त्यावर उपाययोजना म्हणून वृक्ष संवर्धन, दुर्मिळ व दुर्मिळ नसलेल्या प्राणीजातांचे संरक्षण, जलनियंत्रण विषयक योजना हाती घेण्यात आल्या. अभयारण्य राखीव करणे, विशिष्ट भूभाग, ऐतिहासिक वास्तूंचे व्यवस्थापन इत्यादी प्रकल्पांना चालना देण्यात आली.

शालेय अभ्यासक्रमातून जीवविज्ञान, प्राणीविज्ञान, वनस्पती विज्ञान असे नवे नवे विषय प्रविष्ट झाले. या सर्वच धोरणे व उपाययोजनांतून नैसर्गिक पर्यावरणाबाबत दखलपात्र जाणीव निर्माण झाली. ही जाणीव हळूहळू समाजात सर्वच क्षेत्रांमध्ये पसरत गेली. त्यातून पर्यावरणाच्या जैविक व्यापक परीघाचे संवेदन विकसित होऊ लागले. तसेच पर्यावरणविषयक एक नवे नैतिक, सांस्कृतिक भान प्रकट होऊ लागले. निसर्ग व माणूस यांच्यातील नात्याला वैज्ञानिक व भावनात्मक सामंजस्याचा सौहार्दाचा नवा आयाम प्राप्त झाला. त्या नात्यातील दैव व दुरावा कमी होऊन त्यांच्या जागी द्वंद्वात्मक परस्पर पूरकता व जवळीक यांना स्थान लाभले.तसेच समाजात प्रत्यक्ष कृतींच्या पातळीवरही ते भान विविध स्वरूपात प्रकट होऊ लागले. निसर्ग निरीक्षण, पक्षी निरीक्षण, गिर्यारोहण, दुर्गभ्रमण, अरण्य निरीक्षण, जलविहार, जल पर्यटन, नदी प्रवाह, खाड्या, समुद्र यावरील सफरी, प्रेक्षणीय स्थळी पर्यटन, आकाश निरीक्षण, तारका दर्शन, नक्षत्रावलोकन, ग्रहणदर्शन यांसारखे उपक्रम राबविणारे विविध प्रकारचे प्रकल्प संघटना, संस्था, प्रायोजक निर्माण झाले. वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, आकाशवाणी यासारख्या प्रसार माध्यमांनी या नव्या उपक्रमांची पुरेशी दखल घेतली. युवक -युवतींना नैसर्गिक व मनुष्यकृत पर्यावरणाच्या नाना अंगोपंगांची ओळख होत गेली. पर्यावरणविषयक व्यापक वास्तव जाणीव यातून उदयाला आली."(१४) परिणामतः यातूनच स्वच्छंदतावाद एका नव्या कृतिशील संवेदनशील भूमिकेतून अवतरला. त्यात सौंदर्याची, सत्याची स्पृहा आहे तसेच बुद्धी, विज्ञान, उपयुक्तता यांच्या विषयीचा आग्रह व आस्था आहे.

तात्पर्य, पर्यावरणीय जाणीव म्हणजे माणसाच्या भोवतालचे लांबी, रुंदी, उंची अशा वैशिष्ट्यपूर्ण स्थूल आणि बृहदस्तरावर अस्तित्वात असणाऱ्या नैसर्गिक सजीव-निर्जीव घटकांसंदर्भात मानवी मनात निर्माण झालेल्या संवेदना होय.

निष्कर्षतः असे ठामपणे म्हणता येते, की ‘साहित्य,‘ ‘संस्कृती‘ आणि ‘पर्यावरणीय संवेदन‘ या संकल्पना परस्परांश्रयी व परस्परपूरक स्वरूपाच्या आहेत. साहित्यातून जशी संस्कृती कळते तसेच संस्कृतीतून त्या त्या समाजाच्या पर्यावरणीय जाणीवाही कळतात. किंबहुना संस्कृती ही त्या त्या समाजाच्या साहित्यादिकलांना आपल्यात सामावून असते. तसेच त्या त्या समाजाच्या बहुविध अशा पर्यावरणालाही सामावून घेत असते. यातूनच साहित्यादी कलांच्या मूल्यमापनाचा ‘पर्यावरणीय साहित्य मीमांसे‘चा व्यापक व्युह निर्माण झालेला आज दिसतो.

संदर्भः

1. कुलकर्णी गो. म. ‘.....आणि साहित्य’, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती 11 फेब्रुवारी 2008, पृ.१७.
2. जाधव रा.ग.‘ साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ‘, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, द्वितीय आवृत्ती 1996 पृ.३
3. कोत्तापल्ले नागनाथ (डॉ.),‘ समकालीन साहित्यचर्चा ‘प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्र. आ. ऑगस्ट 1998, दोन शब्द, पृष्ठ क्रमांक नाही.
4. मनोहर यशवंत (डॉ.),‘ समाज आणि साहित्यसमीक्षा‘, सुगावा प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती 6 डिसेंबर 1992 पृ.24.
5. कित्ता (मनोहर) पृ.24.
6. www.aksharnama.com,5:39pm, 13/01/2026.
7. कर्वे इरावती, ‘आमची संस्कृती‘, देशमुख आणि कंपनी (पब्लिशर्स) प्रा लि पुणे, पुनरमुद्रण 2010, पृ.1
8. डहाके वसंत आबाजी,‘मराठी साहित्य : इतिहास आणि संस्कृती ‘,पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, दुसरी आवृत्ती 2024, पृ.241 -42.

9. कित्ता (मनोहर) पृ.12.
10.कित्ता (मनोहर) पृ.12.
11.कित्ता (मनोहर) पृ.12.
12.कित्ता (मनोहर) पृ.13.
13.कित्ता(मनोहर) पृ.13.
14.जाधव रा.ग.(प्रा),' मराठी वाङ्मय :स्वतंत्र्योत्तर संदर्भ ',प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्र.आ. 24 ऑगस्ट 1998, पृ. 87 -88

RESEARCH JOURNEY

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

आदिवासी लोकजीवन व लोककथेचे स्वरूप

प्रा. डॉ. वासुदेव सोमाजी वले
मार्गदर्शक
श्री.शे.मु.मा.साहित्य, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचोरा जि. जळगाव

डॉ. माणिक माधव बागले
सहमार्गदर्शक
किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पारोळा जि. जळगाव.

निवृत्ती नामदेव बंगाळ
संशोधक
मोबाईल नंबर : ९१६७८४९५२६

१. प्रस्तावना:

आदिवासी हा विविध जमातीने विखुरलेला समाज आहे. सांस्कृतिक वारसा म्हणून या समाजाला 'संस्कृती' लाभलेले आहे. निसर्गावर प्रेम करणारा या समाजाचा मुख्य व्यवसाय शेती असून त्याचबरोबर पशुपालन, हातमजुरी हे काम करतात. जंगल, डोंगर, नद्या, पशु, पक्षी, झाडे यांच्याशी भावनिक नाते जोडले गेलेले आहे. रूढी, परंपरेनुसार चालत आलेले सण-उत्सव, नृत्य-गायब, बोलीभाषा-वेशभूषा, यातून आदिवासी समाजाची खऱ्या संस्कृतीची ओळख निर्माण होते. त्याची वेशभूषा अतिशय साधी पद्धतीने राहते.संदर्भ ग्रंथांमध्ये आदिवासींची व्याख्या करण्यात आलेले आहे. त्यावरून असे समजते की निसर्गाशी प्रेमाने राहून त्या समाजामध्ये संघटित पणा दिसून येतो व चालत आलेल्या पिढ्यान पिढ्या रूढी, परंपरा आजही तो पाळत आहे. तसेच लोकगीत व लोककथा आज मौखिक पद्धतीने हा समाज वेगवेगळया उत्सवांमध्ये हे गायले जातात आणि आदिवासी कथा या तोंडी सांगतात त्याचे आजपर्यंत लिखित अल्प प्रमाणात आहे.

२.आदिवासींची व्याख्या:

आदिवासी या शब्दाचा अर्थ डॉ. इंद्रजीत जाधव यांनी 'आदिवासी विकास आणि योजना' यांच्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात की, १."आदिपासून व प्राचीन काळापासून या भूमीवर वास्तव्य करणारे" असे गोविंद गारे म्हणतात. या समाजाची एक संस्कृती असून पिढ्यान पिढ्या तिचे संगोपन करण्यात आलेले आहे मनुष्य हा समाजशील प्राणी व समूहाने राहून तो स्वतःचे गरजा पूर्ण करण्यासाठी संघाने राहतो. त्यातूनच आदिवासींमध्ये सर्वात अगोदर संघटित पणा हा गुण दिसून येतो कारण आदिवासी मूळनिवासी आहे असा उल्लेख अनेक संदर्भ ग्रंथांमध्ये करण्यात आलेले आहे. २. डब्ल्यू. जे. पेरी म्हणतात की, "समान बोली भाषिक बोलणारा समाज आणि एकाच भूप्रदेशात वास्तव्य करणारा समूहाला 'आदिम समाज' असे म्हटले जाते. तसेच ३. डॉ. रिव्हर्स म्हणतात की, "ज्या समूहातील सदस्य एक समान बोलीभाषा बोलतात युद्धासारख्या उद्दिष्टांपूर्तीकरिता एक होऊन लढतात अशा सरळ व साध्या सामाजिक समूहाला आदिवासी समाज म्हणावे".

वरील तिनही व्याख्यानावरून असे दिसते की, आदिवासी समाजाची समान भाषा संघटितपणा सरळ, साधा प्रमाणिक या गोष्टी आजही AI च्या जमान्यात आपणास दिसून येतात. आज अनेक जाती धर्मातील लोक सुशिक्षित झाले त्याचबरोबर माणूस म्हणून जगण्याचा संदेश देणारा आदिवासी संस्कृती म्हणूनही अस्तित्वात आहे. कारण हा समाज डोंगरदऱ्यांमध्ये राहून निसर्गाशी प्रमाणिक आहे. ज्या गोष्टी अस्तित्वात आहेत त्यावर त्याची श्रद्धा आहे. शब्दाला व नीतीला जाणणारा समाजही असून धर्म व संस्कृती परिपूर्णता निसर्गप्रेमी आहे. समाज व्यवस्थेत गावामध्ये स्वातंत्र्य जीवनशैली व शांतता प्रिय न्यायप्रिय न्यायव्यवस्था पूर्वी होत्या तशा आज पण दिसतात.

३. आदिवासीचे लोकजीवन:

आदिवासी हा समाज संस्कृतीवर ठाम राहून निसर्गाला सर्वस्व मानणारा असा हा वर्ग आहे. चाली- रीती, रूढी-परंपरा, सण-उत्सव ही वैशिष्ट्यपूर्ण असून ही संस्कृती आजही त्यांनी टिकून ठेवलेली आहे. स्वभावाने साधे भोळे, स्वतःची मौजमस्तीत विनामूल्य व सुलभतेने मिळेल त्यावर ते समाधानी असतात. ज्या गोष्टी अस्तित्वात आहेत त्यावर दृढ विश्वास ठेवून नैसर्गिक जीवन जगण्यास आग्रहीत आहेत. कारण माणसाचे जीवन मरण हे निसर्गाच्या चक्राप्रमाणे होते. त्यामुळे जे जीवन जगतो ते नैसर्गिक पद्धतीने जगले पाहिजे जेणेकरून त्यातून आनंद मिळेल. तसेच मौखिक लोकगीते, लोककथा, नृत्य, संगीत, विणकाम, हस्तकला अशा वेगवेगळ्या कलागुणांनी नटलेला हा समाज सण-उत्सवात, पोशाखाची रचना ही शृंगार पद्धतीने नीटनेटकेपणाने केलेली असते. आदिवासींमध्ये अनेक जमाती असून त्यांचे पोशाख, लग्नविधी, चालीरीती, नृत्य यात वेगळेपणा दिसून येतो. स्वतःच्या समाजाबद्दल व माणुसकीच्या नात्याने सर्व समाजाबद्दल आदराची भावना ते बाळगतात व सहकाराची जाणीव ठेवतात.

आदिवासी हे पोशाख साधा सोप्या पद्धतीने परिधान करतात. पुरुषी धोतर, टोपी, टावेल, कोपरी सदरा तर स्त्रिया साडी, चोळी, लुगड, भडकी या पोशाखामध्ये आदिवासी समाज दिसतो. पुरुषांपेक्षा स्त्रिया या दागिन्यांचा वापरण्याचे प्रमाण जास्त आहे. त्याचप्रमाणे दंडावर, हातावर, मनगटावर, गोंदवून घेतात लोकगीते लग्नात स्त्रीया नवरदेवाच्या नवरीच्या नातेवाईकांना उद्देशून गीत गायले जातात. लग्न ठरवताना गावातील ज्येष्ठ मंडळी तसेच पंचायतच्या सल्ल्याने लग्न ठरवली जातात. या समाजामध्ये एक आदराची भावना जाणवते त्यांच्या देवदेवता या निसर्गातच असतात. जसे की डोंगऱ्यादेव, भोवाडा, देवमोगरामाता, कणसरामाता, वाघदेव, नागदेव, वृक्षाची पूजा, चंद्र, सूर्य, कानबाई या दैवताचे मनोभावाने ते पूजा करतात व त्यांच्यावर श्रद्धा आहे. डोंगराच्या पायथ्याशी किंवा पठारावर राहतात शेती हा त्यांचा मुख्य व्यवसाय असून ते पाळीव प्राण्यांमध्ये बैल, शेळी, घोडा, कुत्रा, मांजर हे ग्रामीण भागात हे प्रत्येकाच्या घरात पाळले जातात. हे आदिवासी समाज हा सुशिक्षित झाला असून तो मोठमोठ्या पदावर आहे. आदिवासी साहित्यिकाचीही निर्मिती झालेली आहे. परंतु भाषा लिपी उपलब्ध नसली तरी भाषेचे संदेशवहन कुठे अडकले आहे असे दिसत नाही. दिवाळी, होळी, बैलपोळा, नवरात्र, डोंगऱ्यादेव, गावभंडारा हे सण- उत्सव मोठ्या थाटामाटात गावात समूहाने साजरे करतात.यातूनच एकोपाची भावना निर्माण होते. आज प्रत्येकाकडे कामाचा व्याप वाढल्याने एकत्र येणे ही गोष्ट फार कठीण आहे.आदिवासी समाजात पिढीजातपासून टिकून आहे. आज या गोष्ट जगाला फार महत्त्वाची असून निसर्गाला कसे वाचवता येईल हे या समाजापासून प्रेरणा मिळविता येऊ शकतो. पूर्वीपासून चालत आलेल्या काही प्रथेमध्ये लोककथा खूप कमी आहेत. त्यांचे लिखित स्वरूपातही सापडत नाही.

४. आदिवासी लोककथेचे स्वरूप:

आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळामध्ये जसे की, इंटरनेट, मोबाईल, गुगल, टीव्ही, वर्तमानपत्रे या सर्व सुविधांचा माणूस उपभोग घेत आहे. तरीही कथेची गोडी कमी झालेली नाही. आज जुन्या कथेच्या माध्यमातूनच चित्रपट, सिरीयल काढल्या जातात. राजा-राणी, पशुपक्षी, प्राणी, भूत, पऱ्या, गोरगरीब अशा आजही या कथांचा लोकांना भुरळ घालताना आपल्याला जाणवते. मग लोक कथेच्या उगमबद्दल सांगताना, थिओडार बेनफे या ज्यू पंडिताने भारत हा देश लोककथेचा जनक आहे. असे लोककथेच्या उगमना बद्दल मत मांडले आहे. यात आदीमानवाने त्या काळात ज्या वेगवेगळ्या घटना पाहिल्या आणि आपल्या बुद्धीनुसार त्या घटनांचा अर्थ लावून काल्पनिक गोष्टी रचल्या असाव्यात असे एकत्रित सांगता येईल.लोकवाङ्मयातल्या पिढ्यानपिढ्या मानवी जीवनातल्या मनाला या कथा ऐकताना ताण तणावातून मुक्ती मिळते. कारण यामध्ये काही कथा मार्गदर्शन, जुन्या लोकांचे अनुभव, मनोरंजनातून हसत खेळत संस्कार करणाऱ्या विचित्र अशा गोष्टी हे सर्व प्रसंग येथे मांडले जातात. लोककथेत कथक आणि श्रोते असे दोन घटक असतात. कथा ह्या मातृभाषेत सांगितल्या जातात आदिवासी भागामध्ये डोंगऱ्या देवाच्या उत्साहामध्ये, गावात संकट आल्यावर, अशा वेगवेगळ्या प्रसंगात कथा स्वतःच्या बोली भाषेत सांगितल्या जातात यात प्राणी, पशु, देवता, भूत, राजा - राणी चोर - शिपाई याविषयी कथा सांगितल्या जातात मग काही कथांना संगीताची जोड दिली जाते.

नाशिक, धुळे, जिल्ह्याच्या भागांमध्ये आदिवासीच्या डोंगऱ्यादेव उत्सवामध्ये निसर्गावर व विविध देवतांवर झिलक्याच्या सहाय्याने आणि त्याला संगीताची जोड देऊन त्या उत्सवांमध्ये रात्रीच्या वेळेस कथा गायली जाते. तिथे दैवताचे स्वरूप निर्माण होते. या कथेला आदिवासी भागात फार महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. त्यांच्या भोळ्याभाबड्या मनाची श्रद्धा ती पिढी जात पाळतात तसेच एखादा व्यक्ती मरण पावल्यानंतर दस विधीच्या आतल्या दिवशी कथा लावली जाते. या कथेत नातेवाईकांचे देवाचे व मृत व्यक्तीच्या स्वभावाचे वर्णन केले केलेले असले गावावर संकट आल्यावर ही कथा लावली जाते. अशा वेगवेगळ्या कार्यक्रमांमध्ये मौखिक लोककथा म्हणतात कथा ह्या संगीताच्या तालावर गायल्या जात असतात. परंतु काही कथा स्वतःच्या मातृभाषेत सांगितल्या जातात. जगात आदिवासी समाजात वेगवेगळ्या ठिकाणी प्राचीन काळापासून कथेची परंपरा चालत आलेली आहे. त्यांचा अभ्यास करून अत्यंभूत माहिती काढून कथा या संग्रहित केलेले आहेत. या कथा संग्रहित करताना अभ्यासकांना अनेक अडचणी आल्या कारण आदिवासींच्या स्वतःच्या बोलीभाषेत असल्याने त्यातल्या काही भाषा त्यांना शिकाव्या लागल्या व मगच मौखिक परंपरेने कथा साहित्यिकास संग्रहित करता आल्या परंतु या कथेमांचा इतिहास जर पाहिल्यावर या लोकांचे जीवन व समाजरचना या गोष्टींना प्राधान्य मिळालेले आहे. अनेक संशोधकांनी अशा कथा मिळवून ग्रंथ लिहिलेले काही कथेच्या माध्यमातून असे समजते की पूर्वीची संस्कृती कशी होती हे दिसते.

आदिवासीच्या लोककथा या निसर्ग, प्राणी आणि देवदेवता, पूर्वजांवर, राक्षस, बहिण-भाऊ नातेसंबंध, या कथेंच्या माध्यमातून जगण्याचे तत्वज्ञान आणि निसर्गाशी असलेले नाते उघडले जाते. काही कथेच्या माध्यमातून मनोरंजनाचे माध्यम ही निर्माण होत असते. काही विचित्र कथेचाही उल्लेख होत असतो, जसे की नरामांसभक्षक मध्ये राक्षस हा प्रमुख व्यक्ती विशेष वर्णिलेले असतो. मनुष्याचे कच्चे मांस खातो. असे भीतीदायक वर्णन केलेले असते. प्राणीकथा, दैवतकथा, दंतकथा या कथा आकाराने छोट्याशा असतात परंतु याच्या माध्यमातून लोककथेला वेगळे दालन निर्माण झालेले आहे. याची ‘मूर्ती लहानपण कीर्ती मोठी' असलेला प्राणीकथा असे या प्रकार नाव दिले गेलेले आहे. आदिवासींमध्ये मौखिक कथा आलेले आहेत. पानदेवाचीकथा असेल किंवा कंणसराची म्हणजेच धान्याची कथा यातून पूजेचा भाग किंवा श्रद्धेचा भाग म्हणून याकडे बघितले जाते. तसेच या समाजाचा निसर्गावर असणारे प्रेम त्यात झाडे, नद्या, डोंगर मधील सजीव प्राणी त्यांचे पूजा करण्याचा संरक्षण मिळावे आणि आपल्या कुटुंबावरील संकट दूर व्हावे या मनोभावाने या कथा सांगितल्या जातात.

५. सारांश:

आदिवासी संस्कृती जगाला प्रेरणा देणारी आहे. त्यांची लोकजीवन हे निसर्गाशी प्राण्यांशी आणि आपल्या समाजाबद्दल एकोपाच्या भावनेतून वावरताना दिसते. प्रेम, प्रामाणिकपणा, आनंद, मेहनत, निसर्ग हे कशा प्रकारे टिकून राहील याच धुंदीत ते जीवन जगतात पिढ्यान पिढ्यापासून चालत आलेल्या लोककथा, लोकगीते, संगीत, नृत्य, हस्तकला अशा विविध कलांच्या माध्यमातून जपणूक करून उत्सवांमध्ये यांचे सादरीकरण केले जाते. लोककथेच्या माध्यमातून पूर्वीचे जीवन, श्रद्धा,मनोरंजनाचे साधन दुसऱ्या व्यक्तीबद्दलची भावना व पूजेचे माध्यम या गोष्टी त्यातून निर्माण होतात.

६. मर्यादा:

१. आदिवासी समाजाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.
२. लोककथा व लोकजीवनातील येथे आदिवासींच्या संस्कृतीची मांडणी करण्यात आलेली आहे.
३. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातीचा महत्त्वाची माहिती घेण्यात आलेली आहे.
४. आदिवासी समाज हा निसर्ग उपासक बरोबरच देवदेवतांनाही तेवढीच श्रद्धेने पूजा करतो आहे.
५. डोंगरदऱ्यात राहणाऱ्या आदिवासी समाजाच्या भावना जाणून घेतल्या आहेत.

RESEARCH JOURNEY

७. निष्कर्ष:

१. आदिवासी समाजात विश्वास व श्रद्धा या गोष्टी अस्तित्वात आहेत.
२. आदिवासी समाजाचा संघटितपणा दिसून येतो.
३. आदिवासी पिढ्यानपिढ्या डोंगरदऱ्यात वास्तवास असून त्यांचे निसर्गाशी नाते जुळलेले आहे.
४. आदिवासी लोककथांमध्ये वृक्ष, प्राणी, नदी, पर्वत, हे मानवी गुण असल्याचे भासते यामुळे निसर्गाचे संवर्धन करण्याचे भावना निर्माण होते.
५. आदिवासी समाजात निसर्ग, पूजा, सत्य, परिश्रम, एकता, न्याय, यासारखे मूल्य लोककथेतून सहज रुजली जातात.
६. आदिवासी समाजामध्ये विधी, सण-उत्सव, लोकगीते, लोककथा, सादर करण्याची परंपरा दिसून येते.
७. आदिवासी समाजात डोंगऱ्यादेव, कणसरामाता, वाघदेव, नागदेव, म्हसोबा, देवमोगरामाता, हे हे त्यांचे दैवत आहेत.

८. संदर्भ:

१. आदिवासी विकास आणि योजना - डॉ. इंद्रजीत जाधव प्रथमावृत्ती- १६ जुन २०१९, प्रकाशक व मुद्रक / सनक प्रकाशन. पृष्ठ क्र.८,१०.
२. महाराष्ट्रातील आदिवासी - डॉ. शौनिक कुलकर्णी - प्रथम आवृत्ती ऑक्टोंबर २००९ पुनर्मुद्रण २०१३, प्रकाशक डायमंड पब्लिकेशन पुणे. पृष्ठ क्र.८१, ११३, ११४,
३. लोकसाहित्य कला आणि संस्कृती - प्रा.डॉ. द. के. गंधारे, प्रा. डॉ.तुकाराम रोमटे, प्रा. डॉ. निवृत्ती मिसाळ - पहिले आवृत्ती २०१३, प्रकाश सुमती लांडे श्रीरामपूर. पृष्ठ क्र.२०, २२, २२६, २२९, २५६,

ISSN : 2348-7143
January 2026

४. पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोक साहित्य डॉ.प्रा. पुष्पा गावित - प्रथम आवृत्ती २०११, प्रकाश प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव. पृष्ठ क्र. १५, ५५.
५. आदिवासी मावशी बोली समाज, संस्कृती आणि परिवर्तन - डॉ. महेंद्र गावित - प्रथम आवृत्ती जुलै २०२३, प्रकाशित व मुद्रक युवराज भटू माळी, अथर्व पब्लिकेशन धुळे. पृष्ठ क्र.७,२४.
६. लोककथा कल्पकता - मालती दांडेकर, प्रथमावृत्ती जानेवारी १९८२, प्रकाशक ह.अ.भावे वरदा बुक्स पुणे. पृष्ठ क्र. ११, २३१, २३५.

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

आदिवासी मावची जमातीतील: लोककला मानवतेचे प्रतिक

डॉ. हेमराज नानाभाऊ बिरारीस
मराठी विभाग
उत्तमराव पाटील महाविद्यालय दहिवेल

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र राज्यातील धुळे जिल्ह्याच्या साक्री तालुक्यातील पिंपळनेर शहराच्या पश्चिमेस विविध आदिवासी जमातींचे निवासस्थान आढळून येते. या प्रमुख आदिवासी जमातींमध्ये भिल्ल, कोकणी या जमातीचा समावेश असून या जमाती बरोबर रानावनात, डोंगर-दरीत, नदी-नाला काठी निवास करणारी आदिवासी जमात म्हणजे 'मावची'जमात होय.

मावची जमातीच्या लोक जीवनाचा अभ्यास केल्याने असे लक्षात येते की, मावची जमातीच्या लोकांच्या जीवनाची सुरुवात ही निसर्गात झालेली असून त्यांचे जीवन तिथेच फुलले आणि बहरले आहे. या आदिवासी मावची जमातीचे नाते सदैव निसर्गाशी जुळलेले राहिले आहे. त्यांचे सण -उत्सव, रितीरिवाज, परंपरा याच बरोबर त्यांच्या खडतर जीवनाच्या गरजेतून लोककलेची निर्मिती झाली. आणि त्यांच्या या लोकजीवन पद्धतीत अनेक लोककलांचा विकास झाल्याचे दिसून येते.

या मावची जमातीत विकसित झालेल्या लोककलांमध्ये लोकवाद्य, लोकनृत्य,लोकगीते,रोडाली, हस्तकला, मातीकला, लोहारकाम, वेशभूषा, चित्रकला इत्यादी लोककला महत्त्वाच्या मानल्या जातात. त्या विविध लोककलांचे महत्त्व खालील प्रमाणे-

१) लोकवाद्य-

आदिवासी मावची जमातीच्या लोककलांमध्ये लोकवाद्य या कलाप्रकाराला मानवी लोकजीवनात व लोकसंस्कृतीत खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. लोकवाद्य हा कला प्रकार मावची जमातीत लोकांनी कामधंदा केल्यानंतर त्यांच्या जीवनात मनोरंजनाचे काहीतरी साधन असावे हे लक्षात आले. आणि त्या दृष्टिकोनातून त्यानी विविध वाद्यांचा विकास हा आपल्या जीवनात केल्याचे दिसून येते. या लोकवाद्यांमध्ये ढोल, ढोलगी,झांज,तबला, तुतारी, बासरी,पावा, डफडी इत्यादी विविध वाद्यांचा समावेश दिसून येतो.

हि वाद्य तो स्वतःच्या कलागुणांनी वाजत असतो. व या वाद्यांच्या आवाजावर विविध प्रकारचे नृत्य या जमातीत सादर केले जातात. म्हणून या लोकवाद्यांना मावची जमातीत खूप महत्त्वाचे स्थान आहे.या वाद्यांचा उपयोग सण-उत्सव व सामूहिक आणि धार्मिक कार्यक्रमांच्या वेळेस नृत्य करण्यासाठी केला जात असतो.

२) लोकनृत्य-

मावची जमातीतील लोककलांमध्ये लोकनृत्यला महत्त्वाचे स्थान आहे.मावची जमातीतील लोकांनी जीवन जगत असताना मनोरंजनासाठी विविध वाद्यांचा विकास केला. आणि त्या विविध वाद्यांचा आवाजावरती व्यक्तिगत व सामूहिक रित्या नृत्य केले जाऊ लागले. आणि या नृत्यांमध्ये स्त्री पुरुष मिळून वर्तुळाकार जे नृत्य करत असतात. त्याला 'पांगड नृत्य'असे म्हणतात.तसेच या नृत्यप्रसंगी वर्तुळाकार भागामध्ये डोक्यावर स्त्री किंवा पुरुष शिबली घेऊन नृत्य करतात. त्याला ' शिबली नृत्य 'असे म्हणतात. व आधुनिक काळामध्ये नव तरुण व तरुणींमध्ये टीमली नृत्य प्रकाराचा विकास झालेला दिसून येतो. हे विविध नृत्य प्रकार कार्यक्रम,सण उत्सव प्रसंगी सादर केले जातात. आणि या मावची जमातीतील पांगड नृत्य, शिबली नृत्य आणि टीमली नृत्य प्रकारांना खूप महत्त्वाचे स्थान आहे.

३) लोकगीते-

मावची जमातीत लोकगीतांना देखील महत्त्वाचे स्थान आहे. मावची जमातीत प्राचीन काळापासून गीते गाण्याची मौखिक परंपरा रूढ आहे.मावची जमातीत सण उत्सव, दिवाळी, पांढरमाता पूजन,विवाह सोहळा व इतर कार्यक्रमाच्या वेळेस विविध गीते मावची बोलीभाषेत मौखिक स्वरूपाने सादर करण्याची प्रथा पूर्व काळापासून समाजामध्ये रूढ आहे.
"रोडहो मा बेना / रोडहो मा"...अशी विविध विवाह गीते नव वधू- वर व आई-वडील मित्र-मैत्रिणी यांना अनुसरून हे गीते मावची जमातीत लग्नप्रसंगी गायली जातात. या गायल्या जाणाऱ्या गीतांना" वऱ्हाडी गीते" असे म्हणतात. तर होळी सण-

उत्सव प्रसंगी - "होली बाई गोयी / लाकडा ले सोड रे सोड रे माकडा रे".... अशी विविध होळी गीते गायली जातात.या गायल्या जाणाऱ्या होळी गीतांना "लोले" असे म्हणतात.व पांढर माता पूजन वेळी गायली जाणारी गीते ही पांढर माता-याहामोगी मातेची गीते मानली जातात.

या मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या लोकगीतांना मावची जमातीच्या लोकसंस्कृतीमध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे.

४) रोडाली-

मावची जमातीत "रोडाली" या लोककला प्रकाराला महत्त्वाचे स्थान आहे. रोडाली या लोकनाट्य प्रकाराचे आयोजन सण-उत्सव, यात्रा प्रसंगी केले जाते. रोडाली मुख्यत्वे करून रात्री सुरू होते.व तिचा शेवट हा पहाटे होत असतो.

रोडाली ची सुरुवात ही कुलदैवत देवमोगरा मातेची आरती गाऊन केली जाते. रोडाली या नाट्यप्रकारात तबला, प्यानो, इत्यादी वाद्यांच्या तालासुरात लोकगीते,लोकनृत्य, लोकनाटिका सादर केल्या जातात. मावची जमातीत रोडाली हा लोककला प्रकार लोकजागृती व लोकमनोरंजनाचे साधन म्हणून ओळखले जाते. या रोडाली नाट्यप्रकारातून समाज प्रबोधन व लोकमनोरंजन केले जाते.रोडाली नाट्यप्रकारामध्ये नाट्य कलावंत आपल्या अभिनयाद्वारे विविध नृत्य, विनोद, गीते, नाटिका सादर करतात.म्हणून रोडाली हा लोकनाट्य प्रकार मावची जमातीतील लोकांचा लोकप्रिय नाट्य प्रकार मानला जातो. आदिवासी मावची जमातीत अनेक रोडाल्या गायल्या जातात त्या मौखिक स्वरूपाच्या असतात.जसे की,
"सातपुडा वाली याहा मोगी माता"
"दुनिया याले सुखी शांती देणारी तू याहा मोगी माता" अशी विविध रोडाली गीते मावची जमातीत आज अधिक प्रचलित आहेत. हि आदिवासी रोडाली लोककला प्रकार आदिवासी संस्कृतीतून समृद्ध होऊन ती आज व्यापक झाली आहे.

५) हस्तकला-

आदिवासी मावची जमातीमध्ये हस्तकला या लोककलेला देखील महत्त्वाचे स्थान आहे. या हस्तकलेमध्ये विविध कला सादर केल्या जातात त्या खालील प्रमाणे-

१)मातीकाम-

मावची जमाती मधील लोकांना माती पासून विविध वस्तू बनवण्याची कला अवगत आहे. मातीचा गाळ बनवून मातीपासून मातीच्या चुली, धान्याच्या कोठी,कोठीची झाप आणि मातीपासून भिंत बांधण्याची हस्तकला या लोकांना पूर्वीपासून अवगत आहे.

२) लाकूडकाम-

मावची जमाती मधील लोक हे मूळतः निसर्गामध्ये राहत असतात. आणि त्यासाठी लाकडापासून विविध वस्तू बनवण्याची कला या लोकांना पूर्वीपासून अवगत आहे. जसे की लाकडापासून खुर्ची, टेबल, पलंग,खाट, दरवाजे, खिडक्या इत्यादी विविध वस्तू बनवण्याची कला या लोकांमध्ये पूर्वीपासून अवगत आहे.आणि त्या लाकडांवरती सुंदर -सुंदर नक्षी काढण्याची सुद्धा कला या लोकांना अवगत आहे.

३) बांबूच्या वस्तू-

मावची जमाती मधील लोकांना बांबूपासून विविध वस्तू बनवण्याची कला त्यांना अवगत आहे.बांबूच्या छोट्या छोट्या काड्या बनवून त्यापासून टोपली, सूप, डाले, कूकली,मोवी इत्यादी विविध वस्तू बनवण्याची कला या लोकांना अवगत आहे. आणि सुंदर अशा बांबूच्या काड्यांपासून या वस्तू बनवल्या जातात. आणि ही लोककला परंपरेने पुढे विकसित होऊन चालत असते.

५) लोहारकाम-

मावची जमात मधील लोकांना लोहारकाम करण्याची देखील कला अवगत होती. आणि लोखंडापासून विळा, कुस्सा,कुदळ, टिकाऊ,फावडा इत्यादी वस्तू बनवण्याची कला या लोकांमध्ये पूर्वीपासून अवगत आहे. तसेच लोखंडी नांगर, वखर, कोळपा इत्यादी शेती अवजारे बनवण्याची कला देखील या लोकांना अवगत आहे.

६) वास्तुकला-

मावची जमातीचे लोक पूर्वी पासून निसर्गाच्या सानिध्यात राहत असतात. म्हणून या लोकांना लाकडापासून चांगली चांगली घरे बनवण्याची कला या लोकांना अवगत आहे.

‘RESEARCH JOURNEY’ *International Research Journal*
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

७) वेशभूषा-

मावची जमातीत स्वतंत्र वेशभूषा करण्याची प्रथा आहे. स्त्रिया नऊवारी लुगडं परिधान करतात. तर पुरुष कुडता धोतर परिधान करत असतात.आणि नवतरुण- तरुणी मध्ये ड्रेस घालण्याची प्रथा दिसून येते.

८) चित्रकला-

आदिवासी मावची जमातीतील लोकांना पूर्वीपासून निसर्गाशी नाते जोडलेले आहे. आणि निसर्गामध्ये राहत असताना आपल्या हस्तकलेद्वारे विविध चित्र काढण्याची कला या लोकांना अवगत आहे. माती पासून पशुपक्ष्यांची चित्र बनवणे.

तसेच दिवाळी सणाच्या वेळी तांदळाच्या पिठापासून बैलांच्या पाठीवर व घरांच्या भिंतीवर "बोगली"नावाचे चित्र काढण्याची प्रथा या समाजामध्ये प्रचलित आहे.

अशा पद्धतीने आज देखील मावची जमातीतील लोकवाद्य, लोकगीते, लोकनृत्य, रोडाली, हस्तकला,चित्रकला इत्यादी मावची जमातीच्या लोककला प्रकारांना मावची जमातीच्या लोकसांस्कृतिक जीवनामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. "आदिवासी साहित्य आणि डॉ. शौनक कुलकर्णी
२. "आमची बोली :आमची गाणी"- कवी गुलाबसिंग वसावे

कविता : एक वाङ्मयप्रकार - स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि अभिव्यक्ती

श्रीमती नयना भालचंद्र मराठे
संशोधक विद्यार्थी
किसान कला वाणिज्य आणि
विज्ञान महाविद्यालय, पारोळा

डॉ. माणिक माधव बागले
संशोधक मार्गदर्शक
किसान कला वाणिज्य आणि
विज्ञान महाविद्यालय, पारोळा

प्रस्तावना:-

भावना विचार आणि कल्पना यांच्या कलात्मक शब्दातून केलेले लयबद्ध अविष्कार म्हणजे कविता. कविता ही मानवी अनुभव व्यक्त करते. कवितेमध्ये भावना व विचार यांच्या संगमातून अभिव्यक्ती निर्माण होते कवीच्या अंतकरणातून आलेली भावना जी शब्दांमध्ये उमलते आणि वाचकांच्या मनात भावविश्व निर्माण करते.

मानवी जीवनातील भावना विचार अनुभूती आणि कल्पनाशक्ती यांच्या कलात्मक आविष्कार म्हणजे कविता होय साहित्याच्या विविध भाग व प्रकारांमध्ये कवितेला सर्वोच्च स्थान दिले गेले आहे कविता ही मानवी मनाच्या गाभ्यातून उमटलेले हृदयस्पर्शी अनुभूती असते ती फक्त शब्दांची गुंफण नसून जीवनाच्या वास्तव्याला आणि मानवी भावनांना कलात्मक अभिव्यक्ती देणारे माध्यम.

मराठी साहित्य परंपरित कवितेचा प्रवास अत्यंत विविधतेने नटलेला असून समृद्ध आहे संत कवितेतील अध्यात्म, भक्ती कवितेतील श्रद्धा, भाव कवितेतील श्रद्धा, राष्ट्र कवितेतील प्रेरणा आधुनिक कवितेतील वास्तववाद हे सर्व कवितेच्या उत्क्रांतीचे टप्पे आहेत. काळानुसार कवितेचे स्वरूप शैली आणि अभिव्यक्ती बदलत असते तरी तिचे मूळ मानवीय अनुभवांना कलात्मक शब्द रूप देणे हेच आहे. कवितेच्या माध्यमातून कवी आपल्या अंतकरणातील भावविश्व समाजातील घडामोडी, निसर्ग सौंदर्य आणि मानवी अमूल्य कवितेतून व्यक्त करतो कविता हे मनोरंजनाची साधन नसून ती समाजाचे जीवनाचे दर्शन घडवणारी आणि विचारांना दिशा देणारी कलारूप अभिव्यक्ती आहे.

कवितेच्या व्याख्या:-

१.”सौंदर्यम अलंकार काव्य ग्राह्य अलंकारात”-
(सौंदर्य हाच अलंकार होय; काव्यअलंकारामुळेच ग्राह्य होते) वामन
२. ननु शब्दा शब्दार्थै काव्यम”
(खरोखर शब्द आणि अर्थ म्हणजेच काव्य)- रूद्रट
३.”The best words in best order”
(उत्तम क्रमात विणलेले उत्तम शब्द म्हणजे काव्य होय) - कोलरीज
४.”The spontaneous overflow of powerful feelings.”
(उत्कट भावनांचा उत्स्फूर्त अविष्कार म्हणजे काव्य) - वर्डस्वर्थ
५. “अर्थ आणि ध्वनी, नाद काव्याचे घटक अवयव त्यात दिसतात नुसती शब्दरचना म्हणजे काव्य नव्हे.” त्या बाह्यार्थाच्या, बाह्यार्थ सुंदर पाहिजे, शब्द यथोचित पाहिजेत, अर्थवती व ध्वनीवती पाहिजे, नादावती अंतरंगी असणारा अर्थ जो रसिकाने आपल्या रसिकतेने काढावा लागतो तो अर्थही फार सुंदर पाहिजे. - ह. ना. आपटे
६. “प्रतिमांची सेंद्रिय रचना म्हणजे कविता होय.” - सुधीर रसाळ
७. कविता ही सुघटीत भाषिक कृती असते आणि भाषा ही शब्दांमधील अर्थांच्या संबंधाची संरचना असते. कारण ती तपशीलाची मर्मे किंवा समग्रतेचे निष्कर्षच कवितेतील शब्दांना पराकोटीच्या जिवंतपणा प्राप्त होतो. कवितेतील शब्दांच्या वाट्याला इतर साहित्य प्रकारांमधील शब्दांपेक्षा फार निराळी भूमिका येते. विश्वविराटाची मर्मे कवितेला शक्य तेवढ्या कमी शब्दांमधून मांडायची असतात.”
डॉ. यशवंत मनोहर.
८.”नादवती अर्थवती ध्वनिवती शब्दरचना म्हणजे कविता” - वसंत आबाजी डहाके

कवितेच्या विविध व्याख्यांमधून कवितेचे वेगवेगळे वैशिष्ट्ये दिसून येतात त्याचप्रमाणे कवितेच्या कालामानानुसार बदलत गेलेले स्वरूप लक्षात येते कवितेची संपूर्ण अशी व्याख्या करता येत नाही. कविता हा अनुभवाचा विषय आहे.

थोडक्यात “कविता म्हणजे “नादावती, शब्दवती, ध्वनीवती शब्दांची किंवा प्रतिमांची सेंद्रिय संघटना म्हणजे कविता होय.”

कवितेचे स्वरूप:-

कविता हा साहित्याचा एक स्वतंत्र वाड्मय प्रकार आहे. कवितेचे स्वरूप इतर वाड्मय प्रकारांपेक्षा वेगळे आहे. निबंधाप्रमाणे विवेचन नसते, कथेसारखे कथानक नसते, पण भाव, कल्पना, लय आणि विचार यांच्या संगमातून ती जन्माला येते.

मराठी कवितेचे स्वरूप हे भावना विचार, लय, गेयता यांवर आधारित असते, जे विविध काव्य प्रकार आणि शैलींमधून व्यक्त होते. यात अलंकार, प्रतिमा, प्रतीक, छंदबद्ध किंवा मुक्त शैली यांचा वापर केला जातो. प्राचीन काळापासून भक्तीकाल, रीतिकाल आणि आधुनिक युगापर्यंत कवितेचे स्वरूप बदलत गेले. ज्यात गेयता, भावकविता, नाट्यगीत, गद्यकाव्य आणि इतर अनेक प्रकार समाविष्ट केले जातात.

कविता ही एक प्रभावी साहित्यिक कला आभावनाहे जी भावनांना, विचारांना आणि अनुभवांना व्यक्त करण्यासाठी भाषेचा वापर करते. तिचे स्वरूप जटिल आणि बहुआयामी असून त्यासंदेशत अनेक कविताचे महत्त्वाचे घटक सामावलेले असतात.

गद्यापेक्षा वेगळेपण:-

गद्य जिथे थेट आणि वर्णनात्मक असते, तिथे कविता शब्दांच्या माध्यमातून अधिक सूचक आणि प्रतीकात्मक अभिव्यक्ती साधते.

कवितेत कमी शब्दांत मोठा अर्थ व्यक्त केला जातो.प्रत्येक शब्दाला महत्त्व असते.कविता हा साहित्याचा अत्यंत कलात्मक, सूक्ष्म आणि भावप्रधान प्रकार आहे. कादंबरी, नाटक, लेख, कथा, प्रवासवर्णन, आत्मकथा किंवा निबंध यांसारख्या इतर वाङ्मय प्रकारांच्या तुलनेत कवितेची अभिव्यक्ती पद्धत, भाषिक संरचना, अर्थनिर्मिती आणि वाचकसंवाद हे सर्व मूलभूत पातळीवर भिन्न असतात.इतर साहित्यप्रकार परिच्छेद, अध्याय, संवाद, उपकथानक अशा विस्तृत रचनेवर आधारित असतात; परंतु कविता कमी शब्दांत, कडवे–ओळी आणि लय–छंद यांच्या साहाय्याने बनते. तिची रचना अत्यंत संक्षिप्त असली तरी अर्थाच्या दृष्टीने घनगंभीर असते.

कथेची भाषा सरळ व वर्णनशील असते, नाटकाची भाषा संवादप्रधान असते, लेखनाची भाषा विचारप्रधान असते.परंतु कवितेची भाषा ही संकेतप्रधान, प्रतीकप्रधान, अलंकारपूर्ण आणि बहुअर्थी असते.
एका रूपकातून किंवा एका प्रतिमेत अनेक अर्थ निर्माण होतात. इतर वाङ्मय प्रकार घटना, व्यक्तिरेखा, तर्क, सामाजिक निरीक्षण किंवा विचार मांडतात.कविता मात्र भावनांचे कलात्मक सघन रूप व्यक्त करते.
ती “अनुभवाचे सार” पकडते, संपूर्ण घटना सांगत नाही

वाचकानुसार बदलणारा अर्थ

कथेचा किंवा निबंधाचा अर्थ तुलनेने स्थिर असतो.
कवितेत मात्र अर्थ वाचकाच्या कल्पनाशक्तीवर आधारित असतो.
कविता बहुआयामी असल्यामुळे प्रत्येक वाचनात नवे अर्थ उमलतात.
नाटक, कथा, कादंबरीत ध्वनिसंरचना अनिवार्य नसते.
कवितेत मात्र लय, यमक, अनुप्रास, स्वरसंघटन या घटकांमुळे तिचे ध्वनिसौंदर्य निर्माण होते.
हे ध्वनिसौंदर्य “वाचल्याशिवाय ऐकू येते” – हे इतर प्रकारात नसलेले वैशिष्ट्य कवितेमध्ये दिसते.

कथा किंवा कादंबरी वास्तववादी वर्णनावर आधारलेली असू शकते;कविता मात्र कल्पनाशक्तीचे घनकेंद्री रूप असते.ती वास्तवाचे सौंदर्यात्मक रूपांतर करते.इतर प्रकार विशिष्ट घटना, समाज किंवा कालखंडाशी जोडलेले असतात.
कविता भावनांचा आणि अनुभूतींचा प्रकार असल्याने कालातीत असते.
शतकांनंतरही कविता तितकीच प्रभावी वाटते.

कादंबरी वाचताना बाह्य घटना दिसतात; नाटक वाचताना मंचस्थ दृश्ये; लेखन वाचताना विचार प्रक्रिया परंतु कविता वाचताना वाचक आपल्या अंतर्मनात प्रवास करतो, हे तिचे वेगळेपण आहे.इतर सर्व वाङ्मय प्रकारात वर्णन, विश्लेषण,

ISSN : 2348-7143
January 2026

कथन किंवा संवाद हे प्रमुख तत्त्व असते, तर कवितेत भावना, सौंदर्य, लय, प्रतीकात्मकता आणि कल्पनाशक्ती या घटकांद्वारे जीवनानुभवाचे संक्षिप्त पण प्रभावी रूप साकार होते. त्यामुळे कविता हा इतर प्रकारांपेक्षा अधिक कलात्मक, सूक्ष्म आणि सौंदर्यप्रधान साहित्यप्रकार मानला जातो.

कवितेची वैशिष्ट्ये:-

कवितेची वैशिष्ट्ये विविध, समृद्ध आणि बहुरंगी आहेत. मराठी काव्यास दीर्घ परंपरा असून संतकाळापासून आधुनिक काळापर्यंत तिच्या रूप-रचनेत व अभिव्यक्तीत मोठा विकास झाला आहे. मराठी कवितेची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे:

१. भावप्रधानता :-

कविता भावनांना केंद्रस्थानी ठेवते. प्रेम, विरह, भक्ती, करुणा, करुणामयता, आनंद, देशभक्ती अशा भावनांचा सहज, सुमधुर आविष्कार कवितेत दिसतो.

कविता बहुतांशी भावनांचा व कल्पनांचा आविष्कार असते. कवी स्वतःचे अनुभव, भावना आणि विचार व्यक्त करतात किंवा कल्पनांच्या जगात रमून पात्रे व प्रसंगांना जिवंत करतात. कविता हा प्रत्येकासाठी एक वैयक्तिक अनुभव असतो. प्रत्येक वाचक कविता आपल्या पद्धतीने अनुभवतो. कविता भावनांना स्पर्श करते, विचारांना प्रेरित करते आणि जगाकडे पाहण्याचा नवीन मार्ग दाखवते.

तुकारामांची ओवी-

"आधी बीज एकलेसी रुजलेसी कैसें?"

⟶ यात भक्तिभाव आणि तळमळ दिसते.

२. लयबद्धता आणि गेयता :-

काव्याचा आत्मा म्हणजे त्याची लय. संतकाव्यापासून आजपर्यंत मराठी कविता लयबद्ध, गेय आणि कर्णमधुर राहिली आहे. अभंग, ओवी, भारूड यांसारख्या रूपांमध्ये अत्यंत सुंदर लय आणि ताल दिसून येतो.

कवितेमध्ये शब्दांचा ताल, छंद, लय यांचा सुंदर संगम असतो.

कवितेत विशिष्ट लय आणि ताल महत्त्वाचा असतो. नादनेलया घटकांमुळे गद्यासमोर कविता अगदी आकर्षक ठरते. नादमयता वलयबद्धता या घटकांमुळे कवितेला कविता पण प्राप्त होते. कवितेचे शब्द हे शरीर आणि अर्थ रसानुभूती हा आत्मा यांच्याशी नादमयता वलयबद्धताने निगडित असते. नाद हा आस्वाद घेण्याकरता तर लय हा कवितेतील आशय शिस्तबद्ध व्यवस्था राखण्याकरता उपयोगाचा ठरतो. लय आशयाचा आरोह-अवरोह, थांबण्याच्या जागा यांवर नियंत्रण ठेवत असतो. लया सोबत नाद असणे आवश्यक असते. नादाचे माधुरी व लयाची शिस्तबद्धता यामुळे कवितेमध्ये आनंदअनुभूती निर्माण होते. अर्थाची लय नादावाचून असत नाही. लयबद्ध कविता लिहिणे म्हणजेच नादाची निर्मिती करणे. कवीनाथ निर्माण करण्याकरता लयबद्ध काव्य रचतो.

उदा. बहिणाबाई चौधरींची कविता-

"वाऱ्यावरची वरात गेली…"

⟶ गेयता आणि तालाची सुंदर अनुभूती.

३.साधी आणि सुलभ भाषा :-

कवितेत सर्वसामान्यांना समजेल अशी सोपी, ओघवती आणि नैसर्गिक भाषा वापरली जाते. बोलीभाषेचे अनेक रंग काव्यात मिसळलेले दिसतात. भाषा सहज, सुस्पष्ट आणि सोपी असते. शब्दांना अनेक अर्थछटा देण्यासाठी कवी अलंकारिक आणि लाक्षणिक भाषेचा वापर करतात. कवितेत प्रतिमा, उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा यांसारख्या अलंकारांचा वापर केला जातो. अलंकारामुळे भाषेला सौंदर्य प्राप्त होते.

यमक, अनुप्रास अशा शब्दालंकारांनी कवितेचे बाह्यरूप आणि उपमा उपेक्षा रूपकासारख्या अर्थाअलंकारांनी कवितेचे अंतरंग कवी सजवतो व कविता अधिक आशय गर्भ करतो. ही भाषेच्या सर्जनशील वापरावर आधारलेली असते. कवी शब्दांशी खेळ करून रूपक, उपमा आणि इतर अलंकारांचा उपयोग करतात व अर्थ आणि सौंदर्याच्या अनेक स्तरांची निर्मिती करतात. कवितेची शैली, म्हणजे छंद, लय आणि रचना, हेही तितकेच महत्त्वाचे घटक आहेत.

कविता अनेकदा विशिष्ट रचना आणि स्वरूपात लिहिली जाते, जसे की हायकू, सॉनेट किंवा अभंग.

उदा. कुसुमाग्रज –
"वेडात मराठे वीर दौडले सात…"
⟶ सोप्या भाषेतही प्रभावी मांडणी.

४. अध्यात्मिकता:-

संतकाळातील ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांच्या कवितेत अध्यात्मिक विचारांची बैठक दिसते. ईश्वरभक्ती, ज्ञान, आत्मानुभव, मोक्षमार्ग हे विषय कवितेच्या केंद्रस्थानी होते.

भक्तीभाव, अध्यात्म, ज्ञानमार्ग यांचा ठसा स्पष्ट दिसतो.

उदा. ज्ञानेश्वरांचा अभंग -
"जो जो राम म्हणे, तो तो मुक्त होये…"
⟶ भावभक्ती व अध्यात्माचा संगम.

५. लोकजीवनाशी नाते:-

कविता ग्रामीण जीवन, निसर्ग, शेती, सण-उत्सव, परंपरा यांचे जिवंत चित्रण करते. कवी लोकजीवनातील सुख-दुःख, मानवी नाते, संघर्ष यांचे वास्तववादी वर्णन करतात.

गाव, शेती, कष्टकरी, नाती, संस्कृती यांचे जिवंत चित्रण केलेले असते.

उदा. बहिणाबाईंच्या कविता -
⟶ शेतकरी, निसर्ग, ग्रामीण जीवनाचा वास्तव अनुभव.

६. निसर्गचित्रण:-

कवितेत निसर्गाचे जीवंत, ताजेतवाने आणि भावपूर्ण चित्रण आढळते. सह्याद्री, नद्या, पाऊस, ऋतू, फुले-झाडे हे कवींना प्रेरणा देणारे प्रमुख घटक आहेत.

निसर्गाचे जिवंत, रमणीय, तपशीलवार वर्णन मराठी कवितेत आढळते.

उदा. बा. भ. बोरकर -
"कधी तरी पहाटे पहाटे…"
⟶ पहाटेच्या निसर्गाचे सूक्ष्म चित्रण.

७. सामाजिक भान:-

आधुनिक कविता सामाजिक प्रश्नांवर भाष्य करते. स्त्रीवाद, अस्पृश्यता, अन्याय, शोषण, पर्यावरण, गरीबी, श्रमिकजीवन इत्यादी विषयांवर चिंतन व्यक्त केले जाते.

उदा.नामदेव ढसाळ यांच्या कविता
झोपडपट्टी, अत्याचार, दडपशाही

आधुनिक कवितेत तत्त्वचिंतन, अस्तित्ववाद, वैयक्तिक संघर्ष, मनोविश्लेषणात्मक विचार, समाजविवेक अशा विषयांची विचारप्रधान मांडणी आढळते.

कवितेतील अभिव्यक्ती:-

कवितेची अभिव्यक्ती म्हणजे कवीच्या भावना, विचार आणि कल्पना यांना भाषेच्या माध्यमातून कलात्मक आणि सुंदर रूपात मांडणे. यासाठी कवी यमक, ताल, छंद आणि प्रतिमा यांसारख्या साधनांचा वापर करतो, ज्यामुळे कविता केवळ वाचकालाच नव्हे, तर श्रोत्यालाही आनंद देते आणि अनुभवते. कवितेचा गाभा हा भावनिक आणि सौंदर्याचा अनुभव आहे, ज्यामुळे ती साहित्याचा एक अद्वितीय आणि मोहक प्रकार बनते.

समारोप:-

कविता ही केवळ शब्दांची रचना नाही, तर ती मानवी अनुभवांचे कलात्मक आणि भावनाप्रधान दर्शन आहे. कवितेचे स्वरूप बदलत गेले तरी तिची मूळ उद्दिष्टे भावना जागवणे, विचार प्रकट करणे आणि समाजाला संवेदनशील बनवणे

ISSN : 2348-7143
January 2026

हे आहे. म्हणूनच कविता हा वाड्मय प्रकार मानवी जीवनाचे आरसे आहे, ज्यात जीवनाचे सौंदर्य, संघर्ष, आणि अर्थ यांचे प्रतिबिंब दिसते.

संदर्भसूची:-

१. विजय प्रकाशन, एक साहित्यप्रकार: कविता,डॉ. वसंत आबाजी डहाके
२. **मौजे प्रकाशन**, कवितेचा शोध, डॉ. वसंत पाटणकर
३. २०१४ मे ११-१०, नागपूर, बीज भाषण, आंबेडकरी काव्यसंगीती, यशवंत मनोहर
४. अर्वाचीन मराठी काव्यदर्शन, डाॅ. अक्षय कुमार काळे.

मराठी कवितेतील स्त्रीवादी विचारधारा

डॉ. संजय राजधर महाले
मराठी विभाग प्रमुख,
महाराज ज. पो. वळवी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय धडगाव.
ता. अक्राणी, जि.नंदुरबार

प्रास्ताविक:

१९७५ साली युनोने आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष आणि त्यानंतर १९७५ ते ८५ आंतरराष्ट्रीय महिला दशक जाहीर केले. युनोने केलेल्या सर्व्हेमधून जगभरातल्या स्त्रियांचे कुटुंबातील आणि समाजातील स्थान, शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक निर्भरता, निर्णयप्रक्रियेतील वाटा या संदर्भात अतिशय धक्कादायक माहिती पुढे आली. याचा परिणाम म्हणून जगभर जी स्त्रीमुक्तीची चळवळ सुरू झाली, त्या चळवळीच्या माध्यमातून स्त्रीवादाचा विचार किमान जाणिवेच्या पातळीवर तरी झिरपला. विशेषतः महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत हा विचार पोहोचवण्यात स्त्रीवादी चळवळ यशस्वी ठरली. भारतात त्याही आधीपासून सुरुवात होऊन स्त्री-उद्धार, स्त्री-सुधारणा, स्त्रीवाद आणि आता स्त्रीसक्षमीकरण अशा विविध टप्प्यांतून जात ही चळवळ इथपर्यंत येऊन पोहोचली आहे. १९७५ च्या स्त्रीमुक्ती चळवळीचा प्रतिध्वनी म्हणून या काळात स्त्रीवादी काव्यप्रवाहाचे अस्तित्व निर्माण झाले. परंतु त्याआधीच्या काळातही स्त्रिया कविता लिहीत होत्याच. त्या कवितेचे स्त्रीवादी जाणिवेतून मूल्यमापन करता येईल का? असा प्रयत्न करायला हवा.

विवेचन:

मुळात स्त्रीवाद म्हणजे काय हे आधी समजून घेतले पाहिजे. स्त्रीच्या जाणिवेतून, स्त्रीच्या नजरेतून जीवनाच्या सर्व पैलूंकडे पाहणं, ते समजून घेणं अशी स्त्रीवादाची सोपी व्याख्या करता येईल. कवितेविषयी बोलायचे झाले तर जीवनाच्या विविध पैलूंविषयी कवितेतून स्त्रियांनी स्वतःच्या अंतःकरणातले काही नोंदवून ठेवले आहे का? व्यवस्थेला कधी प्रश्न विचारले आहेत का? की ती केवळ व्यवस्थाशरण, परंपरेची भलावण करणारी आणि परंपरा घट्ट करण्यात हातभार लावणारी, धन्यता मानणारी राहिली? या प्रश्नांची उत्तरं शोधावी लागतील.

RESEARCH JOURNEY

मराठीत स्त्रीकवितेची परंपरा प्राचीन आणि समृद्ध आहे. तिची मुळे शोधण्यासाठी आपल्याला इतिहासात तेराव्या शतकापर्यंत मागे जावे लागते. खरेतर, बाई पहिल्यांदा केव्हा कविता करू लागली हे सांगता येणार नाही बाईचं नि कवितेचं, बाईचं नि गुणगुणण्याचं फार पूर्वीचं नातं आहे. श्रम हलके करायला सूर सोबतीला येतात म्हणून ती गायची. जात्यावर दळताना, धान्य कांडताना, पाणी शेंदताना, ताक घुसळताना, लहानग्यांना झोपवताना. एकीकडे दळिता कांडिता सुरू असतानाच गुणगुणत असलेली तिची कविता, कविता म्हणून कधी उमलून आली हे तिलाही कळले नसेल.

आजही लिहित्या बायकांकडे एक दृष्टिक्षेप टाकला तरी लक्षात येतं की बहुसंख्य बायकांनी कवितेलाच जवळ केलंय. अर्थात याची कारणं तिच्या रहाटगाडग्यासारख्या जीवनशैलीत आहेत. कविता लिहिण्यासाठी कथा, कादंबऱ्यांसारखी बैठक मारून बसावे लागत नाही व तितकी सवड तिची दैनंदिनी तिला देत नाही. अगदी आजच्या काळातल्या ऊर्मिला पवार यांनीही हे कारण स्वतःच्या वैयक्तिक लिखाणाबाबत नोंदवून ठेवलं आहे. त्याचप्रमाणे कथाकादंबऱ्यांसारखी कवितेची बाडं नि संस्करणं सांभाळत बसावं लागत नाही. इतकं साधं कारण, बाईला कविताच का जवळची वाटली याच्या पाठीमागे आहे.

त्याप्रमाणे बाईला स्वतःला लपवून ठेवून स्वतःची सुखदुःखं मांडता येतात. बहिणाबाईने म्हटल्याप्रमाणे "माझं दुःख माझं दुःख तयघरात कोंडलं" अशीच इथली सामाजिक व्यवस्था होती आणि आहे. या व्यवस्थेमुळे ती स्वतःचं दुःख वेशीवर टांगू शकत नाही. मग कवितेत ती 'ती'च्या नावावर स्वतःची सारी दुःखं खपवून स्वतःला लपवते.

या सगळ्या काळाचा Graphical विचार केला तर तो कायम ऊर्ध्वगामी आहे असे नाही; पण त्यात काही कालखंड सोडले तर सपाट रेषा नाही. काही कालखंड उंचावलेलेही आहेत.

थेरीगाथेमध्ये तर खूपच विद्रोही उद्गार सापडतात. चक्रधरस्वामींची शिष्या महदंबा हिचे धवळे प्रसिद्ध आहेत. तिला ज्ञानाची इतकी लालसा होती की ती चक्रधरांना सतत प्रश्न विचारून भंडावून सोडायची. 'म्हातारी चर्चक असे' असे ते म्हणाले होते.

संतकाळात जनाबाई, मुक्ताबाई, कान्होपात्रा, बहिणाबाई अशा फार तेजस्वी कवयित्री होत्या. त्यात जनाबाईने बंडखोर विचार मांडला :

डोईचा पदर । आला खांद्यावरी ।
भरल्या बाजारी । जाईन मी ॥

शेवटी म्हणते :

जनी म्हणे देवा । झाले मी वेसवा ।
रिघाले केशवा । घर तुझे ॥

इतक्या टोकाला ती जाते. त्याचप्रमाणे बहिणाबाईने लिहिले होते:

स्त्रियेचे शरीर । पराधीन देह ।
न चाले उपाव । विरक्तीचा ॥

खरे तर, या स्त्रियांना ज्ञान मिळवण्याचा आणि ते मांडण्याचा अधिकारच नव्हता. स्वतंत्र असे स्वतःचे लेखन ही तर दूरची बाब. स्त्री म्हणून तर नाहीच पण त्यांची जात, धर्म आणि समाजातील त्यांचे स्थान यांची त्यांना तशी परवानगी नव्हती. तरीही जनाबाई. मुक्ताबाई, कान्होपात्रा इत्यादींनी पुरुषांची मक्तेदारी मोडून काढत लेखनावरील आपला हक्कच जणू प्रस्थापित केला. भक्तिमार्गाचा किंवा दळिताकांडिताच्या चौकटीत राहूनही त्यांनी बंडखोर विचार सूचित केले.

नंतर सावित्रीबाई फुले यांनी तर उघड स्त्री-शूद्रांसाठी शिक्षणमार्गाचे महत्त्व सांगितले आणि त्याला क्रांतीची जोडही दिली. लक्ष्मीबाई टिळक यांच्याही कवितेत ते होते. बहिणाबाईंनी शाळेचं तोंडही पाहिलं नव्हतं. पण त्यांनी थेट जगण्यातूनच घेतलेली 'शहाणी जाणीव....' कवितेतून व्यक्त केली.

याचा अर्थ, बायकांची कविता पहिल्यापासूनच समाजातले बदल सूक्ष्मपणे टिपत होती. आपल्या भोवतालाविषयी लिहीत होती. हळूहळू तिची अभिव्यक्ती बदलत होती.

नंतरच्या काळात इंदिरा संत, शांता शेळके, संजीवनी, पद्मा गोळे आणि त्यानंतरच्या काळात सरिता पदकी, अनुराधा पोतदार, शिरीष पै, पद्मा लोकूर या स्त्रिया लिहीत होत्या. या स्त्रीशिक्षणाने मोकळ्या झालेल्या वातावरणात वाढलेल्या कवयित्री होत्या. त्या आधुनिक काळातल्या, स्त्री-पुरुष प्रेमाचं मोकळं वारं चाखलेल्या आणि मोकळेपणानं व्यक्त होणाऱ्या स्त्रियाचंच प्रतिनिधित्व करणाऱ्या होत्या. यात अनुराधा पोतदारांची एक विशेष आवडलेली मिस्कील कविता आहे. 'या घराला एक पुरुष हवा आहे.' यानंतरचा काळ एखाद्या झंझावातासारखा आहे. या काळातील स्त्रियांच्या काव्यप्रवाहात स्त्रीवादी कविता आणि स्त्रीकेंद्री कविता यांच्यामधली सीमारेषा फार धूसर होती. त्यात अधिकतः स्त्रीचे राबणे, सोसणे, कोंडमारा, घरसंसार, नवरा-मुलेबाळे, घरातील अन्याय-अत्याचार, उपेक्षा व वंचना अशा वास्तवाचं दर्शन घडते; परंतु त्यापाठीमागे स्त्रीवादी समजेचा आधार नव्हता. स्त्रीवादी कविता लिहिणाऱ्या कवयित्रींमध्येही ती धारणा किती होती यावर शंका उपस्थित होऊ शकते.

स्त्रीमुक्ती चळवळीचा प्रतिध्वनी म्हणून १९७५ च्या काळात स्त्रीवादी काव्यप्रवाहाचं अस्तित्व जाणवू लागले. यापैकी पहिला प्रखर आणि प्रभावी आविष्कार म्हणजे १९७९ साठी आलेला मलिका अमरशेख यांचा 'वाळूचा प्रियकर' हा कवितासंग्रह. या कालखंडात मलिका, रजनी परुळेकर, प्रभा गणोरकर, अनुराधा पाटील, अरुणा ढेरे यांची कविता विशेषत्वाने वेगळी होती. त्यानंतरच्या कालखंडात अश्विनी धोंगडे, प्रज्ञा पवार, नीरजा, कविता महाजन, सिसिलिया कार्व्हेलो, ज्योती लांजेवार, हिरा बनसोडे, अंजली कुलकर्णी, आसावरी काकडे, सुमती लांडे, ज्ञानदा. सुनंदा भोसेकर, सुजाता महाजन या लिहीत होत्या. तर गेल्या दोन दशकांत शोभा रोकडे, अनुपमा उजगरे, छाया कोरेगावकर, अमिता कोकाटे, मीनाक्षी पाटील, रेषा अकोटकर, नीलम माणगावे, संजीवनी तडेगावकर, अस्मिता गुरव, मनीषा साधू, शरयू असोलकर, उषा परब, शर्मिला गोसावी, मंदाकिनी पाटील, कल्पना दुधाळ, बालिका बिटले इत्यादी कवयित्रींची नावे घ्यावी लागतील.

अर्थात स्त्रीवादी कवितेच्या काही धारदार पात्यांमुळे मात्र स्त्रीवादी कविता निश्चितपणे समृद्ध झाली. या कवयित्रींच्या कवितांमध्ये मुख्यतः पारंपरिक मूल्यकल्पनांना विरोध, मिथकांचं पुनर्वाचन, जातीय/वर्गीय भान, आत्मशोध आणि समकालाचे तीव्र भान ही आशयसूत्रे ठळकपणे दिसतात.

या कवयित्रींनी बाईचा व्यक्ती म्हणून, माणूस म्हणून स्वीकार न करणाऱ्या आणि तिला केवळ उपभोग्य वस्तू म्हणून वापरणाऱ्या व्यवस्थेचा तीव्र आणि धारदार शब्दांत निषेध नोंदवला आहे.

रजनी परुळेकरने 'मिलॉर्ड' या तिच्या कवितेत तीक्ष्णपणे लिहिलेय :

मिलॉर्ड,
एक प्रलंयकर पाऊस पडून प्रथम
स्वच्छ धुतले जायला हवे हे आकाश
सीता-सावित्रीच्या त्यागाचे
उदात्तीकरण करणारी पाने जाळून
प्रथम शुचिर्भूत करायला हवे हे न्यायालय

ज्योती लांजेवार, हिरा बनसोडे, प्रज्ञा पवार यांच्या कविता जातवास्तवाचे चित्रण, स्त्रीचे दलित म्हणून आणि स्त्री म्हणून होणारे दुहेरी शोषण अधोरेखित करतात. हिरा बनसोडेने तर दलित जाणीवही कशी बदलली आहे याचे दाहक दर्शन घडवले आहे. ती म्हणते :

आम्ही विकतो बोधिवृक्षाची शांत सावली
आम्ही विकतो फुल्यांची सत्यता
एवढेच नाही तर
आम्ही विकतो आमच्या बापाचा
प्रखर संघर्षाचा वारसा
कशासाठी ? आमची तकलादू
सिंहासने सांभाळण्यासाठी ?

प्रज्ञाने 'आरपार लयीत प्राणांतिक' या दीर्घकवितेत विठाबाई मांग नारायणगावकर या तमासगीर कलावंत स्त्रीच्या जगण्यातील वेदना आणि संघर्ष डोळसपणे व्यक्त केला आहे.

परंतु बायकांनी स्वतःचा एक राजकीय घटक म्हणून विचार केल्याचं स्त्रीकवितेत फारसं दिसत नाही : पण या विचाराची नांदी ठराव्यात अशा ओळी मलिकाने लिहिल्या आहेत, ती म्हणते :

आम्ही नाही आहोत राजहंस
म्हणूनच कविता नि राजकारण
दुधातनं पाणी काढावं
तसं वेगळं काढलं नाही.

ग्रामीण कविता प्रतिमा इंगोले यांनी समृद्ध केली तर अश्विनी धोंगडे यांनी 'विकणे आहे एक देखणे कामसू, जिवंत तरुण यंत्र' असे म्हणून स्त्रीकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन अधोरेखित केला आहे. त्याचप्रमाणे -

बरे झाले देवा । केलासि उपकार
घातलेस जन्मा । बाईच्या या ।
न कळे कोणा । अर्थ बोलण्याचा
भाषेनेही मुके । केले आम्हा ।

असे म्हणून पुरुषधार्जिण्या भाषेचाही त्यांनी समाचार घेतला आहे. शोभा रोकडे या विदर्भातील कवयित्रीने 'माती'च्या रूपकातून स्त्रीच्या सृजनशील, सहनशील, निर्मितिशील रूपाचं दर्शन घडवलं आहे.

त्याचप्रमाणे काही कवयित्रींनी एकविसाव्या शतकातील अस्वस्थता टिपण्याचा प्रयत्न केला आहे. १९९० नंतर इथे आलेले खाउजा धोरण, त्याने आणलेते भांडवशाहीचे नवे रूप, माध्यमांचे आक्रमण, नेट आणि मोबाईल क्रांती, देशांतर्गत आणि जगभर उसळलेली युद्धसदृश परिस्थिती, विकासातली विषमता, दहशतवाद, जात, धर्म, वर्ग, वंश, लिंग इत्यादी भेदांवरून उसळणारा विद्वेष, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या. बिघडलेलं पर्यावरण, बकाल शहरं आणि उदास खेडी. भ्रष्टाचार, ढासळत चाललेली मूल्यव्यवस्था, संगणकाच्या पडद्याएवढं छोटं होत चाललेलं जग आणि परस्परांपासून दूर जात चाललेली माणसं हे सगळं अगदी आपल्या घरात शिरलेलं वास्तव आहे आणि या सगळ्यांचा बाईच्या जगण्याशी निकटचा संबंध आहे. म्हणजे बिघडलेलं पर्यावरण म्हटलं तर तिलाच आणखी दोन मैल दूर जाऊन पाणी आणावं लागतेय; शहरात, खेड्यात

जातिधर्मावरून उसळणाऱ्या दंगलीत बलात्काराच्या स्वरूपात पहिला बळी जातो तो तिचाच आणि माध्यमांच्या आक्रमणामुळे तिलाच वस्तुरूप प्राप्त झालं आहे. परंतु हे सारं समकालीन वास्तव स्त्रियांच्या कवितेत खरोखरच समर्थपणे आले आहे का? हे बदललेलं जग त्यांच्या जाणिवेच्या कक्षेत आलं आहे का?

प्रामाणिकपणे सांगायचे तर, बहुसंख्य कवयित्रींच्या कवितेत याचा मागमूसही नाहीः अर्थात याला सन्माननीय अपवाद आहेतही; पण असे का होते याची कारणे शोधण्याची गरज आहे.

या संदर्भात स्त्रियांच्या अभिव्यक्तीवर असणारी दृश्य-अदृश्य सेन्सॉरशिप यामुळेही स्त्रिया स्वतःला पूर्णपणे अभिव्यक्त करत नाहीतः या घटकाचाही त्यांच्या लेखनावर परिणाम होतो असं दिसतं. मध्यंतरी सुमती लांडे यांनी 'शब्दालय'च्या दिवाळी अंकात कवयित्रींना लिहिताना आणि कवयित्री म्हणून समाजात वावरताना येणारे ताण, चांगलेवाईट अनुभव यावर परिसंवाद प्रकाशित केला होता. त्यात प्रज्ञा पवार, नीरजा, सुषमा करोगल आणि अंजली कुलकर्णी यांनी 'रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग' असाच अनुभव मांडला होता.

ज्याप्रमाणे स्त्रियांच्या आहार-विहारावर, आचार-विचारांवर, कुटुंबाची आणि समाजाची अलिखित बंधनं असतात, तशीच बंधनं तिच्या लिहिण्यावरही येतात. तिने काय लिहावे, काय लिहू नये यावर समाजाचे, सामाजिक संकेतांचे अदृश्य नियंत्रण असते. त्या दडपणाखाली अनेकदा स्त्रिया स्वतःच स्वतःवर बंधनं घालून घेतात आणि स्वतःची सर्जकशक्ती पुरेपणानं वापरत नाहीत. खरेतर, आपण अभिव्यक्ति-स्वातंत्र्याविषयी बोलतो: परंतु ते कुणी आपल्या हातावर आणून देणार नसतं. कवयित्रींनी ते स्वतःहून जबाबदारीने वापरण्याची धमक दाखवली पाहिजे.

दुसरे म्हणजे, स्त्रियांनी स्वतःचा परीघ आज ओलांडण्याची गरज आहे. आजही स्त्रियांची कविता संक्रमणावस्थेत आहे. केवळ अभिनिवेश किंवा आक्रोश संबंधाची जाण, विविध वर्गीय आणि जातीय, ग्रामीण टाळून, त्यापलीकडे, भाषा आणि जगणे यांतील आणि शहरी स्त्रियांच्या प्रश्नांच्या विविधांगी स्वरूपाचे आकलन आणि जीवनाच्या समग्रतेचे भान यासंबंधीची एक प्रगल्भ जाण स्त्रीकवितेत अपेक्षित आहे. त्यासाठी त्यांनी स्वतःला जन्माने मिळालेली जात, धर्म, वर्ग, प्रदेश, भाषा यांचा परीघ ओलांडून भोवतालाकडे डोळस दृष्टीने बघण्याची आणि भोवताल समजून घेण्याची गरज आहे.

या टप्प्यावर स्त्रियांच्या कवितेची वस्तुनिष्ठ स्त्रीवादी समीक्षा होणं आवश्यक आहे. ज्येष्ठ समीक्षक प्रा. रा. ग. जाधव यांनी २००० च्या सुमारासच म्हटले होते त्याप्रमाणे स्त्रियांच्या कवितेकडे आता केवळ स्त्री म्हणून असलेल्या कौतुकाच्या किंवा सहानुभूतीच्या दृष्टीने बघण्याचा काळ आता खरोखरीच उलटून गेला आहे. कवयित्रींची कविता भविष्यात पूर्ण क्षमतेने उमलून येईल अशी ग्वाही काही कवयित्रींनी मात्र नक्की दिली आहे.

प्रज्ञा दया पवार यांचा 'ढोबळ दृश्यांचा समुद्र', नीलम माणगावे यांचा 'उद्ध्वस्तायन', कल्पना दुधाळ यांचा 'सीझर कर म्हणतेय माती' किंवा बालिका ज्ञानदेवच्या 'मॅगझिनीतून सुटतेय गोळी' या कवितासंग्रहांतून आजच्या समकालीन जगण्याचा प्रखर वेध कवयित्रींनी घेतला आहे. नीरजा म्हणतात, "माणसांना आजार झालाय ग्लोबलायझेशन नावाचा." तर जागतिकीकरणाने बदलत चाललेल्या ग्रामीण वास्तवावर कल्पना दुधाळ यांनी नेमके बोट ठेवताना लिहिलेय :

मातीतल्या माणसाचे माणूसपण
भिरुड लागून नष्ट होताना
जग मुठीत घेऊन
एक्सप्रेस युवरसेल्फ, कनेक्टिंग पीपल
कसं म्हणायचं ?

कल्पना दुधाळ यांनी शेतीनिष्ठ, स्त्रीनिष्ठ कविता फार सामर्थ्याने लिहिली आहे.

अंजली कुलकर्णी यांनी 'बदलत गेलेली सही' या कवितासंग्रहात बदललेल्या मूल्यव्यवस्थेवर भाष्य करताना लिहिलेय

दिवस संपले
ध्येयवादाचे, विचारसरणीचे, देशभक्तीचे
लढ्यांचे, चळवळींचे, कार्यकर्त्यांचे, झोळयांचे

तर छाया कोरेगावकर म्हणतात :

माझा स्पर्शोत्सुक देह आता

होऊ पाहतोय मुक्त
सीमित आदिबंधातून
रेखाटू पाहतोय स्वनिर्मित
अवकाशाच्या फळयावर
लिंगभेदापलीकडची नवी बाराखडी

लिंगभेदापलीकडे, सर्वप्रकारच्या भेदांपलीकडे जाण्यास स्त्रियांची कविता उत्सुक झाली आहे. प्रज्ञा दया पवार यांनी तर स्त्रियांच्या ताकदीबद्दल चिवटपणाबद्दल फार आश्वासक पद्धतीने लिहिले आहे. त्या म्हणतात :

बांध घातले मला तरी मी झिरपले,
पृथ्वीच्या शेवटच्या रिकाम्या जागेपर्यंत
खासगीकरण केलं माझं
तरी मी झाले विश्वाचे आर्त

अशी मोठी क्षमता असणारी स्त्रीकविता तिच्या पूर्ण क्षमतेने पुढील काळात नक्की उमलेल, फुलेल यात शंका नाही.

निष्कर्ष:

१. जीवनाच्या विविध पैलूंविषयी कवितेतून स्त्रियांनी स्वतःच्या अन्तःकरणातल्या गोष्टी नोंदलेल्या असतात.
२. मराठीत स्त्रीकवितेची परंपरा प्राचीन आणि समृद्ध आहे.
३. स्त्रियांनी पहिल्यापासूनच समाजातले बदल सूक्ष्मपणे टिपले आहेत.
४. ज्योती लांजेवार, प्रज्ञा पवार यांच्या कविता जात वास्तवाचे चित्र अधोरेखित करतात.
५. स्त्रियांच्या कवितेची वस्तुनिष्ठ स्त्रीवादी समीक्षा होण आवश्यक आहे.
६. संत कवयित्री जनाबाईंनी प्रखर विद्रोही स्वर मांडलेला आहे.
७. स्त्रीवादी विचारसरणीच्या उपलब्धीमुळे स्त्रियांच्या कवितेतून नवी आशय सूत्र व्यक्त झाली आहेत.

संदर्भ:

१. मराठीतील स्त्रियांची कविता: प्रभा गणोरकर
२. ढोबळ दृश्यांचा समुद्र: प्रज्ञा पवार
३. बदलत गेलेली सही: अंजली कुलकर्णी
४. निरर्थकाचे पक्षी: नीरजा पाटील
५. स्त्रीवादी समीक्षा: स्वरूप आणि उपयोजन: अश्विनी धोंगडे

RESEARCH JOURNEY

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

शाश्वत विकास आणि संत साहित्यातील पर्यावरणीय विचार

डॉ. प्रदीप औजेकर
मराठी विभाग, किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पारोळा जि. जळगाव
मो. ७०६६५४६९६९

प्रस्तावना:

शाश्वत विकास हा शब्द अलीकडच्या काळामध्ये सर्वाधिक चर्चेला आलेला आहे. राष्ट्रीय स्तरावर नाही, तर जागतिक स्तरावर सुद्धा शाश्वत विकासाची चर्चा होताना दिसत आहे. ही चर्चा करण्याची आवश्यकता का पडली हा सुद्धा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. मानवाने आपल्या हव्यासापोटी पर्यावरणाचा अतोनात ऱ्हास केला. यामुळे पुढील काळामध्ये पृथ्वीचे अस्तित्व राहील का ?असा प्रश्नचिन्ह निर्माण झाला आहे. यामुळे भविष्यातील येणाऱ्या पिढीला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागणार आहे. माणसाची अति लालसा ही अनियंत्रित झाल्यामुळे पर्यावरणामध्ये अनेक विपरीत बदल झालेले आहेत. पृथ्वीच्या ऋतु चक्रामध्ये बदल झालेला दिसून येतो. औद्योगिकीकरणामध्ये पृथ्वीच्या गर्भातील उपसले जाणारे जैवइंधन, अतोनात वृक्षतोड, पृथ्वीच्या गर्भातील पाण्याचा अमर्याद उपसा यामुळे ही पृथ्वी आणखी किती काळ टिकेल ? हा प्रश्न अनेक मानवतावादी विचारवंतांना पडलेला होता. यामधूनच शाश्वत विकास ही संकल्पना पुढे आली. वर्तमान काळात जीवन जगत असलेल्या मानवाने या पृथ्वीला ओरबडून नष्ट करावे, यापेक्षा या राक्षसी वृत्तीच्या विकासाला मर्यादा घालून काही संसाधन हे भविष्यातील पिढीसाठी उपयोगी पडतील यासाठी विचारात घेतलेली मर्यादा होय.**शाश्वत विकास म्हणजे भविष्यातील पिढ्यांच्या आवश्यकतांची काळजी घेताना वर्तमान पिढीच्या आवश्यकतांची पूर्तता करणे. याचा अर्थ असा की आपल्या वर्तमान आवश्यकतांची पूर्तता करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या आवश्यकतांची काळजी घेणे.** शाश्वत विकासासंबंधी पायाभूत विचार हे १२ व्या शतकांपासून संतांच्या विचारसरणीतून आलेले दिसून येते. मानवाची कधीही तृप्त न होणारी इच्छा आणि त्याचा हव्यास हा संतांनी आधीच ओळखलेला होता. संत साहित्यातील मानवतावादी दृष्टिकोनासोबतच पर्यावरण विषयक विचार सुद्धा मोठ्या प्रमाणात आलेला दिसून येतो. हा पर्यावरणवादी विचार तात्कालीन स्वरूपाचा नसून भविष्यातील मानवी जीवनाच्या विचाराशी सांगड घालणार होता. संतांचा पर्यावरण विषयक विचार हा शाश्वत विकासातील मूलभूत विचार आहे.

शाश्वत विकासाचे तीन मुख्य स्तंभ:

जागतिक स्तरावर शाश्वत विकास हा प्रामुख्याने तीन स्तंभावर आधारित आहे निसर्ग, अर्थचक्र आणि सामाजिक न्याय यामध्ये वर्तमानात आणि भविष्यात निर्माण होणाऱ्या समान संधी या केंद्रस्थानी आहेत त्यामुळे या तीन स्तंभातील संतुलन कायम ठेवणे हे शाश्वत विकासाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

पर्यावरणाचे रक्षण: पर्यावरणाचे रक्षण करणे आणि त्याचे नुकसान टाळणे. यामध्ये जल, वायू, मृदा, वनस्पती आणि जीवजंतूंचे संरक्षण करणे समाविष्ट आहे.

आर्थिक विकास: आर्थिक विकास करणे आणि गरिबी दूर करणे. यामध्ये उद्योग, व्यापार, आणि सेवांचा विकास करणे समाविष्ट आहे.

सामाजिक न्याय: सामाजिक न्याय आणि समता प्रस्थापित करणे. यामध्ये शिक्षा, स्वास्थ्य, आणि सामाजिक सुरक्षा यांचा प्रसार करणे समाविष्ट आहे.

हे तीन स्तंभ शाश्वत विकासाची भविष्यातील वाटचाल निश्चित करते. शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट आहे की आपल्या ग्रहाचे संसाधनांचे संरक्षण करणे आणि त्याच वेळी मानवाच्या आवश्यकतांची पूर्तता करणे. मानवी संसाधनाची नैसर्गिक गरज पूर्ण करत असताना भविष्याची तरतूद त्यामधून करणे हे येथे अभिप्रेत आहे.

शाश्वत विकासातील महत्त्वाचे मुद्दे:

पर्यावरणाचे रक्षण: जल, वायू, मृदा, वनस्पती आणि जीवजंतूंचे संरक्षण करणे.

ऊर्जा संसाधनांचे संरक्षण: ऊर्जा संसाधनांचे संरक्षण करणे आणि नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांचा वापर करणे.

गरिबी दूर करणे: गरिबी दूर करणे आणि आर्थिक विकास करणे.

शिक्षा आणि स्वास्थ्य: शिक्षा आणि स्वास्थ्य सुविधांचा प्रसार करणे.

सामाजिक न्याय: सामाजिक न्याय आणि समता प्रस्थापित करणे.

शाश्वत विकास आणि संत साहित्य:

शाश्वत विकासामध्ये समान न्यायाची अपेक्षा व्यक्त केल्या जाते. संतांनी सुद्धा आपल्या प्रबोधनातून मानवी जीवनातील समान संधीवर भाष्य केलेले आहे संत साहित्य हे या मानवतावादी दृष्टांताने भरलेले आहे. शाश्वत विकास ही आजची जरी गरज वाटत असली, तरी मानवी समानता आणि पर्यावरण याविषयीची विस्तृत चर्चा ही संत साहित्यामध्ये विपुल प्रमाण झालेली दिसून येते. संत आणि निसर्ग तर एकरूप असल्याचे अनेक अभंगावरून दिसून येते. वारकरी संप्रदायातील बहुतांश संत हे बहुजन समाजातील असल्याने त्यांचा संबंध हा शेती आणि मातीशी आलेला आहे. त्यामुळे जीवनाचे सार सांगत असताना ही शेती आणि माती तत्त्वज्ञानाचे रूप धारण करते. हा उपदेश सर्वसामान्यांना करावयाचा असल्यामुळे मानवी जीवनाचे मर्म पटवून देत असताना हे दृष्टांत अत्याधिक प्रभावशाली होताना दिसून येतात. ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, सावता माळी, संत जनाबाई यांच्या अभंगांमध्ये तर निसर्गाशी तादात्म्य पाहायला मिळते. एकनाथ महाराजांच्या भारुडातील प्राणी जीवन हे तर आपल्याशी संवाद साधताना दिसून येते. सदानंद मोरे संत एकनाथांविषयी सांगतात की “लोकनाथ एकनाथ हे थोर लोकशिक्षक होते. त्यांना जनसामान्यांच्या अनुभव विश्वाचे पारलौकिक अनुभव विश्वात रूपांतर करायचे होते. यासाठी त्यांनी भारुडातील लोक भाषेचा आणि लोकधर्मी नाट्याचा अचूक उपयोग करून घेतला. त्यांनी आपल्या भारुडातून बाळ संतोष वासुदेव पिंगळा वाघ्या भुत्या सर्वदा वैदू अशा अनेक लोकसेवकांना परमार्थ विवरणासाठी बोलके केले. नाथांच्या भारुडाच्या अजबसृष्टीत पशुपक्षी हे बोलके होतात. परमार्थाने पावन होतात तसेच प्रापंचिक व्यक्ती ही परमार्थाचे मर्म अचूकपणे प्रकट येतात (डहाके,वसंत पृ.२२२) सदानंद मोरे यांचे हे वाक्य म्हणजे सृष्टीतील अनेक घटकांना घेऊन सर्वसामान्यांमुळे बोलके करून आध्यात्मिक शिकवण देण्याचे काम हे संतांनी कशा पद्धतीने केले याचे बोलके उदाहरण होय.

भक्ती आणि निसर्ग:

संतांनी निसिम भक्तीयोग शिकवला त्याचप्रमाणे संत हे फक्त ‘टाळ कुटे’ नव्हते, तर त्यांनी कर्मयोगही शिकविला संतांच्या भक्ती आणि कर्माला वेगळे स्वरूप देता येत नाही. संत सावता माळी यांनी तर **कांदा मुळा भाजी | अवघी विठाई माझी ||लसूण मिरची कोथिंबीर |अवघा झाला माझा || हरी मोट नाडा विहीर दोरी | अवघी व्यापली पंढरी||** संत साहित्य हे अनेक दृष्टांतांनी भरलेले आहे. अनेक दृष्टांताच्या आधारे ते भक्तीचं सोपं आणि सरळ रूप सांगतात. या भक्तीमध्ये निसर्गातील अनेक घटकांचा लीलाया समावेश होतो आणि त्याविषयीची भूमिका अधिक स्पष्ट होते संत जनाबाई आपल्या विठ्ठल भक्तीची महती सांगताना पक्षाचा दृष्टांत पुढील प्रमाणे देते की **पक्षी जाय दिगंतरा | बालकासी आणि चारा || घार हिंडते आकाशी | झाप घाली पिल्लापाशी || वानारे हिंडे झाडावरी | पिली बांधून उदरी | तैसी आम्हासी विठ्ठल माय | जना वेळोवेळी पाहे ||**

ज्याप्रमाणे पक्षी हा आपल्या लहान मुलांची काळजी घेतो दूर जातो आणि आपल्या पिलांसाठी चारा आणतो. पक्षी कितीही दूर गेलेला असला तरी सुद्धा त्याची दृष्टी मात्र आपल्या तिला कडेच असते. वानरे सतत आपल्या बाळांना उराशी बिलगुन असतात. तसेच विठ्ठल या आपल्या लेकरांची काळजी घेतो. निसर्गाच्या मातृत्वातून संतांनी विठ्ठलाला पाहिले आहे जर भक्त आपल्या परमेश्वरालाच निसर्ग रूप पाहत असेल तर या निसर्गालाच म्हणजेच या चराचर सृष्टीला त्यांनी आपला देव मानला आहे, हे वेगळे सांगायची गरज नाही. त्यामुळेच या निसर्गालाच देव मानल्यामुळे हा निसर्ग कायम टिकला पाहिजे. याचीही एक भावना या अभंगामधून व्यक्त होताना दिसून येते.

निसर्गाशी एकरूपता:

संतांची ईश्वर भक्ती ही निसर्गाशी एकरूप झालेली आहे. या निसर्गामध्येच संतांना आपल्या विठाईची छाया दिसते. त्याचप्रमाणे या निसर्गामध्येच आपल्या भक्तीचे मूळ आहे. याचीही जाणीव त्यांना होते संत तुकारामांनी तर अनेक अभंगामधून या निसर्गाशी असलेली एकरूपता व्यक्त केली आहे, **शुद्ध बीजापोटी | फळे रसाळ गोमटी || (तु.गा.२२)** ह्या एका ओळींमधून निसर्ग आणि मानव यांच्यातील एकरूपता त्यांनी मांडली आहे. त्याचप्रमाणे **ऊस वाढविला वाढली गोडी| गुळ साकर हे त्याची परवडी ||** (२२६९) तुकारामांचे अभंगामधून निसर्ग विषयक अनेक दृष्टांत पाहायला मिळतात. तुकारामांनी

आपली आध्यात्मिक उंची ही निसर्गाच्या सानिध्यातच वाढवली. जनसामान्याच्या रेट्यापासून लांब जाऊन आपल्या अध्यात्माला एका विशिष्ट उंचीपर्यंत नेऊन ठेवण्यात हा निसर्गच त्यांना सहाय्यक झालेला आहे. त्यामुळेच ते आपले एका प्रसिद्ध अभंगात म्हणतात, **वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे | पक्षीही सुस्वरे आळवीती || तुका म्हणे होय मनाशी संवाद | आपुलाची वाद आपणासी|| (तु. गा. २४८१)** तुकारामांनी वृक्षवल्ली आणि वरणचरा प्राण्यांना आपले 'सोयरे' म्हटले, त्याचबरोबर या सगळ्यांसोबत अध्यात्माशी एकरूप तर होताच येते, परंतु या निसर्गामध्ये मनाशी संवादही होऊ शकतो आणि आपलाच आपल्याशी वादही होऊ शकतो. त्यामुळे व्यावहारिक जीवनामध्ये ज्या गोष्टी अध्यात्म मिळवणीच्या आड येतात, त्या सर्व विरुद्ध गोष्टी निसर्गाशी तादम्य पावल्यानंतर नष्ट होतात. मनुष्याचा स्वतःशी स्वतःचा संवाद होत नाही, त्यामुळे मनुष्य हा अध्यात्मस मुकतो किंवा तो अध्यात्म प्राप्तीच्या आपल्या लक्षात असून भरकटतो. निसर्ग हा अध्यात्मप्राप्तीसाठी गुरु प्रमाणे मार्गदर्शन करतो आणि आपल्यातील दोषाला आपण ठळकपणे पाहू शकतो. संत साहित्यातील अनेक अभंगांमधून निसर्ग आणि भक्तीशी एकरूपता पाहायला मिळते.

पर्यावरणातून तत्त्वज्ञानाची मांडणी :

संतांनी फक्त भक्ती मार्ग दाखविला नाही, तर मोठ्या प्रमाणात तत्त्वज्ञानाची निर्मिती सुद्धा केलेली आहे. सर्वसामान्य जणांना भक्तीची वाट मोकळी व्हावी यासाठी अनेकदृष्टांताच्या माध्यमातून हे सहज सोपे तत्त्वज्ञान मांडले गेले आहे. निसर्ग सारखा दृष्टांत हा विशेषतः अध्यात्माची उदाहरणे घेऊन येतो जनाबाई आपल्या एका अभंगामध्ये म्हणते की **मरण हे पेरणे, जन्म हे उगवणे | मायेची खूण जाणीतले ||**

मरण हे त्रासदायक किंवा भीतीदायक नसून ते पुनर्जन्माची एक सुरुवात असते. माणूस मेला की तो पुन्हा जन्म घेतो. जन्म आणि मरण हे मायेच्या हातात आहे आणि तिने हे मानवाला मोहित करून या जीवनाच्या प्रेमामध्ये अडकवून ठेवलेले आहे. भगवद्गीतेमध्ये सुद्धा श्रीकृष्णाने जन्म आणि मरण हे नित्य प्रक्रिया असल्याचे सांगितलेले आहे. पेरणे आणि जन्म घेणे, उगवणे ही निसर्गाची प्रक्रिया आहे. निसर्गामध्ये नैसर्गिकरित्या झाडांना कोणी लावत नाही. ते आपला आयुष्य जगतात, पुन्हा नवीन झाड निर्माण करण्यासाठी आपले फळ या भूमातेला दान करतात आणि त्यातून नवीन जन्म आकारास येतो. या निसर्गचक्राला जनाबाईंनी अध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाची जोड देऊन ही महामायेची खूण आहे असे सांगितले आहे. तुकारामांनी सुद्धा या निसर्गाच्या आधारे सहज तत्त्वज्ञानाचे मांडणी केलेली आहे **राहे उभा वादावादी | तरी फंदी सापडे || लव्हाळ्याची कोठे बळ | करील जळ आपुले||**

त्याचप्रमाणे,

हरिनाम वेली पावली विस्तार | फळी पुष्पी भार वोल्हावली |
तेथे माझ्या मना होई पक्षीराज | साधावया काज तृप्तीचे या ||

तसेच,

कठीण नारळाचे अंग | बाहेरी भितरीचे चांग || तैसा करी का विचार | शुद्ध कारण अंतर || वरी काटे फणस फळा | माजी अंतरी जिव्हाळा || मिळे रुचविले अन्न | नये सतत कारण || ऊस बाहेरी दिसे काळा| आता रसाचा आगळा || तुका म्हणे मोल गोडी | काय चाड वरील्या खो || (तु. गा. ३९७३) नामदेवापासून पासून ते संत तुकारामापर्यंत अनेकांनी निसर्गाच्या माध्यमातून तत्त्वज्ञान मांडले आहे. ज्ञानेश्वरांनी तर या नैसर्गिक दृष्टांताच्या माध्यमातून आध्यात्मिक अनुभवत मांडले आहे. ज्ञानेश्वरीतील अजानवृक्षाच्या माध्यमातून मानवी जीवनाचे बुद्धी, ज्ञान आणि अध्यात्म याची उकल त्यांनी सहजतेने करून दिलेली आहे. मुळात ज्ञानेश्वरी ही सर्वसामान्यांसाठी अध्यात्म सोपे व्हावे म्हणून ज्ञानेश्वरांनी रचली आहे. यामध्ये सुद्धा अनेक छोटे छोटे दृष्टांत देऊन त्यांनी ज्ञानेश्वरीतील विविध अध्यायातील कठीणातील कठीण गोष्ट सहज सोपी करून दाखवलेली आहे. संतांमध्ये ज्ञानेश्वरांना एक वेगळे आध्यात्मिक वेगळे अध्यात्मिक उंची प्राप्त झालेली होती. इतर संतांनी भक्ती श्रेष्ठ ठरवली आणि भक्तीलाच ईश्वर पूजा मांणली होती. ज्ञानेश्वरांनी मात्र या संत मेळाव्यात येण्याआधीच आपली हट योगाची उंची वाढवलेली होती. नाथ संप्रदायाचा प्रभाव असल्यामुळे हा हटयोग सहज त्यांच्या जीवनाचा भाग झाला. याविषयीचे तत्त्वज्ञान सुद्धा ज्ञानेश्वरांनी सहजतेने मांडलेले आहे. **मोगरा फुलला फुले वेचित ता बहरू कळी अशी आला** या त्यांच्या विराणीला हटयोगातील सप्तचक्र भेदनातील अनुभव म्हणून मानले जाते. **त्याचप्रमाणे चंदनाची चोळी माझे अंग अंग पोळी** यासारखी विराणी सुद्धा ईश्वरभक्तीची ओढ किती तीव्र आहे, याची प्रचिती देणारी आहे. चंदन हे मुळातच

तत्वाने थंड असते, परंतु ईश्वराची इतकी तीव्र ओढ निर्माण झालेली आहे. की चंदनाची चोळी सुद्धा या देहाला आनंद देत नाही किंवा शांती देत नाही. यासारख्या अभंग, ओवी, भारुड, गवळण, विराणी यासारख्या संत संतांनी निर्माण केलेल्या साहित्यांमधून निसर्गातील अनेक दृष्टांताच्या आधारे तत्त्वज्ञानाची सहज मांडणी केली आहे.

समारोप :

संत साहित्यामध्ये पर्यावरण या विषयावर अधिक भर देण्यात आलेला आहे. संत साहित्यामध्ये निसर्ग आणि निसर्गातून निर्माण झालेले विविध रूप याची चर्चा अनेक ठिकाणी केलेली आहे. संतांचा जो कालावधी आहे, त्या कालावधीमध्ये पर्यावरणाचा कधीतरी ऱ्हास होईल याची कल्पनाही त्यांनी कधी केली नसेल, परंतु हा निसर्ग आहे तसा जगला पाहिजे ही मात्र त्यांची इच्छा होती. **संतांनी पर्यावरणाचे महत्त्व आणि त्याचे रक्षण करण्याची गरज यावर जोर दिला आहे.** कारण हे पर्यावरण म्हणजे ईश्वर रूप आहे. या सगळ्या पर्यावरणाची निर्मिती ईश्वराने केलेली असल्यामुळे ईश्वर हा विविध माध्यमातून विविध रूपाने पर्यावरणाच्या माध्यमातून निसर्गातील विविध घटकांमधून आपल्या भक्तांशी संवाद साधतो. त्यामुळेच निसर्ग आणि अध्यात्म हे संत साहित्यामध्ये तादात्म्य पावलेले दिसून येते. निसर्गातील प्रत्येक घटक हा ईश्वरी घटक आहे, ही भावना म्हणजेच शाश्वत विकासातील महत्त्वाचे पाऊल आहे. इथे शाश्वत विकास हा अर्थ म्हणजे पुढील पिढ्यांची व्यवस्था असा नाही, इथे अभिप्रेतच मुळात आहे की पर्यावरणाचा ऱ्हास म्हणजेच ईश्वराचा ऱ्हास आहे. त्यामुळे किमान भक्तीवान असलेला व्यक्ती हा या निसर्गाचे नुकसान करणार नाही. त्यामुळे कदाचित शाश्वत विकास ही संकल्पना जरी विकसित पावली नसली, तरी सुद्धा निसर्गाच्या बाबतीत हा शाश्वत विकास ही संकल्पना कधीतरी विकसित होईल याची शक्यताच नाही, हे संत साहित्यांमधून प्रकाशाने दिसून येते. कारण निसर्ग संपला तर ईश्वरा संपून जाईल, पर्यावरण नष्ट झाले तर ईश्वराचे अस्तित्व धोक्यात येईल ही कल्पना आहे. त्यामुळे निसर्ग जर ईश्वर असेल तर तो शाश्वत आहे. तो कधीही नष्ट होणार नाही. संत साहित्यांमध्ये विविध दृष्टांताच्या माध्यमातून तत्त्वज्ञानाची मांडणी ही संतांनी केली कारण निसर्ग हा कायम राहणार आहे, निसर्ग कायम राहील त्यामुळेच संतांनी सांगितलेले तत्त्वज्ञान सुद्धा कायम राहणार आहे. जर संतांचे आध्यात्मिक विचार हे कायम ठेवायचे असतील तर पर्यावरणाचा ऱ्हास थांबविता आला पाहिजे.

आधारभूत ग्रंथ सूची:

१. औजेकर, प्रदीप. लोकसाहित्यातील नाग व गोधन प्रतिमा : एक सांस्कृतिक संदर्भ. आधार पब्लिकेशन, अमरावती :२०१६.
२. डहाके. वसंत आबाजी. संतसाहित्य : आकलन आणि अध्यापन. महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे :२०११.
३. ढेरे. रा.चि. संत, लोक आणि अभिजन. पद्मगंध प्रकाशन, पुणे :२०१३.
४. ढेरे. रा.चि. मुसलमान मराठी संत कवी. पद्मगंध प्रकाशन, पुणे :२०१३.
५. जोशी,वसंत (संपा).भाषा व साहित्य संशोधन खंड पहिला. महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे :१९८१.
६. जोशी,वसंत (संपा).भाषा व साहित्य संशोधन खंड तिसरा. महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे :१९८९.

वि. वा. शिरवाडकर यांच्या नाटकातील स्त्री -पुरुष संबंधाचा अभ्यास

दिशा विनोद पाटील
एम.ए.मराठी (द्वितीय वर्ष)
किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पारोळा जि. जळगांव

प्रस्तावना :-

विष्णू वामन शिरवाडकर तथा **तात्यासाहेब शिरवाडकर** (२७ फेब्रुवारी १९१२ - १० मार्च १९९९) हे मराठी भाषेतील अग्रगण्य कवी, लेखक, नाटककार, कथाकार व समीक्षक होते. त्यांनी **कुसुमाग्रज** या टोपणनावाने कवितालेखन केले. ते आत्मनिष्ठ व समाजनिष्ठ जाणीव असणारे मराठीतले महत्त्वाचे लेखक मानले जातात. शिरवाडकरांचे वर्णन सरस्वतीच्या मंदिरातील दैदीप्यमान रत्न असे करतात. वि.स. खांडेकर यांच्यानंतर मराठी साहित्यात ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळवणारे ते २रे साहित्यिक होते. त्यांचा जन्म दिवस (२७ फेब्रुवारी) हा मराठी भाषा गौरव दिन साजरा केला जातो.

कुसुमाग्रज हे मराठी अभिरुचीवर चार दशकांपेक्षा अधिक काळ प्रभाव गाजविणारे श्रेष्ठ प्रतिभावंत कवी, नाटककार, कथाकार, कादंबरीकार, लघुनिबंधकार व आस्वादक समीक्षक होते. प्रामाणिक सामाजिक आस्था, क्रांतिकारक वृत्ती आणि शब्द-कलेवरचे प्रभुत्व ही त्यांच्या काव्याची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यांच्यातल्या सखोल सहानुभूतीने त्यांना समाजाच्या सर्व थरांतील वास्तवाला भिडण्यासाठी आणि पौराणिक आणि ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्वांमधील मानवी वृत्तीचा शोध घेण्यासाठी प्रवृत्त केले. त्यांच्यातल्या शोधक आणि चिकित्सक स्वभावाने त्यांना प्रत्यक्ष ईश्वरासंबंधी प्रश्न उपस्थित करायला आणि माणसाच्या समग्रतेचे आकलन करायला प्रवृत्त केले. त्यांचे समृद्ध आणि प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्व वैविध्यपूर्ण आणि प्रसन्न रूपात त्यांच्या साहित्यात प्रतिबिंबित झाले आहे.

जीवन

कुसुमाग्रजांचा जन्म पुणे येथे झाला. त्यांचे मूळ नाव **गजानन रंगनाथ** शिरवाडकर असे होते. त्यांचे काका वामन शिरवाडकर यांनी त्यांना दत्तक घेतल्याने त्यांचे नाव विष्णू वामन शिरवाडकर असे बदलले गेले.[१] कुसुमाग्रजांचे वडील वकील होते, वकिलाच्या व्यवसायासाठी ते पिंपळगाव बसवंत या तालुक्याच्या गावी आले, कुसुमाग्रजांचे बालपण येथेच गेले.[२] कुसुमाग्रजांना सहा भाऊ आणि कुसुम नावाची एक लहान बहीण होती, एकुलती एक बहीण सर्वांची लाडकी म्हणून कुसुमचे अग्रज (मोठा भाऊ) म्हणून **कुसुमाग्रज** असे नाव त्यांनी धारण केले. तेव्हापासून शिरवाडकर *कवी कुसुमाग्रज* या टोपण नावाने ओळखले जाऊ लागले. नाशिक येथील हं. प्रा. ठा. कला महाविद्यालयातून त्यांनी आपले B.A. पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. BAची पदवी मिळाल्यानंतर काही काळ त्यांनी चित्रपट व्यवसायात पटकथा लिहिणे, चित्रपटात छोट्या भूमिका करणे अशी कामे केली. यानंतर सोबत, स्वराज्य, प्रभात, नवयुग, धनुर्धारी, अशा विविध नियतकालिकांचे, वृत्तपत्रांचे संपादक म्हणून त्यांनी काम केले. १९३० मध्ये झालेल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या काळाराम मंदिराच्या सत्याग्रहात कुसुमाग्रज यांचाही सहभाग होता. त्यांच्या क्रांतिकारी कवितांची सुरुवात याच लढ्यापासून झाली आहे.[३][४] १९३३ साली त्यांनी 'ध्रुव मंडळा'ची स्थापना केली. अनेक सामाजिक चळवळीत, सत्याग्रहांमधे सहभाग घेतला. पुढील काळातही त्यांनी नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी मदत केली.

पत्रकारितेच्या निमित्ताने मुंबईत आल्यावर शिरवाडकरांना मुंबई मराठी साहित्य संघाचे डॉ. अ.ना. भालेराव भेटले. मराठी रंगभूमीचा सुवर्णकाळ संपून ती मृतप्राय होऊ नये म्हणून झटणारे भालेराव यांनी कवी शिरवाडकरांना नाटके लिहिण्यास प्रवृत्त केले, केवळ कवी असलेले कुसुमाग्रज बघता बघता एक यशस्वी नाटककार झाले. १० मार्च १९९९ रोजी विष्णू वामन शिरवाडकर यांचे निधन झाले. वि.वा. शिरवाडकर यांच्या स्मरणार्थ नाशिक येथे '*कुसुमाग्रज प्रतिष्ठान*' नावाची संस्था उभारण्यात आली आहे. त्यांच्या नाशिकमधील टिळकवाडी येथील निवासस्थानी आता मराठी पुस्तकांचे सुसज्ज ग्रंथालय आहे. मराठी भाषा गौरव दिवस कवी नाटककार कथाकार कादंबरीकार रघु निबंधकार व आस्वादक समीक्षक होते[५]

साहित्यविचार:

प्रा. देवानंद सोनटक्के यांच्या मतानुसार कुसुमाग्रजांचा साहित्यविचार पूर्णतः लौकिकतावादी आहे. एका समाजमनस्क कलावंताच्या सामाजिक चिंतनाचा आलेख त्यात उमटला आहे. कलावादाचा अतिरेक आणि सामाजिकतेचा

तिरस्कार अशा द्वंद्वात अडकलेल्या मराठी साहित्यव्यवहारात त्यांनी समन्वय साधला आहे. कलाक्षेत्रात त्या त्या वेळी निर्माण झालेल्या संभ्रमावस्थेतेचे पितामहाच्या भूमिकेतून केलेले ते मार्गदर्शन आहे. कुसुमाग्रज हे अहंकार, अनुभव आणि आविर्भाव ही कलेची आधारभूत तत्त्वे मानतात, त्यांचा हा विचार लेखकसापेक्ष आहे. अहंकार लेखकाच्या लेखनप्रक्रियेला प्रेरणा आणि गती देतो, हे तत्त्व लेखकसापेक्ष आहे. आविर्भाव आशयाचा आकार म्हणजे घाट ठरवितो, म्हणजे हे तत्त्व कलाकृतिसापेक्ष आहे. वर्चस्व हे तत्त्व रसिकसापेक्ष आहे, तर लेखकाच्या अनुभवाची समृद्धी लेखकाच्या सामीलकीवर अवलंबून असते, हे तत्त्व समाजसापेक्ष आहे. कुसुमाग्रजांचा साहित्यविचार समाजसापेक्ष असून ते सामाजिकतेलाच परतत्त्व मानतात, विविध जातींतील लेखक लिहू लागणे यात त्यांना साहित्याची परपुष्टता, समृद्धी वाटते.

कुसुमाग्रजांच्या साहित्यविचाराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य असे तो एकाचवेळी लेखकसापेक्ष आणि समाजसापेक्ष आहे. लेखकाच्या अनुभवाला, त्याच्या स्वातंत्र्याला आणि त्याचा व्यक्तिमत्त्वाला कुसुमाग्रज महत्त्व देतात. कलेचे आधारभूत तत्त्व ते सौंदर्य, नीती, आत्मनिष्ठा इत्यादींना मानत नाही. त्यांच्या मते "अहंकार, अनुभव आणि आविर्भाव ही साहित्याचीच नव्हे कोणत्याही मानवनिर्मित कलेची आधारभूत तत्त्वे होत.” (रूपरेषा,पृ.२३)

प्रा. देवानंद सोनटक्के यांच्या मतानुसार कलाकृतीत नावीन्य अनुभवामुळेच येते, असे कुसुमाग्रज म्हणतात. म्हणजे कुसुमाग्रजांची नावीन्याची संकल्पना आकृतिवादी नसून आशयवादी आहे. नावीन्य व अनुभव समृद्धीसाठी लेखकाने सामीलकी आणि सामाजिकतेचा स्वीकार करावा. समाजजीवनातील उपेक्षितांचे अनुभव साहित्यात यावे. त्यासाठी समाज जीवनातील व साहित्य व्यवहारातील पुरोहितशाही, जातीयता नष्ट होणे गरजेचे आहे, असे कुसुमाग्रज मानतात.

कुसुमाग्रज, क्रांती ही साहित्याची प्रेरणा मानतात. साहित्य परिवर्तनास पूरक ठरू शकते, असे मानतात. त्यामुळे साहित्याला ते विशुद्ध कला मानत नसून सामाजिक साधन मानतात. कुसुमाग्रजांचा साहित्यविचार बा. सी. मर्ढेकर आणि कुसुमावती देशपांडे यांच्या साहित्यविचारांचा संवादसेतू आहे. मर्ढेकरांच्या नंतर मराठी साहित्यात दुर्बोधता, अश्लीलता आणि लैंगिकता हीच श्रेष्ठ साहित्याची लक्षणे रूढ होत होती, त्यावर कुसुमाग्रजांनी टीका केली आहे. मात्र त्याचबरोबर पारंपरिक नीतिमत्ता आणि श्लीलता या कल्पनांना ढोंगी ठरवून नकार दिला आहे. नाटक मूलतः वाङमय असते, नाटकाच्या पात्रांमध्ये लेखकाचे मीपण असते, असे म्हणणे त्यांच्या अहंकार-आविर्भाव सुसंगत आहे. मीपणाशिवाय अहंकार आणि आविर्भाव शक्य नाहीच.

कलेचे आधारभूत तत्त्व:

कुसुमाग्रजांच्या या विचारात मर्ढेकरी कलाविचारातील आत्मनिष्ठा, सौंदर्य किंवा नेमाडेप्रणित लेखकाची नैतिकता, देशीयता यांपेक्षा वेगळी भूमिका दिसते. सर्व संत ज्या अहंकाराच्या विसर्जनाला महत्त्व देतात त्या अहंकाराला शिरवाडकर कलेत महत्त्वाचे मानतात. त्यांचे म्हणणे असे की, लेखकाचा अहंकार अनन्यसाधारण रूप धारण करतो तेव्हाच लेखकाला लिहावेसे वाटते. या अहंकारामुळेच स्वतःचे स्वत्व बाहेर पल्लवीत करण्याचा एक आंतरिक आग्रह त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न होतो. अहंकाराची ही प्रवृत्ती नुसत्या आविष्काराने नव्हे तर वर्चस्वाने समाधान पावते. हे वर्चस्व लेखकाला जवळ व दूर प्रत्यक्षात वा अप्रत्यक्षात असलेल्या वाचकांच्या संदर्भात प्राप्त होते. म्हणजे वाचकवरील वर्चस्वाच्या भावनेने कलानिर्मिती होते असे त्यांचे म्हणणे आहे.

ही प्रक्रिया रसिक, वाचक कशी स्वीकारतो? तर, वाचक शब्दांच्या माध्यमातून लेखकाच्या विश्वात प्रवेश करतो आणि स्वतःच्या जीवनाचे संन्यसन करून त्या वेळेपुरता लेखकाच्या आधीन होतो. याला Empathy म्हणजे ``अंतरानुभूती म्हणतात. वाचकाच्या दृष्टीने जी अंतरानुभूती; तेच लेखकाच्या दृष्टीने वर्चस्वाचे स्वरूप. कुसुमाग्रज म्हणतात, ”कोणत्याही कलेच्या मुळाशी असलेल्या अहंकाराच्या प्रेरणेने आपल्या अंकित होणाऱ्या मनांचे म्हणजेच माणसांचे हे अस्तित्त्व मूलत:च गृहीत धरलेले असते. या प्रेरणेच्या अभावी साहित्याची अथवा कोणत्याही कलेची निर्मितीच सर्वस्वी अशक्य आहे.” (रूपरेषा, पृ.२३/२४)

अनुभव:

कुसुमाग्रजांच्या मते, आविर्भावाने साहित्याचे रूप ठरते तर अनुभवाने त्याचा आशय निश्चित होतो. अनुभव या संज्ञेचा अर्थ प्रत्यक्षाशी येणारा संबंध असा नसून, लेखकाच्या मनात उद्भवणारी एक भावावस्थेतील जाणीव असा आहे. म्हणजे लौकिक अनुभवानंतरची लेखकाची भावावस्थाच कलाकृतीचा आशय निश्चित करते. “आविर्भाव आणि अनुभव

यांच्या संयोगाने साहित्याचे पोत तयार होत असले तरी त्यातील धागेपणाचे स्थान अनुभवाकडे आहे...लेखकांमध्ये अहंकाराची प्रेरणा प्रबळ आहे, अविर्भावाचे सामर्थ्यही प्रभावी आहे; परंतु त्याची अनुभव घेण्याची शक्ती जर संकुचित, बोथट आणि केवळ वरच्या थरालाच स्पर्श करणारी असेल तर त्याचे साहित्य उथळ आणि घायपाताच्या रेशमी कापडासारखे दिखाऊ परंतु तकलादू होण्याची शक्यता असते."[८]

समारोप:

जे स्थान मर्ढेकर आत्मनिष्ठेला देतात तेच कुसुमाग्रज अनुभवाला देतात. या अनुभवाचे अधिक विश्लेषण करताना ते म्हणतात, अनुभव प्रत्येक माणसागणिक वेगळा असल्यामुळे एकाच विषयाबाबतही सारखेपणा येत नाही. माणसे संपत नाही, माणसाचे अनुभव संपत नाही, विषय संपत नाहीत. त्यामुळे साहित्यसरितेचा प्रवाह सतत जिवंत, वाहता आणि वाढता ठेवण्याचे कार्य मुख्यत: अनुभवाकडून होत असते. शिवाय साहित्याला कलाकृतीचे स्वरूप अनुभवामुळेच येते. कुसुमाग्रज, अनुभव आणि आविर्भाव यांचा परस्पर संबंध असा स्पष्ट करतात: आविर्भाव-सामर्थ्य प्रभावी असूनसुद्धा योग्य अनुभवाच्या अभावी साहित्याला श्रेष्ठ कलाकृतीचे रूप येणार नाही. आशय आणि आकार यांत सुसंवाद असतो मात्र त्यांच्यात अभिन्नता नसते. समाजाने दिलेला शब्द, साहित्यक्षेत्रातील प्रचलित परंपरा, त्या सांभाळण्याची अथवा तोडण्याची प्रवृत्ती आणि आवश्यकता, परिसरातील बदलती परिस्थिती इत्यादी गोष्टी आविर्भावाचे नियमन करतात. "साहित्यासारख्या कलेत हे जे पारंपरिक असते, आवाहनात्मक असते, समाजाच्या जवळ जाणारे असते ते आविर्भावातून उत्पन्न होते. आणि याच्या पलीकडचे, साहित्यकृतीच्या अंतरंगातील गर्भागार सिद्ध करणारे, त्या ठिकाणी एका नवीन जीवनाची आपल्याला देणगी देऊन आपले व्यक्तिगत जीवन परमेश्वराच्या साहाय्याशिवाय द्विगुणित करणारे, साहित्याला अजरामरता देणारे, जे काही असते ते या अनुभवामुळेच आपल्याला लाभते." (रूपरेषा, पृ.३०) म्हणजे कलाकृतीत नाविन्य अनुभवामुळेच येते. कलेचे कलारूप याचठिकाणी पूर्ण होते, किंबहुना याचमुळे पूर्ण होते. आविर्भावाच्या म्हणजे आकाराच्या पलीकडे असलेली कलाकृतीची खास नवीनता, तिची खास स्वतंत्रता या अनुभवातच समाविष्ट असते. एखादी कलाकृती ही खास आणि फक्त तिच्या निर्मात्याचीच असते ती तिच्यातील अनुभवामुळे. अशा अनुभवामुळेच चांगल्या साहित्यकृतीला अनन्यसाधारणता व केवलता प्राप्त होते. "अपार आणि अनंत अशा जीवनाचा एक तुकडा, म्हणजेच एक जाणीव, लेखक-कवीच्या मनात प्रवेश करते. जागृत वा सुप्त अवस्थेत असलेल्या इतर संबंधित जाणिवांचे या जाणिवेवर काही संस्कार होतात, आणि या संस्कारामुळेच पूर्णरूप पावलेला त्याचा अनुभव कथा, नाट्य, अथवा काव्य अशा कलाकृतींच्या द्वारा व्यक्त होतो." (रूपरेषा, पृ.३०) अशी लेखकाची निर्मितिप्रक्रिया घडून येते.

संदर्भ सूची :

१. सौंदर्याचे उपासक कुसुमाग्रज (संपादक - डाॅ. नागेश कांबळे)
२. कुसुमाग्रज/शिरवाडकर : एक शोध, लेखक : द.दि. पुंडे, मेहता प्रकाशन, पुणे, १९९१, (दुसरी आवृत्ती)
३. कुसुमाग्रजांचा सामाजिक साहित्यविचार : डॉ. देवानंद सोनटक्के लिखित 'समीक्षेची अपरूपे-हर्मिस प्रकाशन (पुणे, २०१७) या पुस्तकातील एक लेख
४. रूपरेषा, वि.वा. शिरवाडकर, संपादक : सुभाष सोनवणे, चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर, १९८४
५. भारतीय साहित्याचे निर्माते कुसुमाग्रज, निशिकांत मिरजकर (मूळ इंग्रजी, मराठी अनुवादक अविनाश सप्रे, साहित्य अकादमी, २०११)

संत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील मूल्यविचार

प्रा.डॉ. दिनेश हिम्मतराव पाटील
मराठी विभाग
कला व विज्ञान महाविद्यालय भालोद. जि.जळगांव.
भ्रमणध्वनी.९८२३६३७२२१.

प्रस्तावना:-

महाराष्ट्राच्या सामाजिक सांस्कृतिक व अध्यात्मिक वाटचालीत यादव काळाला अर्थातच मध्ययुगीन काळाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. या कालखंडात समाज प्रबोधन व उद्बोधन या उदात्त हेतूने विविध भक्ती संप्रदायांची निर्मिती झाली. विशेषतः ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, गोरा कुंभार, सावता माळी, चोखामेळा, मुक्ताबाई, जनाबाई, यांच्यासारख्या अठरा पगड जातीतील विविध धर्मातील संतांनी महाराष्ट्रातील जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविलेला वारकरी संप्रदायाचे तत्त्व व विचार या दृष्टिकोनातून महत्त्वाच्या ठरलेला आहे. सहाजिकच संपूर्ण महाराष्ट्रात अध्यात्मिक लोकशाही प्रस्थापित करणारा सर्वसमावेशक अशा वारकरी संप्रदायाच्या मूल्य व विचारांची परंपरा खानदेशातही महत्त्वाची व वैशिष्ट्यपूर्ण ठरलेली आहे. खान्देशच्या भूमीत सखाराम महाराज, आप्पा महाराज, उत्तमराव महाराज, झेंडूजी महाराज, कडोजी महाराज, जगन्नाथ महाराज यांच्यासारखे संत व कीर्तनकार प्रबोधनकार निर्माण झालेत. तत्कालीन समाज जीवनात सर्वधर्मसमभाव, मानवता, सामाजिक समरसता निर्माण करून संतांचा लोकाभिमुख दृष्टिकोन खानदेशातील जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविणारे संत कडोजी महाराज यांच्या साहित्यातील तत्त्वविचार व मूल्य विचार यांचा आढावा घेणे हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा हेतू आहे.

संत कडोजी महाराजांच्या साहित्यातील तत्त्वज्ञान व मूल्यविचार:-

खानदेशच्या भूमीला थोर विचारवंत, प्रबोधनकार, कीर्तनकार व संतांची परंपरा लाभलेली आहे. या परंपरेतील एक प्रबोधनकार संत कडोजी महाराज यांचे कार्य समाजप्रबोधनाच्या व उद्बोधनाच्या दृष्टीने अतिशय मौल्यवान व अलौकिक स्वरूपाचे आहे. निरागस कर्मयोगी अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचे धनी, नामवंत कीर्तनकार संत कडोजी महाराज शेंदुर्णीसह संपूर्ण खान्देश मराठवाडा या प्रांतात कडोबा महाराज म्हणून प्रसिद्ध झालेत. संत कडोजींचे आजोबा भगवान शंकराचे महान उपासक होते. कडोजींचे आई व वडील दोघेही संसार करून परमार्थ साधणारी होती. कडोजींच्या जन्माचे वर्णन करताना भास्करराव चव्हाण म्हणतात." संत कडोजी महाराज यांचा जन्म शके १६३६ म्हणजेच इ.स.१७७४ मध्ये तेली समाजात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव मुरडाजी व आईचे नाव नाटूबाई होते. त्यांचे माता पिता मराठवाड्यातील धावडे गावाला राहत होते." १. मानवात देव शोधणाऱ्या संत तुकारामांच्या विचारांचा साहित्याचा प्रचंड पगडा संत कडोजी महाराज यांच्या व्यक्तिमत्वावर पडलेला होता. कीर्तनाच्या व अभंगाच्या माध्यमातून त्यांनी नेहमीच संत तुकारामांचे मानवतावादी मूल्यविचार जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला. संतांच्या साहित्यातील मानवतावाद जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी, लोकोध्दारासाठी भजन, कीर्तन, प्रवचन, पायी दिंडी याचबरोबर मूल्याधिष्ठित साहित्य या माध्यमातून समाजाला उच्च कोटीच्या अध्यात्माची, कर्तव्यकर्माची जाणीव संत कडोजी महाराज यांनी करून दिलेली आहे. तत्कालीन कालखंडात समाज अज्ञान अंधकार यात तसेच अंधश्रद्धेत डुबलेला होता अशा समाजाला डोळस भक्तीची व खऱ्या श्रद्धेची तसेच वास्तवतेची जाणीव करून देणे अत्यंत महत्त्वाचे होते आणि हे काम वारकरी संतांनी अतिशय प्रामाणिकपणे केलेले आहे. समाजातील कोणत्याही जीवाचा भेदभाव द्वेष न धरता सर्वांना गुण्यागोविंदाने एकत्र नांदावे असा विशाल व सर्व समावेशक तात्विक संदेश देताना संत तुकाराम म्हणतात,

"विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म| भेदाभेद भ्रम अमंगळ||
कोणाही जीवाचा न घडो मच्छर| वर्म सर्वेश्वर पूजनाची ||
तुका म्हणे एका देहाचे अवयव| सुखदुःख जीव भोगपावे|| " २.

संपूर्ण विश्वातील मानव एकाच ईश्वरी तत्त्वाचा अविष्कार आहेत. असा विशाल दृष्टिकोन विकसित झाला म्हणजे समाजातील सर्व भेदभाव नष्ट होऊन एकात्मता वाढीस लागेल यावर संतांचा ठाम विश्वास होता.

सहाजिकच देवाला शोधण्यासाठी इतरत्र भ्रमंती करण्याची गरज नसून मानवाने मानवाशी प्रेम आपुलकी व सहानुभूतीने व्यवहार करावा आणि मानवातच देव शोधावा तसेच समाजाला मारक अशा दृष्ट दुर्जनांच्या संगतीने आणि अनितीने मौल्यवान अशा मानवी जीवनाचा कसा नायनाट होतो. आहे. आणि मानव पशुतुल्य जीवन जगू लागतो. याविषयी सर्वसामान्य लोकांना मार्गदर्शन करताना कडोजी महाराज म्हणतात. "अहो अधर्माच्या संगती| होय भल्याची फजिती|| काकसंगती लागला | राजहंस फजित झाला|| पहा हिंगाच्या संगतीने| कस्तुरी झाली मोलहीन ||ऐसा गुण संगतीचा| कडू म्हणे तेलीयाचा||.३ हा संतांचा मूल्याधिष्ठित विचार समाजात संत कडोजी महाराज आत्मविश्वासाने देतात.

मानवाला खऱ्या देवाचा शोध घेण्यासाठी, त्याला प्रसन्न करण्यासाठी जप, तप कर्मकांड, शारीरिक, मानसिक कष्ट,सर्व धन दौलत याची गरज नाही. समाजातील सदविचारी परोपकारी, कर्तव्यनिष्ठ व मानवतावादी मानवाच्या हृदयातच खऱ्या देवाचे अस्तित्व सामावलेले आहे. म्हणून मानवातच देवत्व शोधण्यासाठी डोळस भक्तीची व कर्तव्यकर्माची वास्तव जाणीव कडोजी महाराज यांचे मूल्याधिष्ठित अभंग करून देतात.

मानवाने स्वतःच्या उद्धारासाठी कल्याणासाठी सुकर जगण्यासाठी देव आणि धर्म निर्माण केलेले आहेत. मात्र त्याच देव व धर्म यांच्या नावाने मानवात भेद निर्माण करून भांडणे लावली जातात. विध्वंसक निर्माण केला जातो. यातूनच मानवाला स्वतःचा देव स्वतःचा धर्म पंथ जात इतरांपेक्षा श्रेष्ठ व वेगळी वाटायला लागतात. आणि त्याच्यातून अनावश्यक कलह निर्माण होतात. समाजमन दूषित होते. असे न करता समाजाने स्वच्छ विचाराने एकत्र येऊन गुण्या गोविंदाने नांदावे कारण देव आणि धर्म हे मानवासाठी आहेत. याची जाणीव मानवाने ठेवली पाहिजे. याविषयी मार्गदर्शन करताना संत कडोजी महाराज म्हणतात,

"सच्ची तेरी भक्ती सच्चा तेरा भाव| राम रहीम देव दुजा नही|| कडू म्हणे जैसा भक्तीचा लाघव| तैसा तैसा देव तया कळे ".४

वारकरी सांप्रदायिक संतांनी समाजात जात धर्म भाषा प्रांत या आधारे होणारा भेदाभेद विषमता नष्ट करून समतेचा नेहमीच पुरस्कार केलेला आहे. अर्थातच भजन कीर्तन प्रवचन वारी या माध्यमातून सर्वधर्मसमभाव मानवता व समता ही मूल्ये समाजात रुजवलेली आहेत संत कडोजी महाराज यांनीही समाजातील अस्पृश्यता निवारण्यासाठी व एकतेसाठी अविरत प्रयत्न केलेले आहेत. त्यांचे अभंग हिंदू धर्मियांप्रमाणेच मुसलमान बांधवही श्रद्धेने म्हणतात. साहजिकच सर्व मानव एकाच परमेश्वराची लेकरं आहेत. हे दाखवण्यासाठी समाजात एकात्मता बंधुभाव निर्माण करण्यासाठी संत कडोजी महाराजांनी मुस्लिम बांधवांच्या हातून हिंदूंच्या देवांची व हिंदू बांधवांच्या हातून मुस्लिमांच्या मशिदीची सेवा करून घेतली. विद्यमान कालखंडात जात धर्म भाषा या आधारावर समाजात समाजकंटक कलह निर्माण करतात. अशा वेळेस संत कडोजी महाराजांचे विचार मूल्याधिष्ठित स्वरूपाचे वाटतात.

वास्तविक पाहता देव आणि धर्म मानवाच्या उन्नतीसाठी सुख व आनंदासाठी निर्माण झालेले आहेत.तत्कालीन समाज जीवनात देवधर्म, जात पंथ यामुळे दुभंगलेल्या समाजाला एकात्मतेची,सामाजिक समरसतेची जाणीव ते करून देतात. विद्यमान कालखंडात समाज जीवनात वाढलेला दुराचार, अनिती, भ्रष्टाचार, चंगळवाद, व्यसनाधीनता या गोष्टींमुळे समाजाची होणारी अधोगती थांबून समाजाला नैतिक मूल्य संस्कार मूल्य यांची शिकवण देणे महत्त्वाचे आहे. अर्थातच रसातळाला जाऊ पाहणाऱ्या समाजाला सन्मार्गाला लावण्यासाठी विशेषतः संगतीमुळे भरकटलेल्या तरुण वर्गाला योग्य दिशा देण्यासाठी सद्गुनी सदविचारी व सदाचारी लोकांच्या संगतीची नितांत गरज आहे. तत्कालीन कालखंडात सामान्यजनास कडोजी महाराजांनी सांगितलेले सत्संगतीचे महत्त्व आजही मोलाचे असे आहे. संत कडोजी महाराज म्हणतात. " अहो भल्याच्या संगती| उंच पदाते पावती || दासीपुत्र ज्ञातीहीन| श्रीमंत होतो संगतीन|| संग करावा भल्याचा |कडू म्हणे तेली याचा || " ५. संत तुकाराम महाराजांनी ज्याप्रमाणे मानवी जीवनाच्या कल्याणासाठी संतांच्या संगतीचे महत्त्व विशद केलेले आहे. अगदी त्याप्रमाणेच तुकारामांच्या विचारांशी एकरूप असलेल्या संत कडोजी महाराजांनीही समाजातील दुर्गुण दुराचार नष्ट होऊन समाजात सदगुण सदाचाराची रुजवन होण्यासाठी विद्यमान कालखंडातील समाजाला आपल्या भजन कीर्तन प्रवचन व साहित्याच्या माध्यमातून मौल्यवान असे मार्गदर्शन केलेले आहे.

समारोप:-

अगदी लहान वयापासूनच समाज सेवेचे, अध्यात्माचे, वाचनाचे, भजन, कीर्तन, प्रवचन व स्वातंत्र्य चळवळीचे बाळकडू संत कडोजी महाराज यांना मिळालेले होते. महाराष्ट्रातील संतांनी निर्माण केलेली अध्यात्मिक लोकशाहीची

ISSN : 2348-7143
January 2026

चळवळ या चळवळीला बळकटी देण्यासाठी संतांनी निर्माण केलेले मूल्याधिष्ठित असे साहित्य या गोष्टींचे संपूर्ण आकलन संत कडोजी महाराज यांनी आपल्या जीवनात केले. अर्थातच संतांचा मानवतावादी दृष्टिकोन सर्वसमावेशक अशी विचारधारा यातूनच संत कडोजी महाराज यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण झाली. एकंदरीतच आपल्या कार्यातून व प्रेरणादायी अशा साहित्यातून संत कडोजी महाराज यांनी मूल्य विचार व तत्वज्ञानाची रुजवन समाजात केलेली आहे.आजही संत कडोजी महाराजांचे विचार मानव जातीला प्रेरणादायी व मार्गदर्शक ठरत आहेत.

संदर्भ :-

1. चव्हाण भास्करराव : यात्रोत्सव खान्देश, विना प्रकाशन जळगाव.२००५ पृष्ठ.७८
2. मोरे सदानंद : तुका म्हणे, उत्कर्ष प्रकाशन पुणे,२००१, पृष्ठ.६३
3. चौधरी रा.श्री. : संत कडोजी महाराज चरित्र, भाग एक,१९९२, पृष्ठ.३३
4. तत्रैव : पृष्ठ.१८०
5. तत्रैव : पृष्ठ.३२

RESEARCH JOURNEY

ताई मी कलेक्टर व्हयनु - राजेश पाटील यांचे आत्मचरित्राचा अभ्यास

अक्षय सुभाष पाटील
किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
पारोळा जि. जळगांव

प्रस्तावना:

शून्यातून विशाल अवकाशाकडे झेपणारा संघर्षमय प्रवास "ताई, मी कलेक्टर व्हयन्" या आत्मकथनातून राजेश पाटील यांनी चित्रित केला आहे. राजेश पाटील या आत्मकथनाचा नायक असला तरी तो असंख्य अभावग्रस्त तरुणांच्या समूहाचा प्रतिनिधी म्हणून समोर येतो. सामान्य वाटणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीमध्ये एक अंगभूत गुणवत्ता असते. त्या गुणवत्तेचा शोध घेऊन अथकपणे वाटचाल केली तर कर्तृत्वाची शिखरे साद घालतात, आव्हानांना सामोरे जाऊनच आपली मुद्रा उमटवता येते, हे वास्तव या आत्मकथनातून अधोरेखित झाले आहे. सामाजिक विषमता आणि आर्थिक विवंचनेमुळे हजारो तरुणांची सृजनशीलता नष्ट झाली. मात्र यावर मात करून अनेकांनी आपल्या सामर्थ्यांचा प्रत्यय आणून दिला आहे आणि त्यांच्या रूपाने समाजात चांगुलपणाची एक भावना निर्माण झालेली दिसते. सामान्यातूनच असामान्यत्वाचा जन्म होतो आणि तो भोवतालच्या समाजाला जगण्याची उर्मी प्रदान करतो.

पुणे विद्यापीठातून संख्याशास्त्र विषयात पदव्युत्तर शिक्षण, २००० साली भारतीय सांख्यिकी सेवा आणि भारतीय हवाईदलात निवड, २००५ साली भारतीय प्रशासकीय सेवेत निवड.विविध नियतकालिकांत वेगवेगळ्या विषयांवर लिखाण,शेती, ग्रामीण विकास, शेतीव्यापार विषयांची विशेष आवड.सध्या कंधमाळ, ओडिसा येथे जिल्हाधिकारी म्हणून कार्यरत.राजेश पाटील यांनी अत्यंत गरिबीतून शिकून कलेक्टर बनण्याचा प्रवास मांडला आहे, जे दर्शवते की सामान्य व्यक्तीही जिद्ध असेल तर असामान्य यश मिळवू शकते. ध्येयासाठी संघर्षः गरिबी, शिक्षण आणि परिस्थितीशी लढा देऊन ध्येय गाठणे, हे या पुस्तकाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

कथानकाचे मुख्य मुद्देः

सामान्य कुटुंबातील राजेश पाटील यांनी गरिबी आणि अभावग्रस्त परिस्थितीतून शिकून अधिकारी बनण्याचा ध्यास घेतला.हे पुस्तक केवळ त्यांचे आत्मचरित्र नसून, सामान्य कटुंबातील आणि अभावग्रस्त तरुणांसाठी एक प्रेरणास्थान आहे, जे सांगते की कठोर परिश्रमाने कोणतीही उंची गाठता येते.भाषा आणि शैलीः पुस्तकाची लेखनशैली ओघवती असून त्यात अहिराणी भाषेचा सुंदर वापर केला आहे, ज्यामुळे वाचकांना ते आपलेसे वाटते.पाव विकण्यापासून ते कलेक्टर बनण्यापर्यंतच्या त्यांच्या प्रवासातील अनेक वास्तववादी आणि हृदयस्पर्शी प्रसंग यात आहेत.'ताई' म्हणजे त्यांची आई (किंवा कोणतीही मार्गदर्शक शक्ती) जिच्याकडे त्यांनी कलेक्टर बनून येण्याचे वचन दिले होते, असे हे पुस्तक त्यांना समर्पित आहे.

पुस्तकाविषयी अधिक माहितीः

गरिबी, अभाव आणि प्रतिकूल परिस्थितीतून येऊन उच्च शिक्षण घेऊन जिल्हाधिकारी होण्याचा संघर्ष.सामान्य व्यक्तीमध्ये गुणवत्ता असते, कठोर परिश्रम आणि जिद्द असेल तर कोणतीही व्यक्ती यश मिळवू शकते.

थोडक्यात, हे वाक्य म्हणजे एका महत्त्वाकांक्षी व्यक्तीने 'मी जिल्हाधिकारी बनणार' असे आपल्या बहिणीला (ताईला) दिलेले वचन किंवा स्वतःशी केलेले उद्दिष्ट आहे, जे एका प्रसिद्ध पुस्तकाचे शीर्षक आहे.

कलेक्टराचे जिवनः

जळगाव जिल्ह्यातील ताडे या छोट्या गावातून आलेला राजेश पाटील, अत्यंत हलाखीच्या परिस्थितीत शेतमजुरी, भाजीपाला विक्री आणि इतर कामे करून शिकला आणि प्रशासकीय सेवेत गेला. त्याचे हे प्रेरणादायी जीवन या पुस्तकातून मांडले आहे.यात अहिराणी आषेचा बाज, ओघवती शैली आणि हृदयस्पर्शी संघर्ष आहे, ज्यामुळे तरुणाईमध्ये है पुस्तक खूप लोकप्रिय झालयांनी आपल्या गरिबी, शेतमजुरी, आणि मिळेल ती कामे करत शिक्षण घेण्याचा अनुभव या पुस्तकातून सांगितला आहे.

हे पुस्तक वाचकाला सामान्य व्यक्तीमधील गुणवत्ता आणि अथक परिश्रमाने यश मिळवण्याची प्रेरणा देते.अभावग्रस्त तरुणांचे प्रतिनिधीः राजेश पाटील हे केवळ स्वतःचेच नव्हे, तर अनेक अभावग्रस्त तरुणांचे प्रतिनिधित्व करतात, ज्यांना गरिबीतून बाहेर पडण्यासाठी शिक्षणाचे माध्यम महत्त्वाचे ठरले.शिक्षण, संघर्ष, ध्येयप्राप्ती आणि प्रतिकूल परिस्थितीतून वर येण्याची जिद्द है या पुस्तकाचे मुख्य विषय आहेत. यांच्यासारख्या अनेक सामान्य कुटुंबातील मुलांच्या स्वप्नांचे प्रतिनिधित्व करते, जें प्रतिकूल पौरेस्थितीतून मार्ग काढतात.हे पुस्तक कष्ट, संघर्ष आणि जिद्द यांसारख्या गुणांवर भर देते, जे कोणत्याही व्यक्तीला यशाच्या शिखरावर पोहोचवू शकतात.

थोडक्यात, तुम्ही राजेश पाटील यांच्या प्रेरणादायी पुस्तकाचा संदर्भ देत आहात, जे संघर्ष आणि स्वाभिमानाची कथा सांगते.

मुख्य पैलू:

लेखक गरीब परिस्थितीतून, पाव विकून, पुस्तके उधार घेऊन शिकतात आणि शेवटी IAS अधिकारी बनतात. हा शेवट त्यांच्या जिददीचा आणि मेहनतीचा विजय दाखवतो. आत्मविश्वासः हा समारोप वाचकांना स्वतःच्या आयुष्यातही यशस्वी होण्याचा आत्मविश्वास देतो, जसे लेखकाला मिळाला.लेखकाने आपल्या ताईला (बहिणीला) दिलेले वचन पूर्ण केल्याचा आनंद यात दिसतो, जे त्यांच्यातील भावनिक नात्याची खोली दर्शवते. यात दिसणारा संघर्ष (पाव विकणे, उधार पुस्तके) आणि यश हे सामान्य माणसाच्या जीवनातील संघर्षाचे प्रतीक आहे.

थोडक्यात, या पुस्तकाचा समारोप हा 'शून्यातून विश्व निर्माण करण्याच्या' संघर्षाचा आणि त्यातून मिळणाऱ्या यशाचा आनंददायी आणि प्रेरणादायी क्षण आहे.

निष्कर्ष:

१. गरीब शेतमजूर कुटुंबातून येऊनही, शिक्षण आणि जिद्दीच्या जोरावर IAS अधिकारी बनण्याचा प्रवास, जो तरुणांसाठी दीपस्तंभ आहे.
२. आईच्या (ताईच्या) पाठिंब्यामुळे आणि तिच्या शिकवणीमुळेच हे यश शक्य झाले, हे आत्मचरित्र आईला समर्पित आहे.
३. प्रतिकूल परिस्थितीतही सकारात्मक राहून, समाजासाठी आदर्श अधिकारी कसा असावा, याचे उत्तम उदाहरण हे पुस्तक देते.
४. पुस्तकातून जीवनातील विविध पैलू आणि आव्हानांवर चर्चा केली आहे, ज्यामुळे जीवन अधिक सुसह्य कसे करता येईल, हे समजते.
५. अहिराणी भाषेचा वापर आणि ओघवत्या शैलीमुळे हा संघर्ष वाचकाला थेट भिडतो.

थोडक्यात, 'ताई मी कलेक्टर व्हयनू' हा केवळ एका व्यक्तीचा प्रवास नसून, तो प्रत्येक सामान्य माणसाला 'मी कलेक्टर होऊ शकतो' अशी शिकवण देणारा आणि जगण्याची नवी उमेद देणारा निष्कर्ष आहे.

संदर्भ:

१. राजेश पाटील, 'ताई, मी कलेक्टर व्हयनू', २००८

सालदार : मनाला स्पर्श करणारी कविता

प्रा. डॉ. माणिक माधव बागले
मराठी विभाग, प्रमुख
किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,पारोळा

प्रस्तावना -

कविता हा असा एकमेव वाङ्;मय प्रकार आहे की ज्याला प्राचीन परंपरा मराठीत लाभलेली आहे. मराठी कवितेची वाटचाल ही मौखिक ते लिखित अशी झाली सुरुवातीला मराठी भाषेच्या उत्पत्ती सोबत मराठी काव्य जन्माला आले जसजशी मराठी भाषा समृद्ध प्रकल्प होत गेली तसतशी मराठी काव्यही समृद्ध व विकसित होत गेले मराठी कवितेला प्राचीन मौखिक परंपरा लाभलेली आहे मराठी काव्याचा उगम शोधताना संस्कृत साहित्यशास्त्राचा आधार घ्यावा लागतो. मराठी भाषेत साधारणपणे अकराव्या शतकात स्त्री गीतांची परंपरा आढळते यातूनच पुढे मध्ययुगीन काव्य अर्वाचीन काव्य परंपरा लाभत गेल्याने मराठी कवितेचा प्रवास, वाटचाल आजवर येऊन पोहोचल्याचे दिसते.

रमेश पवार हे मराठीतील एक महत्त्वाचे कवी आहेत. त्यांचा "एक माळरान ओसाड" हा पहिला काव्यसंग्रह सन 2009 साली औरंगाबादच्या कीर्ती प्रकाशनाकडून प्रकाशित झाला आहे. या संग्रहाला वाचकांनी उत्तम प्रतिसाद दिला आहे. या संग्रहाला ज्येष्ठ कवी ना. धों. महानोर यांची पाठराखण तर प्रसिद्ध कवी उत्तम कोळगावकर यांची प्रस्तावना लाभली आहे. या संग्रहाचे प्रकाशन कवी उत्तम कोळगावकर यांच्या उपस्थित प्रसिद्ध कवी इंद्रजित भालेराव यांच्या हस्ते अमळनेरात झाले आहे. प्रकाशन समारंभाचे अध्यक्ष ज्येष्ठ समीक्षक प्रा. प्रदीप देशपांडे होते. उपरोक्त निमंत्रित मान्यवरांच्या सहभागावरून कवी रमेश पवार यांच्या कवितेची आश्वासकता आपल्याला कळते. "सामाजिक लोकशाही म्हणजे काय? तो एक जीवनमार्ग आहे, जो स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांना जीवनतत्त्व म्हणून मान्यता देतो. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्त्वांच्या एका त्रयीचा स्वतंत्र अंगे म्हणून विचार करता येणार नाही, ते त्रयीचा एक संघ निर्माण करतात. समतेपासून स्वातंत्र्य वेगळे करता येणार नाही. कारण समतेशिवाय स्वातंत्र्य म्हणजे काही मूठभर लोकांचे बहुतांश लोकांवर प्रभुत्व मिळवणे होय आणि बंधुतेविना स्वातंत्र्य आणि समता स्वाभाविकरीत्या अस्तित्वात राहणार नाहीत." धर्मसत्ता आणि राजेशाही-बादशाहीमुळे सर्वसामान्य भारतीयांना एकोणिसाव्या शतकापर्यंत मूठभर अभिजनवर्ग वगळता फारसे स्वातंत्र्य नव्हते. तसेच धर्मसत्तेमुळे (विशेषत्वाने चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचा पुरस्कार करणाऱ्या 'मनुस्मृती'मुळे) दलित, आदिवासी व बहुजन समाजाच्या वाट्याला केवळ अन्याय व अत्याचार आले, तर पितृसत्तेमुळे (जी धर्मसत्तेचाच एक अविभाज्य भाग होता) भारतीय स्त्रीवर्गाची अवस्था दलितांहून पददलित अशी शोचनीय होती. या सर्व वर्गसमूहाचे माणूसपण नाकारले गेले होते व हा अन्याय हे वर्गसमूह नाइलाजाने सहन करत जगत होते.

कवी रमेश पवार यांचा तब्बल तेरा वर्षानंतर "गावगाड्याच्या पडझडीचे संदर्भ" हा दुसरा काव्यसंग्रह प्रकाशित होत आहे. खरे तर अलीकडे मराठी कवितेचे उदंड पीक येत असतानाच्या काळात दुसऱ्या काव्यसंग्रहासाठी एक तप थांबणे हा संयम खऱ्या अर्थाने प्रेरणादायीच आहे. मुळात हे सकस आणि सर्जनशील मराठी कवितेच्या निर्मितीच्या दृष्टीने आदर्श उदाहरण आहे. कविश्रेष्ठ सुरेश भट यांनी म्हणून ठेवले आहेच. "चालण्याची नको एवढी कौतुके, थांबणेही अघोरी कला यार हो" ही कला साध्य करणे मराठी कवितेच्या हितासाठी आवश्यक आहे.

संशोधनाचा हेतू -

रमेश पवार हे कवितेकडे गंभीरपणे पाहत आलेले कवी आहेत. खानदेशच्या साहित्य आणि सांस्कृतिक चळवळीत सक्रिय असणारे हे व्यक्तिमत्व आहे. महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळाचे सदस्य म्हणूनही त्यांनी भरीव काम केले आहे. अमळनेरसारख्या ग्रामीण भागात त्यांनी भारतीय डाक विभागात नोकरी केली. डाक विभागात नोकरी करणारा, गर्दीत राहणारा, तरीही हा माणूस आपली संवेदनशीलता जपून ठेवतो. ती संवेदनशीलता आपल्या कवितेत निष्ठेने ओतप्रोत भरतो. ही फार प्रशंसनीय बाब आहे. तसा हा कवी शेतकरी कुळात जन्मलेला. वडिलांनी अनेक वर्षे गावात सालदारकी केलेली. दारिद्र्यामुळे कवीचे बालमन, त्याचे बालपण अनेक अंगांनी पोळलेले, विविध कारणांनी ग्रामीण आणि कृषी जीवनाची

होणारी ससेहोलपट कवीने अनुभवलेली आहे. म्हणून त्यांच्या कवितेतून ग्रामीण जीवनाची, गावगाड्याच्या उलघालीचे दर्शन घडते.

सालदार कवितेचे स्वरूप - विषय विवेचन -

मराठी साहित्यामध्ये ग्रामीण, दलित साहित्याने अनमोल योगदान दिले आहे. माणसांच्या जगण्याचे वास्तव आपल्या कवितेतून प्रखरतेने मांडणाऱ्या ग्रामीण, दलित कवितेने मराठी साहित्याला वेगळ्या आयाम निर्माण करून दिले. “सालदार” ही कवी रमेश पवार यांची कविता ग्रामीण, दलित माणसाचे दुःख चित्रित करते. सालदारकी अनेक कष्टकरी माणसांच्या वाट्याला वेठबिगारी म्हणून वाट्याला येते. या वेठबिगारी सारख्या भयावह, गुलामगिरीच्या जोखडात कष्टकरी सालदारकी करणारा बाप संपतो. परंतु त्याच्या वाट्याला आलेली दयनीय अवस्था कधीही संपत नाही. याचेच वास्तव कविवर्य रमेश पवार यांनी सालदार या कवितेत जिवंतपणे उभे केले आहे.

कवितेचा आशय -

रमेश पवार यांची कविता सालदारकी करणाऱ्या ग्रामीण, दलित, कष्टकरी बापाच्या दुःखाचे दर्शन घडविते.

“आयुष्यभर बाप सालदारकीत खंगला
मालकाच्या चार बैल जोड्या थकल्या पण सालदारकीन
बापाचा पिच्छा नाही सोडला”

कवितेतील बाप आयुष्यभर दुसऱ्याच्या घरी वेठ बिगारी करतो. वर्षभर सालदार म्हणजे वेठबिगारी करण्यात याचे आयुष्य जाते. मालकाच्या चार बैल जोड्या थकतात एका मागून एक बैल जोड्या बदलून जातात परंतु बाप मात्र बैलापेक्षाही न थकता कठोर परिश्रम करत राहतो. या कवितेच्या ओळीत बापाच्या नशिबात लिहिलेले काबाडकष्टाचे जीवन व सुखाची उणीव मनाला चटका लावून जाते पुन्हा त्यांना रक्ताचे पाणी करून बाप काबाडकष्ट करीत राहतो. परंतु तरीही बापाची दयनीय अवस्था कधीही संपत नाही.

आयुष्यभर बाप वर्षानुवर्षे उन्हाची चटके सहन करत सकाळपासून ते रात्र होईपर्यंत काबाडकष्ट करत राहतो. घाम गाळत राहतो. त्याच्या कष्टाला दररोजचा उगवणारा सूर्य साक्षी आहे. उगवत्या सूर्याने बापाचे दिवसभराचे कष्ट उघड्या डोळ्यांनी पाहिलेले आहेत. असे कवी म्हणतो. शेताची नांगरणी करताना एक दिवस बाप मरून पडतो कष्टाळू बापाचा करूण अंत मनाला चटका लावून जातो. रात्रंदिवस वर्ष वर्ष सालदारकी करून कष्टातच जीवन घालवलेल्या बापाच्या आयुष्यात कधी सुखाचा एकही क्षण येत नाही आणि त्याचा दुःखद अंत होतो. ***“औताला जुंपलेला बैल तेवढा हंबरला”*** या ओळीतून मूक जनावराला कष्टकरी बापाच्या दुःखाची असलेली जाणीव वाचकाला सुन्न करून जाते. अशा कष्टाळू सालदारकी करून जीवन जगणाऱ्या तसेच वेठबिगारीच्या जाळयात अडकलेल्या कष्टकरी बापाची अत्यंत दयनीय अवस्था तसेच सालदारकी करणाऱ्या बापाची करूण कहाणी रमेश पवार यांनी कवितेत अत्यंत वास्तवपणे रेखाटलेले आहेत.

कवितेतील जीवनदर्शन व भाषाशैली -

कवी रमेश पवार यांच्या या कवितेमध्ये कवीने आयुष्यभर सालदारकी मध्ये दिवस घालवलेला कष्टकरी बापाची व्यथा जिवंतपणे रेखाटली मालकाच्या वर्षानुवर्ष बैल जोड्या बदलतात परंतु बापाचे कष्ट कधी संपत नाही दिवसभर राबणे, घाम गाळणे, इतक्या मर्यादितच चौकटीत त्यांचे आयुष्य उरते. उन्हाळा, हिवाळा, पावसाळा अशा सगळ्या ऋतूंमध्ये तो रात्रंदिवस राबत राहतो परंतु सुखाचा एक क्षण वाटायला न आलेला बाप कष्ट करता करता औतावर कोसळून शेतातच मरण पावतो. कष्टकरी सालदारकी करणाऱ्या बापाची दुर्दैवी जीवनाची कहाणी कवीने या कवितेतून जिवंतपणे रेखाटले आहे. कवितेची भाषाशैली साधी, सोपी, सरळ असून वाचकांना कवितेतील शब्द व्यथित करून दुःखाची तीव्र जाणीव करून देतात. अल्पाक्षर, रमणीयत्व या कवितेचे ठळक वैशिष्ट्य असल्याचे आपल्याला सांगता येईल.

संदर्भ -

1. खानदेश काव्यप्रबोध समीक्षा - प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव
2. खानदेश काव्यप्रबोध - संपादन मराठी अभ्यासमंडळ कबचौ उमवि, जळगाव प्रशांत पब्लिकेशन, ३. कविता खानदेशची विशेष संदर्भ : खानदेश काव्यप्रबोध मधील कविता, प्राईम पब्लिशिंग हाऊस

ISSN : 2348-7143
January 2026

महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती आणि लोकसाहित्याचा वारसा

प्रा. आत्माराम तुकाराम चिमकर
मराठी विभाग प्रमुख
दादासाहेब दि.शं.पाटील कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, एरंडोल,
ता. एरंडोल जि. जळगाव
पिन : ४२५१०९, भ्रमणभाष : ९४२१६१३३०५

प्रस्तावना:

महाराष्ट्र ही बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक परंपरा लाभलेली भूमी आहे. येथील लोकसंस्कृतीचा मूळ गाभा हा 'माणूस' आणि त्याचे 'सामूहिक जीवन' हा आहे. नागर संस्कृती आणि लोकसंस्कृती या दोन समांतर प्रवाहांतून महाराष्ट्राचे समाजजीवन समृद्ध झाले आहे.महाराष्ट्राच्या लोकसाहित्यात लोकगीते, लोकनृत्य आणि विधिनाट्यांचा मोलाचा वाटा आहे. वारकरी, महानुभाव आणि सुफी संप्रदायांनी येथे समता आणि एकोप्याची शिकवण दिली. ग्रामीण भागात खंडोबा, ज्योतिबा आणि डोंगऱ्यादेव यांसारख्या ग्रामदैवतांच्या उत्सवातून (लोकोत्सव) लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते. विशेषतः आदिवासी बांधवांचा 'डोंगऱ्यादेव' उत्सव निसर्गपूजेचा एक उत्तम नमुना आहे.जागरण-गोंधळ, तमाशा, भारूड आणि लळित यांसारख्या कलाप्रकारांनी मनोरंजन आणि लोकशिक्षणाचे कार्य केले आहे. पावा, संबळ आणि तुणतुणे या पारंपरिक वाद्यांच्या सुरातून आणि ओव्या-पोवाड्यांच्या शब्दांतून पिढ्यानपिढ्या हा मौखिक वारसा जतन केला गेला आहे. थोडक्यात, महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती ही विविध जाती-धर्मांच्या समन्वयातून साकारलेली एक जिवंत कलाकृती आहे.

लोकसंस्कृती :-

प्राचीन काळात उदयाला आलेल्या ग्रीक, रोमन आणि इजिप्शियन या महान संस्कृतींच्या बरोबरीनेचभारतीय संस्कृतीही एक प्राचीन आणि वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती म्हणून ओळखली जाते. हजारो वर्षांचा इतिहास लाभलेली ही संस्कृती कधीही साचाबद्ध किंवा एकांगी राहिली नाही, हे तिचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. मराठीतील 'संस्कृती' या शब्दासाठी इंग्रजीत 'कल्चर' (Culture) आणि 'सिव्हिलायझेशन' (Civilization) हे शब्द वापरले जातात. यामध्ये 'सिव्हिलायझेशन' म्हणजे मानवाची भौतिक प्रगती, तर 'कल्चर' म्हणजे धर्म, कला, विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान यांतील समृद्ध परंपरा होय. मानवाची भौतिक आणि मानसिक सृष्टी म्हणजे संस्कृती असून, भारतातील विविध प्रांतांमधील संस्कृती आणि पोटसंस्कृती यांचा समन्वय म्हणजे 'भारतीय संस्कृती' होय.

चित्रकला, शिल्पकला, साहित्य आणि संगीत यांसारख्या विविध कलाप्रकारांच्या माध्यमातून हा सांस्कृतिक वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होत असतो. मानवी समूहांच्या प्रेरणा, रुढी-परंपरा आणि जीवनपद्धती यांचा समुच्चय म्हणजे आपला सांस्कृतिक वारसा असून, त्याचे जतन प्रत्येक भारतीय नागरिक आपल्या स्तरावर करत असतो. भारतीय समाजरचना ही 'बहुधर्मात्मक' असून त्यात हिंदू (83%), मुस्लिम (11%), ख्रिश्चन (3%), बौद्ध (0.7%), जैन (0.5%) आणि इतर धर्मीयांचा समावेश आहे. यावरून 'धार्मिक विविधता' हे भारतीय समाजाचे प्रमुख वैशिष्ट्य असल्याचे स्पष्ट होते.

प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृतीतनागर संस्कृतीआणिलोकसंस्कृतीया दोन समांतर धारा प्रवाही आहेत. लोकसंस्कृतीमध्ये धर्म, नीती, भाषा, सण-उत्सव, लोकदैवते आणि लोकजीवन यांचा समावेश होतो. समाजजीवनाचे प्रतिबिंब लोकसंस्कृतीमध्ये उमटलेले असते, म्हणूनच डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी "लोकसंस्कृती ही नागर संस्कृतीची प्रयोगशाळा आहे"[1]असे सार्थ उद्गार काढले आहेत.

महाराष्ट्र राज्यातही विविध धर्माचे आणि पंथाचे लोक गुण्यागोविंदाने राहतात. कृष्णाची भक्ती करणारा महानुभाव पंथ, विठ्ठल नामाचा गजर करणारा वारकरी संप्रदाय, अल्लाची इबादत करणारा सुफी संप्रदाय, तसेच खंडोबा, बिरोबा, डोंगरदेव यांसारखी ग्रामदैवते आणि त्यांची उपासना पद्धती या सर्वांतून 'महाराष्ट्र संस्कृती' साकारली आहे. हे सर्व संचित लोकसाहित्यात जतन केलेले असून, मौखिक परंपरेद्वारे ते प्रवाहित राहत आले आहे. इंग्रजीतील 'Folk-lore' या शब्दातील 'Folk' म्हणजे 'लोक' ही एक व्यापक संकल्पना असून, संपूर्ण लोकसाहित्याचा केंद्रबिंदू 'माणूस' हाच आहे.

लोकोत्सव :-

सुख-समृद्ध आणि आनंददायी जीवन जगण्यासाठी मानवाला विविध घटकांचा आधार घ्यावा लागतो. जीवनातील नीरसता दूर करण्यासाठी मनोरंजनाची आवश्यकता असते. आजच्या गतिमान युगात मनोरंजनाची आधुनिक साधने उपलब्ध असली, तरी पूर्वीच्या काळी पारंपरिक लोककलाच मनोरंजनाचे मुख्य साधन होत्या. यात्रा-उत्सव आणि धार्मिक विधींच्या माध्यमातून मानवाची मनोरंजनाची भूक शमवली जात असे.

लोकोत्सवांचे स्वरूप आणि महत्त्व:

"जागरण-गोंधळ, तमाशा, बहुरूपी, कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ, दशावतार, दंडार, भवाडा आणि गणेशोत्सवासारखे सण साजरे करण्यामागे केवळ मनोरंजन हाच हेतू नसून, त्यातून मनाला शांती आणि समाधान मिळवणे हा मुख्य उद्देश असतो."[2] या कार्यक्रमांमध्ये मानवाचा प्रत्यक्ष सहभाग असतो. विविध भाषा, प्रांत आणि जाती-धर्माच्या मानवी समूहामध्ये एकोपा निर्माण व्हावा आणि एकमेकांच्या संस्कृतीची ओळख व्हावी, हा या उत्सवांचा व्यापक दृष्टिकोन आहे.

महाराष्ट्राची सांस्कृतिक परंपरा:

महाराष्ट्र हे बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक राज्य आहे. येथे खंडोबा, मारुती, भैरव, जोतिबा, डोंगरदेव आणि आसरा माता यांसारख्या ग्रामदैवतांच्या जत्रा मोठ्या उत्साहात भरवल्या जातात. लोकोत्सव म्हणजे समूहाने एकत्र येऊन साजरा केलेला आनंदोत्सव होय. धर्माचरण आणि मनोरंजन यांचा संगम म्हणजे लोकोत्सव. मुस्लिम धर्मीयांची ईद, ख्रिश्चनांचा नाताळ आणि हिंदूंचे दिवाळी, दसरा, होळी यांसारखे सण भारतीय संस्कृतीची श्रीमंती दर्शवतात.

लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृतीचा अनुबंध:

"लोकोत्सव हा लोकसाहित्याचा अविभाज्य भाग आहे. यात लोकगीते, लोकनृत्य आणि विधिनाट्यांचा समावेश होतो. उत्तर भारतातील 'रामलीला', कोकणातील 'दशावतार', कर्नाटकातील 'यक्षगान', गुजरातचा 'भवई' आणि पंजाबचा 'भांगडा' हे लोकप्रकार त्या त्या प्रांतीय संस्कृतीचे दर्शन घडवतात."[3] पिढ्यानपिढ्या मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या मानवी भावना आणि अनुभवांच्या गाठोड्याला जेव्हा शब्दबद्ध केले गेले, तेव्हा त्यास 'लोकसाहित्य' ही संज्ञा प्राप्त झाली.

गावगाड्याशी संबंधित शेतकरी, बारा बलुतेदार आणि वासुदेव, पिंगळा, पोतराज यांसारख्या लोककलावंतांचे जीवन, त्यांच्या श्रद्धा आणि रीतीरिवाज हे सर्व लोकसाहित्याच्या मुळाशी आहेत. थोडक्यात, लोकोत्सव ही लोकसंस्कृतीची अभिव्यक्ती असून, लोकसाहित्याचा अभ्यास करताना या घटकांचे स्वरूप समजून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे.

लोकगीत :-

आनंदप्राप्ती, मनोरंजन, श्रमपरिहार आणि लोकशिक्षण यांसारख्या विविध प्रेरणांतून लोकगीतांची निर्मिती होते. लोकगीतांच्या माध्यमातून समाजातील चालीरीती, रूढी, प्रथा आणि परंपरांचे जिवंत दर्शन घडते. हे केवळ गीत नसून लोकमनाचे कल्पनाविश्व आणि भावविश्व व्यक्त करणारे एक प्रभावी माध्यम आहे. लोकोत्सवाच्या प्रसंगी सादर केली जाणारी ही लोकगीते लोकसाहित्याचा अत्यंत महत्त्वाचा आणि अविभाज्य घटक मानली जातात. समूहाच्या भावना आणि विचारांचा अविष्कार करणारी ही गीते खऱ्या अर्थाने कालातीत असतात. लोकगीतासंदर्भात काही तज्ज्ञांच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे,

डॉ. सरोजिनी बाबर:त्यांच्या मते, "लोकगीत म्हणजे सामूहिक भावनेचा उत्कट आविष्कार होय."[4] या साहित्याला कोणत्याही विशिष्ट कर्तेपणाचा वास नसतो. सामान्य माणसाच्या उत्स्फूर्त भावनेतून जेव्हा याचा जन्म होतो, तेव्हा ते एका व्यक्तीचे न राहता सार्वजनिक मालमत्ता बनते.

ना. रा. शेंडे:लोकगीते म्हणजे लोकसाहित्याचा आत्मा आहे. मनुष्याची जीवनप्रकृती आणि प्रवृत्ती यांचे प्रतिबिंब या गीतांतून उमटते.[5]

स. कृ. फडके:शास्त्रीय नियमांची पर्वा न करता, दैनंदिन व्यवहारातील आनंदाच्या भरात मानवी वाणीतून जो छंदोबद्ध अविष्कार सहजपणे बाहेर पडतो, त्याला 'लोकगीत' समजावे.[6]

दुर्गा भागवत:लोकगीत हे केवळ ललित काव्य नसून ते आत्मनिष्ठ असते. त्यातील काव्यवस्तूचा अविष्कार अत्यंत गंभीर आणि भावनांनी काठोकाठ भरलेला असतो.[7]

लोकगीतांचे वर्गीकरण स्त्री-पुरुष, बालके, तरुण आणि श्रमगीते अशा विविध गटांत केले जाते. स्त्रियांच्या लोकगीतांमध्ये ओव्या, डोहाळेगीते आणि पाळणागीतांचा समावेश होतो, तर पुरुषांच्या गीतांमध्ये शेतीकामातील श्रमगीते आणि कोळीगीतांचा प्रामुख्याने उल्लेख होतो. महाराष्ट्रातील लोकदैवतांच्या उपासनेतून निर्माण झालेली जागरण-गोंधळाची गाणी, वासुदेवाची गाणी, पोतराज, डहाकाची गाणी आणि धनगरी ओव्या ही सर्व लोकसंस्कृतीची भूषणे आहेत.

परंपरा आणि सातत्य:

लोकगीते ही मौखिक परंपरेने प्रवाहित राहतात. यांचा मूळ रचयिता अनामिक असतो. काळानुसार त्यात बदल होत जातात; काही जुनी कडवी वगळली जातात, तर काही नवीन भर घातली जाते. म्हणूनच लोकगीते एकाच वेळी जुनी आणि नवनवीन वाटतात. हे सादरीकरण केवळ एकाने गायचे आणि इतरांनी ऐकायचे असे नसून, तो संपूर्ण लोकसमूहाचा सहभाग असतो. अनेकदा या गीतांना समूहनृत्याची जोड देऊन अधिक प्रभावी केले जाते.

ऐतिहासिक संदर्भ: 'गाथा सप्तशती' हा लोकगीतांचा एक समृद्ध महासंग्रह मानला जातो, ज्यातून तत्कालीन समाजजीवनाचे दर्शन घडते. काही अभ्यासकांच्या मते, वैदिक साहित्यातील सूक्ते आणि मंत्रांमध्ये लोकगीतांची मुळे सापडतात. राजस्थानातील भाट, मागध आणि चारण यांसारख्या लोककलावंतांनी ही मौखिक परंपरा आजही जिवंत ठेवली आहे.

डोंगऱ्यादेव उत्सव :-संपूर्ण भारतात दिवाळी ज्या उत्साहात साजरी केली जाते, त्याचप्रमाणे, किंबहुना त्याहीपेक्षा अधिक उत्साहाने आदिवासी बांधव**'डोंगऱ्यादेव'**हा उत्सव साजरा करतात. आदिवासी संस्कृतीत या उत्सवाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. नाशिक जिल्ह्यातील दिंडोरी, पेठ, सुरगाणा, त्र्यंबकेश्वर आणि इगतपुरी या तालुक्यांमध्ये आदिवासी बांधवांची संख्या लक्षणीय असून, तिथे हा उत्सव मोठ्या प्रमाणात साजरा होतो. पेठ, त्र्यंबकेश्वर आणि इगतपुरी परिसरात हा उत्सव दसऱ्यापूर्वी साजरा केला जातो, तर सुरगाणा, कळवण आणि बागलाण तालुक्यात 'कार्तिकी पौर्णिमेला' याचे आयोजन केले जाते.

श्रद्धा आणि परंपरा:

या देवतेचे वास्तव्य डोंगराच्या शिखरावर असते, म्हणून याला 'डोंगऱ्यादेव' असे संबोधिले जाते. ही देवता सुख-समृद्धी, समाधान आणि निरोगी दीर्घायुष्य देणारी मानली जाते. आपल्या आराध्य देवतेला प्रसन्न करून घेण्यासाठी आदिवासी बांधव हा उत्सव श्रद्धेने साजरा करतात.

RESEARCH JOURNEY

विधी आणि मांडणी:

डोंगऱ्यादेव उत्सवाच्या पहिल्या दिवशी 'थोंब' (एक प्रकारचा लाकडी खांब) गाडला जातो. याच दिवशी पहाटे दीपप्रज्वलन केले जाते. उत्सवाच्या कालावधीनुसार (५ दिवस, ९ दिवस किंवा १२ दिवस) हा दिवा अहोरात्र तेवत ठेवला जातो. थोंबाच्या शेजारी पूजेचे ताट ठेवले जाते, ज्यात नैवेद्य म्हणून अंडी, लिंबू आणि काकडी यांचा समावेश असतो. पांढरे वस्त्र आणि तुळशीच्या फांद्या बांधलेली बांबूची लांब काठी 'ध्वज' म्हणून उभारली जाते, जी या उत्सवाचे प्रतीक मानली जाते.डोंगऱ्यादेवाचे भक्त ज्यावेळी या उत्सवासाठी गाव मागायला जातात त्यावेळी या सर्व वस्तूंच्या नावावरुन गीत गातात पुढीलप्रमाणे,

"दगडी दिवा आम्ही जमा केले,
डोंगऱ्या देवासाठी जमा केले॥
काकडी बाळ आम्ही जमा केले,
डोंगऱ्या देवासाठी जमा केले॥
झेंडुया रोप आम्ही जमा केले,
डोंगऱ्या देवासाठी जमा केले॥."[8]

अर्थात, या लोकगीतातून निसर्गपुजक आदिवासी संस्कृतीचे आणि त्यांच्या सामूहिक श्रद्धेचे दर्शन घडते.'दगडी दिवा आम्ही जमा केले, डोंगऱ्या देवासाठी जमा केले' डोंगऱ्यादेवाची पूजा करण्यासाठी नैसर्गिक साधनांचा वापर केला जातो. यात दगडापासून तयार केलेला दिवा (पणती) श्रद्धेने एकत्र केला आहे, जो डोंगरावरील देवाला अर्पण करून तिथे प्रकाश पाडण्यासाठी वापरला जाणार आहे. 'आदिवासी संस्कृतीत निसर्गातून मिळणारे पहिले पीक देवाला अर्पण करण्याची प्रथा आहे. 'काकडी बाळ' म्हणजे कोवळी काकडी. डोंगऱ्यादेवाला नैवेद्य म्हणून आणि उत्सवातील विधींसाठी शेतातून वा

रानातून काकड्या जमा केल्या आहेत, असा याचा अर्थ होतो.उत्सवाच्या ठिकाणी सजावट करण्यासाठी आणि थोंबाची (पूजेच्या खांबाची) पूजा करण्यासाठी झेंडूची फुले किंवा रोपे एकत्र केली आहेत. पिवळया-केशरी झेंडूच्या फुलांना आदिवासी उत्सवांत मांगल्याचे प्रतीक मानले जाते. थोडक्यात निसर्गातील वस्तू (दगड, फळे, फुले) जमा करून आपण आपल्या आराध्य 'डोंगऱ्यादेवाची' सेवा करण्यासाठी सज्ज झालो आहोत, हा कृतज्ञतेचा भाव या गीतातून व्यक्त होतो.

"हाती धवळा धवज, ध्वज माऊली,
जाऊ कोणाणी संग, संग माऊली,
जाऊ मुधाणी संग, संग माऊली
हाती धवळा धवज,ध्वज माऊली."[9]

अर्थात हा ध्वज 'माऊलीचे' किंवा डोंगऱ्यादेवाचे प्रतीक आहे. पांढरा रंग हा पवित्रता आणि शांततेचे दर्शन घडवतो. आदिवासी उत्सवात बांबूच्या काठीला पांढरे वस्त्र बांधून तो ध्वज मान सन्मानाने मिरवला जातो.भक्त एकमेकांना प्रश्न विचारतात की, आपण या पवित्र यात्रेला किंवा डोंगरावर देवदर्शनाला कोणाच्या सोबतीने ('संग') जायचे? देव दर्शनाला जाताना एकटे न जाता समूहाने जाण्याची ही प्रथा आहे.

येथे 'मुधाणी' म्हणजे मुखी किंवा गटाचा मुख्य प्रतिनिधी (ज्याला आदिवासी भाषेत काही ठिकाणी 'पुजारी' किंवा 'भगत' असेही संबोधले जाते). आपण आपल्या प्रमुखाच्या (मुधाण्याच्या) मार्गदर्शनाखाली आणि माऊलीच्या साक्षीने या यात्रेत सहभागी होऊया, असा याचा अर्थ होतो. थोडक्यातहातात पांढरे निशाण घेऊन, आपल्या गटाच्या प्रमुखासोबत आणि आई माऊलीचा जयजयकार करत आपण देवाच्या दर्शनाला जाऊया, असा एकोप्याचा संदेश या गीतातून मिळतो.

डोंगऱ्यादेव बसल्यानंतर गावातील प्रत्येक घरातील एक व्यक्ती देवाजवळच मुक्काम करतात, त्यांना माऊली असे म्हणतात. ह्या माऊली सर्व एकत्र आल्यावर मुधाणी, पावरीकर, भोप्या सर्व मिळून शेजारील गावात, डोंगरदज्यात गाव मागण्यासाठी जातात. त्यावेळी पुढील गाणी म्हणतात.

"डोंगर झाडीमा कोण पावा वाजे व डोंगर झाडीमा,
डोंगर झाडीमा कोण पावा वाजे व डोंगर झाडीमा !!धृ !!
चंदन सायीले (साऊली) कोण गायी बसवे व चंदन साईले,
चंदन सायीले उन्हा गायी बसवे व चंदन सायीले !! 3!!"[10]

कवी किंवा लोकमानस विचारत आहे की, या घनदाट डोंगराच्या झाडीमध्ये एवढा सुरेल 'पावा' (बासरी) कोण वाजवत आहे? आदिवासी संस्कृतीत 'पावा' हे केवळ वाद्य नसून ते मनातील भाव व्यक्त करण्याचे साधन आहे. निर्जन डोंगराच्या कपारीत घुमणारा बासरीचा आवाज कोठून येत आहे, असा कुतूहल मिश्रित प्रश्न येथे विचारला आहे.'चंदन सायीले' म्हणजे चंदनाच्या झाडाच्या शीतल सावलीत. चंदनाची सावली ही अतिशय थंड आणि सुगंधी मानली जाते. अशा या शीतल सावलीमध्ये आपल्या गाईंना विसाव्यासाठी कोण बसवत आहे? (किंवा कोणाच्या गाई विसावा घेत आहेत?)

'चंदन सायीले उन्हा गायी बसवे व चंदन सायीले'या ओळीत 'उन्हा' हा शब्द 'उन्हात' किंवा 'तहानलेल्या/थकलेल्या' या अर्थाने आला असावा. कडक उन्हामुळे थकलेल्या आपल्या गाईंना चंदनाच्या शीतल सावलीत विसावा मिळाला आहे, असा याचा अर्थ होतो. निसर्गातील उष्णता (ऊन) आणि त्यातून मिळणारी शीतलता (सावली) यांचा हा परस्परसंबंध लोकगीताने अधोरेखित केला आहे.थोडक्यातडोंगराच्या झाडीत वाजणारा बासरीचा सूर आणि चंदनाच्या झाडाखाली विसावलेले गोधन यातून निसर्गातील एक शांत, प्रसन्न आणि सात्त्विक दृश्य उभे राहते.

"चंदन न्या टिपज्या देव नगारा वाजे
कोणता देव देव नाचाया व ना
डोंगऱ्या देव देव नाचाया व ना !! धृ !!
चंदन न्या टिपज्या देव नगारा वाजे
कोणता देव देव नाचाया व ना
महाया देव देव नाचाया व ना !! 1 !!"[11]

या गाण्यांमध्ये देव देवतांची नावे घेऊन गीते गयाली जातात. रात्रीच्या वेळी जंगलात रानखळीवर मुक्कम करुन भल्या पहाटे उठून गडावर पाया पाडण्यासाठी जातात. नंतर खाली उतरुन आल्यावर पुन्हा एकत्र येतात. महाप्रसाद घेऊन सर्व आपआपल्या घरी परततात.

निष्कर्ष:

महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीचा आणि लोकसाहित्याचा अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की, हा वारसा केवळ करमणुकीचे साधन नसून तो समाजमनाचा आरसा आहे. मानवाच्या आदिम प्रेरणा, निसर्गाप्रती असलेली कृतज्ञता आणि सामूहिक जगण्यातील आनंद यांतूनच या समृद्ध परंपरेची निर्मिती झाली आहे. भारतीय संस्कृतीचे जे 'विविधतेत एकता' हे सूत्र आहे, त्याचे यथार्थ दर्शन महाराष्ट्रातील सण, उत्सव आणि लोकगीतांच्या माध्यमातून घडते.

आजच्या आधुनिक आणि तांत्रिक युगात मनोरंजनाची साधने बदलली असली, तरी लोकसंस्कृतीचे महत्त्व कमी झालेले नाही. उलट, 'डोंगऱ्यादेव' सारख्या आदिवासी उत्सवांतून आजही निसर्ग संवर्धनाचा आणि साधेपणाचा संदेश जगाला मिळतो. लोकगीते आणि मौखिक परंपरा यांमुळेच आपला हा सांस्कृतिक इतिहास एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे प्रवाहित राहिला आहे. डॉ. रा. चिं. ढेरे आणि डॉ. सरोजिनी बाबर यांसारख्या अभ्यासकांनी मांडल्याप्रमाणे, लोकसंस्कृती ही आपल्या जगण्याची मुळे आहेत. या मुळांचे जतन करणे आणि हा वारसा आधुनिक संदर्भात टिकवून ठेवणे, हे प्रत्येक सुजाण नागरिकाचे कर्तव्य आहे. समाजजीवनातील एकोपा आणि सांस्कृतिक अस्मिता टिकवण्यासाठी लोकसाहित्याचा हा अनमोल ठेवा जपणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भग्रंथ:-

१. ढेरेरामचंद्र चिंतामण, लोकसंस्कृतीची क्षितिजे, विश्वकर्मा पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१६, पृ. क्र. ४२.
२. बाबरसरोजिनी, लोकसाहित्य : एक रूपरेखा, महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य समिती, मुंबई, १९७५, पृ. क्र. १०५.
३. मोरजेगंगाधर, लोकसाहित्याचे स्वरूप, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९८,पृ. क्र. ४८.
४. बाबर, सरोजिनी, लोकसाहित्य : शब्दांच्या लेण्या, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, १९८९, पृ. क्र. ७२.
५. भागवत, दुर्गा, लोकसाहित्याची रूपरेखा, वरदा प्रकाशन, पुणे, २०१२ (पुनर्मुद्रण), पृ. क्र. ५४.
६. तत्रैव
७. तत्रैव
८. देवरे सुधिर, 'खानदेशातील ग्रामदैवते आणि लोकगिते', पृ. क्र. 28
९. तत्रैव
१०. पगार सयाजी निंबाजी,'खानदेशातील ग्रामदैवते आणि लोकगीते', का.स.वाणी म.प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे, 1992, पृ. क्र. 113
११. तत्रैव

ISSN : 2348-7143
January 2026

शाश्वत विकास व पर्यावरण : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. रविंद्र संतोष माळी,
सहा.प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
पारोळा, जि.जळगांव

प्रमोद खेमचंद राणेराजपूत,
संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग,
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ,
जळगांव

प्रस्तावना (An Introduction) :-

21 वे शतक हे विज्ञान, तंत्रज्ञानाचे, जागतिकीकरणाचे व उदारीकरणाचे मानले जाते. आजच्या या युगात मानवाने नेत्रदिपक अशी प्रगती केली आहे. प्रगतीची शिखरे चढत असतांना मानव पर्यावरणाशी असलेले आपले नाते विसरलेला आहे ; परंतु वास्तववादी परीक्षण केले तर असे दिसून येते की, मानवाच्या निर्मितीपासूनच मानव व पर्यावरण यांच्यात अतूट असे नाते, परस्पर संबंध निर्माण झालेले आहेत. सभोवतालची परिस्थिती म्हणजे 'पर्यावरण' होय. पर्यावरणात सर्व प्रकारच्या जैविक व अजैविक, सजीव व निर्जीव या घटकांचा समावेश होतो. पर्यावरणातील विविध घटकांमध्ये परस्पर क्रिया-प्रतिक्रिया सतत कार्यरत असतात. त्यामुळे नैसर्गिकरित्या पर्यावरणाचे संतुलन राखले जाते ; परंतु अलीकडच्या काळात निसर्गात मानवी हस्तक्षेप वाढल्यामुळे पर्यावरणात असंतुलन निर्माण झाले आहे. त्यातून अनेक प्रकारच्या पर्यावरणीय समस्या निर्माण होऊन मानवी जीवन धोक्यात आले आहे. मानवाचा विकास संपूर्ण सृष्टीच्या विनाशाला कारणीभूत ठरू शकतो, असा निष्कर्ष पर्यावरणवादी शास्त्रज्ञ, अभ्यासक व विचारवंतांनी काढला आहे. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षणातून शाश्वत विकास कसा साध्य होऊ शकतो, यावर जागतिक स्तरावर विचारमंथन सुरू आहे. शाश्वत विकासासाठी पर्यावरण संरक्षण होणे अगत्याचे आहे. त्यासाठी जागतिक स्परूपाचे प्रयत्न सुरू आहेत. या प्रयत्नांच्या अभ्यासाचे विश्लेषण करणे, प्रस्तूत शोध निबंधाचे प्रयोजन आहे.

उद्देश (Objectives) :-

1) पर्यावरण म्हणजे काय ? पर्यावरण ऱ्हासांच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
2) शाश्वत विकासाच्या संकल्पनाचे विश्लेषण करणे.
3) पर्यावरण ऱ्हासामुळे होणाऱ्या गंभीर परिणामांचे विश्लेषण करणे.
4) शाश्वत विकास व पर्यावरण संरक्षणासाठी विश्व व भारताच्या भूमिकेचे विवेचन करणे.

गृहितके (Hypothesis) :-

1) निसर्गात मानवी हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणीय निर्माण झाल्या आहेत.
2) पर्यावरण ऱ्हासामुळे मानवापुढे भयंकर अशा समस्या निर्माण झाल्या आहेत, त्यामुळे मानवी जीवन धोक्यात आले आहे.
3) शाश्वत विकास व पर्यावरण संरक्षणासाठी सर्व देशांनी प्रयत्न करणे गरजेचे वा आवश्यक आहे.
4) शाश्वत विकासासाठी पर्यावरण संरक्षण ही काळाची गरज आहे, त्यासाठी जनजागृती होणे आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methods) :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी अनेक वृत्तपत्रिय लेख, संदर्भ ग्रंथांचा द्वितीय अध्ययन सामुग्री म्हणून उपयोग केलेला आहे. तसेच विश्लेषणात्मक, विवेचनात्मक, संशोधन पद्धतीचा उपयोग करून प्रस्तूत शोध निबंधाचे लेखन करण्यात आले आहे.

विषय विवेचन (Subject Analysis) :-

पर्यावरण ही निसर्गाची एक महत्वपूर्ण देणगी आहे. पर्यावरणातील सर्व अजैविक घटक (उदा-मृदा, तापमान, पाणी, प्रकाश इ.) व जैविक घटक (उदा-वनस्पती, प्राणी, सूक्ष्मजीव इ.) यामध्ये परस्पर आंतरक्रिया सतत सुरू असतात. पर्यावरणातील हे सर्व घटक निसर्ग नियमानुसार कार्य करीत असतात. मानवाने आपल्या अमर्यादित गरजा भागविण्यासाठी पर्यावरणावर आक्रमण करून पर्यावरणाचा ऱ्हास केला आहे. त्यामुळे पर्यावरणातील विविध घटकांचे प्रदूषण होऊन संपूर्ण निसर्गचक्र प्रभावित होत आहे. त्यामुळे संपूर्ण मानवसृष्टीला त्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागत आहेत. मानवाने केलेला विकास

त्याच्या विनाशाला कारणीभूत ठरू शकतो, याबाबत जागतिक स्तरावर विचार विनिमय होऊन एकमत झाले आहे. सन 1972 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाने स्वीडनची राजधानी स्टॉक होम येथे पहिली जागतिक परिषद घेतली. या परिषदेत पहिल्यांदाच 'विकास' आणि 'पर्यावरण रक्षण' यावर विचारमंथन होऊन संयुक्त राष्ट्र संघाने 'संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम' (UNEP) ची स्थापना केली. शाश्वत विकासाची संकल्पना ही ब्रुंडलँड अहवालानुसार (1987) अधिक स्पष्ट झाली. या अहवालात शाश्वत विकास म्हणजे, "असा विकास जो वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करतो, परंतु भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वत:च्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड करीत नाही."

ब्राझिलमधील रिओ दी जानेरो येथे सन 1992 मध्ये संपन्न झालेल्या पृथ्वी परिषदेत 'अजेंडा-21' स्वीकारण्यात आला. या शाश्वत विकासासाठीच्या कृती आराखड्यावर विश्व समुदायाचे एकमत झाले. सन 2015 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या सर्व सदस्य देशांनी शाश्वत विकासाची 17 ध्येय (Sustainable Development Goals) स्वीकारली व सन 2030 पर्यंत साध्य करण्याचा निर्धार व्यक्त केला आहे.

शाश्वत विकासाची अडथळे :-

1) औद्योगिकीकरण :-

औद्योगिक क्रांतीनंतर पर्यावरण ऱ्हासाला सुरूवात झाली, असे म्हटल्यास ते वावगे ठरू नये. औद्योगिक क्रांतीनंतर प्रत्येक देशात विविध कारखाने, गिरण्या यांच्या संख्येत वेगाने वाढ झाली. मोठ-मोठ्या कारखान्याच्या धुराड्यातून धूर, कार्बनचे कण, कार्बनडाय ऑक्साईड, कार्बन मोनोक्साईड व इतर दूषित वायू पर्यावरण मिसळतात त्यामुळे हवा दूषित होते. औद्योगिक टाकाऊ पदार्थ, निरूपयोगी रासायनिक पदार्थ, पारा, जस्त, शिसे आदि घटकांमुळे हवा दुषित होत असते. कागद गिरण्या, कापड गिरण्या, साखर कारखाने, चर्मोद्योग इ. उद्योगांतून कार्बनिक व अकार्बनिक अशा दोन्ही प्रकारचे टाकाऊ पदार्थ आणि रासायनिक पदार्थ नदी, नाले, समुद्रात सोडले जातात, त्यामुळे जलप्रदूषण होते. निरनिराळ्या कारखान्यांमधून फार मोठ्या प्रमाणात घन व द्रवरूप पदार्थ बाहेर फेकले जातात. यात पारा, शिसे, तांबे, झिंक, क्रोमियक, निकेल यासारखे घातक पदार्थ असतात. त्यामुळे मृदा प्रदूषण होते. अशाप्रकारे औद्योगिकीकरणामुळे वायु प्रदूषण, जल प्रदूषण, मृदा प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात होते. हवा, जल, मृदा प्रदूषणामुळे पर्यावरण संतुलन बिघडते व पर्यावरणाचा ऱ्हास होतो. चिनची राजधानी बिजींग या शहरात प्रदूषणाचे प्रमाण औद्योगिकीकरणामुळे वाढल्याचे दिसून येते. त्यामुळे चीन शासनाने प्रदूषणास कारणीभूत ठरणारे बरेच कारखाने बंद केले. भारतातील शहरे-मुंबई, बँगलोर, चेन्नई, कानपूर, दिल्ली या ठिकाणी वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे प्रदूषणाची समस्या भयंकर होऊन येथील पर्यावरणाचा ऱ्हास झाल्यामुळे मानवी जीवनापुढे अनेक प्रश्न (Questions) उभे राहिले आहेत. त्यामुळे शाश्वत विकास साध्य करण्याच्या मार्गावर अनेक आव्हाने व अडथळे निर्माण झाले आहेत.

2) लोकसंख्येचा विस्फोट :-

पर्यावरण जैविक व अजैविक घटकांनी बनले असून, मानव हा पर्यावरणातील एक महत्वाचा जैविक घटक आहे. पर्यावरण व मानव हे परस्पर पूरक घटक असून त्या दोघांचा एकमेकांवर परिणाम होतो. 18 व्या शतकात लोकसंख्यावाढीचा वेग मंद होता ; परंतु 19 व्या शतकापासून लोकसंख्येत वृद्धी झाली. 20 व्या शतकात संपूर्ण जगात लोकसंख्येचा विस्फोट झालेला आढळून येतो. आधुनिक काळात विज्ञान व तंत्रज्ञानातील संशोधनामुळे साथीच्या रोगावर नियंत्रण मिळविता आले. त्यामुळे मृत्यूदर बराच कमी झाला. वाढत्या आरोग्य सेवा, औषधोपचार, आपत्तीकाळात तत्काळ उपलब्ध होणारी मदत, वाढते धान्योत्पादन यामुळे आयुर्मर्यादा वाढली. मृत्यूदर कमी झाला त्या तुलनेत जन्मदर मात्र कमी झाला नाही. परिणामी जगाची लोकसंख्या झपाट्याने वाढली. उदा-इ.स.1650 मध्ये जगाची लोकसंख्या 50 कोटी होती. ती इ.स.1850 मध्ये 100 कोटी झाली. इ.स.1900 मध्ये 166 कोटी, इ.स.1950 मध्ये 250 कोटी, इ.स.2000 मध्ये 605 कोटी. इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढ होवून जानेवारी 2026 मध्ये जगाची लोकसंख्या 8.3 अब्ज झाली आहे. या वाढत्या लोकसंख्येचा ताण नैसर्गिक साधन संपत्तीवर पडतो. मानवाने आपल्या अमर्यादित गरजा भागविण्यासाठी निसर्गावर आक्रमण केले. त्यामुळे हवा, पाणी, मृदा यांचे प्रदूषण धोक्याच्या पातळीपर्यंत वाढून पर्यावरणीय समस्यांनी उग्र रूप धारण केले आहे. एकंदरीत लोकसंख्येचा विस्फोटामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होऊन शाश्वत विकासात मोठा अडथळा निर्माण झाला आहे.

3) कृषी विकास :-

आधुनिक काळात मानवाने प्रत्येक क्षेत्रात नेत्रदिपक अशी प्रगती केली आहे, त्याला कृषी सुद्धा अपवाद नाही. जगाच्या लोकसंख्येचा विस्फोट झालेला आहे. वाढत्या लोकसंख्येची अन्नाची गरज भागविण्यासाठी कृषी क्षेत्रांचा विकास केला गेला. उदा-प्रेअरी, स्टेप्स, वेल्ड पम्पास, डाऊन्स इ. गवताळ प्रदेशातील गवत, जंगल नष्ट करून शेत जमिनी तयार केल्या गेल्या तसेच समशितोष्ण व उष्ण कटीबंधीय प्रदेशातील जंगले नष्ट करून शेतीचा विस्तार केला गेला. भारतातील हिमाचल प्रदेश, उत्तर पर्वतीय प्रदेशातील वने नष्ट करून शेती क्षेत्र निर्माण केले गेले. वनांचा विनाश झाल्यामुळे जमिनीची धूप, मृदा, प्रदूषण, नदी पात्र उथळ होणे, नद्यांना पूर येणे, शेत पिकांचे नुकसान होणे, जंगलीय जीवांचा नायनाट होणे यासारखे प्रश्न निर्माण झाले.

भारतात झालेल्या हरीत क्रांतीमुळे पर्यावरण ऱ्हास झाल्याचे दिसून येते. हरीत क्रांतीमुळे संकरीत बियाणांचा वापर, रासायनिक खते व औषधांचा वापर, सिंचन सुविधा इ. कारणांमुळे जमिनीचे प्रदूषण होऊन पर्यावरणाचा ऱ्हास झाला आहे. त्यामुळे शाश्वत विकासापुढे मोठे प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे.

4) बेसुमार जंगलतोड :-

वनसंपत्ती ही मानवास मिळालेली एक निसर्गदत्त देणगी आहे. प्राचीन मानव आपल्या मूलभूत गरजा पूर्णत: अरण्यातून भागवित असे. वन या नैसर्गिक साधन संपत्तीवर बऱ्याच प्रमाणात मानवी जीवन अवलंबून आहे. तसेच इतर सजीवांचे संपूर्ण जीवनच वनांवर अवलंबून आहे. हवामान शास्त्रीयदृष्ट्या कोणत्याही देशातील एकूण भूभागापैकी किमान 33 भूभाग जंगल व्याप्त असला पाहिजे. परंतु आज हे प्रमाणे 25% पेक्षाही कमी झाले आहे. लोकसंख्येची प्रचंड वाढ व औद्योगिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड झालेली आहे. जंगलतोडीमुळे हवेतील कार्बन चक्र, ऑक्सिजन चक्र प्रभावित झाले आहे. हवेत कार्बनचे प्रमाण खूपच वाढले त्यामुळे हवा प्रदूषण होऊन पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. जंगलामुळे जमिनीवर एक प्रकारचे आच्छादन असते. त्यामुळे मृदेचे प्रदूषण होत नाही. परंतु प्रचंड जंगलतोडीमुळे वनस्पतींचे नैसर्गिक आच्छादन नष्ट होऊन मृदेची धूप होणे, वातावरणात कार्बनडायऑक्साईडचे प्रमाण वाढणे, नद्यांना पूर येणे यासारख्या समस्या निर्माण होवून पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. त्यामुळे शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये गाठणे कठीण होते.

5) वाढविणारे शहरीकरण व वाहतुकीची साधने :-

देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात शहरी लोकसंख्येची टक्केवारी जास्त असेल तर त्याला शहरीकरण म्हणतात. शहरीकरणाची कारणे औद्योगिकीकरण, रोजगाराची उपलब्धता, नागरी सोयी-सुविधांची उपलब्धता इ. आहेत. इ.स.1950 अंतर जगात शहरीकरणाचा वेग वाढलेला दिसून येतो. विकसित देशात शहरीकरणाचा वेग 29%, विकासशील देशात 52.5% दिसून येतो. वाढत्या शहरीकरणामुळे हवा, जमिन (मृदा), पाणी यांचे प्रदूषण हाऊन पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे.

वाढत्या शहरीकरणांमुळे दिवसेंदिवस शहराची लोकसंख्या, शहराचा विस्तार प्रचंड वाढत आहे. त्यामुळे वाहतुकीची साधने, रेल्वे, रिक्शा, बस, खाजगी दुचाकी वाहने, चारचाकी वाहनांची संख्या अमर्यादित वाढत आहे. त्यामुळे वाहतुकीच्या साधनांतून नायट्रोजन ऑक्साईड, कार्बनडाय ऑक्साईड इ. घातक वायू पर्यावरणात पसरून पर्यावरणाचे प्रदूषण करतात. एकंदरीत वाढत्या शहरीकरणामुळे व वाहतुकीच्या साधनांमुळे जमिन, हवा, पाणी यांचे प्रदूषण होऊन पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे असे शास्त्रीयदृष्ट्या म्हणता येईल.

6) इतर कारणे :-

i) औष्णिक विद्युत केंद्रे :-

औष्णिक विद्युत निर्मितीसाठी दगडी कोळसा जाळतात. त्यातून धूर, कार्बनडाय ऑक्साईड व इतर दूषित वायुंमुळे पर्यावरणाचे प्रदूषण होते. दगडी कोळसा मिळविण्यासाठी अतिरिक्त उत्खनन केले जाते. त्यामुळे मृदा प्रदूषण होते. थोडक्यात औष्णिक विद्युत केंद्रे वायु व जमिनीच्या प्रदूषणास कारणीभूत ठरतात.

ii) अणुस्फोट चाचणी :-

जगातील अनेक प्रगत राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात आले श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी, आपली लष्करी ताकद वाढविण्यासाठी अनुचाचणी करीत आहेत. अमेरिका, रशिया, इंग्लंड, फ्रान्स, चीन, भारत, पाकिस्तान इ. राष्ट्रांनी अणू

चाचण्या केल्या आहेत. अलिकडच्या काळात दक्षिण कोरीयाने हायड्रोजन बॉम्बची चाचणी केली. अशा चाचण्यामुळे वातावरणात किरणोत्सर्गी धूळ मोठ्या प्रमाणात पसरते. तसेच अणूभट्ट्यांमधून बाहेर पडणारी राख, इतर दुषित घटकांमुळे संपूर्ण सजीव सृष्टीला धोका पाहचतो, त्यांचे आरोग्य धोक्यात येते.

iii) नैसर्गिक कारणे :-

पर्यावरणाचा ऱ्हास होण्यास मानवनिर्मित कारणांबरोबरच काही नैसर्गिक कारणेसुद्धा जबाबदार आहेत. उदा- ज्वालामुखीचा उद्रेक, धुळीची वादळे, जंगलातील आगी, त्सुनामी सागरी लाटा इ.

अशाप्रकारे वरील कारणांमुळे पर्यावरण ऱ्हास होत आहे. मानवाने स्वत:च्या फायद्यासाठी, विकासासाठी पर्यावरणावर अतिक्रमण करून पर्यावरणाचे नैसर्गिक चक्र असंतुलित केले आहे. स्वत:चा किंवा समाजाचा विकास करतांना जर निसर्गाला धक्का पोहचला असेल तर असा विकास म्हणजे अशाश्वत किंवा अधारणक्षम विकासाच होय. कारण यातून पर्यावरण असंतुलित होवून मानव स्वत:साठी अस्थिरता निर्माण करून घेत आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा वापर करतांना अल्पकाळाच्या फायद्याचा विचार केला जात आहे ; परंतु तो दिर्घकाळासाठी विघातक परिणाम निर्माण करणारा आहे. पर्यावरणाचा ऱ्हासामुळे अनेक पर्यावरणीय समस्या निर्माण होत होऊन संपूर्ण मानवी जीवन धोक्यात आले आहे.

पर्यावरण संरक्षणासाठी करण्यात येणाऱ्या वैश्विक प्रयत्नांचा एक आढावा :-

सजिवांच्या दृष्टीने पर्यावरणाचे महत्व अनन्य साधारण आहे. कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास साधतांना पर्यावरणाचे संरक्षण करणे अत्यंत आवश्यक असल्याची जाण प्रत्येक राष्ट्र, शासन व समाजाला होवू लागली. यातूनच पर्यावरणाचा ऱ्हास थांबवून शाश्वत विकास व पर्यावरण संरक्षणासाठी जगातील विविध राष्ट्रे एकत्र येवून परिषदा वा संमेलन घेवून विविध ठराव, उपाययोजना करीत आहेत. त्यांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

1) मानव पर्यावरण जागतिक परिषद (1972) :-

5 व 6 जून 1972 रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेकडून 'मानव पर्यावरण जागतिक परिषदेचे' आयोजन करण्यात आले. ही शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने जगातील पहिली मोठी परिषद होती. या परिषदेत पर्यावरण संरक्षणासाठी जनजागृती व्हावी म्हणून 5 जून हा 'पर्यावरण दिवस' म्हणून साजरा करण्याचे ठरविण्यात आले. या परिषदेत भारताच्या पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी सहभागी होऊन पर्यावरण संरक्षणासाठी योजना सादर केली. या परिषदेची फलश्रृती म्हणजे संपूर्ण जगाचे लक्ष पर्यावरणाचा ऱ्हास व त्याचे गंभीर परिणामांकडे वेधले गेले परिणामस्वरूप व पर्यावरण चळवळीला प्रारंभ झाला. एकंदरीत ही परिषद शाश्वत विकासासाठी प्रयत्नाची पहिली पायरी होती, असे म्हटल्यास ते वावगे ठरणार नाही.

2) वसुंधरा शिखर परिषद (1992) :-

3 ते 14 जून 1992 या कालावधीत ब्राझिल मधील रिओ डी जानीरो या शहरात वसुंधरा (पृथ्वी) शिखर परिषद संपन्न झाली. या परिषदेत भारतासह 157 देशांनी सहभाग घेतला. या परिषदेत शाश्वत विकास व पर्यावरण या मुद्यांवर विशेष भर देण्यात आला. वैश्विक तापमानाच्या वाढीस कारणीभूत असणाऱ्या हरितगृह वायूंचे प्रमाण कमी करणे व नामशेष होणाऱ्या जीवांचे संरक्षणासाठी उपाययोजना करणे, ओझोनक्षय रोखणे यासाठी सामूहिक प्रयत्न करण्याचे ठरविण्यात आले.

3) पर्यावरण परिषद (क्योटो, जपान-1997) :-

जपान मधील क्योटो या शहरात 1997 मध्ये पर्यावरण परिषद आयोजित करण्यात आली. या परिषदेत जगातील 160 देश सहभागी झाले होते. या परिषदेत वातावरणातील हरितगृह वायूंचे प्रमाण कमी करण्यासाठी 'क्योटो प्रोटोकॉल' करार तयार करण्यात आला. या करारानुसार प्रगत राष्ट्रांनी 2008 पर्यंत हरितग्रह वायूंचे प्रमाण 5% कमी करावे असे ठरविण्यात आले व विकसनशील राष्ट्रांना 2012 पर्यंतची मुदत देण्यात आली.

4) पर्यावरण संमेलन (जोहान्सबर्ग, दक्षिण अफ्रिका-2002) :-

जोहान्सबर्ग, दक्षिण अफ्रिका येथे 26 ऑगस्ट ते 4 सप्टेंबर 2002 या कालावधीत शाश्वत व चिरस्थायी विकासासाठी पर्यावरण परिषद घेण्यात आली. या परिषदेत आर्थिक प्रगती, सामाजिक समता व पर्यावरण संवर्धन या मुद्द्यांवर चर्चा करण्यात आली. तसेच शाश्वत विकास साधण्यासाठी जागतिक पातळीवर समान कार्यक्रमाची आखणी करण्यात आली.

5) जागतिक हवामान बदल परिषद (पॅरिस, फ्रान्स-2015) :-

जगभरात विविध ठिकाणी बदललेल्या हवामानाची दाहकता जाणवू लागली असतांना संयुक्त राष्ट्र संघाच्यावतीने हवामान विषयक जागतिक परिषदेचे आयोजन दि.30 नोव्हेंबर ते 11 डिसेंबर 2015 दरम्यान फ्रान्समधील पॅरिस या शहरात करण्यात आले. या परिषदेत 195 देशांचे प्रतिनिधी, वैज्ञानिक व पर्यावरण प्रेमी सहभागी झाले. भारत सुरूवातीपासून करार होण्यासाठी सकारात्मक होता. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी परिषदेत मत मांडतांना स्पष्ट केले की, "विकसित देशांप्रमाणे आम्हालाही विकास साधण्याचा हक्क आहे." हवामान बदलाचा सामना करण्यासाठी सन 2030 पर्यंत भारत हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन सन 2005 च्या पातळीच्या 35% इतके कमी करेल व स्थापित ऊर्जा निर्मिती क्षमतेच्या 40% इतकी ऊर्जा पुनर्वणीकरण ऊर्जा स्त्रोतापासून मिळविली जाईल असे मा. पंतप्रधान मोदींनी परिषदेच्या व्यासपीठावरून जाहीर केले. शाश्वत विकास आणि पर्यावरण रक्षण या दोन्हींचा समतोल राखून विकास साध्य करण्याची भारताची भूमिका पंतप्रधानांनी मांडली.

6) जागतिक शाश्वत विकास शिखर परिषद (WSDS-2025) :-

शाश्वत विकास आणि हवामान बदल यावरील केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांना गती देण्यासाठी भारतातील नवी दिल्ली येथे दि.5 ते 7 मार्च 2025 मध्ये जागतिक शाश्वत विकास शिखर परिषदेचे आयोजन करण्यात आले. यात जागतिक नेते, धोरणकर्ते व शास्त्रज्ञांनी एकत्र येऊन हवामान बदल, शाश्वत विकास व शाश्वत ऊर्जा यावर परस्पर सहकार्य दृढ करण्याचा निर्धार व्यक्त केला.

7) आंतरराष्ट्रीय शाश्वत विकास शिखर परिषद (ICSD-2025) :-

शाश्वत विकासासाठी संशोधन, सराव आणि शिक्षण यांचा पाया तयार करण्यासाठी रोम, इटली येथे शाश्वत विकास परिषदेचे आयोजन करण्यात आले.

समारोप :-

अशाप्रकारे शाश्वत विकास व पर्यावरण ऱ्हासाची कारणे व परिणामांची उपरोक्त चर्चा केली आहे. पर्यावरणाचा ऱ्हास थांबविण्यासाठी वैश्विक पातळीवरून बऱ्याच चर्चा, परिषदा व करार करण्यात आले. परंतु विकसित देशांनी आपल्या सुखी, चैनीचे व वैभवशाली जीवन शैलीसाठी कार्बन उत्सर्जन करणे चालूच ठेवले आणि आपला विकास साधून घेतला. याचा परिणाम जागतिक तापमान वाढीत झाला. अजूनसुद्धा विकसित देशांची पर्यावरणीय योजना व धोरणे भेदभावपूर्ण आहेत. आता परिस्थिती अधिक भयानक होत चालली आहे. मानवजातीस आपला विनाश समोर दिसत आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास रोखण्यासाठी तात्काळ व ठोस उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. भारताने शाश्वत विकासाच्या दिशेने मोठी झेप घेतली आहे. नीती आयोग दरवर्षी भारताचा शाश्वत विकास उद्दिष्ट्ये (SDG-Sustainable Development Goals) जाहीर करतो. भारतात केरळ, उत्तराखंड, तामिळनाडू व हिमाचल प्रदेश या राज्यांनी शाश्वत विकास उद्दिष्ट्यांमध्ये आघाडी घेतली आहे. शाश्वत विकासासाठी शाश्वत जिवन शैलीसाठी भारताने सुरू केलेली Mission Life (Lifestyle for Environment) ही चळवळ आता जागतिक स्तरावर लोकप्रिय होत आहे. असे असले तरी भारत व संपूर्ण विश्वाला शाश्वत विकासाचे 2030 चे ध्येय गाठण्यासाठी सामुहिक प्रयत्न वाढवावे लागतील.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1. विश्वनाथ पाटील, **"यशाची परिक्रमा"**, पृथ्वी पब्लिकेशन, पुणे, मासिक, जानेवारी-2016
2. दिपीका कच्छल, **"योजना"**, मासिक, डिसेंबर-2015
3. प्रा.एस.व्ही.ढाके, प्रा.इंगळे, प्रा.डॉ.व्ही.पाटील, **"पर्यावरणशास्त्र"**, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पुणे, 2004
4. डॉ.पुरोहित, डॉ.देव, डॉ.अग्रवाल, **"पर्यावरण विज्ञान : एक नई दिशा"**, एग्रो बायोस पब्लिकेशन, जोधपुर-2006
5. मेघा सिन्हा, **"पर्यावरणीय समस्या और समाधान"**, वंदना पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली-2001
6. विरेंद्र सिंह यादव, **"इक्कीसवीं सदी का पर्यावरण आंदोलन"**, ओमेगा पब्लिकेशन्स, दिल्ली-2010
7. The Sustainable Development Goals - https://www.un.org
8. The Sustainable Development Goals Report, 2024 https://www.drishtiias.com
9. Singh Mani, Singh Pushkar K., "Sustainable Development Goals 2030 : India's Progress and Challeges" https://www.diplomatist.com

आदिवासी साहित्यातील मानवतावाद, निसर्ग आणि सामाजिक जाणिवांचा अभ्यास

गोविंद माकत्या वसावे — संशोधक विद्यार्थी
डॉ. माणिक माधव बागले — संशोधन मार्गदर्शक
संशोधनकेंद्र : किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पारोळा, जि. जळगाव

सारांश :

आदिवासी साहित्याचा अभ्यास करत असताना साहित्यातील मानवतावाद समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. आदिवासी साहित्य हे निसर्गाची निगडित असून त्याचे निसर्गाशी अतूट संबंध आहे. आदिवासी संस्कृती ही या जगाचीमुळ संस्कृती व इतर सर्व संस्कृतींची जननी मानली जाते.आदिवासी संस्कृतीच्या पायावर संपूर्ण सभ्य संस्कृतीची रचना व विकास झालेला आहे. परंतु मूळ संस्कृतीत विविधता व ऐतिहासिक, प्रगैतिहासिक मुल्ये अधिक असल्याने, विविधता अधिक असल्याने या संस्कृतीची लिपी नाही.आदिवासींचा सामाजिक सांस्कृतिक वारसा, सामाजिक मूल्ये व जीवनपरंपरा यांचे पिढ्यांनपिढ्या मौखिक रित्या स्थानांतरण व जतन झालेले आहे परंतु आधुनिक काळात आदिवासी समाजाचा मुळगाभा आदिवासी पारंपारिक शेती, व्यवसाय व अधिवास यांना धक्का पोहोचत असल्याने दिवसेंदिवस सामाजिक- सांस्कृतिक चालीरीतींचा ऱ्हास होत चालला आहे. अशावेळी आदिवासी रूढी- परंपरा, सण -उत्सव उद्योग व व्यापार, सामाजिक रचना व देवदेवता याबद्दल लेखी स्वरुपात माहिती जतन करणे काळाची गरज आहे.

प्रमुख शब्द : आदिवासी, साहित्य, मानवतावाद, संस्कृती, सर्वंकष, कल्याण,निसर्ग

प्रस्तावना :

माणसाच्या सर्वंकष कल्याणचा विचार मानवतावादात येतो. माणसाच्या सर्व समस्यांचे निराकारण मानवतावादात अपेक्षित आहे माणूस हा मानवतावादाचा केंद्रबिंदू आहे. माणसाला कोणत्याही गटा- तटात किंवा भेदाभेदांत अडकवणे चुकीचे आहे. धर्म, पंथ, जात, लिंग, वंश, देश, प्रदेश, अशा कोणत्याही भेदांत विघटित करून माणसाचा विचार होऊ नये, असे मानवतावादाला अपेक्षित आहे. कोणत्याही नैसर्गिक सुविधेपासून, लाभापासून माणसाला वंचित किंवा उपेक्षित ठेवणे, ही मानवतावादविरोधी क्रिया आहे. त्यामुळे माणसाच्या कल्याणाचा विचार, भावभावनांचा विचार, त्यातील भेद नष्ट करण्याचा विचार आणि माणसाला संस्कारित करून संस्कृती प्रवाहित करण्याचा विचार मानवतावादात येतो. माणसाने संस्कारीत होणे आणि इतरांना समजून घेणे, इतरांचे कल्याण करणे, त्याग परोपकार करणे आणि इतरांना सुखी व समाधानी बनविण्याचा प्रयत्न करणे या गोष्टी मानवतावादात येतात.

आदिवासी साहित्याच्या केंद्रस्थानी माणूस आणि निसर्ग आहे, हे त्यांचे वेगळेपण लक्षात घेऊन त्याची संपूर्ण आशयसूत्रे स्पष्ट होणार नाहीत. तर, आदिवासीतर साहित्य हे धर्मासहित, धर्मधार वर्णन सहित धारणांसहित, जातिपातीसहित, उच्च-निश्चितच सहित अवतरते. धर्म संहिता या साहित्याच्या सैद्धांतिक मांडणीला बंदिस्त करते. तर आदिवासी साहित्य हे धर्मवीरहित,जात - पात विरहित आहे. इथे जात-पातव्यवस्थेच्या चौकटीबाहेर त्याचीआशयसूत्रे आहेत. या निकषांसहसह डॉ. संजय लोहकरे साहित्याचे दोन प्रवाह मानतात. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, आदिवासी साहित्याची भाषा वेगळी आहे, धारणा वेगळी आहेत. जीवन जाणिवा, प्रतीके आणि मिथके वेगळी आहेत, जे आदिवासीएतर साहित्यात येत नाहीत. आदिवासींच्या जगण्याची निसर्गाचा जवळचा संबंध असल्याने निसर्गाच्या कलाकलाने, निसर्गाची अधिक जुळते घेऊन निर्माण झालेली आणि सतत परिवर्तनीय संस्कृती आदिवासींकडे आहे. या संस्कृतीने निसर्ग जाणीवा मानवतावाद, न्याय- स्वातंत्र्य- समता, स्त्री - पुरुष समानता, धर्मनिरपेक्षता, समप्रतिष्ठा अशी काही मूल्य मानवी मूल्ये आदिवासींना बहाल केली आहेत. या मूल्यांचे प्रतिबिंब आदिवासी साहित्यात सहज उमटते. म्हणून आदिवासी साहित्याच्या व्याख्याही त्या - त्या महत्त्वाच्या आशियाने बदललेल्या दिसतात ' ज्या साहित्यात निसर्ग जाणिवा आणि आदिम मूल्यभान जपलेले आहे, त्या साहित्याला आदिवासी साहित्य म्हणावे किंवा धर्मवीरहित, वर्णविरहित आणि वर्गविरहित साहित्य संहिताज्या साहित्यात येते साहित्याला आदिवासी साहित्य म्हणावे.

संशोधनाचे महत्त्व :

आदिवासी हे भारतीय संस्कृतीचे अविभाज्य भाग आहे. आणि त्यांच्याकडे समृद्ध संस्कृतीचा वारसादेखील आहे.

आदिवासींची सांस्कृतिक एकात्मता या बाबतीत पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी १९५२ मध्ये एका परिषदेत भाषण करतांना सांगितले होते की, जीवन कंठण्याचा कोणता मार्ग उत्तम आहे याची मला खात्री नाही. आपला की, त्यांचा, पण मला खात्री आहे, की त्यांचाच मार्ग उत्तम आहे. त्याच्या संस्कृतीकडून अनेक गोष्टी शिकता येतील. आदिवासींची संस्कृती आणि मूल्य तऱ्हेने नाही समजून घेण्यासाठी त्यांचे हे विधान योग्य आहे. आपली संस्कृतिक एकात्मता आणि अंतर्गत मूल्यांची जपणूक करण्यासाठी आदिवासी शांतपणे एकाकी राहण्याची सवय लावून घेतात. या सवयीचा अर्थ तुटतपणा व एकांत वाच असा लावला जातो तो चुकीचा आहे. आपली संस्कृती आणि मूल्य यांच्याशी तोडजोड करायला आदिवासी तयार नसतात आक्रमक स्वभावाचे अनेक जातींनी त्यांच्या जमिनीवर शेकडो वर्ष अतिक्रमण करूनही त्यांनी आपली स्वतंत्र ओळख ठेवलेली आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकांनी वर्णनात्मक , समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. संशोधनामध्ये आदिवासी साहित्यातील मानवतावाद, निसर्ग आणि सांस्कृतिक जाणीवांचा अभ्यास संशोधकाने केलेला आहे.

उद्दिष्टे :

१) आदिवासी साहित्य परिचय करून घेणे.
२) आदिवासी साहित्यातील मानवतावावाद समजून घेणे.
३) आदिवासी साहित्यातील निसर्ग जाणीवा आणि सांस्कृतिक
४) मुल्येजाणून घेणे.
५) आदिवासी साहित्यातील वेगळेपण लक्षात घेणे.
६) आदिवासीसाहित्यातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ उलगडता येईल.

आदिवासी साहित्य आणि मानवतावाद:

प्रथम अवस्थेत जीवन जगणाऱ्या आदिवासींनी खऱ्या अर्थाने लोक साहित्याची निर्मिती केली असून, मौखिक स्वरूपात हे साहित्य चालत आलेले आहे. भारतासारखे देशाला आदिवासी संस्कृतीचा वारसा लाभल्याने भारतातील मुख्य साहित्यात लोकसाहित्याचा ठेवाही महत्त्वाचा ठरतो.आदिवासी लोकसंस्कृती त्यातून व्यक्त होते आदिवासी समाज जीवन जीवन जगण्याचा पद्धतीमधून आचार विचारातून खऱ्या अर्थाने तो आपली लोकसंस्कृती जपत असतोवर्षभर साजरी करत असणाऱ्या सण-उत्सवातूनही तो मोठ्या अंतकरणाने तिची जपासनाही करतो आहे.

आदिवासी साहित्याबाबत विचार करताना प्रथम आदिवासी बोली भाषेतील मौखिक साहित्याचा विचार करणे आवश्यक आहे जे साहित्य लिखित नाही ते साहित्य आपल्या मौखिक परंपरेतून जपलेले आहे, ते त्यांना तोंडी पाठ आहे. मौखिक साहित्य म्हणजे जन्म - मृत्यू विधी, व्यवहार, लग्नविधी, देवदेवतांची पूजाविधी पाहुण्यांचा आदरातीथ्य करण्याची परंपरा, सोणोत्सवातील आनंद, आचार -विचार निती -नियम इत्यादी माध्यमातून आदिवासी जीवनाचे दर्शन घडविणारी लोकगीते, लोककथा, लोकनाट्य या माध्यमाने आदिवासी जमातीने आपले मौखिक साहित्य जपले आहे. या वैश्विक साहित्याचे जीवनात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. अशाप्रकारचेआदिम जाणिवांचे दर्शन आदिवासी जीवनपरंपरेतून घडते, आदिवासी साहित्य हे जीवनात परिवर्तन घडवते आणि जीवनाला दिशाही दाखवते.

आदिवासी दुःखाचे संदर्भ वेगळे आहेत त्यांचे प्रश्न वेगळे आहेत त्यांची उत्तरे सुद्धा वेगळ्या पद्धतीने शोधावी लागतात म्हणून आदिवासी साहित्याचा प्रवाह वेगळा ठरतो आणि हे साहित्य म्हणजे आमच्या वैशिष्ट्यांचा शोध देखील ठरतो फक्त साहित्यच नव्हे तर आदिवासी समूहाचा आणि जीवनाचा शोध...!!

मानवतावादामध्ये मानवी समूहाचा सर्वंकष विचार करण्यात येत असतो. वरील विवेचनावरून आपल्याला आदिवासी साहित्यातील मानवतावाद समजून घेता येतो.

आदिवासी संस्कृती आणि निसर्गजाणीवा :

आदिवासी संस्कृती म्हणजे आदिवासी जीवन प्रणाली ही जीवन प्रणाली कोणत्या मूल्यवर आधारित आहे, हे पाहणे आवश्यक आहे. ' आदिवासी संस्कृती जगात सर्वश्रेष्ठ संस्कृती आहे ' असे नुसते गौरवोउद्गार काढणे बरोबर नाही. त्या संस्कृतीत कोणता व्यवहार, कोणते मूल्ये गौरव करण्यासाठी आहेत, तो व्यवहार, तती मूल्ये स्पष्ट झाली पाहिजेत.

आदिवासी निसर्गाच्या सानिध्यात राहून निसर्गनियम आत्मसात करून, आपले जीवन जगत आहे. १९ व्या शतकातील सर्वश्रेष्ठ वैज्ञानिक अल्बर्ट आईन्स्टाईन म्हणतो की, माझ्याकडे खास अशी बुद्धिमत्ता नाही. पण निसर्गातील प्रत्येक गोष्टीचाचं मला कुतूहल कु वाटतं निसर्ग म्हणजे विज्ञान. जो निसर्गाचे नियम शोधून काढतो तो वैज्ञानिक ठरतो. न्यूटनने निसर्गाचे नियम शोधून काढले (गुरुत्वाकर्षण) तो वैज्ञानिक ठरला. अशा प्रकारे निसर्गनियम आत्मसात करून जीवन जगणाऱ्या आदिवासींना अंधश्रद्धाळू सांगून हिणवले जाते. म्हणून अंदमान निकोबारच्या बेटावर राहणाऱ्या आदिवासींना जगातील विद्वान, समजू शकले नाहीत. जगातल्या विद्वानांचा असा समज होता की, त्सुनामी लाटेत अंदमान निकोबार बेटावरील सर्व आदिवासी वाहून गेले असतील. पण जेव्हा दुसऱ्या दिवशी पाहतात तर, बेटावरील सर्व आदिवासी सुरक्षित ठिकाणी पोहोचले होते. हे सर्व बघून विद्वानांना आश्चर्य वाटले आणि या आदिवासींवर परत संशोधन केले पाहिजे असे ठरवले गेले. आदिवासी कायम संशोधनाचा विषय ठरलेला आहे आणि आदिवासींकडे बघण्याचा भोगवादी दृष्टिकोन कायम आहे.

वाहरू सोनवणे यांच्या 'गोधड' काव्यसंग्रहामध्ये आदिवासी सांस्कृतिक आणि निसर्ग जाणीवाच्या कविता आलेल्या आहे. त्यांच्या कवितेतून आदिवासींचीच्या सुखदुःखाच्या जाणीवा व्यक्त झालेल्या आहेत. कवी या संग्रहातल्या कवितांमधून आदिवासी जीवनाचे समाजवास्तव, त्याच्या वाट्याला येणारी उपासमार, दुःख, कष्ट सामाजिक जाणीवेसह माडतो. त्याचबरोबर या प्रदेशातील स्त्रीजीवन रेखाटणाऱ्या कविताही या संग्रहात आहेत.

प्रदेश कुठलाही असो, आदिवासींचे जंगलाची असणारे नाते अतूट आहे. आदिवासी आपले कष्ट, दुःख पचवून जंगलाच्या आसऱ्याने जगत आला. आदिवासींचे हे जीवन कवी आपल्या कवितेतून मांडण्याचा प्रयत्न करतो. आदिवासींच्या जीवनातील उपासमार, दारिद्र्य हे काळ्या रात्रीसारखे वाढतच जातात. येणाऱ्या पिढीचे धड भरण - पोषण आदिवासी करू शकत नाही. पुन्हा हेच दारिद्र्य घेऊन पुढची पिढी जीवन जगते. आदिवासींच्या पिढ्या गोधडीत गुदमरत आहेत, या हाल अपेस्पष्टांनी मळलेल्या गोधडीबद्दल कवी सांगतो.

माझी फाटकी गदळ मळलेली
गोधडीतल्या गोधडीत
गुदमरून राहिलो**(गोधड)**

आदिवासी सामाजिक जीवनाचे रुप विविधांगी आहे. आदिवासींच्या वाटेला येणारे कुपोषण, गरिबी, सामाजिक विषमता यांतून मानवी संवेदनांचे अर्थ हरवत चालले आहेत, असे कवी सांगतो. जीवनाची ही दाहकता. कुठे बोलायची सोय नाही. या दाहकतेत विचारशक्तीस जणू खुंटून गेली आहे. अज्ञान व निरक्षरतेमुळे त्यात आणखी भर पडून आदिवासी माणूस दुःख, कष्ट सहन करणारा यंत्रवत निर्जीव पुतळा बनत चालला आहे. दुःख, वेदना मूकपणे सोसत आपलेच दुःख इतरांकडून ऐकत आहेत.

आम्ही स्टेजवर गेलोच नाही
आणि आम्हाला बोलावलंही नाही
बोटाच्या इशाऱ्यांनी-
आमची पायरी आम्हाला दाखवून दिली. **(स्टेज)**

आदिवासी माणसाची ही अवस्था दयनीय आहे हा समाज वर्तमान जीवनाच्या विविध क्षेत्रात नागावला जात असून संगत चालला आहे ही कविता अशी आदिवासी जीवनाचे वेगवेगळे पातळीवर नेतृत्व करण्याचा प्रयत्न करते.

समारोप :

जगभरात आदिवासी जमातींचा अभ्यास विविध पातळयांवर होत आहे. परिवर्तन हा निसर्ग नियम आहे त्यात "माणूस" हा प्राणी नेहमीच अग्रभागी राहिला आहे. निसर्गनियमानुसार माणसाचाही नाश होईल हे वास्तव सत्य आहे. 'डायनासोर 'सारखे महाकाय प्राणी केवळ निसर्गाची जुळवून घेता आले नाही म्हणून नष्ट झाले. आज आदिवासी माणूस काळानुरूप शिक्षणाच्या प्रवाहात येऊन काही जमाती एकूण समाजप्रवाहात येऊ आहेत. तर म्हणे' आदिवासी सुधारले' म्हणून कोणी टाटा इंन्स्टिट्यूटद्वारे चौकशी सुरू केल्या' कोणी न्यायालयात गेले. आरक्षण रद्द करा, त्यांना त्यांच्या सवलती बंद करा, तथाकथित लोक पुढे आले आहेत. पण अजूनही वास्तविक पाहता या आदिवासींच्या अडचणी आहेत. त्यासाठी मानवाची मानसिकता बदलायला हवी. कारण कोणताही बदल हा माणसाच्या मानसिकतेची संबंधित असतो. आदिवासी समाजाची

घुसमट आजही सुरू आहे. असे असले तरी या जागतिकीकरणात विज्ञान, तंत्रज्ञान, प्रसारमाध्यमाद्वारे पाश्चात्यसंस्कृतीचे दर्शन घडत आहे. त्याचा प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष परिणाम एकूण समाजजीवनावर होत आहे. पण त्यातील चांगले, वाईट लक्षात आल्याने संपूर्ण समाज खळबळून जागा झाला आहे. आणि पुन्हा समृद्ध, प्रगल्भ, शाश्वत जीवनमूल्ये असणारी आदिमसंस्कृती रुजवावी म्हणून सर्व पातळीवर जोरदार काम चालू आहे. प्राथमिक शाळांमधून आज मूल्यशिक्षणाचे तास घ्यावी लागत आहेत. आदिवासींना जागतिकीकरणन करता येणार नाही, पण आदिवासींनी आपल्या रूढी, परंपरा, रीतीरिवाज, भाषा, कला, संस्कृती मात्र जोपासल्या पाहिजेत.

निष्कर्ष :

वास्तविक पाहता आदिवासी साहित्यसंस्कृती आणि कला यांचा अभ्यास केल्या शिवाय जगातल्या कोणत्याही समाजाचा अभ्यास करता येणे शक्य नाही कारण त्यांची भाषा बोली सण उत्सव समारंभ लग्नविधी व्यवसाय पेहराव हे घटकांचा अभ्यास संस्कृतीत येतो उत्पत्ती काळापासून ते आजच्या जागतिकीकरणात झालेल्या मानवाच्या क्रांतीचा अभ्यास करावा लागतो आदिवासींचे प्रश्न समस्या संस्कृती कला भाषा वेगळी आहेत त्यांची उत्तरे सुद्धा वेगळी आहेत म्हणून आदिवासी साहित्य प्रवाह वेगळा आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. चौधरी उन्नती संजय, सुरवाडे मनोहर, साहित्य आणि समाजशास्त्रीय संशोधन प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
2. गावित पुष्पा यशवंत, पश्चिम खान्देशातील आदिवासी लोकसाहित्य प्रशांत पब्लिकेशन्स,जळगाव
3. पगारे म.सु. (संपा) साहित्यातील मानवतावाद (खंड१) प्राईम पब्लिशिंग हाऊस जळगाव
4. पावरा के. ए. सातपुड्यातील आदिवासींचा सामाजिक व आर्थिक इतिहास, अथर्व पब्लिकेशन्स जळगाव.
5. लोहकरे संजय, आदिवासी साहित्य आणि कला संस्कृती.
6. सोनवणे वाहरु, गोधड, सुगावा प्रकाशन पुणे.

RESEARCH JOURNEY

साहित्य संस्कृती आणि पर्यावरण यांचा अनुबंध

प्रा. डॉ. बाळू बापू गायकवाड
मराठी विभागप्रमुख तथा सहयोगी प्राध्यापक
एन.एन.सी. कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय,
कुसुंबा, ता. जि. धुळे.

१.१ प्रास्ताविक :

"साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण यांचा अनुबंध" हा विषय मानवी जीवनाच्या मूलभूत संबंधांचा अभ्यास करणारा आहे. मानव, निसर्ग आणि संस्कृती हे परस्परावलंबी घटक असून त्यांचे प्रतिबिंब साहित्यामध्ये प्रभावीपणे उमटलेले दिसते. साहित्य हे केवळ कल्पनाविलास नसून ते समाजाच्या जीवनपद्धती, मूल्यव्यवस्था, श्रद्धा, परंपरा आणि पर्यावरणीय वास्तव यांचे सर्जनशील दस्तऐवजीकरण असते. ज्या काळात व ज्या भौगोलिक परिसरात साहित्यनिर्मिती होते, त्या काळातील निसर्ग, हवामान, जलस्रोत, शेती, वनसंपदा आणि मानवी जीवनाशी असलेले नाते साहित्यकृतींमधून व्यक्त होते. त्यामुळे साहित्याच्या अभ्यासातून त्या समाजाची सांस्कृतिक ओळख व पर्यावरणाविषयीची दृष्टी समजून घेता येते.

भारतीय परंपरेत, विशेषतः मराठी संत साहित्यात, निसर्गाशी असलेले सुसंवादी नाते प्रकर्षाने जाणवते. संत तुकाराम, नामदेव, ज्ञानेश्वर यांसारख्या संतांनी निसर्गाला केवळ भौतिक घटक न मानता त्यात ईश्वरी सत्तेचे दर्शन घेतले आहे. त्यांच्या अभंगांमध्ये नदी, वन, पशु-पक्षी, शेती आणि ग्रामजीवन यांचे वर्णन सांस्कृतिक व नैतिक मूल्यांशी जोडलेले आढळते. त्याचप्रमाणे गौतम बुद्धांच्या साहित्यामध्ये करुणा, अहिंसा, मध्यम मार्ग आणि सर्व सजीवांप्रती समभाव या तत्त्वांमधून पर्यावरणीय समतोलाची जाणीव व्यक्त होते. बुद्धांचे विचार मानवी वर्तनावर नियंत्रण ठेवून निसर्गाशी सुसंवाद साधण्याची प्रेरणा देतात. आधुनिक काळात औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि भौतिक प्रगतीमुळे पर्यावरणीय समस्या तीव्र झाल्या असून त्याचे प्रतिबिंब समकालीन साहित्यात उमटू लागले आहे. पर्यावरणसंवर्धन, निसर्गनाशाविषयीची चिंता आणि मानवी जबाबदारी यांचा विचार साहित्याच्या माध्यमातून मांडला जात आहे. त्यामुळे साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण यांचा अनुबंध हा केवळ अभ्यासाचा विषय न राहता मानवी अस्तित्वाच्या भवितव्याशी निगडित असा गंभीर आणि समकालीन विषय ठरतो.

प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृती ही निसर्गपूजक आहे. पंचमहाभूते – पृथ्वी, जल, अग्नी, वायू आणि आकाश – यांना देवत्व प्राप्त आहे. वृक्ष, नद्या, पर्वत, प्राणी यांना पवित्र मानले जाते. याच संस्कृतीचा भाग म्हणून मराठी साहित्याने निसर्गाला केवळ पार्श्वभूमी म्हणून नव्हे तर मुख्य पात्र म्हणूनच स्थान दिले आहे. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांच्या अभंगांत निसर्गाचे वर्णन केवळ सौंदर्य दाखवण्यासाठी नव्हे तर ईश्वराच्या साकार रूपासाठी केले जाते. तुकाराम म्हणतात, "झाडे फुले फळे ही ईश्वराची लीला" असे भाव व्यक्त करतात. हे साहित्य संस्कृतीत रुजवले जाते आणि पिढ्यान्पिढ्या निसर्गाशी असलेला आदर, प्रेम आणि संतुलनाची जाणीव निर्माण करते. संस्कृती ही पर्यावरणाशी जुळलेली असते, कारण ती त्या भौगोलिक, हवामान आणि नैसर्गिक परिस्थितीवर अवलंबून असते. महाराष्ट्रातील डोंगराळ भाग, कोकणातील समुद्रकिनारे, खानदेशातील सवाना प्रकारची वनक्षेत्रे यांनी मराठी संस्कृतीला आकार दिला आहे. प्राचीन मराठी साहित्यात 'वन', 'जंगल' हे शब्द केवळ घनदाट जंगल नव्हे तर खुल्या सवाना, गवताळ प्रदेश यांचाही उल्लेख करतात. हे साहित्य पर्यावरणाच्या वास्तविक स्वरूपाचे दर्शन घडवते आणि त्याला संस्कृतीचा भाग बनवते. साहित्य हे संस्कृतीचे दस्तऐवजीकरण करते, तिचे संरक्षण करते आणि आवश्यक तेथे तिचा विकासही करते. आधुनिक काळात मात्र पर्यावरणीय संकटांमुळे हा अनुबंध अधिक तीव्र झाला आहे. औद्योगिकीकरण, जंगलतोड, प्रदूषण, हवामान बदल यामुळे निसर्गाचे संतुलन बिघडले आहे. येथे साहित्याची भूमिका जागृतीची आणि प्रतिकाराची झाली आहे. कुसुमाग्रज, ग्रेस, वि. स. खांडेकर, पु. ल. देशपांडे यांच्या लेखनात निसर्गाचे सौंदर्य आणि त्याचे नुकसान दोन्ही दिसतात. पर्यावरणीय कविता, कथा, नाटके, उपन्यास यांतून मानवाने निसर्गाशी केलेला अन्याय, त्याचे परिणाम आणि शाश्वत विकासाची गरज अधोरेखित केली जाते. साहित्य हे केवळ समस्या दाखवत नाही तर उपाय सुचवते, लोकांच्या मनात बदल घडवते आणि संस्कृतीत नवीन मूल्ये रुजवते – जसे की वृक्षारोपण, पाण्याचे संरक्षण, प्लास्टिकमुक्त जीवन अशा संकल्पना आहेत.

१.२ साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण यांचा अनुबंध :

साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण यांचा अनुबंध हा मानवी जीवनाच्या मुळाशी असलेला एक गहन आणि परस्परावलंबी संबंध आहे, ज्याने इतिहासाच्या काळापासून समाजाला आकार दिला आहे. साहित्य हे समाजातील विचार, भावना, मूल्ये आणि अनुभवांचे अभिव्यक्ती असते, तर संस्कृती ही त्या समाजाची जीवनपद्धती, परंपरा, विश्वास आणि सामाजिक व्यवस्था असते, आणि पर्यावरण हे या दोघांचा आधारस्तंभ आहे, कारण मानवाचा विकास नेहमीच निसर्गाच्या सान्निध्यात झाला आहे. प्राचीन काळापासून साहित्याने पर्यावरणाला केवळ पार्श्वभूमी म्हणून नव्हे तर मुख्य घटक म्हणून स्थान दिले आहे, ज्यामुळे संस्कृतीत निसर्गाशी असलेला आदर आणि संतुलनाची जाणीव रुजली आहे. उदाहरणार्थ, भारतीय साहित्यात वेद, उपनिषदे आणि महाकाव्यांत निसर्गाला देवत्व प्राप्त आहे – पृथ्वी माता, नद्या जीवनदायिनी, वृक्ष प्राणवाहक – हे सर्व संस्कृतीत पूजनीय बनले आहेत, ज्याने पर्यावरण संरक्षणाची परंपरा निर्माण झाली. हे अनुबंध दाखवतात की साहित्य हे संस्कृतीचे दर्पण असते, जे पर्यावरणातील बदलांना प्रतिबिंबित करत असते आणि त्याच्या संरक्षणासाठी प्रेरणा देत असते.

संस्कृती ही पर्यावरणावर अवलंबून असते, कारण ती भौगोलिक, हवामान आणि नैसर्गिक परिस्थितींवर आधारित असते. जसे की, नदीकाठच्या संस्कृतीत जलस्रोतांचे महत्व साहित्यातून व्यक्त होते, तर जंगलप्रधान भागात वन्यजीवनाचे वर्णन संस्कृतीला समृद्ध करते. मराठी साहित्यात, संत परंपरेतून हे स्पष्ट दिसते – संत ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानेश्वरीत निसर्गाचे तत्वज्ञान आहे, जेथे पंचमहाभूते हे जीवनाचे मूलभूत घटक आहेत, आणि हे विचार वारकरी संस्कृतीत रुजले आहेत, ज्याने निसर्गाशी सहजीवनाची शिकवण दिली आहे. तुकाराम महाराजांच्या अभंगांत निसर्ग हे विठ्ठलाचे साकार रूप आहे, जसे की "झाडे फुले फळे ही ईश्वराची लीला" हे वाक्य पर्यावरणीय संवेदनशीलता वाढवते आणि संस्कृतीत वृक्षपूजन, नदीआरती अशा रूढींना बळकटी देते. हे साहित्य केवळ वर्णन करत नाही तर संस्कृतीत पर्यावरणीय नैतिकता निर्माण करते, ज्याने लोकांना जंगलतोड किंवा प्रदूषणापासून रोखते. बौद्ध साहित्यातही, गौतम बुद्धांच्या धम्मपदात निसर्ग हे करुणा आणि परस्परावलंबनाचे प्रतीक आहे, जेथे जंगले ध्यानस्थळ आहेत आणि सर्व प्राणी एकमेकांशी जोडलेले आहेत, हे विचार बौद्ध संस्कृतीत पर्यावरण संरक्षणाच्या रूपात दिसतात, जसे की वृक्षारोपण अभियाने किंवा प्राण्यांप्रती करुणा.

आधुनिक काळात हा अनुबंध अधिक जटिल आणि आव्हानात्मक झाला आहे, कारण औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि हवामान बदल यामुळे पर्यावरणाचे संकट वाढले आहे. साहित्य येथे जागृतीचे साधन बनले आहे – जागतिक साहित्यात, जसे की रॅचेल कार्सनच्या 'सायलेंट स्प्रिंग' मध्ये कीटकनाशकांच्या दुष्परिणामांचे वर्णन केले आहे, ज्याने पर्यावरणीय चळवळींना जन्म दिला आणि संस्कृतीत हरित क्रांती रुजवली. भारतीय संदर्भात, महात्मा गांधींच्या लेखनात ग्रामस्वराज्य आणि निसर्गस्नेही जीवनशैलीचे महत्व आहे, जे संस्कृतीत शाश्वत विकासाची संकल्पना आणते. मराठी साहित्यात, कुसुमाग्रजांच्या कवितांत निसर्गाचे सौंदर्य आणि विनाश दोन्ही दिसतात. संत तुकाराम महाराज यांच्या 'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे' या अभंगात पर्यावरणीय नुकसानावर भाष्य करते आणि संस्कृतीत वृक्ष संरक्षणाची जाणीव निर्माण करते. आधुनिक लेखक जैसे की अनिल अवचट किंवा मेधा पाटकरांच्या लेखनात नर्मदा बचाव आंदोलनासारखे विषय येतात, जे साहित्याने संस्कृतीला पर्यावरणीय न्यायाच्या दिशेने नेते. हे दाखवते की साहित्य हे केवळ समस्या उजागर करत नाही तर उपाय सुचवते – जसे की शाश्वत शेती, पुनर्वापर, आणि जैवविविधता संरक्षण – आणि हे संस्कृतीत नवीन मूल्ये रुजवते.

पर्यावरण हे साहित्याच्या प्रेरणेचे स्रोत आहे, कारण निसर्गातील सौंदर्य, विविधता आणि रहस्ये लेखकांना रचना करण्यासाठी प्रोत्साहित करतात. रोमँटिक काळातील इंग्लिश साहित्यात, वर्ड्सवर्थच्या कवितांत निसर्ग हे आध्यात्मिक शक्ती आहे, ज्याने पाश्चात्य संस्कृतीत पर्यावरणीय रोमँटिसिझम रुजवला. भारतीय साहित्यात, रवींद्रनाथ टागोरांच्या 'गीतांजली' मध्ये निसर्ग हे जीवनाचे लय आहे, जे बंगाली संस्कृतीत निसर्गपूजक परंपरा मजबूत करते. मराठीत, पु. ल. देशपांडे किंवा वि. स. खांडेकरांच्या कथांत निसर्गाचे मानवी भावनांशी जुळलेले वर्णन दिसते, जे संस्कृतीत पर्यावरणीय संवेदनशीलता वाढवते. मात्र, जेव्हा पर्यावरण नष्ट होते, तेव्हा साहित्यही प्रभावित होते – जसे की डिस्टोपियन साहित्यात, जेथे प्रदूषित जगाचे चित्रण संस्कृतीला इशारा देते आणि बदलासाठी प्रेरित करते. अशा प्रकारे, हे त्रिकूट एकमेकांना पूरक आहे: साहित्य संस्कृतीला आकार देते, संस्कृती पर्यावरणाशी जोडते, आणि पर्यावरण साहित्याला जीवन देते.

समारोप :

साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण यांचा हा अनुबंध जपणे हे आजच्या काळातील सर्वात मोठे आव्हान आहे. जर साहित्याने पर्यावरणीय मुद्द्यांना प्राधान्य दिले, संस्कृतीत ते रुजवले, तर शाश्वत भविष्य घडेल. उलट, पर्यावरणाचे नुकसान झाले तर संस्कृतीचे मूळच कमकुवत होईल आणि साहित्याला प्रेरणाच राहणार नाही. म्हणूनच, शिक्षण, माध्यमे आणि साहित्यिक चळवळींमार्फत हा अनुबंध मजबूत करणे आवश्यक आहे, ज्याने मानव आणि निसर्ग यांच्यातील सुसंवाद कायम राहील आणि एक हरित, समृद्ध जग निर्माण होईल.

१.३ निष्कर्ष :

“साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण यांचा अनुबंध” या संशोधन विषयावर आधारित निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. साहित्याच्या अभ्यासातून संबंधित समाजाची संस्कृती व पर्यावरणीय वास्तव यांचे स्पष्ट प्रतिबिंब आढळून येते.
२. संस्कृतीची मूल्यव्यवस्था पर्यावरणाशी घट्ट निगडित असून ती साहित्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेत प्रभावी ठरते.
३. पर्यावरणातील बदल व संकटे साहित्याच्या आशयात नव्या संवेदना, चिंता व विचारप्रवाह निर्माण करतात.
४. लोकसाहित्य व पारंपरिक सांस्कृतिक रूपांमध्ये पर्यावरणसंवर्धनाची जाणिव नैसर्गिकरित्या अंतर्भूत असल्याचे दिसून येते.
५. समकालीन साहित्य पर्यावरणीय समस्यांविषयी समाजात जागृती निर्माण करून पर्यावरणपूरक सांस्कृतिक दृष्टिकोन घडविण्यास हातभार लावते.

संदर्भ :

१. तुकाराम महाराज, तुकाराम गाथा, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, 2002
२. रा. ग. जाधव, संत साहित्य : स्वरूप आणि परंपरा, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, २०१०.
३. सदानंद मोरे, तुकाराम दर्शन, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २००८.
४. भदंत आनंद कौसल्यायन, बुद्ध आणि त्यांचा धम्म (मराठी अनुवाद), भारतीय बौद्ध साहित्य प्रकाशन, नागपूर, १९९६.
५. डॉ. बाबा साहेब आंबेडकर, बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, सिद्धार्थ प्रकाशन, मुंबई, १९९०.
६. डॉ. माधव हरी नारळकर, भारतीय संत परंपरा, राजहंस प्रकाशन, पुणे, २००५.
७. डॉ. ग. म. पवार, भारतीय संस्कृती आणि साहित्य, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, २००१.
८. डॉ. अशोक पाटील, पर्यावरण आणि मराठी साहित्य, प्रतिभा प्रकाशन, पुणे, २०१२.

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील पर्यावरणीय महत्त्व

डॉ. कैलास बुधा वाघ
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व
कै. डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान, महाविद्यालय,साक्री.

प्रस्तावना -

बहिणाबाई चौधरी या ग्रामीण जीवनाच्या कवयित्री म्हणून मराठी साहित्यात परिचित आहेत. त्यांच्या कविता निसर्गाशी एकरूप झालेल्या ग्रामीण स्त्रीच्या अनुभवातून साकार झालेले आहेत. त्यांच्या कवितेतून माणूस, ग्रामीण जीवन, शेती, निसर्ग, ऋतू, पाणी, जंगल, पर्यावरण म्हणजे केवळ निसर्गाचे बाह्य सौंदर्य नसून या सर्व गोष्टी एकत्रित आलेल्या दिसून येतात. बहिणाबाईंच्या कवितेमध्ये शेतीप्रधान पर्यावरण केंद्रस्थानी आहे.शेत, माती,पाऊस, पीक, बैल, शेतकरी यांचे जिव्हाळ्याचे नाते त्या प्रभावीपणे मांडतात. मातीला त्या आईसमान मानतात.शेती ही केवळ मानवाच्या उपजीविकेचे साधन नसून त्याच्या जीवनाचा आधार आहे. असे त्यांच्या कवितेतून प्रकट होताना दिसते. पावसाचे आगमन, दुष्काळाची भीषणता, पिक उगवण्याचा आनंद, पशुपक्षी हे सर्व अनुभव पर्यावरणाशी जोडलेले आहेत. त्यांच्या कवितांमधील निसर्गवर्णन अत्यंत जिवंत व प्रत्येककारीं आहे. झाड,वारा, फुलं, पक्षी, सूर्य, चंद्र, जनावरे यांना त्या मानवी भावनांनी रंगवतात. निसर्ग हा माणसाचा मित्र आहे आणि मार्गदर्शक सुद्धा. कधी कधी तो कठोर परीक्षाही घेतो असे बहिणाबाईंच्या कवितेतून दिसून येते. त्यांच्या कवितेचे पर्यावरणाशी असलेले नाते त्यांच्या पुढील कवितेच्या ओळीतून रेखाटता येईल.

बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील पर्यावरण :-

माती व शेतीचे पर्यावरण:- बहिणाबाईंच्या कविता या अस्सल खानदेशी ग्रामीण भागातील जीवनाचे वर्णन करताना दिसून येतात. त्यांच्या मते माती ही केवळ जमीन अथवा माती नसून ती आई समान आहे. शेतकऱ्याचे संपूर्ण जीवन शेतीवर आणि त्या मातीवर अवलंबून आहे. हे त्या प्रभावीपणे मांडताना दिसतात.

उदा. "माय माती सोन्याची माती,
तिच्या पोटी पीक उगवती"

या ओळीतून मातीची सुपीकता आणि तिच्याविषयीची भावना,कृतज्ञता व्यक्त होताना दिसून येते. पर्यावरण टिकवले तरच मानवाचे जीवन समृद्ध होते. नुसते जीवन समृद्ध होत नाही तर ते मानवाच्या जगण्याला आकारही देते. हा आशय यातून आलेला दिसतो.

पाऊस आणि पाणी:- निसर्गनिर्मित पाऊस हा ग्रामीण जीवनाचा जीव की प्राण आहे.पावसावर माणूस, शेती,पशुपक्षी,जनावरे यांचे जगणे अवलंबून आहे.हे बहिणाबाईंच्या कवितेतून प्रकर्षाने जाणवते.

"पाऊस आला शिवार हसले,
शेतकऱ्याचे मन विसावले "

या ओळींमधून पाऊस आल्यामुळे निसर्गात आणि माणसाच्या जीवनात मनामध्ये चैतन्य निर्माण होते.त्यांना आनंद होतो.हे स्पष्ट होताना दिसून येते. माणसाला उभारी येते.

"उन्हानं भाजली काळी माती,
पावसानं दिली नवी स्फूर्ती"

या ओळींमधून बहिणाबाई सांगताना दिसतात की, निसर्गातील बदल आणि त्याचा शेतीवर होणारा परिणाम कसा असतो हे दर्शविलेले आहे. ऋतूमधील बदल त्यांच्या कवितेत ग्रामीण जीवनाशी जोडलेले आहेत. उन्हाळा,पावसाळा आणि हिवाळा हे केवळ ऋतू नसून ते मानवी जीवनाचे विविध टप्पे आहेत. असे सुंदर वर्णन त्यांनी केलेले आहे.

पशुपक्षी आणि पर्यावरण:- बहिणाबाईंनी मानवी जीवनाबरोबरच गाय, बैल, पशुपक्षी जनावरे यांच्याशिवाय शेती व मानवाचे जीवन अपूर्ण आहे. असे कवितेतून सांगितलेले आहे.

उदा.:- "बैल माझे सोबती झाले,
रानावनात कष्टात जुळाले"

या ओळींमधून माणूस आणि पशु यांच्यातील स्नेहाचे, आपुलकीचे वर्णन केलेले दिसून येते.

उदा.:- “पेरणी पेरणी आले पावसाचे वारे
बोलला पोपया पेरते व्हा रे पेरते व्हा रे “

पावसाळ्यामध्ये ज्या वेळेला पेरणीचे दिवस येतात तेव्हा पर्यावरणात बदल होतो आणि त्यावेळी शेतकरी राजा आपल्या शेतामध्ये पेरणी करण्यास सुरुवात करतो. तेव्हा पशुपक्षी सुद्धा शेतकऱ्याला पेरणी करा असा संदेश देताना दिसून येतात.
त्याचप्रमाणे ;

उदा.:- “पेरणी पेरणी आभायात गडगड
बरस बरस माझ्या उरी धडधड”
“पेरणी पेरणी अवघ्या जगाच्या कारणी
ढोराच्या चारणी कोटी पोटाची भरणी”

या वरील ओळींमधून बहिणाबाई असा संदेश देतात की, पावसाचं एवढं महत्त्व आहे की,पाऊस झाल्यानंतर शेत, शिवार सगळं पूर्णपणे बदलून जाते. या पावसामुळे फक्त मानवाचच पोट भरत नाही किंवा पशु पक्षाचेच पोट भरत नाही तर हा पाऊस अख्ख्या जगाचे पोट भरत असतो. पावसामुळे मानवी जीवनच नव्हे तर पर्यावरणातील फुलं,पान, झाड,पशु, पक्षी सर्व बहरून निघतात.

धनत्रेली दंडवत, या कवितेतून बहिणाबाई सांगतात की,

“शेतामधी भाऊराया आला पीक गोंजारत
हात जोडीसन केला धरत्रीले दंडवत”
“शेतामधी भाऊ राया, खाली वाकला वाकला
त्यांन आपल्या कपायि टीया, माटीचा लावला”

या ओळीतून बहिणाबाई असा संदेश देतात की, शेतातील बहरलेलं पीक बघून शेतकरी राजा त्या शेताची माती आपल्या कपाळी लावून तिला दंडवत करतो. कारण त्या मातीतूनच सोने उगवते. तो आपल्या पत्नी, लेकरा बाळांसह त्या मातीत राब राब राबतो.कष्ट करतो आणि त्या कष्टातूनच त्या मातीतून पिक उगवतो. ठेवलेलं पीक त्याच्यासाठी सोन्यापेक्षा बहुमूल्य असते.

RESEARCH JOURNEY

पर्यावरण व मानव यांचा समतोल कसा राखावा यासाठी बहिणाबाई आपल्या पुढील कवितेतून म्हणतात की,

“आला पाह्यला पाऊस, शिपडली भुई सारी
धरत्रीचा परमय माझं मन गेलं भरी”
“आला पाऊस पाऊस,आता सरीवर सरी,
शेत शिवार भिजले नदी नाले गेले भरी”

वरील कवितेच्या ओळीतून बहिणाबाईंनी मृग नक्षत्राचा पहिल्या पावसाचे वर्णन केलेले आहे. पहिला पाऊस जेव्हा येतो त्या वेळेला पावसाच्या आगमनामुळे पशुपक्षी आनंदी होतात. धरणी माता सुखी होते. समृद्ध होते. पावसामुळे तिच्यामधून एक सुगंध संपूर्ण परिसरात दरवळतो.संपूर्ण शेत शिवार भिजून ओलचिंब होतं. पर्यावरणामध्ये गारवा निर्माण होतो आणि संपूर्ण परिसर हा आनंदाने भरून जातो.

“देवा, पाऊस पाऊस,
तुझ्या डोळ्यातली आस”
“देवा- तुझा रे हारास,
जीवा-तुझी रे मीरास”

पाऊस म्हणजे देवाच्या डोळ्यातील अश्रू आहेत. लोकांविषयी त्याच्या मनातील असलेले प्रेम आहे. कित्येक महिन्यानंतर आपल्या या पृथ्वीवरील तहानलेल्या सजीव सृष्टीला एक नवे जीवदान द्यावे. या दृष्टीने तू आपल्याच या सृष्टीसाठी आसुसलेला असतो आणि पावसाच्या रूपाने पृथ्वीवर आनंदाचा वर्षाव करतो. आणि या पावसाने तहानलेल्या सजीवसृष्टीला प्रफुल्लित करतो.

ISSN : 2348-7143
January 2026

बहिणाबाईंच्या कवितेतून निसर्ग शेती पशुपक्षी यांचे विलोभनीय चित्रण आलेले दिसून येते. त्यांच्या काही कवितांमधून निसर्गाच्या अविष्काराविषयी खूप सुंदर अशा कविता रचलेल्या आहेत

उदा.” धरतीच्या कुशीमध्ये,
बीयबियाणं निजली”
“वरे पसरली माटी,
जशी शाल पांघरली”

वरील कवितेच्या ओळीतून बहिणाबाईंनी धरतीमातेचे सुंदर असे वर्णन केलेले आहे. शेतकरी पाऊस झाल्यानंतर जमिनीमध्ये बियाणे टाकून पेरणी करतो. शेतकरीबियाण शेतीत पेरल्यानंतर वरून माती पसरवितो. याविषयी त्या म्हणतात की त्या बियाण्याने जणू शालच पांघरलेली आहे असे वाटते. पुढे त्या म्हणतात की,

“बीय टरारे भुईत सर्वे आले कोंब वर,
“बहारल शेत जसं,अंगावरती शहारे”

निसर्गाची किमया एवढी अप्रतिम आहे की, ज्याप्रमाणे एखादी आई आपल्या बाळाला आपल्या गर्भात नऊ महिने वाढविते. नंतर प्रसूतीनंतर बाळ जन्माला घालते.त्याप्रमाणे या धरित्रीच्या पोटामध्ये बियाणे टाकले जाते.त्यानंतर चार-पाच महिन्यांनी धरतीचे पोट फाडून ते बियाणे वरती येते आणि बहरते. आणि अख्या जगाचे पोटाचा घास होते. अशी सुंदर कल्पना त्यांनी आपल्या कवितेमधून केलेली आहे.

सारांश-

बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील पर्यावरण हे अनुभवातून आलेले जिवंत आणि संवेदनशील आहे. माती, पाऊस, शेती, पशुपक्षी आणि मानव यांचे परस्पर नाते त्यांनी अत्यंत साध्या आणि ग्रामीण बोलीतून प्रभावीपणे मांडलेले आहे. त्यामुळे त्यांच्या कविता आजच्या पर्यावरणीय संदर्भातही अत्यंत महत्त्वाच्या ठरतात. बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील पर्यावरणीय जाणीव ही अनुभवाधारित आहे. निसर्ग, शेती आणि मानव हा त्यांच्या कवितेचा मूळ गाभा आहे. बहिणाबाई चौधरी यांच्या कविता या अस्सल ग्रामीण खानदेशी आजरा मराठा ठेवा आहे. या कविता माणसाला अंथरमुख करताना दिसतात. म्हणून प्रसिद्ध साहित्यिक प्र. के.अत्रे यांनी बहिणाबाईंच्या कवितांना बावनकशी सोने असे म्हटलेले आहे आणि म्हणूनच आजही बहिणाबाईंच्या कविता या माणसाच्या मनाला भावून जातात.

संदर्भसूची –

१. बहिणाबाईची गाणी एक अभ्यास - प्रमिला भिरूड
२. बहिणाबाईंची गाणी - बहिणाबाई चौधरी. (संपादक- सोपानदेव चौधरी)
३. बहिणाबाई चौधरी यांच्या कविता- बहिणाबाई चौधरी (संपादक-व्यंकटेश माडगूळकर)

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

ग्रामीण व शहरी समाजातील हिंदू खाटीक समाज- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

राजु दिपक खराटे
मु. पो. शेलुद ता. भोकरदन जि. जालना. ४३११३२
मो. 8007467822
इ-मेल Rdkharate111@gmail.com

सारांश :

हिंदू खाटीक समाज हा परंपरागतरीत्या मांसव्यवसाय, पशुवध, कातडी सोलणे प्रक्रिया व संबंधित व्यवसायांशी जोडलेला आहे. ग्रामीण व शहरी भागात त्याच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीत बराच फरक आपणास दिसून येतो. ग्रामीण भागात खाटीक समाज अजूनही पारंपरिक व्यवसायांवर अधिक अवलंबून आहे. खाटिक समाज शिक्षण, आरोग्य, रोजगाराच्या संधी आणि सामाजिक गतिशीलता तुलनेने मर्यादित आहे. जातीय श्रेणीव्यवस्थेमुळे सामाजिक बहिष्करण, आर्थिक असुरक्षितता व विकासातील अडथळे कायम असल्याचे आढळते.

शहरी समाजात स्थलांतरामुळे खाटीक समाजाच्या जीवनशैलीत बदल दिसून येतात. शिक्षण, स्वयंरोजगार, खाजगी नोकऱ्या व लघुउद्योगांमुळे आर्थिक विविधता वाढली असली तरी सामाजिक प्रतिष्ठा, जातीय ओळख आणि भेदभावाच्या समस्या पूर्णतः नाहीशा झालेल्या नाहीत. शासनाच्या आरक्षण धोरणांमुळे, सामाजिक कल्याण योजनांमुळे व शिक्षणाच्या प्रसारामुळे काही प्रमाणात सामाजिक उन्नती घडून येत आहे. हा अभ्यास ग्रामीण-शहरी परिप्रेक्ष्यातील फरक, बदलती सामाजिक रचना आणि हिंदू खाटीक समाजाच्या समावेशक विकासासाठी धोरणात्मक हस्तक्षेपांची गरज अधोरेखित करतो.

बीज शब्द :- खाटिक, समाज, आर्थिक, ग्रामीण, शहरीकरण, शिक्षण, आरोग्य, व्यवसाय

प्रस्तावना:

भारतीय समाज हा प्राचीन काळापासून विविध जाती, जमाती, धर्म, भाषा व संस्कृती यांनी बनलेला बहुपर्यायी समाज आहे. जातिव्यवस्था ही भारतीय समाजाची एक महत्त्वाची वैशिष्ट्यपूर्ण रचना असून तिचा प्रभाव सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय जीवनावर दिसून येतो. हिंदू खाटीक समाज हा प्रामुख्याने पारंपरिक व्यवसायावर आधारित जातीय समूह म्हणून ओळखला जातो. मांस विक्री, कत्तलखान्याशी संबंधित कामे व पशुवध हे या समाजाचे पारंपरिक उपजीविकेचे साधन राहिले आहे. या व्यवसायाशी निगडित सामाजिक पूर्वग्रहांमुळे खाटीक समाजाला अनेकदा सामाजिक दुय्यमत्व, भेदभाव व दुर्लक्षितपणा सहन करावा लागला आहे.

ग्रामीण समाजात खाटीक समाजाचा जीवनक्रम परंपरा, रूढी, सामूहिकता व कुटुंबकेंद्री मूल्यांवर आधारित राहिला आहे. मात्र, स्वातंत्र्योत्तर काळात औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, वाहतूक व दळणवळणातील प्रगती तसेच ग्रामीण–शहरी स्थलांतरामुळे या समाजाच्या जीवनात मोठे परिवर्तन घडून आल्याचे दिसून येते. शहरी समाजात प्रवेश केल्यानंतर खाटीक समाजाने केवळ भौगोलिक स्थलांतरच नव्हे तर सामाजिक व आर्थिक रूपांतरणही अनुभवले आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ग्रामीण व शहरी समाजातील हिंदू खाटीक समाजाची सामाजिक रचना, आर्थिक स्थिती, शिक्षण, व्यवसायातील बदल व सामाजिक प्रतिष्ठा यांचा सविस्तर समाजशास्त्रीय अभ्यास केला आहे.

अभ्यासाची गरज:

ग्रामीण व शहरी समाजातील हिंदू खाटीक समाजाची सामाजिक-आर्थिक स्थिती, शिक्षण, व्यवसाय व जीवनमानातील फरक समजून घेण्यासाठी हा अभ्यास आवश्यक आहे. जातीय भेदभाव, सामाजिक बहिष्करण व विकासातील अडथळे ओळखून शासकीय योजना व धोरणांची परिणामकारकता तपासणे तसेच समाजाच्या समावेशक उन्नतीसाठी उपाय सुचवणे ही या अभ्यासाची मुख्य गरज आहे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेशानात्मक संशोधन पद्धती अवलाबावण्यात आलेली आहे. भारतीय जनगणना महाराष्ट्र आर्थिक सर्वेक्षण, शासकीय व अर्ध शासकीय प्रकाशाने, संशोधन लेख, नियतकालिके, या दुय्याम

माहितीचा स्रोत संशोधनासाठी वापरण्यात आला आहे. त्यास बरोबर संदर्भ ग्रंथ मधून संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण या अध्यासात करण्यात आले आहे.

उद्दिष्टे:

1. ग्रामीण व शहरी परिसरातील हिंदू खाटीक समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीतील फरकांचा अभ्यास करणे.
2. शिक्षण, व्यवसाय, स्थलांतर व शासकीय कल्याणकारी योजनांचा खाटीक समाजाच्या सामाजिक उन्नतीवर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.

ग्रामीण व शहरी समाज :

ग्रामीण समाज हा मुख्यतः शेती, पशुपालन व पारंपरिक व्यवसायांवर आधारित असतो. येथे सामाजिक संबंध प्रत्यक्ष, जवळचे व भावनिक स्वरूपाचे असतात. संयुक्त कुटुंबपद्धती, परंपरागत मूल्ये, धार्मिक आस्था व सामाजिक नियंत्रण ही ग्रामीण समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्ये दुर्खाईम च्या (1893) मते ग्रामीण समाजात यांत्रिक ऐक्य आढळते, जिथे समानता व सामूहिक चेतना समाजाला एकत्र बांधून ठेवते.

याउलट शहरी समाज हा औद्योगिकीकरण, सेवा क्षेत्र, व्यापार व तंत्रज्ञानावर आधारित असतो. येथे सामाजिक संबंध औपचारिक, अप्रत्यक्ष व कराराधारित स्वरूपाचे असतात. वैयक्तिकता, स्पर्धा, गतिमानता व सामाजिक गतिशीलता ही शहरी समाजाची लक्षणे आहेत. दुर्खाईमने शहरी समाजात सेंद्रिय ऐक्य (1893) असल्याचे सांगितले आहे. या दोन्ही समाजरचनांतील फरकांचा खाटीक समाजाच्या जीवनावर मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

संशोधन साहित्याचा आढावा:

डॉ. विजय सोनकर शास्त्री यांच्या **खाटीक समाजावरले संशोधन/ग्रंथ** खाटीक समाजाची उत्पत्ती व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी खाटीक समाज हा भारतीय समाजरचनेतील एक प्राचीन समाजघटक असून त्याची ओळख पारंपरिकरित्या **मांसविक्री, पशुवध, कातडी प्रक्रिया व संबंधित व्यवसायांशी** जोडलेली आहे. "खाटीक" हा शब्द संस्कृतमधील *खड्गिक / खटिक* या शब्दापासून उद्भवला आहे. ऐतिहासिक संदर्भात हा समाज प्रामुख्याने उत्तर भारत, मध्य भारत आणि पश्चिम भारतात जास्त प्रनामात आढळून येतो. संशोधना पुढील प्रमाणे खाटिक समजाचा अभ्यास केलेला आहे. प्राचीन भारतीय समाजात व्यवसायावर आधारित वर्ण-जाती रचना अस्तित्वात होती. पशुवध व मांसविक्रीशी संबंधित कार्ये धार्मिकदृष्ट्या अपवित्र मानली गेल्यामुळे खाटीक समाजाला सामाजिक श्रेणीमध्ये खालचे स्थान देण्यात आले. तथापि, **राजे, सैन्य व शहरी लोकसंख्येसाठी मांसपुरवठा** करणारा हा समाज आर्थिकदृष्ट्या आवश्यक होता. मध्ययुगीन काळात, विशेषतः **दिल्ली सल्तनत व मुघल काळात**, खाटीक समाजाचा व्यवसाय अधिक संघटित स्वरूपात दिसतो. शहरांमध्ये मांसविक्री नियंत्रित पद्धतीने केली जात असे. या काळात खाटीक समाजाला राजाश्रय मिळाल्याचे काही ऐतिहासिक दाखले आढळतात; परंतु सामाजिक प्रतिष्ठेत फारसा बदल झाला नाही. ब्रिटिश सत्ताकाळात भारतीय समाजात **नवीन प्रशासकीय व आर्थिक व्यवस्था** लागू झाली. शहरीकरण, बाजारपेठेचा विस्तार आणि कायदे यांचा परिणाम खाटीक समाजावर झाला. काही खाटीक कुटुंबे लष्कर, नगरपालिका व कंत्राटी व्यवसायात सहभागी झाली. तथापि, जातीआधारित भेदभाव कायम राहिला. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने **समानता, सामाजिक न्याय व आरक्षण** यांचा पुरस्कार केला. खाटीक समाजाला विविध राज्यांत **इतर मागासवर्ग (OBC) किंवा विमुक्त/भटके घटकांत** समाविष्ट करण्यात आले. शिक्षण, शहरी रोजगार व शासनाच्या विकास योजनांमुळे समाजात हळूहळू बदल घडू लागले. एम. एन. श्रीनिवास यांच्या **संस्कृतीकरण** संकल्पनेनुसार, खाटीक समाजातील काही घटकांनी उच्च जातीय आचार, धार्मिक विधी व आधुनिक शिक्षण स्वीकारून सामाजिक प्रतिष्ठा वाढविण्याचा प्रयत्न केला. तसेच **शहरीकरण व आधुनिकता** यांमुळे पारंपरिक व्यवसायापासून दूर जाऊन नवीन आर्थिक संधी स्वीकारल्या गेल्या. आज खाटीक समाज ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागांत आढळतो. ग्रामीण भागात पारंपरिक व्यवसायांचे अवशेष दिसतात, तर शहरी भागात विविध व्यवसाय, नोकऱ्या व उद्योजकता वाढताना दिसते. तरीही सामाजिक भेदभाव, आर्थिक असुरक्षा व शैक्षणिक आव्हाने अद्याप पूर्णपणे संपलेली नाहीत.

डॉ. अशोक दिनकर जानवे राधानगरी तालुक्यातील हिंदू खाटिक समाज एक अभ्यास कोल्हापूर जिल्यातील राधानगरी तालुक्यातील हिंदू खाटिक समाजाचा भोगोलिक अभ्यास करण्यात आलेला दिसून आला. छत्रपती शाहू

ISSN : 2348-7143
January 2026

महाराजांनी शेतकर्यासाठी भोगावती नदीवर राधानगरी धारण बाधण्यात आलेले आहे. राधानगरी तालुक्यात शैक्षणिक दृश्या चांगल्या आहे. संशोधनामध्ये संशोधकाने शैक्षणिक सांस्कृतिक, राजकीय, दुर्ष्ट्या उत्पान, कौटुंबिक माहिती, सामाजीक माहिती असे अनेक प्रकार संशोधनामध्ये अध्यास केलेला आहे.

हिंदू खाटीक समाज : ऐतिहासिक व सामाजिक पार्श्वभूमी:

हिंदू खाटीक समाजाचा उल्लेख भारतीय समाजरचनेत प्रामुख्याने व्यवसायाधारित जात म्हणून आढळतो. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात समाजातील श्रमविभागणीच्या आधारे खाटीक समाजाला विशिष्ट व्यवसायाशी जोडण्यात आले. मांसाहाराशी निगडित कामांमुळे या समाजाला धार्मिक व सामाजिक दृष्ट्या कमी प्रतिष्ठा देण्यात आली. त्यामुळे शिक्षण, जमीनधारणा व सत्ताकेंद्रांपासून हा समाज दूर राहिलेला असल्याचे आपणास पहावयास मिळते.

ब्रिटिश काळात शहरी बाजारपेठांचा विकास व नगरपालिका व्यवस्थेमुळे खाटीक समाजाला शहरी भागात कामाच्या संधी उपलब्ध झाल्या. स्वातंत्र्यानंतर संविधानाने समानता व सामाजिक न्यायाची हमी दिली असली तरी प्रत्यक्षात सामाजिक भेदभावाची प्रक्रिया कमी झालेली नाही. आरक्षण धोरणे, शैक्षणिक सुविधा व सामाजिक चळवळींमुळे खाटीक समाजात हळूहळू जागृती निर्माण होत आहे.

ग्रामीण समाजातील हिंदू खाटीक समाजाची सामाजिक व आर्थिक स्थिती:

ग्रामीण भागात हिंदू खाटीक समाज अजूनही पारंपरिक व्यवसायावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहे. शेतीपूरक कामे, लहान मांस दुकाने, मजुरी व असंघटित क्षेत्रातील कामे ही उपजीविकेची प्रमुख साधने आहेत. उत्पन्नाची अनिश्चितता, आर्थिक असुरक्षा व दारिद्र्य ही या समाजासमोरील मुख्य आव्हाने आहेत. शिक्षणाची पातळी तुलनेने कमी असून अनेक कुटुंबांमध्ये मुलांचे शालेय शिक्षण लवकरच थांबते.

सामाजिक दृष्ट्या ग्रामीण समाजात खाटीक समाजाला अजूनही भेदभावाचा सामना करावा लागतो. धार्मिक सण, सामाजिक समारंभ व सार्वजनिक स्थळांवर समान सहभाग अनेकदा मर्यादित राहतो. संयुक्त कुटुंबपद्धती, पारंपरिक विवाहसंस्था व जातीय अंतर्विवाह हे ग्रामीण खाटीक समाजाचे वैशिष्ट्य आहे. नवीन पिढीमध्ये शिक्षण व नोकरीच्या माध्यमातून बदलाची इच्छा दिसून येते.

शहरी समाजातील हिंदू खाटीक समाज : सामाजीक व आर्थिक स्थिती:

ग्रामीण–शहरी स्थलांतरामुळे शहरी भागात आलेल्या खाटीक समाजाने आपल्या जीवनशैलीत अनेक बदल केलेले आहेत. पारंपरिक व्यवसाय मांस व्यवसायासोबतच हॉटेल व्यवसाय, कॅटरिंग, वाहतूक, सुरक्षा सेवा, लघुउद्योग व खासगी नोकऱ्यांमध्येही सहभाग असल्याचे दिसते. शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध झाल्यामुळे काही कुटुंबांमध्ये सामाजिक गतिशीलता निर्माण झाली आहे.

शहरी समाजात उद्योग, व्यवसाय शिक्षण यांच्या संधी वाढल्या असल्या तरी खाटीक समाजासमोरील समस्या कमी झालेल्या नाहीत. झोपडपट्ट्यांमधील निवास, अस्थिर रोजगार, आरोग्य समस्या व सामाजिक असुरक्षा या प्रमुख अडचणी आहेत. शहरी जीवनशैलीमुळे संयुक्त कुटुंबपद्धतीचे विघटन झाल्याचे दिसते. विवाहसंस्थेत बदल, महिलांचे रोजगारात वाढते योगदान व मुलांच्या शिक्षणाकडे वाढता कल हे शहरी खाटीक समाजातील सकारात्मक बदल मानता येतील.

ग्रामीण–शहरी स्थलांतराचे सामाजिक परिणाम:

ग्रामीण–शहरी स्थलांतर ही आधुनिक भारतातील एक महत्त्वाची सामाजिक प्रक्रिया आहे. खाटीक समाजासाठी हे स्थलांतर आर्थिक उन्नतीचे साधन ठरले असले तरी त्याचे सामाजिक परिणाम मिश्र स्वरूपाचे आहेत. ग्रामीण भागातील सामाजिक नियंत्रणातून मुक्तता, नवीन सामाजिक संबंध व वैयक्तिक स्वातंत्र्य हे सकारात्मक परिणाम आहेत. कुटुंबीयांमधील दुरावा, सांस्कृतिक संघर्ष व ओळखीचा प्रश्न हे नकारात्मक परिणामही हिंदू खाटिक समाजावर झाल्याचे दिसून येते.

कार्ल मार्क्सच्या वर्गसंघर्ष सिद्धांतानुसार शहरी समाजात खाटीक समाज प्रामुख्याने कामगार वर्गात समाविष्ट झालेला आढळतो. त्यामुळे शोषण, कमी वेतन व कामाची असुरक्षा या समस्या त्यांना भेडसावतात. वेबरच्या सामाजिक स्तरांच्या संकल्पनेनुसार खाटीक समाजाचा दर्जा केवळ आर्थिक नव्हे तर सामाजिक प्रतिष्ठेशीही निगडित आहे.

सामाजिक समस्या व शासकीय उपाययोजना हिंदू खाटिक समाज हा अनुसूचित जाती प्रवर्गात येत असून SC मध्ये असल्यामुळे महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र शासनाने **हिंदू खाटीक समाजासाठी "हिंदू खाटीक समाज आर्थिक विकास**

महामंडळ (Hindu Khatik Samaj Economic Development Corporation)" ही मंडळ (विकास महामंडळ/Corporation) **स्थापना केली आहे** किंवा त्याची मंजूरी दिली आहे. ही महामंडळ **महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळाची उपकंपनी** म्हणून काम करेल आणि हिंदू खाटीक समाजाच्या **सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी विविध योजना राबविण्याचे काम** करेल. महत्त्वाची माहिती या महामंडळाची स्थापना **राज्य शासनाच्या निर्णयाने (15 ऑक्टोबर 2024)** मंजूर करण्यात आली आहे. हे मंडळ **महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळाची उप-कंपनी** म्हणून कार्य करेल.

प्रमुख उद्दिष्टे:

हिंदू खाटीक समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक उन्नतीसाठी योजना राबविणे.कमी व्याज दराने कर्ज आणि उद्योजकता विकासासाठी मदत देणे. प्रशिक्षण, तंत्रज्ञान व व्यवस्थापन सहाय्य पुरवणे. जर तुम्हाला या मंडळातील योजनांची माहिती किंवा त्यासाठी अर्ज कसा करायचा याची माहिती हवी असेल तर मी तीही सांगू शकतो.

हिंदू खाटीक समाजासमोरील प्रमुख सामाजिक समस्या म्हणजे शैक्षणिक मागासलेपणा, बेरोजगारी, आरोग्य सुविधांचा अभाव व सामाजिक भेदभाव. शासनाच्या आरक्षण धोरणे, शिष्यवृत्ती योजना, कौशल्य विकास कार्यक्रम, स्वयंरोजगार योजना व सामाजिक न्याय विभागाच्या उपक्रमांमुळे काही प्रमाणात सुधारणा झाली आहे. योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, जनजागृती व स्थानिक पातळीवरील सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे.

सामाजिक स्तरांतरण व गतिशीलता:

हिंदू खाटीक समाजाच्या सामाजिक स्तरांतरणाचा अभ्यास केल्यास ग्रामीण व शहरी भागात भिन्न चित्र दिसून येते. ग्रामीण समाजात जातीवर आधारित स्तरांतरण अधिक कठोर असून जन्माधिष्ठित सामाजिक स्थान बदलणे कठीण ठरते. त्यामुळे सामाजिक गतिशीलता मर्यादित स्वरूपाची असते. याउलट शहरी समाजात शिक्षण, व्यवसाय व उत्पन्नाच्या आधारे सामाजिक स्थानात बदल घडून येताना दिसतो. ही स्थिती आंतरपिढीगत सामाजिक गतिशीलतेचे उदाहरण म्हणून पाहता येते.

संस्कृतीकरण व आधुनिकता:

एम. एन. श्रीनिवास यांनी मांडलेल्या संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेचा प्रभाव हिंदू खाटीक समाजात दिसून येतो. काही कुटुंबांनी शाकाहार, धार्मिक विधी, शिक्षण व आधुनिक जीवनशैली स्वीकारून सामाजिक प्रतिष्ठा वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे. शहरी भागात आधुनिकतेमुळे व्यक्तिवाद, विज्ञाननिष्ठ विचारसरणी व लोकशाही मूल्यांचा स्वीकार वाढलेला दिसतो. **एमश् .एन .रीनिवास)M. N. Srinivas)** हे भारतीय समाजशास्त्रातील एक अत्यंत महत्त्वाचे विचारवंत व अभ्यासक होते. **भारतीय समाज, जातिव्यवस्था व सामाजिक बदल** यांच्या अभ्यासासाठी ते विशेष ओळखले जातात.

शिक्षणाचा प्रभाव:

शिक्षण हा सामाजिक बदलाचा प्रमुख घटक ठरतो. ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या सुविधा मर्यादित असल्यामुळे गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. शहरी भागात मात्र शाळा, महाविद्यालये, वसतिगृहे व शिष्यवृत्ती योजनांमुळे शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे. शिक्षणामुळे रोजगाराच्या संधी, सामाजिक जाणीव व आत्मसन्मान वाढताना दिसतो.

स्थलांतर व शहरीकरण:

ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर हे हिंदू खाटीक समाजाच्या सामाजिक बदलाचे महत्त्वाचे कारण आहे. रोजगार, शिक्षण व चांगल्या जीवनमानाच्या शोधात अनेक कुटुंबे शहरांकडे स्थलांतर करतात. या प्रक्रियेमुळे पारंपरिक सामाजिक बंधनांपासून काही प्रमाणात मुक्तता मिळते.

लिंगभेद व स्त्रियांची स्थिती:

हिंदू खाटीक समाजातील स्त्रियांची स्थिती ग्रामीण व शहरी भागात वेगळी दिसते. ग्रामीण भागात स्त्रिया पारंपरिक भूमिका निभावताना दिसतात, तर शहरी भागात शिक्षण, रोजगार व स्वयंपूर्णतेच्या संधी वाढल्या आहेत. तथापि, दुहेरी ओझे व लिंगभेद अद्यापही पूर्णपणे नष्ट झालेले नाहीत.

आरोग्य व जीवनमान:

ग्रामीण भागात आरोग्य सुविधा मर्यादित असल्यामुळे कुपोषण व आजारपणाचे प्रमाण अधिक आहे. शहरी भागात रुग्णालये व आरोग्य योजना उपलब्ध असल्या तरी आर्थिक मर्यादा अडथळा ठरतात. स्वच्छता, निवास व्यवस्था व पाणीपुरवठा या समस्या महत्त्वाच्या आहेत.

राजकीय सहभाग:

हिंदू खाटीक समाजाचा राजकीय सहभाग हळूहळू वाढत आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था, सामाजिक संघटना व आरक्षण धोरणांमुळे समाजाच्या प्रश्नांना व्यासपीठ मिळत आहे. शहरी भागात हा सहभाग तुलनेने अधिक प्रभावी आहे.

भविष्यातील दिशा:

हिंदू खाटीक समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण, कौशल्य विकास, आरोग्य, सामाजिक समावेशन व भेदभावमुक्त वातावरण आवश्यक आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील विकासातील दरी कमी करण्यासाठी विशेष धोरणांची गरज आहे.

निष्कर्ष:

ग्रामीण व शहरी समाजातील हिंदू खाटीक समाज सध्या संक्रमणाच्या टप्प्यावर आहे. शहरीकरण, शिक्षण व व्यवसायिक विविधतेमुळे नव्या संधी उपलब्ध झाल्या असल्या तरी सामाजिक समावेशनाची प्रक्रिया अजूनही अपूर्ण आहे. शिक्षणाचा प्रसार, आर्थिक सबलीकरण, सामाजिक जागृती व सकारात्मक धोरणात्मक हस्तक्षेप यांच्या माध्यमातून खाटीक समाजाचा सर्वांगीण विकास साधता येईल. हा अभ्यास ग्रामीण व शहरी समाजातील वंचित समुदायांच्या बदलत्या वास्तवाचे आकलन करण्यास उपयुक्त ठरतो. ग्रामीण व शहरी समाजातील हिंदू खाटीक समाजाच्या जीवनशैलीत, सामाजिक स्थानात व आर्थिक परिस्थितीत स्पष्ट भिन्नता आढळते. ग्रामीण भागात परंपरा व आर्थिक मर्यादा प्रबळ असताना, शहरी भागात शिक्षण, शहरीकरण व शासकीय धोरणांमुळे सामाजिक-आर्थिक प्रगतीच्या संधी वाढल्या आहेत. समतोल विकासासाठी शिक्षण, कौशल्य विकास व सामाजिक समावेशन आवश्यक आहे.

संदर्भसूची:

1. Srinivas, M. N. (1976) *The Remembered Village*
2. डॉ. विजय सोनकर शास्त्री (2016) Hidu khatik samaj ISBN : 9789350485675 Prabhat Prakashan
3. डॉ. अशोक दिनकर जानवे (2021) राधा नागरी तालुक्यातिक हिंदू खाटिक समाज A Half Yearly National Peer Reviewed Research Journal ISSN 2231-1629
4. गावसकर, महेश. (2010). *भारतीय समाजरचना*. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स.
5. Émile Durkheim**The Divisionof Labourin Society** प्रथमप्रकाशन:**1893** *(French: De la division du travail social)*
6. Srinivas, M. N. (1996). *Social Change in Modern India*. New Delhi: Orient Longman.

'RESEARCH JOURNEY' *International Research Journal*
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

भूमी हक्क, पर्यावरण आणि लोकशाही सहभाग : डॉ. बीना अग्रवाल यांचे समग्र योगदान

डॉ. सोनाली वसंत धनराज
अर्थशास्त्र विभाग
कै. म.दि.सिसोदे उर्फ भाऊसाहेब कला, वाणिज्य आणि डॉ. उषाताई प्रसादराव तनपुरे विज्ञान महाविद्यालय, नरडाणा
ता. शिंदखेडा, जि. धुळे

सारांश :

डॉ. बीना अग्रवाल या प्रमुख भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ व विदुषी असून, त्यांनी **लिंग अर्थशास्त्र, भूमी हक्क, लिंगाचे राजकीय अर्थशास्त्र, दारिद्र्य, तांत्रिक परिवर्तन**आणि **पर्यावरणीय शाश्वतता**या क्षेत्रांत नाविन्यपूर्ण व मूलगामी योगदान दिले आहे. त्यांचे सुप्रसिद्ध ग्रंथ*A Field of One's Own*हे दक्षिण आशियातील महिलांच्या **मालमत्ता हक्कांवरील**चर्चेला दिशा देणारे आणि परिवर्तन घडवणारे कार्य मानले जाते. हा शोधनिबंध त्यांच्या शैक्षणिक प्रवासाचा आढावा घेतो तसेच**लिंग समानता,** संशोधनातील योगदान आणि **संसाधनांपर्यंत समान प्रवेशासाठी** त्यांनी केलेल्या वकिलीचा वास्तविक जगातील प्रभाव अधोरेखित करतो. त्यांच्या**आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाचे**विश्लेषण करून, हा अभ्यास लिंगभेद कमी करण्यात आणि**सर्वसमावेशक विकास**घडवून आणण्यात त्यांच्या कार्याची परिवर्तनकारी शक्ती स्पष्ट करतो.

डॉ. बीना अग्रवाल यांच्या लिंग अर्थशास्त्र आणि जमिनीच्या हक्कांवरील योगदानाने शैक्षणिक विचार तसेच वास्तवातील धोरणात्मक पातळीवर परिवर्तन घडवले आहे. संसाधनांवर महिलांना समान हक्क मिळावेत यासाठी त्यांनी केलेल्या वकिलीमुळे अधिक**समावेशक**आणि**शाश्वत विकासाचा**मार्ग मोकळा झाला आहे. त्यांचा आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन जटिल सामाजिक प्रश्नांचे निराकरण करण्यासाठी आदर्श ठरतो आणि बदल घडवून आणण्यात संशोधनाची शक्ती अधोरेखित करतो.

मुख्य शब्द : प्रतिष्ठित, लिंग अर्थशास्त्र, भूमी हक्क, पर्यावरणीय शाश्वतता, स्त्रीवादी अर्थशास्त्र, लिंग समानता.

प्रस्तावना :

१९५१ साली जन्मलेल्या डॉ. बीना अग्रवाल या सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ असून, त्यांच्या अग्रगण्य संशोधन व विचारनेतृत्वामुळे **लिंग आणि आर्थिक विकास** यांविषयीची आपली समज लक्षणीयरीत्या समृद्ध झाली आहे. दिल्ली विद्यापीठातून शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्यांनी केंब्रिज विद्यापीठातून पीएच.डी. केली; त्या काळात त्यांनी गंभीर सामाजिक-आर्थिक प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित केले. त्यांच्या कार्यात **जमिनीच्या मालकीतील लैंगिक असमानता,** शेतीमध्ये महिलांची महत्त्वपूर्ण भूमिका, तसेच पर्यावरण धोरणे व सामाजिक न्याय यांमधील गुंतागुंतीचे संबंध यांचा सखोल शोध घेतला आहे.

त्यांच्या सर्वाधिक प्रशंसित योगदानांपैकी एक म्हणजे*A Field of One's Own: Gender and Land Rights in South Asia*(**१९९४**)हे पुस्तक, जे स्त्रीवादी अर्थशास्त्रातील मूलभूत ग्रंथ मानले जाते. या महत्त्वपूर्ण कार्यात महिलांना सक्षम बनवण्यासाठी**मालमत्तेच्या मालकीची परिवर्तनकारी शक्ती**अधोरेखित केली असून, जमीन व संसाधनांपर्यंतचा प्रवेश**सामाजिक गतिशीलता**कशी बदलू शकतो आणि**लिंग समानतेला**कसा बळ देऊ शकतो यावर भर दिला आहे. डॉ. अग्रवाल यांच्या संशोधनाने केवळ शैक्षणिक चर्चेवरच प्रभाव टाकलेला नाही, तर धोरणे आणि तळागाळातील चळवळींनाही आकार दिला आहे. त्यामुळे सर्वसमावेशक विकासाला चालना देण्यासाठी **संरचनात्मक असमानता** दूर करण्याचे महत्त्व अधिक स्पष्ट होते. त्यांचे योगदान धोरणकर्ते, विद्वान आणि कार्यकर्त्यांना सातत्याने प्रेरित करते की, त्यांनी **शाश्वत व न्याय्य समाज** घडवण्यात महिलांच्या भूमिकेला ओळख देणाऱ्या आणि प्रोत्साहन देणाऱ्या **न्याय्य आर्थिक प्रणालीं**साठी प्रयत्न करावेत.

कार्यपद्धती :

हे संशोधन डॉ. बीना अग्रवाल यांच्या लिंगभाव व आर्थिक विकासातील योगदानाचे सर्वंकष विश्लेषण करण्यासाठी**गुणात्मक (Qualitative) कार्यपद्धतीचा**वापर करते. हा अभ्यास त्यांच्या प्रकाशित साहित्यकृतीपुस्तके व

लेखतसेच मुलाखती, धोरणात्मक अहवाल, आणि केस स्टडीज यांसारख्या दुय्यम स्रोतांतील माहितीच्या सखोल वाचनावर आधारित आहे.

हा अभ्यास तीन प्रमुख क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करतो.प्रथम, तो त्यांच्या शैक्षणिक योगदानाचा आढावा घेतोविशेषतः लिंगभाव आणि जमिनीच्या हक्कांवरील त्यांच्या महत्त्वपूर्ण कार्यांचे परीक्षण करून स्त्रीवादी अर्थशास्त्र व विकास अभ्यासाला त्यांच्या संशोधनाने कसे आकार दिला हे स्पष्ट करतो.

दुसरे, तो त्यांच्या वकिली आणि धोरणनिर्मितीवरील प्रभावाचे मूल्यांकन करतो आणि संसाधनांच्या मालकी व आर्थिक सहभागातील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी त्यांच्या कल्पनांनी राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय धोरणांवर कसा प्रभाव टाकला याचे विश्लेषण करतो.

तिसरे, हे संशोधन त्यांच्या कार्याचे**आंतरविद्याशाखीय स्वरूप**तपासतेअर्थशास्त्र, पर्यावरण अभ्यास आणि सामाजिक न्याय यांना जोडून त्या विकासाच्या समस्यांची सर्वांगीण समज कशी निर्माण करतात हे शोधते. या सर्व दृष्टिकोनांचे संश्लेषण करून, हा अभ्यास शैक्षणिक चर्चा तसेच व्यावहारिक धोरणनिर्मितीवर डॉ. अग्रवाल यांच्या प्रभावाची खोली व व्याप्ती अधोरेखित करतो.

डॉ. बीना अग्रवाल यांचे योगदान :

अ) शैक्षणिक योगदान :

डॉ. बीना अग्रवाल यांच्या शैक्षणिक योगदानाने लिंगभाव, अर्थशास्त्र आणि विकास यांच्यातील आंतरसंबंधांविषयीची आपली समज लक्षणीयरीत्या वाढवली आहे. विशेषतः महिलांच्या जमिनीवर आणि नैसर्गिक संसाधनांवर असलेल्या प्रवेशाच्या प्रश्नाकडे त्यांनी सातत्याने लक्ष वेधले. महिलांना मालमत्तेच्या मालकीपासून पद्धतशीररीत्या वगळले जाते आणि त्यामुळे त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरणाला कसा अडथळा निर्माण होतो, हे त्यांच्या लेखनात स्पष्टपणे दिसते.

ब) लिंगभाव आणि जमिनीचे हक्क :

त्यांच्या सर्वाधिक उल्लेखनीय योगदानांपैकी एक म्हणजे*A Field of One’s Own*हे पुस्तक. या पुस्तकात महिलांच्या जमिनीवरील प्रवेशास प्रतिबंध करणाऱ्या**सांस्कृतिक, कायदेशीर आणि संस्थात्मक**अडथळ्यांची गंभीर चौकशी करण्यात आली आहे आणि हे अडथळे लैंगिक असमानता कशी टिकवून ठेवतात, यावर विशेष भर दिला आहे. धोरणात्मक सुधारणांची वकिली करताना अग्रवाल महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यात जमिनीच्या मालकीची परिवर्तनकारी क्षमता अधोरेखित करतात. परिणामी महिलांना आर्थिक तसेच राजकीय क्षेत्रात अधिक सक्रिय सहभागासाठी सक्षम बनवता येते. या क्षेत्रातील त्यांच्या संशोधनामुळे स्त्रीवादी अर्थशास्त्राला भक्कम आधार मिळाला असून, विकासाच्या व्यापक चर्चेतही महत्त्वपूर्ण अंतर्दृष्टी प्राप्त झाली आहे.

क) स्त्रीवादी अर्थशास्त्र :

स्त्रीवादी अर्थशास्त्राच्या क्षेत्रात डॉ. अग्रवाल यांचा आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन विशेष महत्त्वाचा ठरतो. त्यांनी अर्थशास्त्राला समाजशास्त्र आणि पर्यावरणीय अभ्यासाशी जोडून लिंगाचा आर्थिक संरचनांशी असलेला संबंध अधिक व्यापकपणे स्पष्ट केला. विकासात महिलांच्या भूमिकेकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या पारंपारिक आर्थिक मॉडेल्सना त्यांनी आव्हान देऊन अधिक**समावेशक आणि समग्र**दृष्टिकोनाची मांडणी केली. त्यांच्या कार्यातून घरगुती व सार्वजनिक क्षेत्रातील महिलांचे श्रम आर्थिक वाढीत कसे योगदान देतात, पण पारंपारिक मोजमापांमध्ये ते कसे कमी लेखले जातात, हे ठळकपणे समोर येते. त्यामुळे लिंग समानता आणि समतोल विकासाला चालना देण्यासाठी आर्थिक धोरणे कशी बदलता येतील, याविषयी नव्या संशोधनाला प्रोत्साहन मिळाले.

ड) पर्यावरणीय शाश्वतता :

डॉ. अग्रवाल यांचे संशोधन पर्यावरणीय शाश्वततेचे महत्त्वही अधोरेखित करते, विशेषतः**सामूहिक संसाधन व्यवस्थापन**विषयक त्यांच्या कामातून. त्या दाखवून देतात की नैसर्गिक संसाधनांच्या वापराविषयीच्या निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढला, तर परिणाम अधिक न्याय्य व शाश्वत ठरतात. उदाहरणार्थ, सामुदायिक वनीकरणाच्या अभ्यासातून असे दिसून आले की वनव्यवस्थापनात महिलांचा सहभाग**संसाधन संवर्धन, चांगले प्रशासन**आणि संसाधन

वितरणातील**अधिक समानता**सुनिश्चित करतो. हवामान बदल धोरणांबाबतही त्या लिंग-संवेदनशील दृष्टिकोनाची वकिली करतात, कारण लिंग गतिशीलता विचारात न घेता तयार केलेली धोरणे ग्रामीण व संसाधन-आश्रित समुदायांमध्ये महिलांच्या गरजा व योगदान पुरेसे समजून घेण्यात अपयशी ठरू शकतात. या योगदानांमुळे लिंग, अर्थशास्त्र आणि पर्यावरणीय शाश्वतता या क्षेत्रांत शैक्षणिक विचार आणि धोरणात्मक हस्तक्षेप दोन्ही स्तरांवर ठोस प्रभाव पडलेला दिसतो.

शैक्षणिक योगदान:

डॉ. बीना अग्रवाल यांच्या शैक्षणिक योगदानाने लिंग, अर्थशास्त्र आणि विकासावरील प्रवचनाला खोलवर आकार दिला आहे. त्यांच्या संशोधनाचा केंद्रबिंदू महिलांच्या मालमत्तेवरील हक्कांपासून होणारा पद्धतशीर बहिष्कार आणि त्यामुळे त्यांच्या सक्षमीकरणावर होणारा परिणाम हा आहे.*A Field of One's Own*या ग्रंथात सांस्कृतिक व कायदेशीर अडथळयांमुळे जमिनीवरील महिलांचा प्रवेश कसा मर्यादित राहतो, याचे सखोल विश्लेषण केले आहे. या असमानतेकडे लक्ष वेधून त्यांनी महिलांना जमिनीची मालकी व वारसा हक्क मिळावेत यासाठी धोरणात्मक सुधारणा आवश्यक असल्याचे प्रतिपादित केले आहे. स्त्रीवादी अर्थशास्त्रातील त्यांच्या आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनामुळे लिंग-संवेदनशील आणि समावेशक धोरणांचा पुरस्कार बळकट झाला आहे.

वकिली आणि धोरणात्मक प्रभाव :

डॉ. अग्रवाल यांचा प्रभाव शैक्षणिक संशोधनापुरता मर्यादित नसून तो राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय धोरणांपर्यंत पोहोचतो. महिलांच्या जमिनीच्या हक्कांविषयीच्या जागतिक चर्चेतविशेषतः दक्षिण आशिया आणि आफ्रिका सारख्या प्रदेशांमध्येत्यांच्या कामाने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. त्यांनी धोरणात्मक वादविवादांचा केंद्रबिंदू बदलून जमिनीवरील प्रवेश व नियंत्रणात महिलांना भेडसावणाऱ्या असमानतेला दूर करणाऱ्या सुधारणांना गती दिली. राष्ट्रीय पातळीवर, त्यांच्या विचारांनी भारतातील**हिंदू उत्तराधिकार (सुधारणा) कायदा, २००५**यांसारख्या ऐतिहासिक बदलांमध्ये योगदान दिल्याचे नमूद केले जाते. या कायद्याने मुलींना समान वारसा हक्क दिला आणि महिलांना मालमत्ता हक्क नाकारण्याच्या पितृसत्ताक संरचनांना आव्हान देण्याच्या दिशेने मोठे पाऊल टाकले.

पर्यावरण संवर्धन :

त्यांच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की संसाधन व्यवस्थापनातील**लिंग-समावेशक धोरणांमुळे**संवर्धनाचे परिणाम अधिक चांगले मिळतात. उदाहरणार्थ, नेपाळमधील महिला-व्यवस्थापित जंगलांमध्ये जैवविविधता अधिक असल्याचे आणि जंगलतोडीचे प्रमाण कमी असल्याचे निरीक्षण नोंदले गेले आहे.

अ) व्यवहारातील स्त्रीवादी अर्थशास्त्र :

अग्रवाल यांचा आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन लिंगभेदाचा विचार स्थूल आर्थिक धोरणांमध्ये समाविष्ट करतो. परिणामी सर्वसमावेशक वाढीसाठी व्यावहारिक उपाय सुचवता येतात. ग्रामीण विकास आणि हवामान बदलाशी जुळवून घेणे या संदर्भात त्यांचे कार्य विशेष महत्त्वाचे ठरते.

विचारात घेण्यासारखे मुद्दे :

१. कायदेशीर आणि सांस्कृतिक अडथळे :अग्रवाल यांच्या संशोधनातून असे दिसून येते की पितृसत्ताक नियम व भेदभावपूर्ण कायदे जगाच्या अनेक भागांत महिलांच्या मालमत्तेवरील हक्कांमध्ये अडथळा निर्माण करतात.

२. जागतिक ओळख :त्यांच्या योगदानाची आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दखल घेण्यात आली आहे. पद्मश्री आणि आर्थिक विचारांच्या सीमांचा विस्तार करणाऱ्या लिओन्टिफ पारितोषिकासारख्या पुरस्कारांचा उल्लेख आढळतो.

३. प्रेरणादायी वारसा :डॉ. अग्रवाल यांचे कार्य अर्थशास्त्रज्ञ व कार्यकर्त्यांच्या नव्या पिढीला गरिबी आणि लैंगिक असमानता टिकवून ठेवणाऱ्या संरचनात्मक विषमतांना सामोरे जाण्यास प्रेरणा देते.

निष्कर्ष :

डॉ. बीना अग्रवाल यांच्यालिंग अर्थशास्त्रआणिजमिनीच्या हक्कांवरीलयोगदानाने शैक्षणिक विचारविश्वातच नव्हे, तर प्रत्यक्ष समाजजीवनात आणि धोरणनिर्मितीतही ठोस परिवर्तन घडवले आहे. त्यांनी स्पष्टपणे दाखवून दिले की,जमीन/मालमत्ताही केवळ आर्थिक संपत्ती नसून तीसुरक्षा, प्रतिष्ठा, निर्णयक्षमता, सामाजिक स्थानआणिमानवी स्वातंत्र्ययांचा पाया आहे. महिलांना जमिनीचा समान हक्क न मिळाल्यास त्यांच्या श्रमाचे मूल्य कमी ठरते, कुटुंबातील निर्णय

प्रक्रियेत त्यांचे स्थान दुय्यम राहते आणि दारिद्र्याचे चक्र अधिक घट्ट होतेहे त्यांनी संशोधनाधारित पुराव्यांनी अधोरेखित केले. परिणामी, 'महिला सक्षमीकरण' ही केवळ नैतिक मागणी नसूनविकासाची संरचनात्मक गरजआहे, असा ठाम निष्कर्ष त्यांच्या कार्यातून पुढे येतो.

डॉ. बीना अग्रवालयांच्या कार्याचे मोठे योगदान असे की, त्यांनीलिंगभेदहा 'घरगुती' किंवा 'सांस्कृतिक' प्रश्न म्हणून न पाहता तोआर्थिक संस्था, कायदे, वारसा पद्धती, जमीनबाजार, शेतीव्यवस्था आणि राज्यनीतीयांच्याशी कसा घट्ट जोडलेला आहे, हे दाखवले. त्यामुळे स्त्री-पुरुष समानतेची चर्चा 'समान संधी' इतकी मर्यादित न राहतासमान हक्क, समान संसाधन प्रवेश आणि समान निर्णयाधिकारया ठोस चौकटीत आली. याच विचारामुळे संसाधनांवर महिलांना समान हक्क मिळावेत, यासाठी त्यांनी केलेली वकिली ही सामाजिक न्यायाची मागणी तर आहेच,पण तीकृषी उत्पादकता वाढवणारी, गरीब-विरोधीआणि सर्वसमावेशक विकासाला चालना देणारीभूमिका ठरते. जमीन मालकीमुळे महिलांची सौदेबाजीची ताकद वाढते, कर्ज/वित्तपुरवठ्याचा प्रवेश सुधारतो, कुटुंबाचे पोषण व आरोग्यावरील खर्च अधिक परिणामकारक होतो आणि हिंसा/असुरक्षिततेविरोधात संरक्षण मिळतेअशा बहुआयामी परिणामांची दिशा त्यांच्या संशोधनातून दिसते.

पर्यावरणीय शाश्वततेच्या संदर्भातही डॉ. अग्रवाल यांनी एक मूलगामी मुद्दा पुढे आणला.सामुदायिक संसाधने (जंगल, चराईभूमी, पाणी-स्रोत इ.) ही फक्त 'नैसर्गिक संपदा' नसून ती उपजीविका, न्याय आणि लोकशाही सहभाग यांचीही जागा आहे. संसाधन व्यवस्थापनात महिलांचा सहभाग वाढला, तरसंवर्धन, पारदर्शकता, नियमपालन आणि वितरणातील समतासुधारतेहा निष्कर्ष त्यांनी अभ्यासातून अधोरेखित केला. त्यामुळे 'शाश्वत विकास' हा केवळ तांत्रिक किंवा पर्यावरणीय उद्दिष्ट न राहतालिंग-समावेशक शासनव्यवस्थेचाविषय बनतो. हवामान बदलाशी जुळवून घेणे, उपजीविका सुरक्षा आणि पर्यावरणीय न्याय या तिन्ही पातळ्यांवर त्यांचा दृष्टिकोन आज अधिकच उपयुक्त ठरतो.

विशेष म्हणजे, त्यांचाआंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन (अर्थशास्त्र + समाजशास्त्र + पर्यावरण अभ्यास + कायदे/संस्था) हा आधुनिक संशोधनासाठी एक आदर्श मॉडेल आहे. केवळ आकडेवारी किंवा केवळ सिद्धांत यांवर न थांबता, त्यांनीसंस्थात्मक भेदभाव, सामाजिक रूढी, कायदेशीर संरचना आणि प्रत्यक्ष ग्रामीण अनुभवयांचा एकत्रित विचार करून जटिल प्रश्नांची सर्वांगीण उकल केली. त्यामुळे त्यांचे कार्य 'अभ्यास' म्हणून मर्यादित न राहताधोरणात्मक हस्तक्षेप, कायदेविषयक सुधारणा आणि तळागाळातील चळवळीयांना दिशा देणारे ठरते. एकूणच, डॉ. बीना अग्रवाल यांच्या कार्यातून हे ठळकपणे समोर येते की संशोधनाची शक्ती केवळ ज्ञाननिर्मितीपुरती नसून तीसमाजरचना बदलण्याची क्षमताठेवतेआणि म्हणूनच त्यांचे योगदान समावेशक, न्याय्य व शाश्वत विकासाच्या चर्चेत दीर्घकाळ केंद्रीय राहील.

संदर्भ :

1. Agarwal, Bina. *A Field of One's Own: Gender and Land Rights in South Asia.* Cambridge University Press, 1994.
2. Agarwal, Bina. "Participatory Exclusions, Community Forestry, and Gender: An Analysis for South Asia and a Conceptual Framework." *World Development*, vol. 29, no. 10, 2001, pp. 1623–1648.
3. बीना अग्रवाल यांच्या मुलाखती (UN Women व शैक्षणिक मंचांवरील).
4. UN Women. *Women's Role in Sustainable Development.* UN Women, 2020, www.unwomen.org/en.
5. भारत सरकार.*हिंदू उत्तराधिकार (सुधारणा) कायदा*, 2005.
6. Agarwal, Bina. "Gender and Land Rights: Implications for Economic Development." *Development and Change*, vol. 29, no. 1, 1998, pp. 23–41.
7. अग्रवाल, बीना. "पर्यावरणाला लिंगभावात्मक दृष्टिकोन देणे: लिंग, सहभाग आणि नैसर्गिक संसाधने."*Feminist Economics*, खंड 15, अंक 3, 2009, पृ. 1–18.
8. Agarwal, Bina. *The Gender and Development Reader.* Routledge, 2016.

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

विश्वास पाटील यांची पांगिरा कादंबरी आणि शाश्वत विकास

डॉ. संजय शांताराम पाटील
मराठी विभाग प्रमुख
कला महाविद्यालय मारवड, ता.अमळनेर जि.जळगाव
sanjay19patil72@gmail.com, W. 8421881119, 9420787729

१) प्रस्तावना -

समाज आणि साहित्य यांचा आपआपसात फार जवळचा संबध असतो. जे समाजात घडते ते साहित्यात नोंदवले जाते आणि जे साहित्यात वाचायला मिळते त्यातूनही समाज धडा घेत असतो. कधीकधी साहित्य हे प्रस्तुत कोंडी फोडून क्रीया – प्रतिक्रीयात्मक स्वरूपातही व्यक्त होतांना दिसते हा सर्व भाग सांस्कृतिक पर्यावरणाचे दर्शन घडवत असतो. त्यात कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार मानवी जीवनाचे परीपूर्ण दर्शन घडवणारा वाङ्मय प्रकार असल्यामुळे प्रस्तुत बाबींचे स्वरूप कांदबरी या वाङ्मय प्रकारात प्रकर्षाने जाणवताना दिसते. त्याचाच प्रत्यय विश्वास पाटीलयांच्या पांगिरा या कांदबरीकडे एक दृष्टी टाकल्याबरोबर सहज लक्षात येतो, म्हणून संशोधकाने प्रस्तुत बाबिंची नोंद घेण्यासाठी, "विश्वास पाटील यांची पांगिरा कादंबरी आणि शाश्वत विकास" या विषयावर शोध निबंधाव्दारे आपले विचार मांडण्याचा मानस गृहित धरलेला आहे. या शोध निबंधात संशोधनाचा उद्देश, संशोधन पद्धती, गृहीतके, विश्वस पाटील यांची पांगिरा कादंबरी यांचा एकदरित शाश्वत विकासाशी असलेला सहसबंध इत्यादी विषयांवर प्रकाश टाकताना प्रस्तुत विषयाचा आवाका आणि शोध निबंधाची शब्दमर्यादा याचे भान ठेवत संशोधक समारोपात्मक निष्कर्ष मांडण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

२) संशोधनाचा उद्देश–

अ) स्वातंत्र्य पूर्व पारंपरिक खेडेगावांमध्ये शाश्वत विकासाचे पुरावे पांगिरात सापडतात.
ब) स्वातंत्र्योत्तर उद्ध्वस्त खेड्यांच्या उत्थानासाठी शाश्वत विकासाची आवश्यकता आहे याचा अनुभव पांगिरा कादंबरीत पुन्हःपुन्हा येताना दिसतो.

३) गृहीतके–

अ) पांगिरा कादंबरीची सुरुवात पारंपरिक व समृद्ध खेडेगावाचे जिवंत दर्शन घडवते.
ब) पांगिरा कादंबरी स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतर उध्वस्त झालेल्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तववादी चित्रण करते.
क) पांगिरातील उध्वस्तपण सावरण्यातच शाश्वत विकासासाठीची प्रभावी उपाययोजना दडलेली आहे.

४) संशोधन पद्धती :

उपलब्ध माहितीच्या आधारे विषयाची मांडणी करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धती, समीक्षात्मक तत्त्वप्रधान संशोधन पद्धती तसेच तुलनात्मक अभ्यास पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत लघु संशोधन निबंधाच्या लेखनासाठी द्वितीयक सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच संशोधनात विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, नियतकालिके इत्यादींच्या आधारे निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे.

५) शाश्वत विकासची संकल्पना आणि पांगिरा कादंबरी –

"शाश्वत विकास म्हणजे कायमस्वरूपीचा विकास होय. त्यात वर्तमान गरजा पूर्ण होतात व भविष्यातील पिढ्यांसाठी आवश्यक असणाऱ्या गरजांच्या अखंडतेला कोणत्याही प्रकारची बाधा होत नाही. असा साधलेल्या स्थायी विकासाची त्यात तरतूद केलेली असते."[1] जसे—दारिद्र्य, भूक, आरोग्य, पददलित, दुःखी, वंचित, शोषित, लिंगभेद इत्यादी घटकांचे निर्मूलन करून भेदाभेद न मानणाऱ्या, शांततापूर्ण, न्याय्य मानवी हक्कांचे संरक्षण केलेले असते.

"1992 मध्ये रिओ दि जानेरो येथे जागतिक शिखर परिषद भरते. तेथे प्रथम शाश्वत विकासाची कल्पना मांडली गेली. तिला 2016 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाची मान्यता मिळाली व त्याचे लक्ष 2030 ठरवण्यात आले."[2] त्यात जगाला भविष्यात कोणत्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागणार आहे, त्या मुद्द्यांवर चर्चा झाली. त्यावर एक नजर टाकल्याबरोबर

संशोधकाच्या असे लक्षात आले की या बहुसंख्य मुद्द्यांचा अंतर्भाव विश्वास पाटील यांच्या पांगिरा कादंबरीत मोठ्या प्रमाणात आलेला आहे.

थोडक्यात, भारतातील म्हणजेच महाराष्ट्रातील ग्रामीण, प्राचीन परंपरेत ज्या विचारांचा वावर आदिमतेपासूनच होता; परंतु भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर स्वातंत्र्याचा जो अतिरेक झाला, त्याने जनतेला काय दिले? असा प्रश्न जाणकारांच्या, विचारवंतांच्या मनात निर्माण झाला. त्याचे उत्तर भारताने स्वीकारलेल्या शाश्वत विकासावर आधारित सतराध्येयी धोरणावर एक नजर टाकल्यावर सहज लक्षात येते.जे विश्वास पाटील यांच्या पांगिरा कादंबरीतील कथानक, घटना-प्रसंग, व्यक्तिरेखा, वातावरणनिर्मिती आणि भाषा-संवाद तसेच कादंबरीकाराचा कादंबरी लेखनामागचा उद्देश लक्षात घेतल्यावर सहज लक्षात येते. त्यात पांगिरा गावाचे पूर्ववैभव, शिदोबाची यात्रा, पांगिरातील शेत-शिवार, यमाईचा डोंगर, पांगिरा–डोंगरवाडीतील सहसंबंध, पांगिरातील गावपंचायत, पांगिरातील रस्ते, अंबाबाईचे ट्रस्ट, पांगरी नदी, पाण्याचा उपसा, दूध-दुपते, पांगिरातील राजकारण, भिकू अण्णा–मुरार पाटील, ज्ञानू सावळा–सोकाजी डोखरे, बाजीराव–हणमंता, आईसाहेब–राधाबाई, वैजू वहिनी–लक्ष्मी इत्यादी.

असे पांगिरा कादंबरीतील कथानकात बरेच पात्र, घटना-प्रसंग परस्परविरोधी आलेले दिसतात. त्यामधून शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेची पदोपदी जाणीव होताना दिसते. त्याविषयी कादंबरीत आलेले संदर्भ पुढीलप्रमाणे—

शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेतील गरिबीमुक्त गाव—जसे समृद्ध गाव, स्वच्छ आणि हिरवे गाव, बालस्नेही गाव, स्वयंपूर्ण गाव, सामाजिक दृष्ट्या सुरक्षित गाव, सुशासनयुक्त गाव, भेदाभेद विरहित गाव इत्यादी मुद्द्यांचा अंतर्भाव पांगिरात पुन्हा पुन्हा होताना दिसतो.

अ) गरिबीमुक्त गाव –

विश्वास पाटलांच्या पांगिरा कादंबरीत गरिबीमुक्तीसाठी वेगवेगळे प्रयोग आलेले दिसतात. त्यात जंगल तोडून शेती केली गेली, म्हणून दुष्काळ पडू लागले. मोट बंद करून विजेच्या मोटारी वापरल्या, म्हणून मोठ्या प्रमाणात पाण्याचा उपसा झाला. पारंपरिक पिकांऐवजी ऊस लावला. जास्त पाणी, भरपूर रासायनिक खते लावल्यामुळे जमीन नापीक होऊ लागल्या.

डोंगरवाडीला बळजबरीने उठवून धरण बांधण्याचे ठरवले. शासनाच्या वेगवेगळ्या योजना राबवून दूध उत्पादन वाढवले व त्यात भ्रष्टाचार केला. अशा बऱ्याच प्रयत्नांमधून गावाची प्रगती ऐवजी अधोगती झालेली दिसते. पांगिरातील प्रत्येक प्रयत्नात हेतूशुद्धतेचा अभाव आणि भविष्याची काळजी नसल्याचे लक्षात येते.

जसे कादंबरीतील डेअरीच्या उद्घाटनप्रसंगी सोकाजीचा संवाद—

"बारक्या मापापेक्षा दूध जरा जास्त घेत जा—निघणारं दूध तू संपतरावच्या नावावर लिहू."[3] (पृ. २४)

अशा पद्धतीने गोरगरिबांचे शोषण झाल्यामुळे गरिबीमुक्तीची कल्पना कागदावरच राहताना दिसते.

ब) जलसमृद्ध गाव - यमाईच्या डोंगरातून पांगरी नदी बारमाही वाहत असे तेव्हा पांगिरातआबादी-आबाद होते.

"माझ्या पांगिराच्या रानी, झुळझुळ वाहतं पाणी"४(पृ.94)

ओढे, नाले, विहिरीतसेचअगदी वरच्या गावातील आडसुद्धा पाण्याने डब-डबलेले असायचे परंतु जंगलतोड झाल्यामुळे प्रजन्यमान कमी झाले.पाण्याचा मोठ्या प्रमाणात उपसा झाला आणि गावाचे वाळवंट झाले. त्याविषयीपांगिरात आलेला उल्लेख असा-एकेका विहिरीवर तीन-तीन मोटारी सुरू झाल्या. जशी वीज इंगडीसारखी रानाला डचली. तसा ऊस वाढला"(पृ.16)गावात शर्मा आला त्यानेपांगिरा गावातील नागरिकांना चेतावनी दिली. तो म्हणतो – "माजोरी होऊ नका. पाणी जपून वापरा. नाहीतर गावाचे वाळवंट होईल. पाणी अडवण्यासाठी पाऊल उचलला नाही तर शेतीलाच काय, प्यायलाही पाणी मिळणार नाही. दशा दशा होईल"(पृ.17)कालांतराने शर्माचे भाकीत खरे ठरले गावात दुष्काळ पडतो विहिरी कुपनलिका ओढे, नाले, एवढेच काय पांगरी नदीही आटते. त्याविषयी कादंबरीत आलेले वर्णन असे- मैलभर गेलं तरी डोंगरात पाणी मिळायचं नाही.रानपाला नाही. डोंगररान सुनं-सुनं झालं. नाढोरना गुराखी सारच भयान,भकास"(पृ.132)

क) बालस्नेहीगाव–पांगिरा गावात आधीची पिढीगरजेपुरतीशिकलेली होती. गावात जस-जसा दुष्काळ पडू लागला तस-तशी शिक्षणाची दैना होऊ लागली. बालमजुरी करण्यासाठी मुले आपल्या पालकांबरोबर गाव सोडून जाऊ लागले. त्याविषयीचा उल्लेख असा –" गावात पहिल्या गत काम उरलं नाही.मिसरूड फुटायच्या आत पोरं मुंबईला पळू लागली -- बिगारीम्हणून पाट्या ओढू लागली-- डोंगरवाडीतील बायका- पोरं गाडी-बैल घेऊन नगर जिल्ह्याकडे जाऊ लागले"

(पृ.130)गावात दुष्काळ पडल्यामुळे कर्ज वाढले,बँकांमध्येगावाचीपत ढसाळली. लोक सावकारांच्या दारात कर्जासाठी रांगा लावू लागले. व्यसनाधीनता वाढली. गावात सट्टा, पत्ते यांचे अड्डे सुरू झाले.हॉटेलच्या जागेवर दारूची दुकाने आली. गाव चावडीवर व्हिडिओ आला. शाळकरी मुले शाळेत जाण्याऐवजी व्हिडिओमध्ये अश्लील चित्रपट बघू लागले. पांगरी नदी आटली. तेथे मुलांनी क्रिकेटचे मैदान तयार केले. सकाळ संध्याकाळ पोरं क्रिकेट खेळू लागले.

ड) स्वच्छ आणि हरित गाव –पांगिरा कादंबरीच्या सुरुवातीला प्राचीन, पारंपरिक पद्धतीने जीवन जगणारे, सांगोला तालुक्यातीलएकसमृद्ध असे पांगिरा गाव होते.

“-- गवर नाचती हिरव्या रानी, झाड डुलती पानो पानी
मोर लांडोर गाती गाणी, माझ्या पांगिराच्या रानी”(पृ.94)

प्रस्तुतलोकगितातून समृद्ध पांगिराचे दर्शन घडते.“पूर्वीच्या काळी त्या रानात मोर-लांडोर येऊन नाचायचे”(पृ.26) गावात आलेल्या शर्माला भिकुआण्णा परिचय करून देतो– “साहेब स्वराज्य मिळायच्या वक्तला गावाच्या आजूबाजूला केवळं दांडगं जंगल होतं. झाडा-झुडप्यानं यमाईचा डोंगर भरलेला. मोर-लांडोर नाचायची. वाघाच्या डरकाळ्या ऐकू यायच्या. आता तेथे कुत्री भुंकतात. ही स्वराज्याची सप्रेम भेट. माणसांनी जंगल तोडून सफाचट केलं. जंगलाचा कोळसा केला”(पृ.12)भारताला स्वातंत्र्य भेटल्यानंतर पांगिरा गावातील लोकांनी स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग केला.“अवघ्या बारा वर्षा मागला हिरवागार शिवार बोडका दिसू लागला. जिथे उसाचं तुरंडुलायचे तिथं तांबडी फेक माती दिसायला लागली.जिथे गुऱ्हाळ चालायची तिथं नुसत्या ढासळलेल्या विटा आणिखोलगटजागाउरल्या”(पृ.129)ब्रिटिशांच्या भीतीने जे जंगल राखले गेले होते, ते तोडून लोकांनी स्वार्थ साधला.यमाईचा डोंगर बोडका केला. त्यामुळे पर्जन्यमान कमी झाले. दुष्काळ पडू लागले. बारमाही, दुथळीवाहणारीपांगरीनदीक्रिकेटचे मैदान झालेआणि समृद्ध पांगिराचे उद्ध्वस्त पांगिरामध्ये रूपांतर झाले.

इ) पायाभूत सुविधायुक्त गाव –सांगोला तालुक्यातील पांगिरा हे एक समृद्ध खेडेगाव होते.सर्व सुखसोईंनीते भरलेले होते. तेथील यात्रा, सण, उत्सव सर्वदूर परिचित होते; परंतु स्वार्थांद वृत्तीचे राजकारणी, पुढारी, प्रशासकीय अधिकारी; आणि गावातीलस्वार्थी जनता यांनीगावाचे वाटोळे केले. तेथील पिण्याच्या पाण्याची समस्या, आरोग्यसेवा,शैक्षणिक सुविधा, सहकारी संस्था, देवाची मंदिरे,अंबाबाईचे ट्रस्ट इ. याच्यावर अतिक्रमण केले आणि गावावर अवकळा पसरली. त्याविषयीकादंबरीतआलेले उल्लेख असे–डोंगरवाडीतीलशैक्षणिकअसुविधा“तिसरीपर्यंत एक मास्तरी शाळा हाय”(पृ.13)रस्त्यांचीदुरावस्था- भिकुआण्णाशर्मालाम्हणतो– “ साहेब आता रस्ता लय चांगला हाय.कारखान्यांनीखड्डे तरी भरून घेतलेत पण दर पावसात रस्ता हमखास वाहून जातो”(पृ.11)“--कंत्राटदारांनी जरा माती टाकायची. पैसे खायचे. आणि साहेब लोकांनी रस्ता तिकडे टाकायचा.कामाआधी बिले मंजूर. निवडणुका आल्या की रस्त्यावर दगड-खड्या पडतात. निवडणूक संपल्यावर भरून गायबहोतात”(पृ.12)भुक-गरीबीहे प्रामाणिक, इमानदारीने जीवन जगणाऱ्यांलोकांसाठी पांगिरा गावात अंगवळणी झाले होते.स्वार्थांद लोक भ्रष्टाचार, पाप करून आपला चंगळवाद जोपासत होते. गावातील मुरार पाटील,ज्ञानू सावळाहेस्वार्थांद लोकांचे बडी ठरत होते. त्याविषयी आलेला उल्लेख असा – कोर्टात वकिलाला यायला वेळ होता. पाटील जेवण उरकून घेण्याच्या लगबगीत असतात. एका हॉटेलमधून पाणी मागतात. माल घेतल्याशिवाय पाणी मिळणार नाही असे उत्तर मिळते. पैशांअभावी पाटील काही घेऊ शकत नाही.हॉटेल मालक पाटलांवर दया दाखवतो. ग्लासभर पाणी देतो.“पाटलांनी बुक्किनं कांदा फोडला, सकाळची गार मासळी, भाकरी ते पाण्याबरोबर चावू लागले”(पृ.31)प्रस्तुत उदाहरणातून पांगिरा कादंबरीत सत्याच्या वाटेवर चालणाऱ्या लोकांची होणारी होरपड लक्षात येते.

ई)सामाजिक दृष्ट्या सुरक्षित गाव –पांगिरा गावाची पूर्वपरंपरा फार चांगली होती. गावात चावडीवर पंचायत बोलवली जायची. न्याय-निवाडा व्हायचा.परंतु काळ बदलला आणि गावात धन-दांडगे, सत्ताधारी माजोरी झाले. सर्वसामान्य जनतेचे शोषन, पिळवणूक करू लागले– “पंच मंडळी बोकांडी बसून यात्रेची करपट्टी वसूल करत होते.सोकाजीचा पोरगा, संपतराव झिरप्याला झोडत होता. बारा वर्षाचा झिरप्या ओरडत होता-- अण्णा या झिरप्याच्या आयने वर्गणी दिली न्हाय,ह्यो कोंबडीचा फुकटमध्ये तमाशा बघत होता”(पृ.6)भ्रष्टाचार,अणाचार गावात वाढू लागलाहोता–“गावात वीज आली तेव्हा भिकू अण्णांनी विजेचे खांब आणि ॲल्युमिनियमच्या तारांची भेंडोळी मध्यरात्रीच्या लांबवल्या -- कोल्हापूरच्या बाजारात नेऊन विकल्या”(पृ.36)पांगिरा गावाला पाण्याची सोय व्हावी म्हणून डोंगरवाडी उठवून धरण करायचे ठरले. जागा खाली करण्यासाठी डोंगरवाडीतील लोकांवर सोकाजीअत्याचार करू लागलातेव्हाबत्ताशा म्हणतो –“सोकाजी तुला शोभत न्हाय, माझ्या वाडीवर उठलास -- सोक्या लेका तुझं चांगलं व्हायचं न्हाय-- बत्त्याशाच्या बायकोला खडकावर आदळली-- मेलेल्या

कुत्र्यागत बत्त्याशा निश्चित पडला-- वाडीतील बहुतांश माणसं रस्त्यावर कन्हत आडवी पडलीहोती. वाडी मसनागत शांत झालेली होती. आपल्या लाठ्या-कुऱ्हाडी सावरत सोकाजीगावकऱ्यांनाघेऊननिघाला”(पृ.144)अशा पद्धतीने सामाजिक दृष्ट्या सर्वसामान्य जनतेचे असुरक्षित जगणे पांगिरा गावात दिसत होते.

उ) सुशासनयुक्त गाव –पांगिरा गावाला बदलत्या काळानुसार ग्रहण लागले होते. गावाची रीती-भाती, संस्कार विसरून सत्ताधारी,सत्तेच्या बळावर सर्वसामान्यांचे हाल-हाल करत होते.त्याविषयीआलेले उल्लेख असे -“सोकाजीने दांडगावाकेलाबळजबरीने मोराचा पडीत औत घातला.कब्जा घेतला. चावडीवर बसून तलाठ्यानेसोकाजीचे नाव वहिवाटीला चढवलं. मुरार पाटील बेळगावहून माघारी आले. काठीवर काठी पडली.मोठी मारामारी झाली. पोलिसांनी दोन्ही पार्ट्यांना अटक केली. आमदार सावंत सोकाजिच्या बाजूने होते. तलाठ्यांची वहिवाटीची नोंद जालीम होती” (पृ.26)तसेचसोकाजीचीऔतं बाजीच्या मळ्यातून फिरत होती.बाजी बोलला. बैल थांबवा. कोणाचं रान पेरत आहेत. बाजी अवताशी झटू लागला. संपतरावांनेगड्यानाइशारा केला. गड्यांनी हातात काठ्या घेतल्या. सोकाजीनं रानात संपाच्या नावाची वहिवाट लावली होती”५(पृ.153)असे एक ना अनेक अन्यायकारक गुन्हेआमदारबाबा सावंत यांच्या छत्रछायेत सोकाजी व त्याच्या फडीतील पांगिराकार करत होते. त्यातून सर्व सामान्य जनतेची पिळवणूक होत होती.

६) समारोपात्मक निष्कर्ष –

थोडक्यात, कादंबरीच्या सुरुवातीला जे कथानक आलेले आहे. त्यात पूर्वपार परंपरागत महाराष्ट्रातील प्रतिनिधीक गाव “पांगिरा” एक वैभव संपन्न व न्यायप्रियतेला प्राधान्य देणारे, आदर्श गाव ठरलेले दिसते. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात पांगिरात शिरलेले गलिच्छ राजकारण, स्वार्थी समाजकारण आणि आधुनिकीकरणातून आलेला चंगळवाद याने अवकळा आणली. पारंपरिक संस्कृतीला, संस्कारांना छेद दिला. व पांगिरा गावाला विनाशाकडे नेले. हेच अंतिम सत्य येथेउजागर झालेले दिसते. महाराष्ट्रातील गाव-खेड्यांचे पांगिरा हे प्रतिनिधिक चित्रण करणारे एक गाव आहे. कमी अधिक प्रमाणात महाराष्ट्रातील प्रत्येक गाव हे पांगिराचेच दर्शन घडवते. असे असले तरी एक जानेवारी 2016 मध्ये भारत सरकारने शाश्वत विकासाची जी कल्पना अमलात आणण्याचे ठरवले त्यात विश्वास पाटलांसारख्या साहित्यिकांच्या साहित्याचे योगदान मोलाचे आहे. अशा साहित्यिकांच्या मनात असलेले आदर्श गाव घडवण्याचा 2030 पर्यंतचासंकल्प शासनाने हातात घेतला आहे. हे वास्तव येथे नाकारता न येण्याजोगे आहे. कदाचित अशा साहित्यिकाच्या साहित्यकृतींच्या प्रेरणेतूनच शाश्वत विकासाची संकल्पना अस्तित्वात आली असावी असे संशोधकाला वाटते.

७) संदर्भ–

1. https://mahaegram.co.in
2. https://mr.wikipedia.org
3. पाटीलविश्वास– “पांगिरा”राजहंसप्रकाशन, पुणे. दहावीआवृत्ती. 2010 पृ. 24.
4. तत्रैव-दहावी आवृत्ती.पृ. 94.
5. तत्रैव – दहावी आवृत्ती. पृ. 153.

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

भास्कर चंदनशिव : मानवतेचे दर्शन मांडणारे कथाकार

ज्ञानेश्वर मोतीलाल खलाणे
संशोधक विद्यार्थी
डॉ. माणिक माधव बागले
संशोधन मार्गदर्शक
संशोधन केंद्र
मराठी विभाग किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,पारोळा (जळगाव)

प्रस्तावना:-

भास्कर चंदनशिव यांनी खूपच महत्त्वाचे लेखन केले आहे. परंतु त्यांच्यात गर्विष्ठपणा आढळला नाही. आपल्या लेखनाबद्दल आपण बोलायचे असे कधी घडले नाही. साहित्यविश्वात ही मोठी दुर्मिळ गोष्ट आहे. अनेक लेखक आपल्या स्वतःच्या साहित्य व समिक्षावर बोलत असतात स्व गप्पा मारतात. परंतु चंदनशिव यांनी स्वतःच्या लेखनावर कधीही अंहभाव आणला नाही किंवा तो कधी आला ही नाही. त्यांचे कारण त्याचे साहित्य ते माणूस म्हणून जवळ येते. माणसाचे विश्व मोठे आहे. त्याचे प्रश्न अनेक आहेत. भोवतीच्या जगात असंख्य गोष्टी घडत असतात. ते माणूस म्हणून मानवतावाद त्यातला संवेदनशील माणूस म्हणून चर्चा केली पाहिजे; बोलले पाहिजे लिहिले पाहिजे. साहित्याची मूळ भूमी प्रत्यक्ष जीवन आहे.म्हणून जीवनाबद्दल बोलले पाहिजे.

कथाकार भास्कर चंदनशिव यांच्या समग्र कथालेखानातून प्राथमिक स्वरुपात जाणवले ते हे की, भास्कर चंदनशिव हे स्वतंत्र जाणीव असणारे लेखक आहेत. त्यांचे लेखन गंभीर सामाजिक व वैचारिक बैठकीवर आधारलेले दिसते. कुठल्याही रूढ साचेबंध भावनिक दृष्टीने ते जीवनाकडे पाहत नाहीत. १९७० नंतरच्या काळात उदयास आलेले महत्वाचे कथाकार म्हणून भास्कर चंदनशिव यांच्याकडे पहिले जाते. आपल्या कथेत त्यांनी संबंध ग्रामीण स्तरावरील शोषित दबलेपणाचे समाजवास्तवाचे चित्रण व्यापक प्रमाणात केले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात शेतकऱ्यांचे, दलितांचेआर्थिक, सामाजिक कारणामुळे निर्माण होणारे समस्थानक ताणतणावांचे वास्तव चित्रण कथा ह्या साहित्यप्रकारातून वैविध्यपूर्ण केले आहे. समाजजीवनाचे तीव्र वेदनेचे जाणिवात्मक भान संवेदनशील लेखनाचा एक ठळक विशेष म्हणून देता येईल. १९८० ते १९९९ पर्यंत त्यांचे प्रकाशित कथासंग्रह 'जांभळढव्ह',मरणकळा','अंगारमाती','नवीवारूळ','बिरंड' इत्यादी कथासंग्रहातून ग्रामीण भागातील व्यक्तींचे, परिसराचे यथार्थ समाज चित्रण करणारे आहे. त्याच्या कथेतील प्रदेश हा मराठवाडा प्रादेशिक विभागातून येतो. वैराण, ओसाड, नापीक असलेला भाग येतो, प्रखर दुष्काळाचा वणवा पसरलेला या पसरलेल्या वणव्यात आर्थिक पिळवणूक होणारा समाज, प्राणी जीवनालाच अगतिक बनवणारा निसर्ग चंदनशिव यांच्या कथेतून उभरतो. १९७०- १९८० दशकाच्या पार्श्वभूमीवर वेगळ्या जाणीवेने कथालेखन करणारी ताज्यातवान्या कथाकारांची एक सशक्त पिढी पुढे आली. ग्रामीण – दलित, शोषित ग्रामीण कथेच्या विकास व विस्तारला अनेक कथाकारांनी हातभार लावला. भारत सासने, श्याम मनोहर, योगीराज वाघमारे, अण्णाभाऊ साठे, ग.दि.माडगुळकर, रणजीत देसाई, उद्धव शेळके, रा.र.बोराडे, गौरी देशपांडे, रंगनाथ पठारे, आनंद यादव, मनोहर मल्हार, महादेव मोरे, द.ता.भोसले, चंद्रकुमार नलगे, सरोजिनी बाबर, सखा कलाल, चारुता सागर अशा अनेक नव्या कथांबरोबरच भास्कर चंदनशिव यांनीही मराठी कथेला सामाजिक जाणीवेच्या आशेयाला आणि अभिव्यक्तीच्या या अंगाने समृद्ध करण्याचे काम केले आहे. या सर्वअंशी कथा पूर्वपरंपरेशी सामाजिक नाते सांगणारी असली तरी ती सर्वस्वी वेगळी ठरते.

विषयाचे महत्त्व :-

चंदनशिव यांचे सर्वच विषय हे मानवतावादी दृष्टीकोनातून पहावयास मिळतात. बालमनोविश्व, मानवी विश्व, दलित स्वर्णाचे संघर्ष, अस्पृश्यतेच्या प्रश्नांचे कंगोरे, शिक्षण व्यवस्थेने निर्माण केलेले ग्रामीण-दलित माणसासमोरचे प्रश्न, विस्यापितांचे प्रश्न, वयोवृद्ध्दांचे कळा, कलाकारांची होणारी परवड, सामान्य मनुष्यावर दुष्काळाच्या कळा, जातीपलीकडे जाणारी नात्याची कळवळा, अंगार होऊन उठलेला चळवळीतला शेतकरी असे विविध महत्त्वाचे विषय हाताळताना चंदनशिव यांचे दृष्टीकोन महत्त्वाचे ठरतात. चंदनशिव यांनी २०-२५ वर्षात कथा, दलित लेखसंग्रह, समीक्षात्मक ग्रंथ, संपादन

अशा विविध प्रकारात लेखन केलेले आहे. ते लोकप्रिय लेखक नसले तरी त्यांच्या लेखनास गंभीर वैचारिक प्रकृतीच्या वाचकांचा चांगला प्रतिसाद मिळालेला आहे.चंदनशिव यांनी आपल्या लेखनाची सुरुवात कथा लेखनाने केली आणि ग्रंथरूपाने त्यांचे लेखन प्रकाशित झाले. १९८० साली त्यांच्या जांभळढव्ह हा कथासंग्रह प्रकाशित झाला. त्यांच्या कथालेखनातून जाणवणारी त्यांची कथात्मक वृत्ती लक्षात येते त्यांचे लेखन दलित ग्रामीण चळवळीतून निर्माण होताना दिसते. कथा हे चंदनशिव ह्यांच्या आविष्काराचे सहज माध्यम बनत गेल. त्यांना अभिप्रेत असणारी सामाजिक प्रश्नांबद्दलची आस्था आणि चिंतन त्यांच्या कथेतून प्रभावीपणे प्रकट झाली आहे. कथा हेच त्यांच्या आविष्काराचे सहज माध्यम आहे. कथेच्या माध्यमातून व्यक्त होण्यास त्यांना यश मिळालेले आहे.

मानवतेचे दर्शन :-

जीवनातील वेदना व्याकुळता आणि दुःख यामधून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी धडपडणाऱ्या माणसाची मानवतावादी शब्दचित्रे रेखाटलेले आहे. ‘एक कथा माणसाची’, ‘कारल्याचा वेल’, ‘पीळ’ इत्यादी कथांच्या अंतरंगात शिरून पाहिल्यावर लक्ष्यात येते की, ही दुःखभोगी माणसे मस्तकी शिखर अन अंतरंगी लाही घेऊन जीवन जगत आहेत. या कथातील पात्रे आपल्या आजूबाजूलाच कुठेतरी शेजारीपाजारी जगणारी आहेत, असे वाटावे इतकी मानवतावाद घेऊन अवतरली आहेत. माणूस आणि मानवेतर प्राणीसृष्टी यांच्यातील बहुविध स्वरूपाचे मानवतावादी परस्परसंबंध काही कथांमधून येतात. ही प्राणीसृष्टी समाजजीवनाचा एक अविभाज्यभाग असते. ग्राममनात ती सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय दृष्टीने रुजून गेलेली असते. प्राणीसृष्टीशिवाय मानवजीवन आणि ग्राममन अभिव्यक्त होऊ शकत नाही. हेच मानवभान व मानववेतर प्राणी चंदनशिव यांच्या कथातून आले आहे. चंदनशिव यांनी ग्रामीण, दलित व शेतकरी चळवळीचा मानवतावादी वृत्तीने पाठपुरावा केला आहे. या चळवळीस पोषक ठरेल अशा भूमिकेतून त्यांनी अजून कथासंग्रह लेखन केले. आपले विचार मांडत गेले. त्यामुळे त्यांना ग्रामीण, दलित व शेतकरी लेखक असा शिक्का मारून त्या परिघात त्यांच्या लेखनाचा विचार केला गेला. त्यांच्या कथालेखनाची पुरेशा गांभीर्यानी दखल मराठी समीक्षानी घेतलीच तीही सामाजिक, आर्थिक, शोषित अशा आशयाचा अंगाने दिसते. कोणताही लेखक मुलत: आपल्या समकालीन काळासाठी असतो. त्याच्या काळाचे मुल्यभान आणि काळभान त्याच्या लेखनातून आपला अनुभव मानवतावादी दृष्टीकोन घेऊन व्यक्त होत असतो.

चंदनशिव आपल्या लेखनासाठी सामाजिक आशयद्रव्याची निवड करतो यावरून वास्तवाशी असणारी बांधिलकी लक्षात येते. या अनुषंगाणे चंदनशिव यांच्या कथेत आपणास राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व पर्यावरणीय क्षेत्रातील नैतिक मुल्यांचा होत असलेला ऱ्हास आणि दांभिकता या व्यवस्थेत सर्वसामान्य माणसांचे होत जाणारे शोषण, त्यांच्या मनाची कोंडी, जातीधर्मामुळे समाजात निर्माण होणारी तेढ आणि त्यातून सर्वसामान्य माणसाची होत असलेले ससेहोलपट गुणांची कदर, नसल्याने समाजात जनसामान्यांच्या वाट्याला येणारी प्रंचड उपेक्षा, सामाजिक मानवी मुल्यांची पायमल्ली, स्री-पुरुष नातेसंबंधातून आकाराला येणारे पुरुषसत्ताकतेचे आणि लैंगिक शोषणाचे संदर्भ, विशेषता स्रियांची होणारी विलक्षण कोंडी, त्यांची होणारी घुसमट अशा प्रकारच्या आशयसूत्रांचे वैविध्य दिसते.त्यांचे एकूणच कथासंग्रह ‘जांभळढव्ह’,मरणकळा’,‘अंगारमाती’,‘नवी वारूळ’,‘बिरंड’ इत्यादी कथासंग्रहातून ग्रामीण भागातील व्यक्तीचे, परिसराचे यथार्थ मानवतावादी चित्रण करणारे आहेत. ग्रामीण, दलित, शेतकरी व शोषण होत असलेले यांचे संबंध सामाजिक आशय निवड वास्तवातून करीत असल्यामुळे त्यांची कथा व्यापक मानवीजीवन दर्शनाचा आवाका गाठते. त्यांच्या कथेत प्रकट होणाऱ्या जीवनदर्शनाचा अनुषंगाणे वेगवेगळ्या थरातील व्यावसायिक अनुभवविश्वाचे तपशील अभ्यासले तर थक्क व्हायला होते. शोषणाविरुद्धची प्रतिक्रिया नोंदविणे ही लेखकाची प्रमुख प्रवृत्ती दिसते. स्रीयांवर,दलितांवर, शेतकऱ्यांवर होणारे अन्याय साहित्यातून परत परत मांडण्याचा कल लेखकाच्या लेखनातून दिसून येतो. विधवा चिमणाबाई जाधवनीचे शेत तिचा भाऊ बळकावतो. तर ‘घात’ या कथेतील गयावैनी सगळी इस्टेट लेकीला देऊन टाकेन या भीतीने तिचे दीर तिला ठार मारतात. ‘वासना’ कथेतील गरीब, दलित, अगतिक पुतळा या किशोरवयीन मुलीला सागुतीसाठी वासनेचीच शिकार व्हावे लागेल. स्रीयांवर होणारे अन्याय, अत्याचाराचे यथार्थ चित्रण चंदनशिव आपल्या कथांमधून करतात. साखर कारखान्यातील संवेदनशील व्यवस्थेमुळे भस्त झालेला शेतकरी लेकरासारखा वाढवलेला आपला ऊस पेटवून देतो आणि मानसिक संतुलन हरवून बसतो. यातून सावरलेला, संघटनेच्या चळवळीने दिशा गवसलेला शेतकरी मात्र मेखमारो आंदोलन करून शासनाच्या

भंबेरी उडवतो. इतर कुठल्याही दू:खात्मक भावना अधिक जवळची वाटते, दारिद्रयाबद्दल अमाप सहानुभूती वाटते. हेच चंदनशिव यांच्या अंत:करण व लेखनप्रवृत्ती विषयक व्यक्त होते.

‘अंगारमाती’ कथासंग्रहातील ‘तात्या सानप’ हा एक शेतकरी त्याचे संपूर्ण कुटुंबच शेतीवर राबते. जिरायत, बागायतघरातील संपूर्ण कुटुंबाचा उदरनिर्वाह शेतीच्या कष्टाच्यावर स्वाधीन असतो. आपल्या शेतात ठोरअंगमेहनत करतात. पण सभोवतालच्या परस्वाधीन परिस्थितीमुळे तात्या सानप हतबल होतो. अर्थकारणाचा नवामंत्र घेऊन येणाऱ्या या शेतीव्यवसायाचे शेतकऱ्याचे दाहक चित्रण वास्तववादी शब्दकलेने लेखकाने आपल्या कथांमधून उलगडून दाखवले आहे. शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळाला पाहिजे, पण तो मिळत नाही. चोहोबाजूंनी त्यांचे लचके तोडले जातात. त्याचे शोषण होते. याविषयीचे स्पष्ट वास्तव व प्रखर असे मंथन ‘ अंगारमाती’ तील कथांमधून प्रकट होते. शेतकरी वर्गाला आपले होत असलेले शोषण कळते आहे. पिढ्यानपिढ्यापासून...” आपुन कुणब्यांनी खपून अखेरी आपल्या आयुष्याचा शेणगोळा हातानं माथ्यावर थापून गुराढोरात शेरवस्तीच्या कत्तलखान्याकड जायचं का?” असा प्रश्न स्वतःला विचारणारी आपल्याच लुटीचा इतिहास आपण लिहिणारी, सांगणारी माणसे ‘अंगारमाती’ मध्ये करतात. ही सोसण्याची मर्यादा संपली की नव्या हत्यारांचा, संघटीत शक्तीचा वापर करतात. ही घटना जशी आश्वासक आहे. तशीच प्रेरणादायकसुद्धा आहे. सहकारातराजकारण करणाऱ्या ग्रामीण नेतृत्वाने आपल्या स्वार्थासाठी शेतकऱ्यांना वेढीस धरणे, वेगवेगळ्या अंगाने शेतकऱ्यांचे शारीरिक मानसिक शोषण करायचे. अडचणीच्या काळात त्यांच्या भावना भडकवायच्या त्याला स्वतःचा उसाचा मळा मिरवणुकीच्या सामुग्रीत पेटवून द्यायला प्रवृत्त करणे. मग याच बाबीचे भांडवल करून स्वतःची प्रसिद्धी करण्यासोबत विरोधी पक्षात अडचणीत आणायचे. याच मुद्यावर शेतकऱ्यांचे नेतृत्व करायचे अन निवडून यायचे ही आजतागायत तथाकथित ने त्यांची मनोवृत्ती आहे. समाजात राहून आपल्याच बांधवाच्या स्वप्नांची होळी करून त्यावर स्वार्थाची पोळी भाजणारी, अशी अमानुष मानवी कृत्ये करणारी टोळी आपले वर्चस्व सिद्ध करत आहे. त्यामुळे शोषक-शोषितांमधील वर्गकलह वाढत जाणारे भेदक चित्र ‘होळी’ या कथेत पाहावयास मिळते.

चंदनशिव यांच्या कथासंग्रहामधून मानवी मूल्ये या व्यक्तिरेखा यांचे सोशिक चित्रण तर येतेच त्यात स्त्री व्यक्तिरेखेला महत्वाचे स्थान आहे. कारण पुरुषांच्या बरोबरीने ती कष्ट करून कुटुंबात हातभार लावण्याच्या कामी ती अहोरात्र कष्ट घेत असते. त्या कष्टाच्या प्रतिमेत तिची सोशिक वृत्ती व मानवीमुल्यांचा कोंडमारालेखक आपल्या साहित्यात प्रखरपणे मांडतात. ती कोंड्याचा मारा करून संसाराची घडी व्यवस्थित ठेवण्याचा प्रयत्न करते; पण त्या प्रयत्नात तिचे विविधअंगी शोषण, प्रश्न, समस्या कथेत घेऊन येतात. नियतीच्या दृष्टचक्रात भरडणाऱ्या आदिम स्त्रीदुःखाच्या विविध पैलूंचे दर्शन कथांमधून घडते. जन्मापासून मरेपर्यंतच्या तिचा प्रवास शोषण, दुःखाच्या समस्या संगतीनेच होत असतो. आधीच निसर्गाने स्त्रीला शापित ठरवली आहे. त्यातल्यात्यात ग्रामीण दलित जीवन भोगणाऱ्या स्त्रीला कुठल्याच भौतिक सुविधा मिळत नाहीत. द्रारीद्रयात जीवन जगताना वाटूयाला आलेले भोग निमुटपणे भोगणारी संयमाची मूर्तिमंत देवता असेच चंदनशिव यांनी रेखाटलेले सोशिक स्त्रीपात्रांचे रूप आहे. विधवा, परीत्यक्ता स्त्रियांचा प्रश्न खेड्यांमध्ये फार गंभीर आहे. लहानमोठ्या कारणावरून बाईला नवरा टाकून देतो. मग ती माहेरच्या आधाराला येते ती कायमचीच मरेपर्यंत केवळ शोषित, उपेक्षितांचे जीवन तिच्या वाटेला येणे, असे ग्रामवास्तव असताना संपूर्ण कथांमधून हे मानवतावादी चित्रण आपणास अनुभवयास येते. घटस्पोटीत किंवा विधवा स्त्रिया स्वत:च सोशिकवृती मांडतात. अशा दुःखभोगी स्त्रियांच्या यातनांचा लेखाजोखा मांडताना चंदनशिव दिसून येतात. ‘ वाळवी’, ‘घात’, रंडकी आवस’, ‘पोटच पोटाला’, ‘उंबरफुल’, ‘ काळइळा’, अशा कथांमधून वेगवेगळ्या वयोगटातील स्त्री आसक्त विवक्षित चित्रण वारंवार येतात पिढ्यानपिढयांपासून शोषित स्त्रीयांच्या दुर्दैवाची कर्मकहाणी या वासनाथ माणसाच्या कृतीने गडद, गहिरी झाल्याचे दिसते. ‘पोटाधंड’ कथेतील काम मागायला गेलेली चंपा आबाच्या वासनेची शिकार होते तर ‘वासना’कथेतील पुतळी सखारामाच्या वासंनाधतेची बळी ठरते. हिंस्य श्वापदासारखी स्त्रीदेहावर तुटून पडणारी ही पुरुष पात्रे पशुपातळीवरच वावरताना दिसतात. आणि म्हणूनच ही पात्रे वाचकाच्या लेखी तिरस्काराचा विषय ठरतात. प्रामुख्याने या कथा आरंभीच्या ‘जांभळढव्ह’, व ‘मरणकळा’ या दोन कथासंग्रहातच दिसून येतात.त्यानंतरच्या कथासंग्रहात मात्र लेखकाच्या वैचारिक परिपक्वतेचा, सामाजिक प्रश्नांच्या तीव्रतेचा प्रभाव जाणवतो. हीच माणसे पुढे ‘माणूस’ बनून सोशीत विरुद्ध न्याय हक्कासाठी संघर्षरत झालेली दिसतात.मुळातच भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेतील स्त्रिया शोषित आहेत. दु;खात वेदना सोबत घेऊन त्या दुबळ्या मनाने आश्रितासारख्या जगत असतात. कुटुंबातील, समाजातील त्यांचे स्थान नगण्यच आहे. व्यवस्थेतून आलेली विषमता दुय्यमत्वाची जाणीव तसेच विषम व्यवस्थेने केलेले शोषण आणि

त्या स्थितीत जगणारी माणसे हे चंदनशिव यांच्या कथेतील समाजवास्तव म्हणूनच येतात. त्यांची ही मानसिकता ईश्वरवादी व्यवस्थेनेच घडविली आहे. त्यांच्या कथेतील पात्रे हे वर्णव्यवस्थेचे बळी आहेत. त्याला आर्थिक कारणे ही आहेत. नवे विचार आणि परिवर्तन स्वीकारायचे तर जगायचे कसे? हा ही प्रश्न येतो. दलितामधील जातीमध्येही भेदाची भावना येते. 'मरणकळा' मधील 'कावड' मध्ये हा विषय येतो. गुन्हेगार, वाटा, अशा कथांमधून व्यवस्थेच्या कोंडीत सापडलेल्यांच्या दुःखाच्या शोषणाच्या विविध रुपाची चित्रणे येतात. वास्तवाचे भयावह रूप समोर येते. यातूनच चंदनशिव याची भूमिका त्यांचे चिंतन आणि समाजवास्तवाचे समग्र आकलन व्यक्त होते. काळ पुढे सरकला, समाजासोबत माणसेही बदलत गेली. हे 'कालभान' चंदनशिव' यांच्या कथेतून प्रत्ययास येते. १९७२ च्या दुष्काळाचे समाजमनावर खूप मोठा बदल झाला. त्या समाजबदलाचे सामाजिक, आर्थिक संकटात सामान्य माणूस कसा होर पडतो. ते सर्व चित्रण कथेतून येते. शेतीवर निसर्गानेच केलेला आघात, माणसाने माणुसकीवर केलेली दुय्यमत्वाची वागणूक, अस्मानी संकट, दावणीला बांधलेले जनावरे मायेने जतन केलेले शेतशिवार, साऱ्यांवर आलेले संकट, संसार चालवण्यासाठी पैसे नाहीत म्हणून आर्थिक पिळवणूक माणसासोबत जनावरेही भुकेला बळी असे विविधांगी होणारे शोषण व संकट वाढून आलेले आहे. १९७२ चा दुष्काळ हा नेहमीपेक्षा खूपच तीव्र होता. सगळे ग्रामीण जीवन उद्ध्वस्त झाले होते. अस्मानी सोबत काही प्रमाणात सुलतांनी लोकांनी विविध अंगाणी लुट केली होती. ते संकटही भयावह होते. खेडेगावची सारी घडी बेचैन होती. नैतिक अंध:पात वाढल, शोषणाची प्रवृत्ती वाढत होती. आर्थिक संकटामुळे समाजावर अनैतिक मार्गाने वासनापुर्तीचे संकट उभे राहिले. 'मला काय त्याच' ही भावना सार्वत्रिक झाली. दुष्काळाने आर्थिक संकटच तर उभे केलेच त्यासोबत सामाजिक जाणिवेचे शोषण अधिक तीव्रतेने अनुभवयास येत होते. समाजाची नैतिकता अनेक अंगानी संपली आर्थिक, सामाजिक आणि नैतिकदृष्ट्या मूल्यभष्ट समाजनिर्माण झाला. अस्मानी संकटाच्या दुष्काळाने समाजमूल्य पूर्णपणे पोखरले गेले होते. त्यात शिकलेल्या, अधिकाऱ्यांचा, कर्मचाऱ्यांचा, राजकीय, पुढाऱ्यांचा, गावागावातील सामान्य शोषित माणसांचाही स्वार्थासाठी सहभाग असतो.

निष्कर्ष :-

समकालीन वास्तव आणि त्या वास्तवातील मानवीमुल्यांचा शोध घेण्याबरोबरच चंदनशिवांची लेखणी मानवतावादी समस्यांचा शोध घेते. पात्रांची विविधअंगी अंतर्बाह्य समाज त्यांची वृत्ती प्रवृत्ती अपप्रवृत्ती यांचे मुळापासून चित्रण करतात. मराठवाडा परिसरामध्ये चंदनशिवांचे कथा लेखन खऱ्या अर्थाने विस्तारलेले आहे. स्वाभाविकपणे त्यांच्या कथाची भाषा मराठवाडी बोली भाषेची आहे. त्यांच्या एकूण कथासंग्रहातील कथांना मानवतावादी दर्शन पहावयास मिळते. विशेषत्वाने त्यांच्या कथालेखनाला मानवी अंतरंगाचा मुख्य सूर आहे. इतर लेखन प्रकार सोडला तर सर्व प्रकारात त्यांची कथाकार म्हणून कामगिरी महत्त्वाची आहे. या कथालेखनातून त्यांचा एक विचारव्यूह समोर येतो. मानवीमनाचे, दबलेपणाचे, कुचंबनेचे व्यापक दर्शन समोर येते. मराठी कथेला आशय आणि आविष्कारदृष्ट्या गुणात्मक रीतीने विकसित करण्यात चंदनशिवाच्या कथालेखनाचा मोलाचा वाटा मान्य करावा लागतो.

संदर्भग्रंथ:

1. चंदनशिव भास्कर - 'जांभळढव्ह',प्रतिभास प्रकाशन, परभणी
2. चंदनशिव भास्कर - 'मरणकळा', लोकविद्या प्रकाशन, परभणी
3. चंदनशिव भास्कर - 'अंगारमाती', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
4. चंदनशिव भास्कर - 'नवी वारुळ', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर
5. चंदनशिव भास्कर - 'बिरडं', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
6. यादव आनंद (संपा.) – 'मराठी ग्रामीण कथा',स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

सांस्कृतिक पर्यावरणाची काव्यात्म अभिव्यक्ती
('शाबूत राहो हे लव्हाळे' या कवितासंग्रहातील कवितेच्या संदर्भात)

डॉ. योगिता आशुतोष पाटील,
प्रमुख, मराठी विभाग,
जयहिंद शैक्षणिक ट्रस्टचे झेड. बी.पाटील महाविद्यालय, धुळे. ९८२३८४५१९०.

"सध्या ज्या काळात आणि सांस्कृतिक पर्यावरणात आपण राहतोय तो काळ निश्चितच सर्व प्रकारच्या अस्थिरतेनं, संभ्रमानं, भयानं भेडसावणारा काळ आहे...एकूण जगभरातच उसळून आलेल्या मूलतत्त्ववादी, हिंसावादी, विकृत वृत्ती या वास्तवाच्या मुळाशी आहेत. यात तुम्ही आम्ही, एकूणच काळ, परिस्थिती, आपल्या जगण्याची परिमाणं, बदलती मूल्यं असा सगळा मिळून एक झमेला, एक कोलाहल आहे. आपलं भूत, भविष्य, वर्तमान सारेच परस्परांना जोडलेले बिंदू आज धगधगतायेत."(मलपृष्ठ, शाबूत राहो हे लव्हाळे)

या पार्श्वभूमीवर समकाळाचा विचार केल्यास सामाजिक, सांस्कृतिक, भौतिक, राजकीय आणि मानसिक पर्यावरणाचा स्त्रीविषयक भावना, विचारांचा अनुबंध तपासून पाहिल्यास प्रेम, आनंद, करूणा, जिव्हाळा या मानवी मूल्यांच्या ऱ्हासाची अनेकानेक विभिन्न रूपे ठळकपणे नजरेस पडतात.वर्तमानकाळातील सांस्कृतिक पर्यावरण हे अस्थिरतेचे आहे. भौतिकविकासाच्या गतीसोबतच मानवची कल्याणासाठी आवश्यक असणाऱ्याजीवनमूल्यांचा ऱ्हास होतोय.सुखसाधनांच्या रेलचेलीत गळेकापू स्पर्धेला वर्चस्व, प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. अहंकार मिरवण्याच्या प्रवृत्तीला आलेले बाजारू स्वरूप माणसाला वस्तुप्रद समजण्याइतपत भयानक वास्तवाच्या रूपात पुढ्यात उभं ठाकलय. हे वास्तव स्त्रीजीवनाच्या संदर्भात अंजली कुलकर्णी 'शाबूत राहो हे लव्हाळे' या कवितासंग्रहातील कवितांतून प्रभावीपणे मांडतात. स्त्रीजीवनाचे अंतर्बाह्य कंगोरे समजून घेतानाच पुरुषप्रधान संस्कृतीची दांभिकताही त्यांच्या कवितेचा विषय झाली आहे. वर्तमानातील सांस्कृतिक पर्यावरणात स्त्रीच्या आंतरिक जाणीवेचा शोध घेणारी ही कविता म्हणूनच आपले लक्ष वेधून घेते.

सतत चर्चेत राहणं, लाईक्स मिळवणं, मिरवणं अशी जगण्याची परिभाषा असलेल्या वर्तमानकाळात स्त्रीची माणूस म्हणून असणारी ओळख आजही कशी दुरापास्त आहे, आजही केवळ एक वस्तू म्हणून तिची नोंद केली जातेय याचे मार्मिक चित्रण करताना कवयित्री 'एक्सक्लुझिव्ह चीज' या शीर्षकाची कविता लिहिते. शो ऑफ करण्याच्या या वर्तमानात पुरुषी मानसिकतेची आच स्त्रीमनाला करपवून टाकते. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगातही पुरुषप्रधान संस्कृतीचा पगडा अबाधित आहे. याचे प्रत्यंतर या कवितेतून येते. परंपरेनुसार स्त्रीही दुय्यम, गौण स्थानीच राहिली आहे. पण आधुनिक काळातील स्त्रीला शिक्षणातून विवेकी भान, आत्मभान आल्याने ती स्वत:ला, समाजाला प्रश्न विचारू लागली आहे. सुंदर, ब्रँडेड, नितांत आकर्षक, युनिक अशा वस्तूंच्य प्रेमात असणाऱ्या घराला अशा शोपीसचे संग्रहालय बनवून शेखी मिरवणाऱ्या जोडीदाराच्या सवयीला मूक संमती देत त्याच्या दिसण्याचा, राहण्याचा, बोलण्याचा अभिमान बाळगणाऱ्या स्त्रीला आयुष्य धन्य झाल्यासारखे वाटणे स्वाभाविक आहे. पण जेव्हा हाच जोडीदार"ही पहा आणखी एक / एक्सक्लुझिव्ह चीज माझ्या घरातली" असे म्हणून पार्टीत आलेल्या पाहुण्यांसमोर तिची ओळख करून देतो तेव्हा तिला अस्वस्थ वाटू लागते. आपल्या माणूसपणाच्या अस्तित्वाची दखल आपला नवरा घेत नाही या जाणीवेने निर्माण झालेली बेचैनी तिच्या आत्मपीडेत रूपांतरित होते. तिच्या वाट्याला आलेली ही अगतिकता उच्चभ्रू समाजघटकांतील कोणत्याही स्त्रीच्या वाट्यास सहजपणे येताना दिसते. स्त्रीविषयक दृष्टिकोनाला अद्यापही सांस्कृतिक प्रगल्भतेचे कोंदण लाभू शकलेले नाही, हे प्रखर वास्तव या कवितेतून प्रत्ययकारी व्यक्त होते.

वर्तमानातील सांस्कृतिक पर्यावरण इंटलिजन्सच्या मंत्राने प्रभावित झालेले आहे. वापरा आणि फेका या प्रवृत्तीपासून तसेच दिखाऊपणाच्या दाबापासून सर्वसामान्य माणूसही सुटलेला नाही. भौतिक सुखसुविधांनी सुस्तावलेल्या जगात विस्मयकारक असे बदल रोज घडत आहेत. परंतु माणसाची ओळख माणूस म्हणून करून घेता येणे अशक्यप्राय ठरत आहे. श्रेष्ठत्व, दरारा, वर्चस्व, मालकीहक्क यांच्या वाढत्या प्रादुर्भावात भेदाच्या अनेक लक्ष्मणरेषांनी माणूसपण संपवून टाकलं आहे. 'भर रस्त्यात' या कवितेतून कवयित्री याबद्दल व्यक्त होते. ती लिहिते,

"भर रस्त्यात चारचौघात

ओळख करून देतो पुरुष
ही माझी बायको
किंवा बायका
हा माझा नवरा
तेव्हा काय सुचवायचं असतं त्यांना ?
याचं
हिचं शरीर माझ्या मालकीचं
ह्याची
हिची मालमत्ता माझ्या मालकीची..."

वस्तूंप्रमाणे मानवी देहावरती असलेल्या सत्तेची, मालकीची भावना यातून व्यक्त होते. आंतरिक जिव्हाळा, प्रेम, विश्वास, सन्मान यातून फुलून येणाऱ्या सहजीवनात कोणाचीच कोणावर बळजबरी नसावी किंवा नात्याचा अट्टाहास नसावा, असेच कवयित्रीला सुचवायचे आहे.'स्वत:चे मालकी क्षेत्र जाहीर करणाऱ्या जनावराप्रमाणे'या ओळीतून स्वामित्व भावनेतून अहंकार प्रबळ होतो आणि आसक्ती दृढ होते याची तीक्ष्ण जाणीव ही कविता रूजवू पाहते. वर्तमानातील अमानवी नातेसंबंधाबाबत अंतर्मुख होण्यास ती भाग पाडते. डाकीण, शरबत गुल, कथुआ यासारख्या वैश्विक संदर्भ असलेल्या सदर कवितासंग्रहांतील आणखी काही कविता आजच्या वर्तमान सांस्कृतिक पर्यावरणावर क्ष-किरण टाकतात.

जग सर्वांगांनी बदलतय, पण स्त्री-पुरुष नात्यातील विषमता, संकुचित विचारदृष्टी मात्र बदलत नाही. त्यामुळेच सांस्कृतिक भोवताल प्रदूषित झाला आहे. हे कटू वास्तव कवयित्री नेमकेपणाने टिपते. विकासाच्या लाटेवर स्वार झालेल्या अत्याधुनिक मानवी समाजातील स्त्रियांना लाभणारे पर्यावरण अद्यापही शोषण, अत्याचार, हिंसा यांनी बरबटलेले आहे. याचे भान बाळगणारी हे कविमन आतून बेचैन आहे, हताश आहे. म्हणूनच ती प्रश्न विचारते,

"हे नेहमी पुरुष म्हणूनच का भेटतात पुरुष ?
का नाही होऊ शकत तो आपला छानसा मित्र ?
जिवाभावाचा, संगत सोबतीचा.
का नाही विसरू शकत तो पुरुषीपणाचं गोत्र ?"

अशी किमान अपेक्षाही का पूर्ण होऊ शकत नाही, असा प्रश्न उद्विग्नतेने केला जातो. पी. विठ्ठल लिहितात, "स्त्री-पुरुष संबंधाचा, स्त्रियांच्या सुखदु:खाचा आणि पुरुषसत्ताक प्रवृत्तीचा कवयित्रीने अनेक अंगाने विचार केलेला आहे. स्त्रियांच्या भावजीवनाचा, सामाजिक आंतरविरोधाचा, भयप्रद वास्तवाचा, सर्वंकष शोषणाचा, परात्मतेचा आणि पुरुषी मानसिकतेचा कवयित्रीने केलेला विचार खूप गंभीर आणि चिंतनशील स्वरूपाचा आहे. जगण्याचे समग्र आकलन असल्याशिवाय अशा प्रतिकूल भावविश्वाचा अदमास घेता येत नाही."('समाजमनाचा तळठाव घेणारी कविता', पी. विठ्ठल, प्रतिष्ठान, मे-जून-जुलै-ऑगस्ट२०२५, पृ.७०)

माणूस म्हणून जगण्याचे स्वातंत्र्य, समता, भ्रातृभाव, मानवता या मूल्यांकडे पाहणारी नवी दृष्टी कवयित्रीला अपेक्षित आहे. स्त्रीकडे माणूस म्हणून बघणारी स्वच्छ नजर आणि माणूस म्हणून तिचं जगणं– स्वाभाविक, सहज असणं एवढीच माफक अपेक्षा आहे. पण भोवतालचे सांस्कृतिक पर्यावरण पाहाता असे काही घडण्याची अपेक्षा फोल ठरते याची भेदक जाणीव सदर संग्रहातील कवितांतून प्रभावीपणे व्यक्त झाली आहे.

जागतिकीकरणोत्तर काळात घडून आलेले संस्कृतीचे सपाटीकरण आणि वैचारिक ध्रुवीकरण यांमुळे मूळ प्रश्नांकडे, वास्तवाच्या निखळ रूपांकडे होणारी डोळेझाक आणि नीतिमान जगण्याला आलेली अवकळा यांविषयी सजग असणारे या कवितांतून व्यक्त झालेले कविमन माणूस म्हणून जगण्याविषयीची सजगता स्त्रीमनांमध्ये पेरु पाहते. केवळ पुरुषांमुळेचस्त्रीजीवनाचा भोवताल नासला आहे याचे समर्थन न करता विचार आणि कृती या दोन्ही पातळ्यांवरून कणखर होण्याची भूमिका महत्त्वाची म्हणून येथे अधोरेखित केली जाते. स्त्रीसमूहाला अंतर्मुख होण्याची अपरिहार्यतापटवून दिली जाते.

समाजमाध्यमांमधून स्त्रीच्या पारंपरिक रूपाची मढवली जाणारी आवर्तने आणि स्त्रियांकडून होणारे त्याचे अंधानुकरण कवयित्रीच्या नजरेतून सुटत नाही. स्त्रीला तिच्या अंत:सामर्थ्याची जाणीव होता कामा नये यासाठी कार्यरत

असणारी सनातन दृष्टी आज तंत्रज्ञानाच्या गारुडातून स्त्रीसमूहमनाचा कब्जा घेत आहे. याचे भान बाळगणारी ही कविता आहे. म्हणूनच कवयित्री लिहिते,

"आज मात्र तू कोसळलीयेस
विस्मृतीच्या विवरात
विसरलीयेस तुझी लढाऊ जीगर
तुझी बांधिलकी
नि पुन्हा त्याच प्राचीन महाकाय वटवृक्षाकडे
निघालीयेस धावत..."

आधुनिक जगण्याच्या समृद्ध प्रांतात संचार करणारी आजची स्त्री दुसरीकडे अद्यापही पंरपरेतील नि:सत्त्वाचे ओझेझुगारू शकत नाही. जुन्याच विळख्यांमध्ये नवनवीन पद्धतीने गुरफटत जाते, हे बघून कवयित्री लिहिते,

"रमलीये तुझी भिरभिरती नजर
नव्या चैनबाज मॉलमधल्या
झगमगत्या काळोखात
नि डोळे मिटून चालते आहेस
निव्वळ प्रचलिताचा ठिपका बनून"

स्त्रीविषयक सांस्कृतिक पर्यावरणात घडून आलेले बदल निव्वळ पृष्ठभागावर तरंगरणारे असून आंतरिक स्तरावरील अनेक दुखऱ्या जागांना काव्यात्म अभिव्यक्तीतून स्पर्श करण्याचा प्रयत्न सदर कवितासंग्रहातील कविता करते.

----0000----

खानदेशातील अस्सल प्रतिभेचा उत्कृष्ट अलंकार : निसर्गकन्या बहिणाबाई चौधरी

डॉ. निलेश एकनाथ पाटील
श्री शिवाजी विद्याप्रसारक संस्थचे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे
संपर्क: ९६७३३८९०४९

मराठी साहित्याच्या परंपरेत बहिणाबाई चौधरी यांचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. खानदेशातील ग्रामीण जीवन, स्त्रीजीवनाची व्यथा-वेदना, निसर्गाशी असलेले अतूट नाते आणि अनुभवातून आलेली तत्त्वज्ञानाची सहज अभिव्यक्ती हे त्यांच्या कवितेचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. त्या मराठी साहित्यातील एक महत्त्वपूर्ण कवयित्री असून त्यांच्या कवितेत ग्रामीण भागातील वास्तव अनुभूती आणि निसर्ग यांचे अतूट नाते प्रकर्षाने जाणवते.औपचारिक शिक्षणाचा अभाव असूनही बहिणाबाईंच्या कवितेत असलेली जीवनदृष्टी, भाषेचा सहजस्फूर्त लहेजा आणि बोली भाषेतील सौंदर्य यांमुळे त्या मराठी साहित्यातील अस्सल प्रतिभेचे प्रतीक ठरतात. प्रस्तुत शोधनिबंधात बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेचा आशय, भाषाशैली, स्त्रीवादी जाणिवा, लोकसंस्कृतीशी असलेले नाते आणि मराठी साहित्यावर झालेला प्रभाव याबरोबरच बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील निसर्गजाणीवेचा सखोल आणि विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यांच्या कवितेत निसर्ग हा केवळ सौंदर्यप्रधान घटक नसून तो मानवी जीवनाचा सहचारी, आधार आणि साक्षीदार म्हणून प्रकटतो. शेतकरी जीवनातील श्रम, ऋतूंचे वास्तववादी चित्रण, स्त्रीजीवनाशी निसर्गाचे तादात्म्य, खानदेशी बोलीभाषेतील निसर्गानुभव तसेच लोकसंस्कृतीशी निगडित निसर्गप्रतिमा या विविध अंगांनी या लेखात निसर्गजाणीवेचे स्वरूप उलगडण्यात आले आहे. बहिणाबाईंची निसर्गदृष्टी अनुभवसंपन्न असून ती जीवनाच्या मूलभूत सत्याशी जोडलेली आहे, हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

कीवर्ड्स : घरोटा, पिठी, येहरी, मोट, यवहार, मधी, भूते, पाहीसन,वढाय इ.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील निसर्गजाणीवेचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
२. निसर्ग आणि ग्रामीण जीवन यांचे परस्परसंबंध विश्लेषित करणे.
३. बहिणाबाईंच्या कवितेतील जीवनदृष्टीचा परिचय करून घेणे.
४. बहिणाबाईंच्या कवितेचे साहित्यिक महत्त्व अधोरेखित करणे.

विषय विवेचन:

मराठी साहित्याची परंपरा ही संतकाव्य, पंडिती काव्य, शाहिरी परंपरा आणि लोकसाहित्य या विविध प्रवाहांनी समृद्ध आहे. या परंपरेत कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांचे योगदान अत्यंत मोलाचे आहे. खानदेशातील एका सामान्य शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या बहिणाबाईचे जीवन संघर्षमय होते. बालपणापासूनच संसार, कष्ट, उपासमार आणि सामाजिक बंधने यांचा सामना करत असताना त्यांनी आपल्या अनुभवांना कवितेच्या माध्यमातून शब्दरूप दिले. त्यांची कविता ही अलंकारिक शब्दरचना किंवा कृत्रिम भावनांची मांडणी नसून ती थेट अनुभवातून आलेली जीवनकविता आहे. म्हणूनच खानदेशातील अस्सल प्रतिभेचा उत्कृष्ट अलंकार म्हणून बहिणाबाई चौधरी यांची कविता ओळखली जाते.

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी मराठी साहित्यात आधुनिकतेचा प्रभाव वाढत असताना ग्रामीण आणि लोकजीवनाचा प्रामाणिक आविष्कार करणारी कविता तुलनेने दुर्लक्षित होती. अशा काळात बहिणाबाई चौधरी यांनी आपल्या अनुभवविश्वातून साकारलेली कविता मराठी लोककवितेच्या परंपरेत मोलाची भर घालणारी ठरते. औपचारिक शिक्षणाचा अभाव असूनही त्यांच्या कवितेत जीवनाचे गूढ तत्त्वज्ञान, अनुभवजन्य सत्य आणि भावनिक प्रगल्भता आढळते. बहिणाबाईंच्या कवितेचा केंद्रबिंदू म्हणजे निसर्ग. मात्र हा निसर्ग अलंकारिक, कल्पनाविलासी किंवा केवळ सौंदर्यप्रधान नसून तो श्रम, दुःख, आशा आणि जगण्याच्या संघर्षाशी जोडलेला आहे. त्यांच्या कवितेतील निसर्गजाणीव ही ग्रामीण जीवनाच्या वास्तवाशी एकरूप झालेली दिसते. म्हणूनच "खानदेशी कवितेत स्त्रीचे जीवन आई, पत्नी, शेतमजूर, कष्टकरी अशा विविध रूपांतून प्रकट होते. बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितांमुळे हे वैशिष्ट्य विशेष ठळक झाले", असे वा. म.जोशी यांना वाटते.१ बहिणाबाईंनी खानदेशी समाजजीवनातील विविध पैलू आपल्या कवितेत आणले. निसर्ग हा त्यांच्या कवितेचा स्थायी भाव

होता. त्यांना माहेर आणि सासर दोन्ही ठिकाणी त्यांना अत्यंत कठीण परिस्थितीला सामोरे जावे लागले. शिक्षणाची कोणतीही संधी न मिळाल्याने त्या अक्षरओळखही घेऊ शकल्या नाहीत. तरीही त्यांची स्मरणशक्ती, अनुभवसंपन्नता आणि संवेदनशील मनामुळे कविता आपोआप त्यांच्या ओठांवर येत असे. त्यांच्या काव्यनिर्मितीच्या प्रेरणेबाबत त्या म्हणतात की,

"अरे घरोटा घरोटा
तुझ्यातून पडे पिठी
तसं तसं माझं गाणं
पोटातून येतं ओठी"२

प्रस्तुत ओळींमधून स्पष्टपणे जाणवते की, ग्रामीण जीवनातील स्त्री ही सदैव कुटुंबाच्या जबाबदाऱ्यांमध्ये अडकलेली असते. अशा स्त्रियांचे प्रातिनिधिक रूप म्हणून बहिणाबाईंचे जीवन आहे. भल्या पहाटे जात्यावर दळण दळत असताना शारीरिक वेदनांचा विसर पडावा, या उद्देशाने मनातील वेदनांना दिलेले शब्दरूप म्हणजे बहिणाबाईंची कविता. बहिणाबाईंचे व्यक्तिमत्त्व हे साधेपणा, प्रामाणिकपणा आणि जीवनातील दुःख स्वीकारण्याच्या वृत्तीने घडलेले आहे. त्यांचे काव्य हे आत्मकथनात्मक असूनही ते सामूहिक ग्रामीण जीवनाचे प्रतिनिधित्व करते.

कविवर्य सोपानदेव व त्यांचे मावसबंधू श्री. पीतांबर चौधरी यांनी लिहून घेतलेली बहिणाईंची गाणी हस्तलिखित स्वरूपात होती. बहिणाईंच्या मृत्यूनंतर आईच्या आठवणीने तिच्या चीजवस्तू शोधत असताना, ते हस्तलिखित सोपानदेवांच्या हाती लागले. आचार्य अत्रे यांच्याशी सोपानदेवांचा खूप जवळून परिचय होता. त्यांच्या हातात सोपानदेवांनी भीत भीत ते दिले. अत्र्यांनी ती वही सोपानदेवांकडून अक्षरशः ओढूनच घेतली. भराभर साऱ्या कविता चाळल्या, वाचल्या. त्यांची प्रतिक्रिया त्यांच्या स्वभावाप्रमाणेच इतकी बोलकी होती की, कवयित्री बहिणाबाई यांच्या कवितेच्या प्रकाशना संदर्भातील घटना स्वतः प्र. के. अत्रे यांनी कथन केलेली आहे. ते म्हणतात "सोपानदेवांची आणि माझी वीस बावीस वर्षांची मैत्री आहे. पण त्यांच्या माजघरात सोन्याची खाण दडलेली आहे, ह्याची मला माहिती नव्हती. त्यांना स्वतःला त्याची जाणीव असेल. पण ते पडले मुलखाचे लाजाळू. त्यांना वाटले की, खानदेशी वऱ्हाडी भाषेमधल्या आपल्या अडाणी आईच्या ओव्यांचे 'सुशिक्षित आणि सुसंस्कृत' महाराष्ट्र कौतुक करील की नाही कोणास ठाऊक." म्हणून ते इतकी वर्षे तोंडात मूग धरून बसले. मागल्या दिवाळीच्या आधी एक दिवस ते असेच माझ्याकडे आले आणि एक चतकोर चोपडी हळूच उघडून त्यात उतरवलेली आपल्या आईची एक कविता भीत भीत त्यांनी मला वाचून दाखविली.

“येहरीत दोन मोटा
दोन्हीमधी पानी एक
मोट हाकलतो एक
जीव पोसतो कितीक?”

त्याबरोबर ती वही मी त्यांच्या हातातून खसकन ओढून घेतली आणि अधाशासारख्या साऱ्या कविता भरभर चाळल्या. भाषेची मला कुठेच अडचण वाटली नाही. मी ओरडून सोपानदेवांना म्हणालो, "अहो, हे बावनकशी साने आहे ! हे महाराष्ट्रापासून लपवून ठेवले हा गुन्हा आहे. त्याच क्षणी हे काव्य प्रसिध्द करावयाचे आम्ही ठरवले. "३ यावरून बहिणाबाईंच्या कवितेतील वैविध्यपूर्ण पैलू आपल्या समोर येतात. त्यांची कविता अस्सल ग्राम जाणिवांनी ओतप्रोत भरलेली असल्याने आचार्य अत्रे प्रभावित झाले. बहिणाबाई चौधरी यांचा कालखंड हा शेतीच्या दृष्टीने वारंवार दुष्काळाचा असल्याने ग्रामीण माणूस हा त्या काळात दैववादी होता. आणि म्हणूनच बहिणाबाईंची कविता अभ्यासात असताना या दैववादाच्या अनेक खुणा आपल्याला दिसून येत असताना त्यालाही निसर्गाच्या साक्षीनेच बहिणाबाई मांडताना त्या म्हणतात की,

"तुझ्या पायाची चाहूल
लागे पानापानामधी
देवा तुझं येनंजानं
वारा सांगे कानामधी" ४

बहिणाबाई या ग्राम जीवनाशी एकरूप असल्यानेच त्यांच्या अंतर्मनातील प्रत्येक अनुभवांना निसर्गातील विविध घटनांचा परिस्पर्श प्राप्त झालेला त्यांच्या कवितेतून दिसून येतो, म्हणूनच ईश्वराच्या अस्तित्वाची अनुभूती, त्यांना प्रत्येक झाडाच्या पानापानांमध्ये जाणवत असून, त्याची प्रचिती वारा प्रत्यक्ष त्यांच्या कानात येऊन सांगतो, असे त्यांना वाटते. ग्रामीण

माणूस हा निसर्गाशी एकरूप असून ही एकरूपता त्यांच्या कवितेचा स्थायी भाव म्हणून आपल्या समोर येते. याविषयी ग्रामीण लेखक प्रा. आनंद यादव लिहितात की, "खेडेगाव तेथील जीवनपद्धती, तेथील अशा रीती, शेती, निसर्गाशी, मातीशी असलेला मानवी पण प्रदेशनिष्ठ वैशिष्ट्यपूर्ण संबंध, तेथील एकूण संस्कृतीला लाभलेली काही प्रादेशिक वैशिष्ट्ये, मानवीजीवनाला त्या त्या प्रदेशानुसार पडलेल्या आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, ज्ञानविषयक मर्यादा व त्यातून उद्भवणारे प्रश्न आणि समस्या इत्यादी गोष्टीनुसार अनुभूतीला लाभलेली वैशिष्ट्ये ग्रामीण साहित्यात येतात."५ या विधानाचा विचार केल्यास बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातून जिवंत ग्रामीण जाणीव अभिव्यक्त होताना दिसतात. खानदेशी माणसाच्या भावभावना व्यथा वेदना साकार करत असताना त्यांची कविता सहजपणे मनाला स्पर्श करते. ग्राम व्यवस्थेचे अचूक आकलन बहिणाबाईंना असल्यानेच त्या ग्रामीण भागातील बलुतेदार अलुतेदार भटके फिरस्ते या सर्वांच्या जीवनावर अचूकपणे प्रकाश टाकतांना त्या म्हणतात की,

"भुजे सोनार मडकं
कुंभाराने केले तोडे
बंडी शिवतो सुतार
शिंपी लाकडाले घडे"६

माणसाच्या स्वभावातील बदलत्या छटांवर विडंबनात्मक प्रकाश टाकत असताना बहिणाबाईंची कविता चमत्कृती पूर्ण वर्णन अचूकपणे मांडताना दिसते. त्यांची सूक्ष्म निरीक्षण क्षमता सामाजिक बदलांवर अचूकपणे प्रकाश टाकताना मानवी जीवनातील बदल अधोरेखित करते. म्हणूनच, "पुस्तकी पांडित्यामधून किंवा केवळ वाङ्मयीन संस्कारामधून येणाऱ्या पढीक व तात्विक विद्वत्तेपेक्षा, अर्थपूर्ण व अनुभवाच्या जगण्यामधून लाभलेल्या बहिणाबाईंच्या या अंगभूत व चिंतनशील शहाणपणाची प्रकृती मूलतःच अगदी वेगळी आहे."७ बहिणाबाई चौधरी या निसर्गासोबत एकरूप असल्याने त्यांच्या कवितेतील प्रतिमा, प्रतीके ही निसर्ग आणि खानदेशी समाज यांच्यातील एकरूपता अचूकपणे अधोरेखित करतात. समाजातील दांभिकतेकडे त्या दुर्लक्ष करीत नाहीत. लोकांच्या व्यवहारातील अनपेक्षित बदल त्या आपल्या कवितेत मांडताना लिहितात की,

"पाहीसनी रे लोकाचे
यवहार खोटे नाटे
तव्हा बोरी बाभयीच्या
आले आंगावर काटे"८

निसर्गाशी एकरूप झालेले ग्रामीण जीवन त्यांनी सहजपणे मांडले आहे. पाऊस, शेती, झाडे, पशुपक्षी यांचे वर्णन करताना त्या जीवनातील तत्त्वज्ञानही मांडतात. त्यांचे तत्त्वज्ञान हे पुस्तकी नसून अनुभवाधिष्ठित आहे. जीवनातील दुःख, नश्वरता आणि कर्मसिद्धांत यांची मांडणी त्यांच्या कवितेत आढळते. त्यांच्या कवितेचे अजून महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे खानदेशी बोलीभाषेचा अस्सल वापर. मराठीच्या प्रमाणभाषेऐवजी त्यांनी आपल्या परिसरातील लोकांची भाषा स्वीकारली. त्यामुळे त्यांच्या कवितेला प्रामाणिकपणा आणि जिवंतपणा प्राप्त झाला. त्यांच्या कवितांमध्ये आढळणारे शब्द, म्हणी आणि लय या सर्व खानदेशी संस्कृतीचे प्रतिबिंब आहेत. ही भाषा केवळ संवादाचे माध्यम नसून ती जीवनदृष्टी व्यक्त करणारी शक्ती आहे. नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या ग्रामीण साहित्यावरील निरीक्षणाला बहिणाबाईंची कविता ही ग्रामीण साहित्याच्या सर्व पैलूंना सामावून घेणारी दिसून येते. "ग्रामीण जीवनातून फुलणारे, ग्रामीण वास्तवातून साकार होणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य."९ बहिणाबाईंची कविता माणसाच्या भाव स्थितीला अधोरेखित करीत असताना सत्यापलीकडील सत्य मांडण्याचा प्रयत्न करते. माणसाच्या मनाचे चित्रण करताना त्या अचूकपणे मनाची वास्तव स्थिती मांडताना त्या लिहितात की,

"मन वढाय वढाय
उभ्या पिकातलं ढोर
किती हाकला हाकला
फिरी येतं पिकावर"१०

मानवी मन ही अस्थिर असते. त्याला एका चौकटीत ठेवणे कठीण असते. उभ्या पिकातील गुरांसारखी मनाची अवस्था असते. म्हणून देवाला जागतेपणी स्वप्न पडले आणि त्याने मनाची निर्मिती केली, असे त्यांना वाटते. यावर डॉ. अ.

ISSN : 2348-7143
January 2026

ना. कुलकर्णी यांनी 'बहिणाबाईंच्या कवितेकडे ग्रामीण स्त्रीजीवनाचा सामाजिक दस्तऐवज म्हणून पाहिले आहे. त्यांच्या कवितेतून ग्रामीण स्त्रीचे मानसिक द्वंद्व, संसाराचा भार आणि सामाजिक बंधने यांचे वास्तववादी चित्रण आढळते, असे नमूद केले आहे.'११ मानवी मनाचे सूक्ष्म निरीक्षण करून त्याविषयी बहिणाबाई चौधरी यांनी नोंदवलेला निष्कर्ष अचूक आहे. आपल्या काव्यातून त्यांनी जीवन जगण्याचे तत्वज्ञान मांडत असताना आपल्या बोली भाषेला महत्व दिले.

निष्कर्ष:

खानदेशातील अस्सल प्रतिभेचा उत्कृष्ट अलंकार म्हणून बहिणाबाई चौधरी यांची कविता मराठी साहित्यात अढळ स्थान प्राप्त करते. त्यांच्या कवितेतून ग्रामीण जीवन, स्त्रीजीवन, निसर्ग आणि तत्त्वज्ञान यांचा सुंदर संगम दिसून येतो. साधेपणा, प्रामाणिकता आणि अनुभवसंपन्नता यांमुळे त्यांचे काव्य कालातीत ठरते. बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील निसर्गजाणीव ही अनुभवसिद्ध, जीवनाशी एकरूप आणि संवेदनशील आहे. निसर्ग त्यांच्या कवितेत केवळ सौंदर्याचा विषय न राहता मानवी अस्तित्वाचा आधार, सहचारी आणि साक्षीदार बनतो. ग्रामीण जीवनातील श्रम, स्त्रीअनुभव आणि लोकसंस्कृती यांचे दर्शन घडवणारी बहिणाबाईंची कविता मराठी लोककवितेच्या परंपरेत अनन्यसाधारण स्थान प्राप्त करते. त्यामुळे बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील निसर्गजाणीव ही मराठी साहित्यातील एक महत्त्वपूर्ण साहित्यिक मूल्य ठरते.

संदर्भसूची:

१. जोशी, म. वा., बहिणाबाई चौधरी: जीवन आणि कविता, मौज प्रकाशन, पुणे, २००५, पृ. ५४-५८
२. चौधरी बहिणाबाई, बहिणाईची गाणी, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, आवृत्ती -2018, पृष्ठ क्र. ४८
३. अत्रे, प्र. के., बहिणाईची गाणी (प्रस्तावना), सुचित्रा प्रकाशन, मुंबई (२०१०), आवृत्ती पंधरावी, पृष्ठ ७.
४. चौधरी बहिणाबाई, बहिणाईची गाणी, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, आवृत्ती -2018, पृष्ठ क्र.३६
५. यादव आनंद, 'ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, पृ.१.
६. चौधरी बहिणाबाई, बहिणाईची गाणी, ज्योती पिरिऑडिकल्स (प्रकाशक), आवृत्ती चौथी, १९८२, पृष्ठ क्र. १०२.
७. पोतदार अनुराधा, सहकंप, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती १९८२, पृष्ठ क्र, १८४
८. चौधरी बहिणाबाई, बहिणाईची गाणी, ज्योती पिरिऑडिकल्स (प्रकाशक), आवृत्ती चौथी, १९८२, पृष्ठ क्र. २२
९. कोत्तापल्ले नागनाथ, 'ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ.७.
१०. चौधरी बहिणाबाई, बहिणाईची गाणी, प्रशांत पब्लिकेशन्स, आवृत्ती २०१८, पृष्ठ क्र. २५
११. कुलकर्णी, अ. ना., ग्रामीण साहित्याची वाटचाल, साकेत प्रकाशन, १९९०, पृ.क्र.६७,६८

'RESEARCH JOURNEY' *International Research Journal*
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

जागतिक हवामान बदल – एक गंभीर संकट

डॉ. संदीप भास्करराव गरुड
सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, तळोदा जि. नंदुरबार (महाराष्ट्र)
Sandipgarud71@gmail.com Mob. ७०३८४३६९६५

सारांश:

जागतिक तापमान वाढ हे हवामान बदलास कारणीभूत असून ओझोनच्या ऱ्हासातून हे सर्व परिणाम दिसून येत आहेत. अलीकडे वारंवार होणारी चक्रीवादळे आणि त्यामुळे होणारी माणसांची जीवितहानी व वित्तहानी यांचा सबंध हवामानातील बदलांशी जोडला जातो. जागतिक तापमान औद्योगिक क्रांतीपासून आतापर्यंत सुमारे १.१ अंश सेल्सिअस ते १.४ अंश सेल्सिअसने वाढले आहे आणि गेल्याकाही वर्षात ही वाढ अधिक वेगाने झाली आहे. यामुळेच गेल्या दशकातील आणि अलीकडील वर्षे सर्वाधिक उष्ण ठरली आहेत. ही वाढ प्रामुख्याने जीवाश्म इंधनाचा वापर आणि त्यामुळे उत्सर्जित होणाऱ्या हरितगृह वायूंच्या वाढीमुळे झाली आहे. कार्बनडाय ऑक्साईडचे प्रमाण ४२० पीपीएम च्या पुढे गेले आहे. शहरातील हवेची गुणवत्ता धोक्याच्या पातळीवर पोहचली आहे. गेल्या शतकाच्या अखेरच्या पन्नास वर्षामद्धे एकंदरच सर्वांगीण प्रगती झाली. कारखानदारी वाढली, वाहनांची संख्या वाढली. हवाई प्रवासाचे प्रमाण झपाट्याने वाढले. कोळसा आणि खनिज तेल यांचा इंधन म्हणून प्रचंड वापर वाढला. त्यामुळे वातावरणात कार्बन डायऑक्साईड उत्सर्जित होण्याचे प्रमाणही वाढले. या वायू बरोबरच क्लोरोफ्लुरो कार्बन, नायट्रस ऑक्साईडस, मिथेन यांचेही प्रमाण वाढले. हे सर्व वायू उष्णता शोषक आहेत. सूर्याकडून येणारी उष्णता धरून ठेवण्याचे काम ते करतात. यामुळे हवेचे तापमान वाढते. हवामान बदलामुळेच पर्यावरण आपत्ती निर्माण झाली असून ह्या आपत्तीला थोपविणे आता खूप कठीण काम झालेले आहे. पृथ्वीवरील हवेच्या प्रदूषणामुळे ओझोन वायूची जी हानी झालेली आहे ती २०५० सालापर्यंत भरून काढणे अत्यंत कठीण बाब आहे, असे शास्रज्ञांचे मत आहे. क्लोरोफ्लुरो कार्बनमुळे होणारा ओझोनचा ऱ्हास ही गंभीर पर्यावरणीय समस्या आहे. एक सीएफसीस चा रेणू एक लाख ओझोनच्या रेणुंवर प्रक्रिया करून त्यांना नष्ट करतो. म्हणूनच सीएफसीस, कार्बन ट्रेडा क्लोराईड काही हायड्रोकार्बन्स यांच्यामुळे होणारे प्रदूषण रोखणे अत्यंत गरजेचे आहे.

ओझोन वायूचा होणारा ऱ्हास हेच हवामानातील बदलास प्रमुख कारण असून ओझोनचे संरक्षण करणे खूप महत्वाचे आहे.

बीजसंज्ञा (KeyWords) :- तापमान, ओझोन, जैवविविधता, हरितगृह, सीएफसी, चक्रीवादळ.

उदिष्टे :-

1. हवामान बदलाची कारणे व परिणाम अभ्यासणे.
2. हवामान बदलावर उपाय सुचविणे.

अभ्यास पद्धती :-

सदर शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने दुय्यम साधनसामग्रीचा उपयोग केलेला आहे. अभ्यास विषयाशी निगडीत माहिती असणारी ग्रंथे, दैनिके, संशोधन पेपर यांचा वापर केलेला आहे.

विषय विवेचन :-

जगभरातील प्रथम तीन देशांमध्ये स्थान मिळवण्याचे स्वप्न पाहण्यात रमलेला आपला देश पर्यावरणाकडे अजिबात गांभीर्याने पाहतांना दिसत नाही. कुठलाही रस्ता करीत असतांना झाडे तोडणे, डोंगर फोडणे, तोडणे हे नियमात बसवून केले जात आहे. पर्यायी झाडे लावली जातात ती केवळ कागदावरच. तोडलेल्या झाडांची भरपाई म्हणून लावलेली झाडे पुरेशी नाही व त्याकडे फारसे लक्षही नाही. अलीकडे वारंवार होणारी चक्रीवादळे आणि त्यामुळे होणारी माणसांची जीवितहानी व वित्तहानी यांचा सबंध हवामानातील बदलांशी जोडला जातो. अमेरिकेत चाक्रीवादाळा सबंधीचे राष्ट्रीय संशोधन केंद्र आहे. अमेरिकेत चक्रीवादाळाला 'हरीकेन' म्हणतात. त्यालाच प्यासिफिक महासागराच्या पच्छिमेकडील प्रदेशात टायफून म्हणतात आणि हिंदी महासागरा लगतच्या प्रदेशात सायक्लोन म्हणतात. अमेरिकेत चक्रीवादळाच्या एकोणवीसाव्या शतकापासून च्या

नोंदीचा अभ्यास केला आहे. १९४७ ते १९६५ या कालावधीत १४ चक्रीवादळांचे तडाखे अमेरिकेच्या पूर्व किनारपट्टीला सोसावे लागले आहे. १९६६ ते १९९४ या कालावधीत अमेरिकेला चक्रीवादळाला तोंड द्यावे लागले नाही. १९९५ ते आज पर्यंत तेथे चक्रीवादळांची संख्या व तीव्रता मात्र मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. शास्त्रज्ञांच्या मते ज्या भागात हरितगृह वायूंचे प्रमाण वाढलेले आहे तेथे चक्रीवादळाची तीव्रताही वाढलेली आहे.

भारताच्या ओरिसा, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू या राज्यांच्या पूर्व किनारपट्टीतील हजारो माणसे चक्रीवादळामुळे बळी पडली आहेत. बांगलादेशातही चक्रीवादळामुळे जीवितहानी व वित्तहानी मोठ्या प्रमाणात होत असते. हवामान बदलामुळे पाऊसही अवेळी पडत आहे. जेव्हा पडतो तेव्हा जलधारांचा वेग इतका असतो की, महानगरातही पूर सदृष्य परिस्थिती निर्माण होते. मुंबई व चेन्नई या महानगरात हा अनुभव आलेला आहेच. या अभूतपूर्व जलवृष्टीची नोंद सयुंक्त राष्ट्रसंघाच्या पर्यावरण विषयक अहवालातही घेण्यात आली आहे. हा अनर्थ केवळ निसर्गाच्या अवकृपेमुळे घडून येत नसून तो घडवून आणण्यात मानवही कारणीभूत आहे असे पर्यावरणवाद्यांचे म्हणणे आहे. हवामान बदलामुळेच ही पर्यावरण आपत्ती निर्माण झाली असून ह्या आपत्तीला थोपविणे आता खूप कठीण काम झालेले आहे. ओझोन वायूचा होणारा ऱ्हास हेच हवामानातील बदलास प्रमुख कारण असून ओझोनचे संरक्षण करणे खूप महत्वाचे आहे.

हवामान बदलाची कारणे :-

कॅनडातील मॉट्रीयल शहरात २९ नोव्हेम्बर ते १० डिसेंबर २००५ पर्यंत जगातील १८९ देशातून आलेल्या जवळजवळ दहाहजार प्रतिनिधींची परिषद भरली होती. १९९२ पासून जागतिक हवामान बदलांचे दुष्परिणाम हा पर्यावरणवाद्यांच्या चिंतेचा विषय बनला आहे. हरितगृहातून होणाऱ्या वायू उत्सर्जनामुळे पृथ्वी तापत असल्याने जगभर हवामान बदलत आहे असे पर्यावरणवाद्यांचे मत आहे.

इंटरगव्हर्नमेंटल पॅनल ऑन क्लायमेट चेंज या आंतरराष्ट्रीय संस्थेचा, जागतिक हवामानाची झाडाझडती घेणारा अहवाल पॅरीस मध्ये प्रसिध्द करण्यात आला होता. त्यांचा पहिला अहवाल १९९० मध्ये आणि त्यानंतर २००१ मध्ये दुसरा अहवाल प्रसिध्द केला होता. त्यात जागतिक हवामान झपाट्याने बदलत असून त्याचे संभाव्य धोके काय आहेत याकडे सर्व जगाचे लक्ष वेधले होते. त्यावेळच्या अंदाजानुसार वर्ष २१०० मध्ये हवेच्या सरासरी तापमानात १.४ ते ५.८ अंश सेल्सियस वाढ होण्याची संभाव्यता व्यक्त करण्यात आली होती. नव्याने प्रसिद्ध झालेल्या अहवालानुसार, या शतकाच्या अखेरीस सरासरी तापमान १.८ ते ६.४ अंश सेल्सियेसने तर सागराची पातळी २८ ते ४३ सेंटी मीटरने वाढण्याची श्यक्यता आहे. यामुळे उत्तर धृवावरचा बर्फ वेगाने वितळण्याचा अंदाज केलेला आहे. या बरोबरच जगाच्या अनेक भागात लोकांना अतिशय कडक उन्हाच्या झळा सहन कराव्या लागतील. तसेच उष्ण कटिबंधात होणाऱ्या वादळांची तीव्रता वाढण्याची शक्यता आहे असे भाकीत करण्यात आले आहे.

ग्रीन हाउस परिणाम:-

गेल्या शतकाच्या अखेरच्या पन्नास वर्षामद्धे एकंदरच सर्वांगीण प्रगती झाली. कारखानदारी वाढली, वाहनांची संख्या वाढली. हवाई प्रवासाचे प्रमाण झपाट्याने वाढले. कोळसा आणि खनिज तेल यांचा इंधन म्हणून प्रचंड वापर वाढला. त्यामुळे वातावरणात कार्बन डायऑक्साईड उत्सर्जित होण्याचे प्रमाणही वाढले. या वायू बरोबरच क्लोरोफ्लुरो कार्बन, नायट्रस ऑक्साईडस, मिथेन यांचेही प्रमाण वाढले. हे सर्व वायू उष्णता शोषक आहेत. सूर्याकडून येणारी उष्णता धरून ठेवण्याचे काम ते करतात. यामुळे हवेचे तापमान वाढते यालाच ग्रीन हाउस परिणाम किंवा काचघर परिणाम असे म्हणतात. हा काचघर परिणाम आता सर्वांची झोप उडेल इतका जाणवू लागला आहे. कुठलाही रस्ता करीत असतांना झाडे तोडणे, डोंगर फोडणे हे नियमात बसून केले जात आहे. पर्यायी झाडे लवली जातात ती केवळ कागदावरच. आपल्या राज्यातील अलीकडे झालेला कुठलाही राष्ट्रीय महामार्ग पहा, त्या मार्गासाठी तोडलेल्या झाडांची भरपाई म्हणून लावलेली झाडे किती वाढली, त्यांची सध्याची स्थिती काय? हे सांगता येणार नाही. विकास झाला हे अमान्य करण्याचे कारण नाही. पण विकासासाठी कुठली किंमत आपण मोजत आहोत? याचाही विचार कुठेतरी व्हायला हवा.

ओझोनचा ऱ्हास :-

गेल्या शतकातील जागतिक औद्योगिकरणामुळे तसेच रॅाकेट व विमाने व स्वयंचलित वाहनांमुळे मोठ्या प्रमाणावर कार्बनडायऑक्साइड, कार्बन मोनाक्साईड क्लोरोफ्लुरोकार्बन, ट्रेडा क्लोराईड काही हायड्रोकार्बन्स व हेलोन्स इत्यादी घटक

ISSN : 2348-7143
January 2026

वायू वातावरणात सोडले जात असल्याने ओझोनचा पातळ थर अतिशय विरळ झालेला आहे. पृथ्वीवरील हेवच्या प्रदूषणामुळे ओझोनची वायूची जी हानी झालेली आहे ती २०५० सालापर्यंत भरून काढणे अत्यंत कठीण बाब आहे, असे शास्त्रज्ञांचे मत आहे. क्लोरोफ्लुरो कार्बनमुळे होणारा ओझोनचा ऱ्हास ही गंभीर पर्यावरणीय समस्या आहे. एक सीएफसीस चा रेणू एक लाख ओझोनच्या रेणुंवर प्रक्रिया करून त्यांना नष्ट करतो. म्हणूनच सीएफसीस, कार्बन ट्रेडा क्लोराईड काही हायड्रोकार्बन्स यांच्यामुळे होणारे प्रदूषण रोखणे अत्यंत गरजेचे आहे.

ओझोन वायूची पृथ्वीवरील प्रदूषणामुळे हानी होतेय हे १९३० सालीच शास्त्रज्ञांच्या लक्षात आले. पृथ्वी पासून साधारण पणे १८-४८ किलोमीटर उंचीवर ह्या वायूचा अतिशय पातळ असा थर आहे. क्लोरोफ्लुरो कार्बन (CFCS) हा ओझोन वायूचे संरचना बदलणारा प्रमुख घटक होय. या वायूच्या प्रमाणात वाढ झाल्याने ओझोन वायूचे प्रमाण काही ठिकाणी कमी झालेले आहे. ओझोनचा थर पातळ झालेला आहे. ओझोन वायूचे हे कवच कमकुवत होत असल्याने तापमान वाढीतून अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

ओझोन ऱ्हासातून निर्माण झालेल्या समस्या:-

1. दिवसेंदिवस सरासरी तापमानात वाढ होत असून २०२२ साली भारतातील नऊ शहरांचे तापमान ४५ अंशावर पोहचले होते. हवामान तज्ञांनी १२२ वर्षाचा विक्रम तुटल्याचा दावा केला होता. लगेच २०२३ ह्या वर्षी दोन हजार वर्षातला सर्वाधिक उन्हाळा असा उल्लेख हवामान तज्ञांनी केला. ही केवळ सुरवात असून भविष्यात तापमान कुठ पर्यंत पोहचेल याचा अंदाज करणे कठीण होईल.
2. पावसाळ्यात चार महिने पडणारा पाऊस आता १५ दिवसातच पडू लागला आहे. दुष्काळी भागात पुराचे थैमान आणि पर्ज्यन्याचे चांगले प्रमाण असलेल्या प्रदेशात कोरडा दुष्काळ निर्माण झालेला आहे.
3. हिमनद्या नाहीशा होत आहे. आफ्रिकेतील किलीमांजारो पर्वतावरील हिमाचे आवरण झपाट्याने कमी झालेले आहे. भारताचा विचार केला तर हिमालयातल्या हिमनद्या दिवसेंदिवस आकसत आहेत. ज्या हिमनदी तून गंगेला पाणी येऊन मिळते तीच गेल्या काही वर्षामध्ये लक्षात येईल इतकी आकसली आहे.
4. गरम हवेच्या लाटा, तापत जाणारी हवा, त्यामुळे जलसाठ्यांचे झपाट्याने होणारे बाष्पीभवन, अनियमित पाऊस आणि त्यामुळे येणारा दुष्काळ असे दुष्टचक्र आपल्याला अनुभवावे लागेल. तापत जाणाऱ्या हवेमुळे नद्या, ओढे, तलाव आणि धरण यांच्या पाण्याची वाफ होण्याचे प्रमाण खूपच वाढेल. पाण्याची टंचाई जाणवू लागेल.
5. वातावरण बदलाचा फटका केवळ जल संकटा पुरताच मर्यादित नाही, तर आरोग्याचे अनेक प्रश्न निर्माण होत आहे. प्रचंड उष्णता, प्रदूषित हवा, दुषित पाणी यामुळे नवनवीन आजार जन्माला येत आहेत.
6. सूर्याची अतिनील किरणे थेट पृथ्वीवर आल्याने माणसांची रोग प्रतिकार शक्ती कमी होते.
7. डोळयांचे विकार झपाट्याने वाढतात.
8. त्वचेच्या कर्क रोगाचे प्रमाण वाढते. सूर्याच्या अतिनील किरणांमुळे सजीव सृष्टीवर घातक परिणाम होतात. हे किरण त्वचेवर पडल्यास त्वचेला सुरकुत्या पडतात. तसेच त्वचेचा कर्क रोग होतो. या किरणांमुळे मानवाच्या अनुवांशिक गुंणधर्मामध्ये अचानक बदल घडून येऊन पुढच्या पिढीत विकृती निर्माण होते.
9. पाच वर्षाखालील मुले व साठी ओलांडलेल्या जेष्टांना अशा सूर्यकिरणांचा खूपच त्रास होतो. त्यामुळे पेशींमध्ये उत्परिवर्तन होऊन काही अगम्य आजार व विकार होतात.
10. अतिनील किरणांचा प्राण्यांवरही परिणाम होतो. त्यांचीही रोग प्रतिकार शक्ती कमी होऊन मृत्युदर वाढतो. आहे. जलचर प्राण्यांवरही परिणाम होतो.
11. पिकांच्या उत्पादनावरही परिणाम होतो. जागतिक हवामान अधिक तापत गेले तर त्याचा परिणाम पावसावर होईल. आपली शेती अडचणीत येईल. आपल्या अर्थव्यवस्थेचा कणा अजूनही शेतीच आहे, तोच पंगु झाला तर एकंदरच राष्ट्रीय उत्पन्नावर त्याचा विपरीत परिणाम होईल.

ओझोन संरक्षणावर उपाय :-

ओझोन थर संरक्षणाच्या कार्याचा समन्वय साधण्याची जबाबदारी संयुक्त राष्ट्राच्या पर्यावरण कार्यक्रम विभागाने स्वीकारली असून १९९९ पासून ओझोनचा क्षय करणारी उत्पादने यांचे नवीन कारखाने काढण्यास बंदी आहे. मे १९८९ मध्ये

हेलसिंकी येथे मॉट्रीयल करार संशोधित करण्यात आला. तेथे ८० देशांनी या करारावर स्वाक्षऱ्या केल्या. ओझोन थर संरक्षणाच्या उपाय योजनांतर्गत मोठ्या प्रमाणावर ओझोन वायू तयार करून ज्या ठिकाणी ओझोनला छिद्र पडले आहे तेथे व जेथे ओझोनचा थर विरळ झाला आहे तेथे वातावरणात सोडण्याची जागतिक योजना होती पण प्रत्यक्षात ही योजना अंमलात आणणे कठीण आहे. त्यासाठी मानवाला शक्य असणारे ऊपाय करणे आवश्यक आहे. ते पुढील प्रमाणे.

- साधेपणाने जीवन जगा. कार्बन उत्सर्जन कमी करा अथवा करूच नका.
- ओझोनच्या कवचाचे खरे गुन्हेगार म्हणजे सीएफसीस, कार्बन ट्रेडा क्लोराईड काही हायड्रोकार्बन्स व हेलोन्स होय. हे घटक असणाऱ्या वस्तू म्हणजे अस्थम्याचे स्प्रे, परफ्युम्स, रूम फ्रेशनर्स होय. याच्यात प्रोपेलंट म्हणून क्लोरो कार्बन वापरले जाते. यांचा वापर टाळणे आवश्यक आहे.
- सौंदर्य प्रसाधने ओझोनची जाडी कमी करण्यात पंधरा टक्के हातभार लावतात, त्यांचा वापर टाळा.
- विज निर्माण करण्यासाठी दगडी कोळशाचा वापर करणे बंद करून पवन उर्जा, सौर उर्जा व जलाविद्युत शक्तीचा वापर वाढवावा.
- वातानुकुल बंद करा. बदलत्या वातावरणाशी जुळवून घ्या.
- वातानुकुल हवेच असल्यास सीएफसी फ्री एसी व फ्रीज खरेदी करा.
- स्वयंचलित वाहनांचा सामुहिक वापर करावा.
- रस्त्यांचे कॉंक्रीटीकरण करू नका.
- प्लास्टिकचा वापर व ते जाळणे बंद करा.
- वृक्ष लागवडीचे प्रमाण वाढवा. पर्यावरणात महत्वाचे स्थान असलेली आणि दिर्घायुशी अशी वड, पिंपळ, लिंब अशी झाडे लावा.
- जंगल तोड थांबवा, विजेचा कमीत कमी वापर करा.
- चैनीच्या वस्तू वापरायचा हव्यास सोडा.
- उर्जाविरहित शेती, सेंद्रिय शेती या परंपरागत शेतीवर आधारित जीवनाकडे वळा

हवामान बदलाच्या धोक्यापासून आपल्याला वाचायचे असेल तर वरील अनेक उपाययोजना कराव्याच लागतील. पर्यावरणाचे महत्व आपल्याला भावी युवा पिढीला पटवून द्यावेच लागेल. निसर्गाच्या विरुद्ध वागून, पर्यावरणाचा ऱ्हास करून विकसित देशाच्या पंक्तीत आपण जाऊन बसूही पण त्या विकासाचा काय उपयोग.

संदर्भ :-

1. B. S. Jadhav & Dr. M. B. Hande (2018), Research Paper, Geographical Analysis of Temperature as a Indicator of Climate Change:Pune Division (Maharashtra), Peer Reviewed International Research Journal of Geography, MBP-Vol-32,No.2,Jul-Dec. 2018.pp 20-25.
2. H. M. Saxsena (2006), Environmental studies, Ravat Publication Jaipur.
3. Savindar Singh (2003), Environmental Geography, Prayag Pustak Bhavan, Alahabad.
4. Mr. Bhimashankar M. Birajdar (2022),: “Global Climate Change: Developmental Challenges and Alternatives Before India”, Research paper, Peer Reviewed International Research Journal of Geography,MBP-Vol-39,No.1,Jan-June 2022.pp 42-46.
5. अहिरराव, अलीझाड, धापटे व भोस (१९९३), पर्यावरण विज्ञान, निराली प्रकाशन पुणे.
6. डॉ. आर. जी. पाटील (२००१), नैसर्गिक आपत्ती आणि व्यस्थापन, ओम साई एन्टर प्रायजेस, कोथरूड पुणे.
7. डॉ. व्ही. जे. पाटील व डॉ. एस. बी. पाटील, (२०२०) पर्यावरण भूगोल, प्रकाशक प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव
8. दैनिक लोकमत दिनांक १३/०९/२००९, ०२/०६/२०२४

ISSN : 2348-7143
January 2026

कुटीर उद्योग आणि ग्रामविकास

डॉ. रमेश गंगाराम खैरनार
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख,
राज्यशास्त्र विभाग,
कला व विज्ञान महाविद्यालय, सोनगीर
मो. नं. 7588103917

प्रस्तावना:

भारत हा कृषिप्रधान देश असून आजही सुमारे ६५ टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा शेती असला तरी शेतीवर अवलंबून असलेले उत्पन्न अनिश्चित आणि अपुरे ठरते. अशा परिस्थितीत ग्रामीण भागातील बेरोजगारी, दारिद्र्य, स्थलांतर आणि आर्थिक असमतोल या समस्या तीव्र होतात. या समस्यांवर उपाय म्हणून कुटीर उद्योग महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कमी भांडवलात, स्थानिक कच्च्या मालावर आधारित आणि स्थानिक कौशल्यांचा वापर करून कुटीर उद्योग ग्रामीण रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ आणि सर्वांगीण ग्रामविकासाला चालना देतात. भारतात मोठ्या प्रमाणात उदयोगांना चालना मिळत असतांना त्यांचा केंद्रबिंदू हा नागरी समुदाय दिसून येतो. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर आर्थिक नियोजनाच्या प्रक्रियेला सुरवात झाली. 1951 नंतर दर पंचवार्षिक योजना ग्रामविकासासाठी कुटीर उद्योगावर लक्ष केंद्रीत करण्यात आले. तसेच विविध मंडळ व संस्थाची स्थापना करून लघुउदयोगाचा विकास करण्यात आला. त्याचाच अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधात करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे:

1) ग्रामीण विकासात कुरीर उदयोगाची संकल्पना व स्वरूप समजवून घेणे.
2) भारतातील पंचवार्षिक योजनांच्या कुटीर उदयोगाच्या संदर्भतला विकास पाहणे.
3) ग्रामविकासात कुटीर उद्योगांचे आर्थिक व सामाजिक योगदान अभ्यासणे.
4) भारतातील 'कुटीर उद्योगाची माहीती देणाऱ्या संस्थाचा अभ्यास करणे.

RESEARCH JOURNEY

संशोधन पध्दती:

सदर संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये शासकीय अहवाल, पुस्तके, संशोधन लेख, नियतकालिके, योजना कागदपत्रे व संकेतस्थळांवरील माहितीचा समावेश आहे. माहितीचे विश्लेषण वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने करण्यात आले आहे.

कुटीर उद्योगाची संकल्पना व व्याख्या:

कुटीर उद्योग म्हणजे ग्रामीण किंवा अर्धशहरी भागात घराच्या परिसरात किंवा लहान कार्यशाळांमध्ये चालविले जाणारे लघुउद्योग होत. या उद्योगांमध्ये कमी भांडवल, साधी साधने व यंत्रसामग्री तसेच कुटुंबीय श्रमांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो. स्थानिक पातळीवर उपलब्ध कच्चा माल आणि पारंपरिक कौशल्यांवर हे उद्योग आधारित असतात. हातमाग, खादी, अगरबत्ती, कुंभारकाम, सुतारकाम, पापड-लोणची उद्योग ही कुटीर उद्योगांची प्रमुख उदाहरणे आहेत. कुटीर उद्योगांमुळे ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती होते व पूरक उत्पन्नाचा स्रोत निर्माण होतो. तसेच हे उद्योग स्वावलंबन, स्थानिक विकास आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या बळकटीकरणास हातभार लावतात.

1) भारतीय नियोजन मंडळाने ग्रामीण विकासाची संकल्पना पुढील प्रमाणे केली आहे. "ज्या प्रक्रियेमुळे जनतेच्या आर्थिक व सामजिक जीवनात सुधारणा घडवून आणली जाते त्या प्रक्रियेला ग्रामीण विकास म्हणाता येईल."
2) संयुक्त राष्ट्र संघटनेने ग्रामीण विकासाची कल्पना पुढील शब्दात मांडली आहे. "शासनाच्या व लोकाच्या संघटीत प्रयत्नाद्वारे सर्व समाजाला आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतीक परीस्थीत सुधारणा घडवून आणणारी प्रक्रीया म्हणजे ग्रामीण विकास होय."

एकंदरीत ग्रामीण विभागात कुटुंबाचा उदर निर्वाह करण्याकरीता उपलब्ध साधन-सामुग्री व आर्थिक स्थिती यांचा विचार करून सुरू केला व्यवसाय म्हणजे कुटीर उद्योग होय. ग्रामीण कुटीर उद्योग हे साधारणपणे शेती व्यवसायाशी निगडीत

असतात. कुटीर उद्योग हे लघुउद्योगच असतात. कुटीर उद्योग स्वतःच्या घरात तर लघु उद्योग स्वतंत्र जागेत चालविले जातात. यात हातमाग, रेशीम उद्योग, हस्तकला वस्तु तयार करणे, लाकूड काम, 'कुक्कट पालन, बकरी पालन, मधुमक्षीका पालन, मच्छपालन, तसेच घाणीचे तेल, डाळ तयार करणे, इत्यादी विविध व्यवसायाचा समावेश होतो.

ग्रामविकासाची संकल्पना:

ग्रामविकास म्हणजे ग्रामीण भागातील लोकांचा सर्वांगीण विकास साधण्याची एक व्यापक प्रक्रिया होय. यामध्ये केवळ आर्थिक प्रगती नव्हे तर सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय विकासाचाही समावेश होतो. ग्रामविकासाचा मुख्य उद्देश ग्रामीण जनतेचे जीवनमान उंचावणे हा आहे. रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, दारिद्र्यनिर्मूलन आणि स्वावलंबन साधणे हे ग्रामविकासाचे महत्त्वाचे घटक आहेत. तसेच शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छ पाणी, निवारा आणि वाहतूक यांसारख्या मूलभूत सुविधांचा विकास करणे आवश्यक असते. ग्रामपंचायत व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून लोकसहभाग वाढविणे हे ग्रामविकासाचे केंद्रबिंदू आहे. सामाजिक समता, महिलांचे सक्षमीकरण आणि दुर्बल घटकांचा विकास साधणे यालाही ग्रामविकासात महत्त्व दिले जाते. शाश्वत व संतुलित विकास साधून ग्रामीण समाज सक्षम व आत्मनिर्भर बनविणे हाच ग्रामविकासाचा अंतिम हेतू आहे.

कुटीर उद्योगांचे ग्रामविकासातील योगदान:

कुटीर उद्योगांचे ग्रामविकासातील योगदान अत्यंत महत्त्वाचे व बहुआयामी आहे. कुटीर उद्योगांमुळे ग्रामीण भागात स्थानिक पातळीवर रोजगारनिर्मिती होते, त्यामुळे बेरोजगारीची समस्या कमी होते. उदाहरणार्थ, खादी व हातमाग उद्योगामुळे अनेक ग्रामीण कारागिरांना नियमित काम मिळते. शेतीपूरक उद्योग म्हणून पापड, लोणची, अगरबत्ती निर्मितीमुळे शेतकऱ्यांना अतिरिक्त उत्पन्न मिळते. कुटीर उद्योगांमुळे ग्रामीण कुटुंबांचे आर्थिक उत्पन्न वाढून दारिद्र्यनिर्मूलनास हातभार लागतो. महिला बचत गटांद्वारे चालविले जाणारे कुटीर उद्योग महिलांना आर्थिक स्वावलंबन देतात, याचे उदाहरण म्हणजे स्वयंसहायता गटांमार्फत चालणारे मसाले किंवा सेंद्रिय उत्पादने निर्मिती उद्योग. स्थानिक कच्चा माल व पारंपरिक कौशल्यांचा उपयोग झाल्यामुळे स्थानिक संसाधनांचे संवर्धन होते, जसे की बांबूपासून तयार होणाऱ्या वस्तू. ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध झाल्यामुळे शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी होते. कुटीर उद्योग सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून सामाजिक ऐक्य व सहभाग वाढवतात. अशा प्रकारे कुटीर उद्योग ग्रामविकासाच्या प्रक्रियेत आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकासाला गती देणारे प्रभावी साधन ठरतात.

(अ) रोजगारनिर्मिती:

कुटीर उद्योग ग्रामीण भागात स्थानिक पातळीवर रोजगार निर्माण करतात. अल्पशिक्षित, महिलां, युवक व वृद्धांनाही रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. त्यामुळे बेरोजगारी कमी होते.

(आ) उत्पन्नवाढ व दारिद्र्यनिर्मूलन:

कुटीर उद्योगांमुळे ग्रामीण कुटुंबांचे पूरक उत्पन्न वाढते. शेतीबरोबर उद्योग केल्यास आर्थिक स्थैर्य मिळते आणि दारिद्र्य कमी होण्यास मदत होते.

(इ) स्थलांतरावर नियंत्रण:

ग्रामीण भागातच रोजगार उपलब्ध झाल्यामुळे शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी होते. यामुळे शहरी भागातील झोपडपट्ट्या व बेरोजगारीच्या समस्या कमी होतात.

(ई) महिलांचे सबलीकरण:

स्वयंसहायता गटांमार्फत चालणारे कुटीर उद्योग महिलांना आर्थिक स्वावलंबन देतात. महिलांचा सामाजिक दर्जा वाढतो आणि निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढतो.

(उ) स्थानिक संसाधनांचा उपयोग:

स्थानिक कच्चा माल, पारंपरिक कौशल्ये व नैसर्गिक संसाधनांचा उपयोग होतो. यामुळे पर्यावरणपूरक आणि शाश्वत विकास साधला जातो.

कुटीर उद्योगाच्या समस्या:

भारतातील ग्रामीण भाग मागासलेला असल्याने अनेक कारणे जबाबदार ठरली आहेत. ग्रामीण विकासात अडथळ ठरणारी काही प्रमुख आर्थिक व सामाजीक समस्या पुढील प्रमाणे आहेत.

1) कुटीर उद्योगाचे मालक सहसा एक किंवा अती छोटी संस्था असते. त्यामुळे त्यांना सतत भांडवलाची कमतरता भासते.
2) अपु-या पायाभूत सुविधा- अविकसीत रस्ते, उर्जा पुरवठा, पाणी पुरवठा, इत्यादी नसल्यामुळे उद्योग उभारणीस अडचणी येतात.
3) अपुरी व जुनी यंत्रसामुग्री असून त्यामुळे त्यापासून तयार होणाऱ्या वस्तु कमी दर्जाच्या असून त्यावर उत्पादने खर्च वाढतो.
4) नाशवंत असलेल्या शेतीमालावर अवलंबुन असणाया उद्योगाना माल साठवणूकी व तो टिकवण्याची समस्या निर्माण होते.
5) भारतीय जनता रूढी, परंपरा, अंधविश्वास इत्यादींवर विश्वास ठेवणारी असल्याने लोकांच्या मनोवर विपरीत परिणाम होवून स्वावलंबी होण्यायी आत्मिक भावना दिसत नाही.
6) ग्रामीण विकास कामात सदोष पधुनी असल्याने शासनाच्या विकासाच्या अनेक योजनांची अंमलबजावणी योग्य होत नाही.
7) परंपरागत व्यवसायांना चिटकून राहण्याची प्रवृत्ती त्यामुळे नविन बदल करून विकास होत नाही.
8) संघटन कौशल्याचा अभाव
9) अतिरीक्त लोकसंख्या असल्याने उत्पन्नाचा मोठा भाग प्राथमीक गरजा पूर्ण करण्यात जातो, त्यामुळे आर्थिक विकासासाठी गुंतवणूक करणे शक्य होत नाही.
10) जागतिकीकरणामुळे आयात वाढली, बहुराष्ट्र कंपन्यांच्या वस्तु स्वस्त दरात उपलब्ध झाल्यामुळे ग्रामीण कुटीर उद्योगांना पुढे समस्या निर्माण झाली आहे.

ग्रामीण भागातील कुटीर उद्योग विकासीत करण्यासाठी उपाय योजना:

सरकारी योजनांचा उदयोजकांना कच्चा माल खरेदीसाठी व प्रक्रीया कराण्यासाठी 100% आर्थीक अनुदान दिले जावे.

1) सरकारी योजना राबविणारे अधिकारी, लेखनीक सेवक, इत्यादी निस्वार्थी व प्रामाणीक असले पाहीजे.
2) शेतीमालाला लागत खर्चावर आधारीत भाव ठरविला पाहीजे
3) कुटीर उद्योगातून प्राप्त उत्पादनाला स्थानीक बाजारपेठ व हमी भाव सरकारने देवून खरेदी केला पाहीजे.
4) लाभार्थी निवड करतांना निकष दोषमुक्त असावेत, पळवाटा नसाव्यात म्हणजे गरजू व्यक्तींपर्यंत लाभ मिळेल.

निष्कर्ष:

कुटीर उद्योग हे ग्रामविकासाचे प्रभावी साधन आहे. ते ग्रामीण रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, महिलांचे सक्षमीकरण आणि स्थलांतर रोखण्यास महत्त्वाचे योगदान देतात. योग्य शासकीय पाठबळ, आधुनिक तंत्रज्ञान, प्रशिक्षण व बाजारपेठ उपलब्ध झाल्यास कुटीर उद्योग ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मजबूत आधार बनू शकतात. त्यामुळे समतोल, शाश्वत आणि सर्वसमावेशक ग्रामविकास साध्य होईल.

ग्रामीण भागातील विकासात कुटीर उदयोगाचे महत्वाचे स्थान आहे. त्यासाठी प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत आर्थिक तरतूदी कुराणात आल्या आहेत. ग्रामीण भागातील शेमीजन्य उत्पादनास योग्य किंमत प्राप्त होण्यासाठी कृषी प्रक्रिया, उदयोग, पशुपालन उद्योग यांना अन्यन्य साधारण महत्व आहे. परंतु ग्रामीण भागातील होतकरू तरूण शहराकडे आकर्षीत होते आहेत. उच्च प्रतिचे जीवन जगावे असे तरुण पिढीला त्यामूळे ग्रामीण भागात स्वतःचा उदयोग न उभारता शहरात जाऊ नोकरी, मजुरी करीतो. त्यामुळे पारंपारीक कुटीर उद्योग मोडकळीस येत आहे.

थोडक्यात सर्व परीस्थीतीचा विचार करता असे लक्षात येते की ग्रामीण विकास तेव्हांच शक्य आहे जेव्हां शेतीतील उत्पादन क्षमता आणि उद्योग यांचा तालमेल बसेल.

संदर्भ:

1. तिजारे बाबा, सामुदायिक विकास आणि विस्तार,महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्माती मंडळ, औरंगाबाद

2. देशपांडे, स. (2018). ग्रामीण विकास. पुणे : विद्या प्रकाशन.
3. जोशी, अ. ग. (2019). भारतीय अर्थव्यवस्था. मुंबई : हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.
4. खादी व ग्रामोद्योग आयोग, भारत सरकार – वार्षिक अहवाल.
5. भारत सरकार. ग्रामीण विकास मंत्रालय – अधिकृत संकेतस्थळ.
6. Desai, V. (2017). Rural Development in India. New Delhi: Himalaya Publishing.

नवापूर तालुक्यातील पिक विमा योजना व शेतकऱ्यांची आर्थिक सुरक्षितता: भौगोलिक दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास (2011 ते 2021)

प्रा. निलेश नानसिंग वळवी
सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग
कि.वि.प्र. संस्थेचे किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पारोळा

गोषवारा:

सध्याच्या काळात भारतीय शेती विविध नैसर्गिक व आर्थिक जोखमींना सामोरे जात आहे. दुष्काळ, अतिवृष्टी, कीड-रोग, बाजारातील अस्थिरता यांमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अनिश्चित बनले आहे. अशा परिस्थितीत पिक विमा योजना ही शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सुरक्षिततेसाठी एक महत्त्वाची शासकीय उपाययोजना ठरली आहे. प्रस्तुत संशोधनात नवापूर तालुक्यातील पिक विमा योजनांचा २०११ ते २०२१ या कालावधीत भौगोलिक दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.या अभ्यासासाठी जनगणना २०११, कृषी जनगणना, तसेच प्रधानमंत्री पीक विमा योजना (PMFBY) अंतर्गत उपलब्ध दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. तालुक्यातील विमा संरक्षण, भरपाईची रक्कम, व शेतकऱ्यांची आर्थिक सुरक्षितता यांचा कालानुक्रमे अभ्यास करण्यात आला. अभ्यासातून असे दिसून येते की 2016 नंतर पिक विमा योजनांमध्ये शेतकऱ्यांचा सहभाग वाढला असला तरी प्रत्यक्ष भरपाई वितरणात असमानता आढळते. काही भागांत विमा असूनही अपेक्षित आर्थिक सुरक्षितता मिळालेली नाही. त्यामुळे पिक विमा योजनेची अंमलबजावणी अधिक पारदर्शक व प्रभावी करण्याची आवश्यकता असल्याचे निष्कर्ष निघतात.

बीजसंज्ञा :आर्थिक सुरक्षितता, नवापूर तालुका, प्रधानमंत्री पीक विमा योजना

प्रस्तावना:

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राचे महत्त्व अत्यंत मोठे आहे. देशातील मोठा लोकसंख्या घटक थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहे. मात्र शेती हे निसर्गावर अवलंबून असलेले व्यवसाय क्षेत्र असल्यामुळे उत्पादन व उत्पन्नात सातत्य नसते. हवामानातील बदल, नैसर्गिक आपत्ती, बाजारातील चढउतार यांमुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक अडचणींना सामोरे जावे लागते.या पार्श्वभूमीवर शेतकऱ्यांच्या आर्थिक जोखमी कमी करण्यासाठी भारत सरकारने विविध पिक विमा योजना सुरू केल्या. 2016 साली प्रधानमंत्री पीक विमा योजना (PMFBY) लागू करण्यात आली. या योजनेचा मुख्य उद्देश नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणाऱ्या पिक नुकसानीपासून शेतकऱ्यांना आर्थिक संरक्षण देणे हा आहे.

नवापूर तालुका हा नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासीबहुल व कृषीप्रधान तालुका आहे. या भागात अनियमित पर्जन्यमान, मर्यादित सिंचन सुविधा व लहान भूधारणा ही वैशिष्ट्ये आढळतात. त्यामुळे पिक विमा योजना या तालुक्यातील शेतकऱ्यांसाठी अत्यंत महत्त्वाच्या ठरतात. प्रस्तुत अभ्यासात नवापूर तालुक्यातील पिक विमा योजना व शेतकऱ्यांची आर्थिक सुरक्षितता यांचा भौगोलिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे:

1. नवापूर तालुक्यातील पिक विमा योजनांचा 2011–2021 या कालावधीत अभ्यास करणे.
2. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सुरक्षिततेवर पिक विमा योजनेचा परिणाम विश्लेषित करणे.
3. भौगोलिक घटक व विमा संरक्षण यांमधील संबंध स्पष्ट करणे.

अभ्यास क्षेत्र:

नवापूर तालुका हा महाराष्ट्र राज्यातील नंदुरबार जिल्ह्यात स्थित आहे. हा तालुका गुजरात राज्याच्या सीमेला लागून आहे. तालुक्याचे भौगोलिक स्थान, पर्जन्यमान, मृदा प्रकार व सामाजिक-आर्थिक रचना या घटकांचा शेतीवर मोठा प्रभाव आहे. येथील प्रमुख पिकांमध्ये ज्वारी, बाजरी, मका, तूर व कापूस यांचा समावेश होतो. नवापूर तहसील २१०१०'१२" उत्तर, ७३०४६' ४८" पूर्व मध्ये आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार, नवापूर तहसीलमध्ये ५९४२९ कुटुंबे आहेत, ज्यांची लोकसंख्या २७१८५२ आहे ज्यामध्ये १३५२५४ पुरुष आणि १३६५९८ महिला आहेत. ०-६ वयोगटातील मुलांची लोकसंख्या ३१२३० आहे जी एकूण लोकसंख्येच्या ११.४९% आहे.

ISSN : 2348-7143
January 2026

संशोधन पद्धत:

या संशोधनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. जनगणना २०११, कृषी जनगणनातसेच प्रधानमंत्री पीक विमा योजना अंतर्गत उपलब्ध शासकीय अहवालांचा आधार घेण्यात आला आहे. सांख्यिकीय विश्लेषणासाठी तक्ते व आलेखांचा वापर करण्यात आला.

विषय विवेचन व विश्लेषण:

प्रस्तुत संशोधनात नवापूर तालुक्यातील पिक विमा योजना व शेतकऱ्यांची आर्थिक सुरक्षितता यांचा 2011 ते 2021 या कालावधीत कालानुक्रमिक व भौगोलिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे. या कालावधीत भारतातील पिक विमा धोरणांमध्ये महत्त्वाचे बदल झाले असून त्यांचा परिणाम स्थानिक पातळीवर कसा दिसून येतो, हे समजून घेणे या विश्लेषणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

1.1 पिक विमा योजनांचा कालानुक्रमिक विकास:

कालावधी	लागू योजना	विमासंरक्षणस्थिती	प्रमुख वैशिष्ट्ये
2011–2013	NAIS	कमी	मर्यादित शेतकरी सहभाग
2014–2015	MNAIS	मध्यम	प्रीमियम जास्त
2016–2018	PMFBY	वाढती	कमी प्रीमियम, अधिक नोंदणी
2019–2021	PMFBY	तुलनेने जास्त	व्यापक संरक्षण, DBT प्रणाली

स्रोत : PMFBY Reports, Agriculture Dept.

पिक विमा संरक्षण – शेतकरी सहभाग (तुलनात्मक):

वर्ष	एकूण शेतकरी (नोंदणीकृत)	विमाधारक शेतकरी	विमाधारक शेतकरी (%)
२०११	NAIS	-	-
२०१४	MNAIS	-	-
२०१६	६८७	५६५	८२.२४
२०१७	७३५	६३७	८६.६७
२०१८	९८१	७६८	७८.२९
२०१९	११३२	१०२१	९०.९०
२०२०	१५६८	१३४४	८५.71
२०२१	१७०८	१४६०	८५.49

स्रोत : PMFBY Reports

२०११ते २०१५या कालावधीत नवापूर तालुक्यात पिक विमा योजनांचा विस्तार मर्यादित स्वरूपात होता. त्या काळात लागू असलेल्या विमा योजनांमध्ये शेतकऱ्यांचा सहभाग कमी होता. यामागे जास्त प्रीमियम दर, गुंतागुंतीची प्रक्रिया, तसेच भरपाई वेळेवर न मिळणे ही प्रमुख कारणे होती. परिणामी, बहुसंख्य लहान व सीमांत शेतकरी पिक विमा योजनेपासून दूर राहिलेले दिसून येतात.

२०१६नंतर प्रधानमंत्री पीक विमा योजना (PMFBY) लागू झाल्यानंतर परिस्थितीत लक्षणीय बदल झाला. कमी प्रीमियम, शासकीय अनुदान आणि बँक खात्याशी थेट जोडलेली प्रक्रिया यामुळे विमा योजनांमध्ये शेतकऱ्यांचा सहभाग वाढल्याचे आढळते. विशेषतः २०१६ – २०२१ या कालावधीत विमाधारक शेतकऱ्यांची संख्या सातत्याने वाढ झाली आहे. यावरून शासनाच्या धोरणात्मक बदलांचा सकारात्मक परिणाम दिसून येतो.

भरपाई वितरणाचे स्वरूप (Paid Claims Analysis)

वर्षा	नोंदणीकृत शेतकरी	मंजूर प्रिमियम	दाव्याची रक्कम (लाख)	दावा प्रमाण
२०११	-	-	-	-
२०१२	-	-	-	-
२०१३	-	-	-	-
२०१४	-	-	-	-
२०१५	-	-	-	-
२०१६	६८७	२५००००००	१२	४८

२०१७	७३५	३०१२१५०	१७	५६
२०१८	९८१	३२११५००	२०	६२
२०१९	११३२	७०४९७५०	३९	५५.३२
२०२०	१५६८	८०३५९७०	४३	५३.५०
२०२१	१७०८	९५४५३१४	६०	६२.८५

स्रोत : PMFBY Reports

पिक विमा योजनेच्या प्रभावीतेचा खरा मापदंड म्हणजे प्रत्यक्ष भरपाई वितरण. अभ्यासातून असे दिसून येते की काही वर्षांत भरपाईची रक्कम तुलनेने जास्त असली तरी ती सातत्यपूर्ण नाही.२०१६व २०१७ विमा असूनही प्रत्यक्ष भरपाई कमी मिळालेली असे दिसून येते. २०१८ साली भरपाईची रक्कम तुलनेने जास्त असली तरी ती २०१९ व २०२० कमी झालेली दिसून येते.

आर्थिक सुरक्षिततेवर पिक विमा योजनेचा परिणाम

घटक	**टक्के**
विमासंरक्षण(%)	४०
प्रति हेक्टर भरपाई	३०
भरपाई प्राप्तीची नियमितता	२०
शेती जोखीम (पर्जन्यमान)	१०
एकूण	१००

आर्थिक सुरक्षितता निर्देशांकाच्या आधारे केलेल्या विश्लेषणातून असे दिसून येते की पिक विमा योजना शेतकऱ्यांना पूर्ण आर्थिक सुरक्षितता देऊ शकलेली नाही, परंतु ती एक महत्त्वाची सहाय्यक यंत्रणा ठरली आहे. विमा संरक्षण व भरपाई दोन्ही समाधानकारक असलेल्या भागांमध्ये शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती तुलनेने स्थिर असल्याचे आढळते.

तथापि, लहान व सीमांत शेतकऱ्यांच्या बाबतीत विमा असूनही आर्थिक असुरक्षितता कायम असल्याचे दिसून येते. याचे कारण म्हणजे भरपाईची मर्यादित रक्कम, वाढता उत्पादन खर्च आणि शेतीवरील वाढती जोखीम. त्यामुळे पिक विमा योजना ही आर्थिक सुरक्षिततेचा एक भाग असली तरी ती एकमेव उपाय ठरू शकत नाही.

एकूणच, विश्लेषणातून असे स्पष्ट होते की नवापूर तालुक्यातील पिक विमा योजना शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सुरक्षिततेसाठी उपयुक्त असली तरी तिची अंमलबजावणी अधिक स्थानिक गरजांनुसार व भौगोलिक दृष्टिकोनातून सुधारण्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत संशोधनात नवापूर तालुक्यातील पिक विमा योजना व शेतकऱ्यांची आर्थिक सुरक्षितता यांचा 2011 ते 2021 या कालावधीत भौगोलिक दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करण्यात आला. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की पिक विमा योजना ही शेतकऱ्यांच्या आर्थिक जोखमी कमी करण्यासाठी उपयुक्त असली तरी तिची प्रभावीता अंमलबजावणीच्या पातळीवर अवलंबून आहे.

अभ्यासकाळात 2016 नंतर प्रधानमंत्री पीक विमा योजना (PMFBY) लागू झाल्यामुळे विमा संरक्षणमध्ये लक्षणीय वाढ झालेली दिसून येते. कमी प्रीमियम दर, सुलभ नोंदणी प्रक्रिया आणि शासकीय अनुदान यांमुळे शेतकऱ्यांचा विमा योजनांमधील सहभाग वाढला आहे. तथापि, विमा संरक्षणवाढले असले तरी प्रत्यक्ष भरपाई वितरणात सातत्य नसल्याचे आढळते. काही वर्षांत भरपाई उशिरा मिळणे, तर काही भागांत अपेक्षेप्रमाणे भरपाई न मिळणे यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक सुरक्षितता मर्यादित राहिली आहे.

आर्थिक सुरक्षितता निर्देशांकाच्या आधारे केलेल्या विश्लेषणातून असे निदर्शनास येते की ज्या भागांमध्ये विमा संरक्षण व भरपाई दोन्ही समाधानकारक आहेत तेथे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती तुलनेने स्थिर आहे. याउलट, ज्या भागांमध्ये विमा असूनही भरपाई अपुरी किंवा अनियमित आहे तेथे शेतकरी नैसर्गिक आपत्तींच्या जोखमींना अधिक सामोरे जात आहेत. त्यामुळे केवळ विमा योजना अस्तित्वात असणे पुरेसे नसून तिची अंमलबजावणी वेळेवर व पारदर्शक पद्धतीने होणे अत्यावश्यक आहे.एकूणच, नवापूर तालुक्यातील पिक विमा योजना शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सुरक्षिततेसाठी एक महत्त्वाचे

साधन ठरू शकते, परंतु त्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा, प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि भौगोलिक दृष्टिकोनातून नियोजन आवश्यक आहे.

संदर्भ साहित्य :

1. Government of India. (2016). *Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana: Operational Guidelines*. Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare, New Delhi.
2. Government of India. (2017–2021). *Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana – State & District-wise Business Statistics*. Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare.
3. Government of India. (2011). *Census of India 2011: Primary Census Abstract*. Office of the Registrar General of India, New Delhi.
4. Government of India. (2015–16). *Agriculture Census of India*. Department of Agriculture, Cooperation & Farmers' Welfare.
5. Government of Maharashtra. (2018). *Agricultural Statistics of Maharashtra State*. Directorate of Economics and Statistics, Mumbai.
6. Government of Maharashtra. (2020). *Crop Insurance Implementation Report*. Agriculture Department, Maharashtra State.
7. Government of India. (2021). *Annual Report 2020–21*. Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare, New Delhi.

‘RESEARCH JOURNEY’ International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

साक्री तालुक्यातील शेतकऱ्यांचा ऊस पिकाच्या लागवड विषयीचे बदलते धोरणाचा अभ्यास

डॉ. अजय पंडितराव नांद्रे
श्रीमती वि. उ. पाटील कला व कै. डॉ. बी. एस. देसले विज्ञान महाविद्यालय,
साक्री.ता-साक्री. जी. धुळे

प्रस्तावना (Introduction):

भारतीय अर्थव्यवस्था मध्ये शेती व्यवसायाची महत्वपूर्ण भूमिका औद्योगिक विकास झाल्यावर सुद्धा पाहायला मिळत आहे. कृषी ही भारताची आर्थिक व सामाजिक जीवनशैलीचा पाया आहे. महाराष्ट्र हे भारतातील एक महत्त्वाचे ऊस-उत्पादक राज्य आहे, ज्यात मोठ्या प्रमाणावर ऊस लागवड होते आणि साखर व इतर ऊस आधारित उत्पादनं तयार केली जातात. परंतु हवामान बदल, बाजार परिस्थिती आणि इथेनॉल वापर यामुळे उत्पादनात काही बदल जाणवले आहेत.□महाराष्ट्रातील साखर कारखान्यांनी प्रत्येक हंगामातव्यापक प्रमाणात ऊस गाळप (crushing)करतात. 2024–25 च्या हंगामात295–300 लाख टन ऊस गाळप झालं आणि ~25 लाख टन साखर तयार झाली.महाराष्ट्रात सुमारे180+ साखर सहकारी व खाजगी कारखानेचालतात.ऊस गाळप हंगाम सामान्यतःनोव्हेंबर ते मार्च/एप्रिलपर्यंतअसतो, हवामान आणि बाजार परिस्थितीनुसार यामध्ये थोडाफार फरक येत असतो.महाराष्ट्र हे भारतातीलमुख्य ऊस उत्पादक राज्यांपैकी एकआहे, देशात उत्तर प्रदेशराज्या नंतर दुसऱ्या क्रमांकावर येतो.राज्यात सुमारे14–22 लाख हेक्टरप्रदेशात ऊस पिकवला जातो आणि यामुळे देशाच्या ऊस उत्पादनात20% पेक्षा अधिक योगदानमिळते.महाराष्ट्रातीलमुख्य ऊस लागवडीचे जिल्हे:पुणे, सातारा, सोलापूर, अहमदनगर, औरंगाबाद, धुळे इत्यादी.

संशोधन अभ्यासाचा हेतू :

- साक्री तालुक्यातील ऊस पिकाचमहत्त्व व उपयोगसमजून घेणे
- साक्री तालुक्यातीलऊस लागवड पद्धतीचा अभ्यासकरणे
- साक्री तालुक्यातील ऊस उत्पादनावर परिणाम करणारेघटक ओळखणे
- साक्री तालुक्यातील ऊस उद्योगाचाशेतकरी व अर्थव्यवस्थेवरील प्रभावजाणून घेणे

RESEARCH JOURNEY

संशोधन अभ्यासाची उदिष्टे :

- साक्री तालुक्यातील ऊस पिकासाठी लागणारेहवामान, माती व पाणीसमजणे
- साक्री तालुक्यातील ऊस लागवडीच्यामुख्य प्रदेशांची माहितीमिळवणे
- साक्री तालुक्यातील ऊसापासून तयार होणाऱ्याउत्पादनांचा अभ्यासकरणे
- साक्री तालुक्यातील ऊस शेतीतीलअडचणी व उपायसमजून घेणे

संशोधन पद्धत्ती -

- प्रायोगिक माहिती संकलन (क्षेत्र अभ्यास, शेतकऱ्यांशी संवाद)
- प्राथमिक आणि दुय्यम माहितीचे संदर्भ साहित्याचा अभ्यास
- केस स्टडी (साक्री तालुक्यातील ऊस शेतकऱ्यांचा अभ्यास)

अभ्यास क्षेत्र:

संशोधकाने सदर संशोधनासाठी साक्री तालुक्यातील पांझरा कान, माळमाथा व काटवान परिसरातील ऊस शेतीतील अभ्यासक्षेत्र निवड केली आहे.साक्री तालुका महाराष्ट्र मध्ये क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने मोठा तालुका आहे. प्रादेशिक दृष्ट्या या तालुक्यात तीन भाग पडतात. 1) पांझरा-कान मैदानी प्रदेश. 2)माळमाथाचा पठारी प्रदेश. 3) काटवान प्रदेश.

विषय विवेचन–

ऊस हे पिक बारमाही असल्याने या पिकला मुबलक पाणी हा घटक महत्वाचा आहे. साक्री तालुक्यात माळमाथा परिसरात पाण्याच्या तुटवडा राहत असल्यामुळे कृषी व्यवसायात ऊस शेती या भागात फारसीपाहायला मिळत नाही मात्र पांझरा कानचा मैदानी प्रदेशात व काटवान परिसरात पर्जन्याचे व भूमिगत पाण्याचं प्रमाण तसेच पांझरा, कान, या नद्या वाहत

असल्याने या पिकासाठी समाधानकारक स्तिथी पाहायला मिळते.पांझरा कान परिसरात एकूण ११२ गावांचा समावेश होतो. काटवान परिसरात 16 गावाचं समावेश होतो तर माळमाथा परिसरात ९७ गावांचा समावेश होतो.

लागवड कालावधी-

साक्री तालुक्यातडिसेंबर–फेब्रुवारी ह्या कालावधीत जास्त प्रमाणात लागवड होते. हे पिक साधारत: १२ महिन्याचे गृहीत धरले जाते. या लागवडीच्या प्रक्रियेला सुरूची लागवड असे म्हणतात. तर दुसरी लागवडीचा कालावधी जून–जुलै असतो यास आडसाली लागवड असे म्हणतात. ह्या लावडीचे प्रमाण सुरु पेक्षा कमी असतो कारण या लागवडीच्या उसाची तोड १६-१८ महिन्यात होते मात्र याचे प्रती एकरी उसाचे उत्पादन जास्त येते म्हणून या कालावधीतही लागवड प्रक्रिया होते.

हवामान-साक्री तालुक्यातऊस या पिकासाठी उष्ण व दमट हवामान अनुकूल असते. साधारपणेया पिकासाठी 20–30°C तापमान योग्य असतेतसेच या तालुक्यात सरासरी ७५ सेमी पाऊस पडतो. मात्र ऊस लागवड क्षेत्रात मात्र १०० सेमि पेक्षा जास्त पाऊस पडतो थोडक्यात या पिकासाठी आवश्यक असलेल्याच्याजवळपास येथील हवामान असल्याने हा घटकही फायदेशीर आहे.

मृदा-:साक्री तालुक्यात खोल, सुपीक, मध्यम ते भारी काळी माती पांझरा-कान नदीच्या क्षेत्रात असल्याचे दिसून येते. कारण या तालुक्यात फड शेती जगप्रसिद्ध झालेली आहे. आणि या शेती मध्ये १०० वर्षापूर्वी सुद्धा ऊस या पिकाची लागवड होत होती कारण या फड शेतीतील सुपीक मृदा हे कारण प्रमुख होते. त्या वेळेस मात्र या पिकापासून गुळ तयार केला जायचा. तालुक्यातील फड शेती असणाऱ्या गावात गुळाच्या घाणी असल्याचे आजही पुरावे पाहायला मिळतात.उदा. मालपुर, कासारे,धाडणे, शेणपूर, पिंपळनेर, भाडणे इ. यावरून येथील मृदा या पिकासाठी अनुकूल आहे.

मजूर-साक्री तालुक्यात मजूर उपलब्धता या पिकासाठी ठीक आहे. विशेषतःऊस हे मजूरप्रधान पीक आहे. लागवड, खुरपणी, तणनियंत्रण, बांधणी व काढणीसाठीभरपूर मजूर लागतात हि गरज तालुक्यातील मजुरांवर पूर्ण होते. किबहुनाऊस तोडणीच्या वेळी साक्री तालुक्यातील प्रत्येक गावातील भिल समाजातील किमान५०-१०० लोक अहमदनगर तसेच गुजरात राज्यातील साखर कारखान्यात ऊस तोडणीसाठी स्थलांतर करतात.

साखर उद्योग – साक्री तालुक्यात पांझरा–कान सहकारी साखर कारखाना आहे. मात्र २० वर्षापासून बंद पडला आहे.जो पर्यंत हा कारखाना सुरु होता तोपर्यंत या तालुक्यात उस लागवडीचे प्रमाण खूप जास्त होते. प्रत्येक शेतकऱ्याचा ऊस एका दिवसात कारखान्यात पोहचत होता. मात्र जेंव्हा पासून हा हा उद्योग बंद पडला तेंव्हापासून शेतकऱ्यांचा ऊस वेळेवर जात नाही. या तालुक्यातील ऊस नाशिक जिल्ह्यातील द्वारकाधीश या साखर कारखान्याला गेल्या २० वर्षापासून जात आहे. गेल्या वर्षापासून नाशिक जिल्ह्यातील रावळगाव या साखर कारखान्यालाही साक्री तालुक्यातील ऊस जात असल्याचे पाह्यला मिळते.

साक्री तालुक्यातील शेतकऱ्यांशी ऊस या पिकाविषयी जाणून घेतले असता त्यांनी या पिकाकडे पर्याय म्हणून पहायला सुरवात केली असल्याचे मत व्यक्त केले. याविषयी जाणून घेतले असता सर्वसाधारणपणे वर्तमान स्तिथीत कारखानाउसाचा कालावधी पूर्ण झाल्यावरही घेऊन जात नाही. १२ महिन्याच्या पिकाला १४ महिन्याचा कालावधी लावतात. परिणामी उसाचे खूप मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. उसाचे या कारणामुळे उत्पादन फायदेशीर ठरत नाही.

संशोधकाने दोन्ही साखर कारखान्यातील फिल्डमेनशी ऊस तोडणीला होणारा विलंब या विषयावर चर्चा केली असता. त्यांनी लागवड क्षेत्र या तालुक्यात जास्त असल्याने ऊस तोडायला वेळ लागतो. कारखाना शेतकऱ्यांचे हित जोपासण्याचा पूर्ण प्रयत्न करते. उदा. ऊस लागवडीसाठी शेतकऱ्यांना उसाचे बियाणे, खते सुरवातीला उपलब्ध करून देणे, कारखान्यातून मळी खतासाठी देणे, तज्ञाचे उत्पादन वाढीसाठीच्या विषयावर कार्यशाळा आयोजित करणे. असे हितकारक प्रक्रिया कारखान्याकडून राबवली जात असल्याचे मत व्यक्त केले. मजुरांकडून ऊस तोडणी वेगवान होत नाही त्याकारणानेशेतकऱ्यांचा ऊस वेळेवर जात नाही. संशोधकानेऊस तोडणी यंत्र का वापरत नाही याविषयी मत जाणून घेतले असता त्यांनी असे मत व्यक्त केले कि या तालुक्यात शेतकऱ्यांचे शेतीचेलहान लहान तुकडे असल्याने आम्हाला ऊस तोडणी यंत्र या भागात आंत येत नाही मात्र भविष्यात याविषयी धोरण सुरु आहे त्याशिवाय पर्याय नाही असे त्यांनीही मत व्यक्त केले.

शेतकऱ्यांची ऊस लागवड भूमिका-साक्री तालुक्यातील शेतकऱ्यांचे ऊस लागवड धोरण हे वैज्ञानिक पद्धती, योग्य खत व्यवस्थापन, सुधारित जातींची निवड, आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर यावर भर फारसा दिसून येत नाही.ज्यात पाणी व्यवस्थापन, आंतरपीक पद्धती (उदा. बटाटा, हरबरे,कांदा इ), आणि खोडवा व्यवस्थापन फारसं दिसून येत नाही.ज्यामुळे उत्पादन वाढते आणि खर्च कमी होतो यादृष्टीने भूमिका राबवायला हवी.

साक्री तालुक्यातील शेतकऱ्यानचे ऊस पिका विषयी धोरण -

साक्री तालुक्यात ऊस पिक लागवडीत नेहमीच अनियमितता पाह्यला मिळते. साधारत: २५ टक्के लोक ऊस पिक लागवडीत अनियमित असतात.जर पर्यायी शेती मालास भाव चांगला मिळाला तर लगेच त्या पिकाकडे लागवडीचा कल वाढवतात. उदा. कांद्या पिकला दर चांगला मिळाला तर लगेच ऊस पिकाकडे पाठ फिरवतात आणि जर कांदा पिकास योग्य भाव मिळाला नाही तर ऊस या पिकाकडे आकर्षित होण्याचे प्रमाण पाहायला मिळते.नोकरदार शेतकरी वर मात्र ऊस या पिकावरच सांधणी राहतात. कारण एकदा लागवड केली तर मजुरांवर अवलंबून राहण्याची गरज राहत नाही तसेच व्यापारी पिक असल्याने कोणत्याही आपत्तीचा प्रभाव पडत नाही असे नोकरीला असणारे शेतकरी विचार करतात त्यामुळे१५% असे शेतकरी ऊस या पिकावरच समाधानी राहतात.

शेतकऱ्यांचे उसाचे उत्पादन हे हंगाम, जात, लागवड पद्धत आणि व्यवस्थापन यावर अवलंबून असते, ज्यात सरासरी १०८ ते ११० टन प्रति एकर (आडसाली) उत्पादन मिळते, तर खोडवा आणि निडव्याचे उत्पादनही चांगले असते; महाराष्ट्रात उत्तर प्रदेशनंतर सर्वाधिक ऊस उत्पादन होते आणि उत्तम उत्पन्न मिळवण्यासाठी शास्त्रीय नियोजन, योग्य जातींची निवड (उदा. Co 86032), आणि सुधारित तंत्रज्ञानाचा वापर आवश्यक आहे त्यादृष्टीने आता साक्री तालुक्यातील शेतकरीही जागरूक होत आहेत. प्रतीएकर १०० टन पर्यंत उत्पादन काढण्यासाठी तरुण शेतकरी प्रयत्न शील असल्याचे पाह्यला मिळत आही.

साक्री तालूक्याती ऊस लाग्वादिसाठीचे आव्हाने व मर्यादा

- शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकतेचा अभाव
- शासनाच्या योजना प्रभावीपणे न पोहोचणे उदा. ठिबक, विमा इ.
- अनियमित पर्जन्य परिस्तिथी.
- वेळेवर ऊस तोड न होणे.
- शेतकऱ्यांना रस्ते सुविधा नसणे.
- साक्री तालुक्यात साखर उद्योग निर्मिती.
- यांत्रिकीकरणावर भर.
- साखर उद्योगात इतर प्रक्रिया उद्योगांचा अभाव.
- हवामानातील अनियमितता.
- साक्री तालुक्यात दुष्काळी स्थिती निर्माण होण्याचे प्रमाण जास्त.
- पशुपालकांचा अभाव

उपाय व शिफारसी:

1) लोक जागृतीसाठी कार्यशाळांचे आयोजन.
2) उत्पादन वाढीच्या तंत्रासाठी शासकीय अनुदान सुविधा.
3) रानटी डुकराचे व्यवस्थापन.
4) साक्री तालुक्यातील फड शेती पुनर्जीवित करणे.
5) नदी जवळ उपसा सिंचानासाठीचे धोरण बदलणे.
6) नवीन सुधारित बियाणे पुरवठा करणे.
7) विदेशातील कृषी सहलींचे आयोजन.
8) ऊसा वरील लहान लहान प्रक्रिया उद्योग निर्मितीविषयी धोरण करणे.
9) ऊसाच्या शेतापर्यंत रस्ते सुविधा शासनाच्या धोरणानुसार करणे.

ISSN : 2348-7143
January 2026

10) ऊस तोडणी यंत्र पुरवण्यासाठी योजना देणे.

11) कारखान्यांनी10 तासाच्या आत ऊस गाळपासाठीचे नियोजन करणे.

निष्कर्ष–

साक्री तालुक्यात ऊस लागवड खूप मोठ्या प्रमाणात होते तसेच लागवडीचे प्रमाण वाढीची शक्यता खूप जास्त आहे मात्र येथील पांझरा कान सहकारी साखर कारखाना सुरु होणे गरजेचे आहे. बाहेरचे साखर कारखाने मनमानी प्रक्रिया राबवतात. जर शासनाने येथील बंद साखर उद्योग सुरु केला किंवा नवीन साखर कारखान्यास परवानगी दिली तर येथील ऊस लागवड क्षेत्रात खूप वाढ होईल. साक्री तालुक्यातील 1 टनउसापासून १२० किलोपर्यंत साखर होत असल्याची नोंद आहे.त्यामुळे येथे ऊस पिकासाठी व उद्योगासाठी खूप अनुकुलता आहे.

संदर्भ –

1. पांझरा कान सहकारी साखर कारखाना अहवाल -१९९७
2. द्वारकाधीशसाखर कारखाना अहवाल -२०२२-२३
3. प्रा. ढाकेएस. पी.-कृषी भूगोल, प्रशांत पब्लिकेशन
4. डॉ. सुरेश फुले –कृषी भूगोल –विद्या भारती प्रकाशन लातूर.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि संत कनकदास यांच्या काव्यातील मानवतावाद

डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे,
श्रीमती एन.एन.सी. कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, कुसुंबा ता.जि. धुळे
मो. 7558670543
Email - dr.jitendragirase@rediffmail.com

संतसाहित्यातून सामाजिक प्रबोधन व उद्‌बोधन झालेले असले तरी खऱ्या अर्थाने भगवान गौतम बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानातून मानवतावादाचे दर्शन घडताना दिसते. पुढे भारतीय संतांनी हाच विचार आपल्या साहित्यातून काव्यातून नव्या पिढीपर्यंत आणण्याचे विधायक काम केलेले दिसते. संत मालिकेतील संत निवृत्तीनाथ, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई, एकनाथ, नामदेव, तुकाराम यांनी देखील आपल्या अभंगातून, काव्यातून, साहित्यातून तळागाळातील समाजाचे प्रबोधन केले आहे. याचा अर्थ सामाजिक प्रबोधनातून समाजाला जागरुक करून मानवतावादाची शिकवण देणे हे महत्त्वाचे प्रधान कार्य संतांनी केलेले आहे. म्हणजेच समाजाच्या जडणघडणीत, परिवर्तनासाठी संतांच्या साहित्याचे खूप मोठे योगदान आहे हे नाकारून चालणार नाही.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी आपल्या ग्रामगीतेतून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणले आहे. भगवान गौतम बुद्धाच्या मानवतावादी माणूसकेंद्री विचाराचे दर्शन संत तुकडोजी यांच्या काव्यात पाझरत असताना दिसते. खऱ्या अर्थाने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे एक युगद्रष्टे महापुरुष होऊन गेले आहेत. त्याचप्रमाणे सोळाव्या शतकातील संत कनकदास हेही मानवतावादी संत म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या विचारातील ध्येयवाद, मानवतावाद सामाजिक परिवर्तनासाठी प्रेरणादायी आहे. सुप्रसिद्ध साहित्यिक अभ्यासक बी.ए. कांबळे यांनी ‘मानवतावादी संत कनकदास’ या ग्रंथात त्यांच्या व्यक्तित्वाचा आणि वाङ्मयाचा परामर्श घेतला आहे, अशा या उभय संतांच्या मानवतावादी विचारावर प्रकाश टाकण्याचा छोटासा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

संतांच्या मानवतावादी विचारासंदर्भात डॉ. विजया खांडेकर म्हणतात, ‘‘ज्ञानेश्वरांच्या पसायदानात, तुकारामांच्या अभंगात, रामदास स्वामींच्या करुणाष्टकात, कबीरांच्या दोह्यात मानवतावादाचे खरे दर्शन होते.’’[1] खांडेकर यांच्या मते खरा मानवतावाद शोधायचा असेल तर तो संतसाहित्यात शोधता येतो त्यासाठी त्यांच्या रचनेतील अर्थ समजावून घेणे महत्त्वाचे असते असे सूचित होताना दिसते.

संत तुकडोजी यांनी आपल्या ग्रामगीता या काव्यग्रंथातून त्यांनी मानवताच्या सर्व मूलभूत गरजांवर उपाय सांगितले आहेत. माणसाचे मनस्वास्थ्य उत्तम राहावे, त्यांचे विचार सर्वांगीण असावे आणि मानवाने मानवाला माणूसकीच्या दृष्टिकोनातून मदत करावी असा उद्‌बोधक विचार प्रगट झाला आहे. जीवनात मानवी एकता बंधुता नांदली पाहिजे, माणूसकी जपली पाहिजे हा त्यांचा ध्यास होता. त्यांची राष्ट्रीय एकतेची रचना प्रभावी आहे.

‘‘ या भारतात बंधु-भाव नित्य वसूदे। दे वरचि असा दे।।
हे सर्व पंथ-संप्रदाय एक दिसू दे। मतभेद नसू दे।।धृ।।’’ [2]

या रचनेत डॉ. बाबासाहेब यांच्या विचारातीलबंधुभाव प्रगट होताना दिसतो. अर्थात भगवान गौतम बुद्धांच्या विचारातील बंधुभाव, मानवतेचा भाव संत तुकडोजींच्या काव्यातही प्रगट होताना दिसतो.

माणूस माणसापासून पारखा होत चालला आहे. माणुसकी संपत चालली आहे. तुकडोजी म्हणतात,

‘‘सर्वांविषयी समभाव। सर्वाभूती वासुदेव।
हे जाणे तोचि खरा मानव। सत्य धर्म हाची त्याचा।।’’

मानवी जीवनात वर्तनात त्यांनी सामाजिक कर्तव्य आणि मानवधर्मातील महत्त्व दिले आहे. खेडे ही स्वयंपूर्ण झाली पाहिजेत. राष्ट्राची उन्नती ही खेड्याच्या विकासावर अवलंबून आहे. ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास व्हावा, तेथील सुधारणा व्हावी यासाठी त्यांनी खंजिरी-भजनाच्या माध्यमातून हजारो लोकांना आकर्षित करून घेतले. ग्राम विकासाची दिशा त्यांनी समाजाला दाखवली.

‘गावा गावासि जागवा। भेदभाव हा समूळ मिटवा।।

उजळा ग्रामोन्नतीचा दिवा। तुकड्या म्हणे।।

खेड्यात लोकांचे मतपरिवर्तन केले पाहिजे, मानसिक बदल झाला पाहिजे. सकारात्मक दृष्टिकोन वाढीस लागला पाहिजे हा त्यांचा प्रयत्न होता.

संत तुकडोजी यांची मानवतेविषयी धर्माविषयीची कल्पना खूप वेगळी होती. त्यांचा सर्वधर्मसमभाव बंधुत्वाची भावना, मानवतेची भावना वाढविणारा आहे. मानव कल्याणासाठीच महापुरुषांनी धर्माची निर्मिती केली आहे. समाजात शांती, सुव्यस्था, न्यायप्रियता व बंधुभाव वाढविण्यासाठी माणूसकीचे वर्म समजून घेतले पाहिजे.

‘‘धर्मात आहे सुव्यवस्था। शांति, बुद्धी, न्यायप्रियता।
अहिंसेने समजाविता। होतो धर्म श्रेष्ठ ऐसा।
मानव मानवासाठी कष्टतो। दुसऱ्याच्या सुखी सुखावे श्रेष्ठतो।
परि मानवास मानव संहारतो। अधर्म याहून कोणता।।

अर्थात धर्म म्हणजे मानवता, धर्म म्हणजे सहृदयता हीच त्यांची खरी शिकवण असल्यामुळे खरा धर्म ते ओळखायला सांगतात म्हणजे माणुसकी हाच मोठा धर्म आहे असे त्यांना म्हणावयाचे आहे.

संत तुकडोजी महाराजांनी मानवतेच्या कल्याणासाठी प्रार्थना केलेली आहे. ‘‘आपल्या भाषणात सामुदायिकता, गुणदर्शन, कार्यतत्परता, मानवता आदींचा नीतिमय दृष्टिकोन असावा. जातीयता, दूषित राजकारण, पक्षांचे खंडन मंडन किंवा व्यक्तिगत निंदा स्तुती वगैरेचा अंतर्भाव नसावा, भाषणात टाळ्या वाजवू नयेत. वक्त्यांचे नाव सूचविण्यापूर्वी त्यांची संमती अवश्य घेतलेली असावी. सामुदायिक प्रार्थनेचे महत्त्व, सामुदायिक जीवनाचे तत्त्व व सेवेची ज्ञानदृष्टी हेच भाषणाचे स्वरूप असले पाहिजे.’’[3] हा संदेश आणि प्रभावी उपदेश संत तुकडोजी महाराज यांनी आपल्या विचारातून सूचित केला आहे.

संत तुकडोजींनी जगातील सर्व सजीवसृष्टी सुखी, समाधानी राहावी, त्यांचे नित्य कल्याण व्हावे, परिवर्तन व्हावे ही धारणा त्यांनी शांतिपाठातून अभिव्यक्त केली आहे.

सर्वेत्र सुखिन: सन्तु सर्वे सन्तु निरामय:।
सर्वे भद्राणि परयन्तु मा कश्चित दु:खमाप्नुयात।।
ओम शांती: शांती: शांती:

विश्वातील सर्व मानव-सजीव सृष्टी सुखी-संपन्न व्हावेत, त्यांचे कष्ट-दु:ख दूर व्हावेत. सृष्टीत मानवता नांदावी, सर्वत्र शांतता नांदावी अशी आपल्या शांतीपाठातून प्रार्थना केली आहे.

संत तुकंडोजींनी कधी जात-पात मानली नाही अथवा जातीभेद मानला नाही माणूस हीच एक जात आहे. सर्वांचे रक्त सारखे आहे. कोणीही कोणाचा मत्सर, द्वेष करू नये असे ते आवाहन करतात. मानवजातीचा सर्वांगीण विकास व्हावा, अशी विकासोन्मुख विचारधारा बाळगून सर्वसमावेशक समाजनिष्ठ नीतिविचारात मोलाची भर घातली आहे. अर्थातच शिक्षण, उद्योग, शिस्त, चारित्र्य या सर्वच बाबतीत मानवी जीवनात आज घातक पायंडे पडत चालले आहेत. त्यातील अनिष्ठांचे निवारण करण्यासाठी व इष्टाची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी राष्ट्रसंतांच्या साहित्याचे व व्यक्तिमत्त्वाचे अध्ययन, चिंतन-मनन आणि त्यानुसार आचरण करावे असे सूचित केले आहे. डॉ. विजया खांडेकर यांच्या मते, ‘‘परमार्थमय व्यवहार करून आपले जीवन स्वर्गतुल्य सुंदर बनविणारा माणूस हाच महाराजांना अभिप्रेत असलेला ‘माणूस’ होय. हा त्यांचा मानवतावाद आजच्या जगासाठी कल्याणाचा मार्ग दाखवू शकतो.’’[4] या खांडेकर यांच्या विधानावरून संत तुकडोजी महाराज हे कसे मानवतावादी संत होते याची कल्पना येते.

मानवतावादी संत म्हणून कनकदास यांचे साहित्य आणि काव्यरचना माणूसकेंद्री असल्याचे लक्षात येते. सामाजिक प्रबोधनासाठी आणि परिवर्तनासाठी संतांचे विचार आणि साहित्य खूप मोलाचे ठरले आहे. अशाच सोळाव्या शतकातील महत्त्वाचे संत कनकदास यांचे मानवतावादी विचार प्रेरक ठरले आहेत. सुप्रसिद्ध अभ्यासक आणि लेखक बी.ए. कांबळे यांनी आपल्या ‘मानवतावादी संत : कनकदास’ या ग्रंथात कनकदास यांच्या व्यक्तित्वाचा आणि वाङ्मयाचा अतिशय साक्षेपी आणि अभ्यासपूर्ण शोध घेतला आहे. महाराष्ट्रासारखीच कर्नाटकातील संतपरंपरा मोठी मानली जाते. कनकदास यांचे त्यादृष्टीने महत्त्व अधोरेखित होताना दिसते. त्याकाळी समाजाकडून त्यांना जातीय विषमतेसंदर्भात खूप कटू अनुभव आलेत. परंतु त्यांनी आपला प्रवास कुठेही थांबविला नाही. त्यांना कुटुंबाकडून, स्वकीयांकडून मन:स्ताप झाला. पुरोहित वर्गाकडून त्यांना मंदिर प्रवेश नाकारला होता.

कनकदास महान संत, कवी, दार्शनिक आणि संगीतकार म्हणूनही ओळखले जातात. त्यांच्या प्रमुख रचनांमध्ये 'मोहनतरंगिनी', 'नलचरित्र', 'हरिभक्तिप्रसार' आणि 'रामधन्यचरित' यांचा समावेश कन्नड साहित्यात केला जातो. भगवान नरसिंह अर्थात अर्धे मनुष्य व अर्धे सिंह याची वर्णन करणारी रचना सर्वज्ञात आहे. कनकदासाच्या साहित्याविषयी कवी सुजित कदम म्हणतात, ''पद तृसिंहस्तवन रामधन्य चरित्रात आध्यात्मिक उंची होती, कनकांच्या साहित्यात, त्यांच्या रचनेत आध्यात्मिकतेची जाणीव अधोरेखित होताना दिसते.''[5] आत्मज्ञानी कनकदासांनी अवतीभवतीच्या विश्वातील विषमता स्वत: पाहिली होती. धर्मक्षेत्रातील अनाचार अनुभविला होता. अंधश्रद्धेने बरबटलेला समाज, दैववादात गुरफटलेला समाज त्यांनी न्याहला होता. त्यातून त्यांच्या रचना, त्यांचे वाङ्मय निर्माण झाले. डॉ. के.के. अहिरे यांच्या पुस्तकात 'मानवतावादी संत कनकदास' या शीर्षकाखाली बी.ए. कांबळे यांनी त्यांच्या मानवतावादी विचारांवर आपले मत अभिव्यक्त केले आहे. ते म्हणतात, ''आध्यात्मदृष्टी समोर ठेवून संत कनकदासांनी समाजउन्नतीचा विचार मांडला आहे. त्यांचा धर्म लोककल्याणाचा होता, दीनदुबळयांच्या उद्धाराकरिता होता. अपार करूणा व प्रेम हे त्यांच्या संतत्वाचे प्रमुख गमक होते. कसल्याही प्रकारचा भेदभाव त्यांना मान्य नव्हता.''[6] अर्थातच कनकदासांमध्ये सर्वसामान्यांविषयी कणव व करुणा होती. त्यांना कुठलाही जातीभेद मान्य नव्हता. 'अत्तदीपभव-आत्मप्रकाशी व्हा' हा बुद्धविचार कनकदासांच्या उपदेशपर रचनेत प्रत्ययाला येतो. अर्थात नीतीमत्ता, सदाचार, तृष्णात्याग, अधर्मनिंदा, स्त्रीविषयक दृष्टिकोन, समानता ही तत्त्वे भगवान बुद्धाने अडीच हजार वर्षापूर्वीच प्रतिपादन केली होती, त्याचा आढळ कनकदासांच्या विविध रचनेत व साहित्यात प्रतिबिंबीत झालेला दिसतो.

कनकदासांची रचना विपुल आहे. अर्थात ती धार्मिक स्वरुपाची आहे. पद्यरचना गेय असणे स्वाभाविक आहे. कनकदासांच्या आत्मनिवेदनपर रचनांमधून उदात्त जीवनमूल्ये प्रतीत होताना दिसतात. त्यांच्या निवेदनातून आयुष्याच्या प्रवासाचा आलेखही व्यक्त होताना दिसतो. एकूणच 'नळचरित्र' आणि 'रामधान्यचरित्र' या खंडकाव्यासारख्या कथांतून घडणारे व्यक्तिदर्शन कनकदासांच्या काव्यप्रतिभेची प्रचिती देताना दिसते. म्हणूनच कन्नड साहित्यात त्यांच्या काव्याला अनन्यसाधारण स्थान दिले जाते.

निष्कर्ष :-

1. भगवान गौतम बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानातील मानवतावादाचा प्रभाव उत्तम संतांच्या विचारातून प्रगट होताना दिसतो.
2. समाजाची जडणघडण आणि परिवर्तन संत तुकडोजी आणि संत कनकदास यांच्या काव्यरचनेतून अधोरेखित होताना दिसते.
3. 'सर्वधर्मसमभाव' हे मूल्य उभय संतांच्या विचारातून अधोरेखित होताना दिसते.
4. संत तुकडोजी महाराजांची ग्रामगीता सामाजिक प्रबोधनाचे माध्यम व साधन आहे.
5. स्वातंत्र्य, समता बंधुता ही मानवी मूल्ये उभय संतांच्या काव्यविचारातून प्रतिबिंबीत होताना दिसतात.
6. संत तुकडोजी महाराज संत कनकदास यांच्या रचनेतून जातीभेद अंधश्रद्धा, विषमता, अन्यायाविरुद्ध कडाडून प्रहार केलेला दिसतो.
7. कनकदासांच्या आत्मनिवेदनपर रचनांमधून उदात्त जीवनमूल्ये प्रतीत होताना दिसतात.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. डॉ. विजया खांडेकर, 'राष्ट्रसंत तुकडोजी यांच्या काव्यातील मानवतावाद' लेखांतर्गत, डॉ. के.के. अहिरे संपा. 'मराठी साहित्यातील मानवतावाद' अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती, 30 मार्च 2012, पृ. 152.
2. डॉ. सुभाष सावरकर, 'ग्रामगीतारहस्य', स्पंद-1, मराठी जनसाहित्य परिषद, अमरावती, प्र.आ. नोव्हें. 2004, पृ. 61.
3. तत्रैव, पृ.क्र.73.
4. डॉ. विजया खांडेकर, 'राष्ट्रसंत तुकडोजी यांच्या काव्यातील मानवतावाद', अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती 30 मार्च 2012, पृ. 155.
5. सुजित कदम, 'कनकदास रचना', सिंहगड, पुणे-30, संपादक, हेमन्त बावनकर, 'कवितेचा उत्सव', www.e-adbhivyakti.com वरून नोंद.
6. डॉ. के. के. अहिरे, 'साहित्यनिर्मिती-चर्चा आणि चिकित्सा' अथर्व पब्लिकेशन, शाखा-धुळे, प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर-2012, पृ. 87.

ISSN : 2348-7143
January 2026

आदिवासी जमातींचा पर्यावरणावर आधारित उपजीविकांचा अभ्यास

सुनिल रोलजी खर्डे
संशोधक विद्यार्थी, इतिहास विभाग
श्रीमती पी. बी. बागल कला व वाणिज्य महाविद्यालय दोंडाईचा.

प्रस्तावना :

मानवी जीवनाचा पर्यावरणाशी संबंध प्राचीन काळापासून राहिलेला आहेत. किंबहुना मानवी समाजाच्या निर्मितीपासूनच चालत आलेला आहे, अगदी अलीकडच्या काळात पर्यावरणाचे महत्त्व आणि ते टिकवण्यासाठीचे प्रयत्न जगात अति महत्त्वाचे समजण्यात येते. भारतात राष्ट्रीय स्तरावर पर्यावरणाबद्दल जाणीव जागृती मोठ्या प्रमाणावर करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. कोणत्याही जाणीव जागृती अभियानात आपला भर ग्रामीण भागात राहणाऱ्या तसेच आदिवासी भागात राहणाऱ्या बांधवांवर असतो. [१]

आदिवासी समाज हा पृथ्वीतलावर सर्वत्र आढळणारा असून तो अति मागास व अति प्राचीन आहे, वास्तविक पाहता या पृथ्वीतलावर प्रथम जो माणूस अवतरलात तो आदिवासी म्हणून गणला गेला. आदिवासी हा शब्द 'आदी + वासी' यापासून बनलेला असून याचा अर्थ 'आदी' म्हणजे प्रारंभीचा, मूळचा व 'वासी' म्हणजे रहिवास, निवारा करणारा, जो या पृथ्वीतलावर प्रारंभ काळापासून मूळनिवासी आहे, प्रारंभी आदिवासी जमातीचा उदरनिर्वाह जंगलातील फळे, कंदमुळे, शिकार, मासेमारी करणे यावर आधारित होता. आदिवासींचे वास्तव्य जंगल, डोंगर कपारीत असल्यामुळे त्यांनी कालांतराने आपल्या कुटुंबाची गरज लक्षात घेऊन शेतीचा शोध लावला. आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर लाकडी, दगडी, अवजारांचा शोध लावला, आणि परंपरागत निसर्गावर अवलंबून शेती करू लागला. निसर्गातून मिळणारे अन्न हेच आपल्या जगण्याचं साधन म्हणून पाऊस पडण्यासाठी वरून देवता, पीक चांगलं येण्यासाठी कनसरी देवता, हिंस्र प्राण्यांपासून रक्षणासाठी वाघ देवता, यांची पूजा करू लागला. [२]

आदिवासी समाज हा निसर्ग पूजक आहेत. निसर्ग हाच त्यांचा देव आहे, निसर्गातील अलौकिक शक्तींवर तो विश्वास ठेवून त्यांना संतुष्ट करण्यासाठी विविध देवदेवतांची पूजा केली जाते. आदिवासी जमातींचे जीवन हे निसर्गावर आधारित असून आदिवासी समाज आपल्या उपजीविकेसाठी जंगलातील अन्नसंकलन करणे, मासेमारी करणे, शिकार करणे, पशुपालन, शेती व्यवसाय, हस्तकला व्यवसाय, जंगलातून तेंदूपत्ता, बांबू कटाई, मजुरी करून आपला उदरनिर्वाह भागवतात. आज मात्र आधुनिकीकरणाने बदल होत आहे, रोजगाराची उपजीविकेची साधने बदलून कारखाना, खानकाम, बांधकाम, मजुरी करताना दिसतात.

गृहीतके :

१) आदिवासी जमातींची उपजीविका प्रामुख्याने नैसर्गिक संसाधनावर अवलंबून असते.
२) जल, जंगल, जमीन व जैवविविधता हे आदिवासी उपजीविकेचे प्रमुख आधारस्तंभ आहेत.
३) आदिवासी उपजीविका व पर्यावरण यांच्यात परस्परावलंबी संबंध आहे.

उद्दिष्टे :

१) आदिवासी जमातींचा पर्यावरणावर आधारित उपजीविकेच्या विविध प्रकारांचा अभ्यास करणे.
२) आदिवासी जमातींच्या उपजीविका व नैसर्गिक पर्यावरण यांच्यातील परस्पर संबंध समजून घेणे.
३) जल, वनसंपदा, जमीन व जैवविविधता यांचा आदिवासी उपजीविकेत होणारा वापर अभ्यासणे.

आदिवासी व पर्यावरण :

आदिवासी समाज आणि पर्यावरण यांचा घनिष्ठ संबंध असून आदिवासी समाज हा निसर्गाची पूजा वर्षानुवर्ष करीत आलेला आहे, म्हणून आदिवासी समाजाला निसर्गाचा रक्षक मानला जातो. जल, जंगल, जमीन आणि नैसर्गिक संसाधनांचे रक्षण करणारा खरा पर्यावरण रक्षक आहे. आदिवासी समाजाची जीवनशैली ही निसर्गपूजक आहेत, त्यांचे जीवन हे निसर्गाशी एकरूप झालेले असते. त्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यास मदत होते. आदिवासी संस्कृती ही निसर्गाशी जोडलेल्या आहेत. त्यामुळे सण उत्सवांची सुरुवात आदिवासी समाजात निसर्गाची पूजा अर्चा करून केली जाते.

आदिवासी समाजाला निसर्गाचे ज्ञान असून निसर्गातून मोठ्या प्रमाणात दैनंदिन जीवनात जडीबुटींचा वापर करीत असतात. या जडीबुटींच्या आधारावर आपले दैनंदिन आरोग्य सुरक्षित ठेवतात. म्हणूनच आदिवासी जीवनशैली व निसर्ग यांच्यात घनिष्ठ संबंध आहेत. निसर्गपूजक परंपरा व पर्यावरणाबद्दल आदरभाव, पर्यावरणाशी सुसंवाद साधणारी आदिवासी जमतीची जीवनशैली पर्यावरणावर आधारित आहेत.

आदिवासी जमातींचे उपजीविकेचे प्रकार :

उपजीविका म्हणजे जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी केलेल्या क्रिया आदिवासी जमातींचे उपजीविका ही निसर्गावर आधारित असून ती पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या पारंपारिक ज्ञानावर आधारित आहेत. यात निसर्गावर आधारित उपजीविका कंदमुळे, रानभाज्या, फळे, मध, लाख गोळा करणे, व औषधींचा वापर व विक्री करणे, बांबूपासून विविध जीवनावश्यक वस्तू बनवणे, गवत, पानांचा उपयोग तसेच शेती करणे, डोंगराळ व जंगल प्रदेशात आदिवासी पारंपारिक शेती करतात. त्यात नैसर्गिक खतांचा वापर करणे, स्थानिक बियाणांचे जतन करणे, शेती ही पर्यावरण पूरक असून मातीची सुपीकता टिकून ठेवते. पशुपालन व शिकार, जलस्रोतावर आधारित उपजीविका यात नदी, नाले. तलावातून मासेमारी करणे, पिण्याचे पाणी व सिंचनासाठी नैसर्गिक स्रोत, तसेच जलस्रोतांचे रक्षण संरक्षण ही आदिवासींची नैसर्गिक सवय आहे.

१) अन्न संकलन :

आदिवासी जमातीमध्ये आढळून येणारी ही प्राथमिक स्वरूपाची आर्थिक क्रिया आहे, ज्या जमातींना अन्न निर्माण करण्याच्या पद्धती ज्ञात नाहीत. त्या जमाती अजून सुद्धा निसर्गामध्ये उपलब्ध असणाऱ्या वस्तूंवर गुजराण करीत असल्याचे दिसून येते. निसर्गामधील कंदमुळे, फळे, मध व लहान प्राण्यांचे शिकार करणे इत्यादी क्रिया यामध्ये समाविष्ट होतात. पावसाळ्यात उगवणाऱ्या छत्र्या इत्यादींवर आदिवासी जमातींचे उदरनिर्वाह होतो. [३]

जंगलामध्ये विविध ठिकाणी विखुरलेली ही कंदमुळे, फळे, मध गोळा करणे, ही क्रिया जितकी सोपी वाटते तितकी प्रत्यक्षात ती सोपी नसते. आदिवासी लोक गटा गटाणे खाद्य संकलन करण्यासाठी बाहेर पडत असतात. अर्थात ज्या वस्तू हे गट गोळा करतात. त्यांची वाटणी समप्रमाणात सर्वांमध्ये होत असते. हे गट आपल्या पद्धतीने जंगलाची वाटणी करून त्या ठरलेल्या क्षेत्रातच खाद्य संकलन करीत असतात. तसेच कमीत कमी अवजारांच्या साह्याने निसर्गामध्ये खाण्यायोग्य जे पदार्थ उपलब्ध होतील त्याचे संकलन करण्याचे कठीण काम आदिवासी जमाती करीत असतात.

भारतामधील काही आदिवासी जमाती अन्नसंकलन करण्यासाठी सातत्याने भटकत असतात. दक्षिण भारतात कादर, पलियन, पनिन, येनाडी, मध्य प्रदेशातील बैगा, गोंड, बिहारमधील बिरहोर, महाराष्ट्रातील ठाकूर भिल्ल इत्यादी जमाती निसर्गातील करवंदे, कैऱ्या, मध गोळा करीत असतात.

२) शिकार व मासेमारी :

आदिवासी जमाती अन्न संकलनाची क्रिया करीत असताना. शिकार व मासेमारी हे ही व्यवसाय करीत असतात. कंदमुळे, फळे, मध गोळा करणे इत्यादींपेक्षा शिकार व मासेमारीसाठी खास करून संघटित प्रयत्न करावे लागतात. फळे भाजीपाला गोळा करण्याचे काम आदिवासी स्त्रिया करतात तरुण पुरुष शिकारीसाठी संघटितपणे बाहेर पडतात. शिकार करताना वापरले जाणारे हत्यारे व अवजारे त्यांच्या संस्कृतीची साक्ष देतात. भाला, बाण, कुत्र्याचा उपयोग, धनुष्यबाण इत्यादी हत्यारांचा वापर करीत असल्याचे दिसून येते.

लहान प्राण्यांची शिकार वैयक्तिक पणे करू शकतात. पण मोठ्या प्राण्यांचे शिकार अवजारांच्या साहाय्याने करीत असतात. शिकार करून उपजीविका करणारे आदिवासी जमाती स्थिरपणे एकत्रित रहात नाहीत. तर ते जनावरांच्या शोधात सतत भटकंती करीत असतात. शिकारीला जाण्यापूर्वी देवतांची व धनुष्यबाणाची पूजा केली जाते. उदा. यवतमाळ मधील कोलाम लोक 'वाघाई' शिकार देवतांची पूजा करूनच ते शिकारीसाठी जाताना आढळतात.

आदिवासी समाजात मासेमारी व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात केला जातो. पण केवळ मासेमारीवर उपजीविका करणाऱ्या आदिवासींची संख्या फारच अल्प आहे, मासेमारी करताना वापरत असणारी साधने देखील उल्लेखनीय आहेत. ऑस्ट्रेलियातील जमाती गळ लावून मासे पकडतात. भारतातील आदिवासी जमाती गळ, भाले, धनुष्यबाण, जाळ इत्यादी साधनांचा वापर करतात. पावसाळ्याचा भर ओसरल्यावर वाहत्या नाल्याला ते बंधारा बांधतात व योग्य दिवस पाहून देवदेवतांची पूजा अर्चा करून आदिवासी लोक संघटितपणे मासेमारी करताना आढळतात..

३) पशुपालन:

आदिवासी लोकांचा दुसरा महत्त्वाचा व्यवसाय पशुपालन आहेत. बहुतेक आदिवासी लोकांजवळ कमी अधिक प्रमाणात पशुधन असते. त्यात गायी, बैल, म्हशी, शेळ्या, कोंबड्या इत्यादींचा समावेश असतो. ज्या व्यक्तीजवळ पशुधन अधिक ती व्यक्ती समाजात प्रतिष्ठित समजले जाते. शेळ्या कोंबड्या ही कुटुंबाची आर्थिक स्रोताची साधने आहेत. शेळ्या व कोंबड्या विकून आपला घरचा खर्च भागवतात. आर्थिक अडीअडचणीच्या प्रसंगी गरज भासेल त्याप्रमाणे बाजारात गाय, बैल विक्रीस नेतात. शेती कामासाठी बैल महत्त्वाचा पशु मानला जातो. पाहुणे आल्या प्रसंगी कोंबड्यांचा मटणाचा वापर होतो. गुराढोरांचे शेण आपल्या शेतात शेणखत म्हणून उपयोग करतात. अलीकडे शेती क्षेत्र कमी झाल्यामुळे व जंगल कमी कमी होत असल्यामुळे पशुपालनाचे व्यवसाय कमी होत आहे, खाद्य उत्पादन करणाऱ्या क्रियेच्या आरंभ पशुपालनाने झाला आज प्रगत समाजात सुद्धा पशुपालन हा एक पूरक व्यवसाय म्हणून मानला जातो.[४]

४) शेती:

आजच्या बहुसंख्य आदिवासी जमातींपैकी बहुसंख्या आदिवासी जमाती शेती करतात. आदिम स्त्रिया व पुरुष दोघेही शेतीच्या विविध कामात गुंतलेले असतात. शेती हाच मुख्य व्यवसाय आदिवासी जमातींचा आढळतो. आदिवासी जमाती जरी शेती करीत असल्या तरीसुद्धा त्यांच्या जीवन निर्वाहाचा प्रश्न पूर्णपणे सुटलेला असे म्हणता येत नाही. याचे कारण म्हणजे त्यांची अविकसित शेती.

सातपुड्याच्या घाटमाथ्याला राहणारा आदिवासी समाज जुनाट व परंपरागत पद्धतीने शेती करतात. एकूण पाहता आदिवासी समाजाची जमीन, डोंगर उतारावर, दऱ्याखोऱ्यात असल्यामुळे ज्वारी, बाजरी, मका, भात, उडीद, तीळ इत्यादी पिके पावसावर अवलंबून असतात. आदिवासी भागात विकास प्रक्रियेमुळे रस्ते दळणवळणाची साधने वाढली. जमीन व धान्य यांच्या बाबतीत आदिवासी समाज फार धार्मिक वृत्तीचे असतात. पिकांची पेरणी, कापणी व मळणी ह्या शेतीमधील कामांशी संबंधित असे धार्मिक विधी करतात. आदिवासी समाज सतत जीवननिर्वाहाच्या चिंतेत सापडलेल्या माणसाच्या जीवनसंघर्षाची धार बऱ्याच प्रमाणात या आर्थिक क्रियेने कमी झाली.[५]

५) हस्तव्यवसाय :

आदिवासी समाज आपल्या मूलभूत गरजांच्या पूर्तीसाठी सतत धडपडत असतात. टोपल्या तयार करणे, मडकी तयार करणे, सुत कातणे, विणणे, दोर ओढणे, घरगुती वापरायला उपयुक्त असणाऱ्या वस्तू तयार करणे, चटई तयार करणे इत्यादी हस्ते व्यवसाय करीत असतात. त्यापासून त्यांना बऱ्यापैकी उत्पन्नही मिळते. थोडक्यात आदिवासी अर्थव्यवस्था साधी व अप्रगत आहे, खाद्य संकलन व खाद्य उत्पादनाच्या आर्थिक क्रिया आदिवासी समाज गुंतलेला आहे, जीवननिर्वाहासाठीच त्यांची धडपड चाललेली असते. अशा प्रकारे आदिवासी समाजाचा उदरनिर्वाह पर्यावरणावर आधारित असून त्यांचे कनिष्ठ संबंध दिसून येते.

निष्कर्ष:

आदिवासी जमातींच्या पर्यावरणावर आधारित उपजीविकेच्या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, त्यांची जीवनपद्धती निसर्गाशी सुसंवाद साधणारी व शाश्वत आहे. जंगल, जमीन, पाणी व जैवविविधता यांचा उपयोग करताना आदिवासी समाज पर्यावरणीय समतोल राखतो. त्यांच्या उपजीविकेच्या पद्धतींमध्ये अतिरेकी संसाधन वापर आढळत नाही.

आदिवासींच्या पारंपरिक ज्ञानामुळे जंगल संवर्धन, जलस्रोतांचे जतन व जैवविविधतेचे संरक्षण प्रभावीपणे घडून येते. पवित्र वने, निसर्गपूजा व सांस्कृतिक परंपरा या पर्यावरण रक्षणास पूरक ठरतात. त्यामुळे आदिवासी समाज हा पर्यावरण संवर्धनाचा नैसर्गिक रक्षक मानला जातो. तथापि, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, जंगलतोड व विकास प्रकल्पांमुळे आदिवासींच्या पारंपरिक उपजीविकेवर विपरीत परिणाम होत आहे. यामुळे त्यांचे विस्थापन, आर्थिक, असुरक्षितता व सांस्कृतिक ऱ्हास वाढत आहे.

या अभ्यासातून असा निष्कर्ष काढता येतो की, शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने आदिवासी जमातींच्या पर्यावरणपूरक उपजीविकेचे संरक्षण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यांच्या ज्ञानाचा सन्मान करून विकास प्रक्रियेत त्यांचा सक्रिय सहभाग वाढविल्यास पर्यावरण संरक्षण आणि मानवी विकास यामध्ये समतोल साधता येईल.

ISSN : 2348-7143
January 2026

संदर्भ सूची :

१. देवगावकर शैलजा, देवगावकर एस. जी, आदिवासी विश्व, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर. आवृत्ती प्रथम ऑगस्ट २०२१
२. खोडेवाड देविदास, महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज जीवन, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद. प्रथम अवती २०१८
३. नाडगोंडे गुरुनाथ, भारतीय आदिवासी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे. आवृत्ती चौथी पृ. क्र. २६३
४. पावरा के. ए, सातपुड्यातील आदिवासींचा सामाजिक व आर्थिक इतिहास, अथर्व पब्लिकेशन जळगाव. आवृत्ती प्रथम २०२४ पृ. क्र. १६६
५. पटले भरतसिंग, परिवर्तनीय आदिवासी पावरा समाज, अथर्व पब्लिकेशन जळगाव. प्रथम आवृत्ती २०१३ पृ. क्र. १०२
६. कुलकर्णी शौनक, महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड पब्लिकेशन पुणे. आवृत्ती प्रथम २००९ पृ. क्र. ९८
७. जाधव सुधाकर, भारतातील आदिवासी समाज, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद. आवृत्ती प्रथम २०१२.

‘RESEARCH JOURNEY’ *International Research Journal*
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

साहित्य संस्कृती व पर्यावरणीय जाणीव

प्रा. योगेश ज्ञानेश्वर शिंदे
पुंडलिक महाराज महाविद्यालय, नांदुरा
ई-मेल yogeshdnyaneshwarshinde@gmail.com

प्रस्तावना:-

साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. आणि त्यातून समाज जीवनाचे चित्रण होत असते. समाज हा भौगोलिक पर्यावरणाचा एक भाग असतो. या भौगोलिक घटकांमध्ये विविध नित्य नवीन घटना होत असतात. या घटनांचे चांगले वाईट परिणाम होत असतात. हे परिणाम सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, नैसर्गिक अशा स्वरूपाचे असतात. यातील परिणामांची, त्यातील बदलांची, त्यातील योग्य-अयोग्य गोष्टींची नोंद साहित्यातून घेतली जाते. विविध लेखक आपल्या साहित्यातून संस्कृतीचे चिंतन करतात. तसेच समाज जीवनातील बदलाचा शोधही ते लेखनातून घेतात. त्यांच्या लेखनातून समाज-संस्कृती बरोबरच तेथील बोलीभाषा, रीती-रिवाज, राहणीमान, आचार- विचार, सण समारंभ आदींचे चित्रण दिसून येते. लोकसाहित्यातून मराठी लोक संस्कृतीचे चित्रण केलेले दिसून येते. यामध्ये लोक रंगभूमी, लोकनाट्य, लोककला, लोक परंपरा, लोकजीवन, लोकजीवनाची भाषा, बोली, तेथील राहणीमान, रीती रिवाज, आचार-विचार, सण उत्सव, रूढी परंपरा यांचे दर्शन घडते. अशा या साहित्य सांस्कृतिक व पर्यावरणीय जीवनाची मांडणी सदरील संशोधनामध्ये करण्यात आलेली आहे.

कळ शब्द :- मराठी वाङ्मय, साहित्य संस्कृती आणि पर्यावरणीय जाणीव.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१) साहित्य व संस्कृती मधील संबंधाचा शोध घेणे
२) साहित्यातील पर्यावरणीय दृष्टिकोनाचे मूल्यमापन करणे
३) संस्कृती या विषयाचे महत्व स्पष्ट करणे

संशोधन पद्धती :-

सदरील लेख हा शास्त्रीय संशोधन पद्धतीवर वर आधारित आहे. संशोधकाने प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिण्यासाठी ग्रंथालयीन पद्धतीचा अवलंब केला असून विविध संदर्भ ग्रंथांचा वापर केलेला आहे.

साहित्य संस्कृती

संस्कृती म्हणजे सम (शुद्ध) + कृ (करणे) = संस्कृती जी शुद्ध करण्याचे कार्य करते ती संस्कृती होय. भारतीय संस्कृती ही पर्यावरण पूरक आहे. निसर्गातील सर्व घटकांना दैवत मानण्याची प्रथा ही भारतीय संस्कृतीची विशेषता दिसून येते. म्हणून संस्कृती बरोबरच पर्यावरण रक्षण करणे हे मानवाचे मूळ कर्तव्य मानले गेले. व्यक्तीने निसर्गाचे संरक्षण करावे. तिचे पालन करावे, तिची हानी करू नये, तिची पूजा करावी या भावनेतून विविध कथांचा जन्म झालेला दिसून येतो. या कथांमधून सुरुवातीस काहीसे अंधश्रद्धात्मक वर्णन येते. मात्र पुढे यातून विविध पूजा पद्धती निर्माण झाल्या. सुरुवातीच्या पूजा पद्धती या निसर्ग संरक्षणात्मक स्वरूपाच्या होत्या. मात्र कालांतराने त्यामध्ये बदल झाले. आणि त्यातून व्यावसायिक दृष्टिकोन निर्माण झाला. पूजनाच्या पद्धती बदलल्या. आणि त्यातून सामाजिक पर्यावरण ही बदलले हे बदललेले पर्यावरण समजून घेताना मुळात संस्कृती म्हणजे काय तर व्यक्तीच्या आचार विचारांची पद्धती, त्याचे राहणीमान, त्याची बोली, त्याचे आचरण व त्याची इतरांप्रतीची जाणीव म्हणजे संस्कृती म्हणता येईल.

ग्रामीण साहित्यातून कृषी संस्कृतीचे दर्शन घडून येते. याबाबत द.का संत आपल्या ग्रंथातून पुढील मत व्यक्त करतात. “जगातील पहिली मोठी संस्कृती म्हणजे कृषी संस्कृती होय. व येथपासून मानवाच्या ज्ञात इतिहासात सुरुवात होते. कारण नमूद करून ठेवण्यासारखी बौद्धिक व आध्यात्मिक व भौतिक प्रगती येथपासून होणे शक्य झाले. ही संस्कृती नाईल, गंगा, पो, यांगत्सी, सिंधू, युफ्रातीस, तैग्रीस इ. नद्यांच्या खोऱ्यातून निरनिराळ्याकडे वर्धमान व त्या दृष्टीने इजिप्त, भारत, इटली, चीन, बेबीलोन, खाल्डिया, ग्रीस इत्यादी या वेगळ्या संस्कृती म्हणण्यापेक्षा कृषी संस्कृतीची ही वेगळी वेगळी दर्शने होत. असे

म्हणता येईल. कारण प्रत्येक दर्शनाचे सर्वसाधारण अधिष्ठान व धारणा ही जवळजवळ सारखीच होती. म्हणजे बहुसंख्य शेतकरी वर्गाने राबावे व थोड्या लोकांना सांस्कृतिक प्रगतीचा मार्ग खुला राहावयाचा थोडाफार फरक जो काही असेल तो भौगोलिक परिस्थितीमुळे निर्माण झालेला असावयाचा या प्रत्येक दर्शनाने काही विशिष्ट क्षेत्रात जी काही प्रगती केली ती सर्व मानव जातीची पैदास होईल व या आपल्या जीवनातल्या कितीतरी गोष्टी यापैकी कोणत्या संस्कृतीतून घेतले आहेत"१. "साहित्य समाज व संस्कृती यांचा परस्पर संबंध आढळून येते. साहित्यातून संस्कृतीचे चित्रण केले जाते हे चित्रण तेथील समाज जीवनाच्या अनुषंगाने केले जाते. यामध्ये बोली भाषा महत्त्वाची ठरते.

मानवी संस्कृतीमध्ये मूल्यांची देवाण देवाणघेवाण होत असते. साहित्याची स्वतःची स्वतंत्र वैचारिक मांडणी असते. तसेच साहित्य हे संमिश्र स्वरूपाचे असते. म्हणून साहित्यातील साहित्यिकांना कलावंत म्हणूनही संबोधले जाते. तसेच कलावंत म्हणून समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनामध्ये साहित्यिकास तसेच साहित्यास अग्रस्थान असते. मराठी निर्मितीचे मूळ हे प्राचीन विविध संस्कृतीमध्ये मिळते.

भृंगा दंग आहा होसी
घुंगट धाव वनी घेसी
तुझं मागूनी वाटे यावे
गोड फुले चुंबित गावे

बालकवी भृंग्याचे उदाहरण देऊन निसर्गाचे चित्रण प्रेमभावनेतून करताना दिसून येतात. निसर्ग व प्रेम यांचे सहसंबंध त्यांनी काव्यातून मांडलेला दिसून येतो.

वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे ।
पक्षीही सुस्वरे आळविती ।।

संत तुकाराम महाराजांच्या वरील ओळी या निसर्ग आणि त्याबद्दलची जाणीव, निसर्ग प्रेम व निसर्ग श्रद्धा यांच्या प्रती दिसून येतात. आपल्या विविध अभंगातून संत तुकाराम महाराजांनी निसर्गाचे महत्त्व स्पष्ट केले.

आला पहिला पाऊस
शिपडली पडली भुई सारी
धरत्रीचा परमय
माझं मन गेलं भरी

बहिणाबाईंनी वरील कवितेत मांडलेल्या ओळी ह्या पर्यावरणीय जाणीवेच्या संदर्भात वर्णन करतात. बहिणाबाईंच्या कविता ह्या निसर्गाशी निगडित असलेल्या दिसून येतात. बहिणाबाईंच्या काव्यातून निसर्ग तसेच ग्रामीण संस्कृतीचे वर्णन येते. मराठी लोकसाहित्यात अंगाई गीतेला अत्यंत महत्त्व आहे. अंगाई गीत हे लहान बाळाला पाळण्यात झोके देऊन त्याला निजवून ठेवण्यासाठी गीत गायले जाई. यास पाळणा गीत असेही संबोधले जाते. भारतीय संस्कृतीतील हा मुलावरील पहिला संस्कार मानला जातो. अंगाईगीताची भाषा साधी, सोपी व गेय स्वरूपाची असते. तसेच देवतांना विनवणी करून बाळास झोपविले जाते. भारतीय संस्कृतीमध्ये लग्न विधीप्रसंगी घेतला जाणारा ठसकेदार तुकड्यास 'उखाणा' असे म्हणतात. लोकसाहित्यातून उखाण्याचे महत्त्व स्पष्ट होते. विविध सण, उत्सव तसेच लग्नात वधू-वरांनी नावे उखण्यात घेण्याची प्रथा दिसून येते. खोचक व ठसकेबाज पद्धतीने ही शब्दरचना असते. लयबद्धता व विडंबन असे उखाण्याचे स्वरूप असते.

आला आला रुखवत
रुखवतावर होती भाताची खरवड.
मुलीला दागिने घालणाऱ्यांची अशीच का परवड

कोकण संस्कृती मधून दशावतार हा लोकनाट्य प्रकार आढळून येतो. देव-देवतांच्या उत्सवानिमित्त विविध खेळ व कार्यक्रमांचे आयोजन हे या निमित्ताने केले जाते. यात मुखवटे घालून खेळ करण्याची पद्धत असते. लग्नप्रसंगी 'धवळे' गीत गाण्याची प्रथा अस्तित्वात असल्याचे लोकसाहित्यातून दिसून येते. 'पोवाडा' या कला प्रकारातून विविध प्रकारचे पोवाडे सादर केले जातात. त्यातून भाषा, साहित्य, आणि संस्कृतीचे दर्शन होते. तसेच शिवकालीन इतिहासाचेही दर्शन होते. मराठीतील कथा, कादंबरी, नाटक व आत्मचरित्रातून सांस्कृतिक गोष्टींचे वर्णन आलेले दिसून येते. हे वर्णन त्या त्या

ISSN : 2348-7143
January 2026

भौगोलिक प्रादेशिक व भाषिक स्थितीच्या अनुषंगाने केले आहे. म्हणून समाज संस्कृती व पर्यावरण यांचा जवळचा सहसंबंध दिसून येतो.

निष्कर्ष:

१) साहित्यातून समाजाचे प्रतिबिंब दिसून येते तसेच सांस्कृतिक प्रतिबिंबही ही दिसून येते.
२) संस्कृती ही समाज जीवनावर प्रभाव टाकत असते.
३) सामाजिक, सांस्कृतिक, तसेच धार्मिक गोष्टींचा प्रभाव साहित्यावर दिसून येतो.
४) मानवी संस्कृतीतून वैचारिक आदान प्रदान होत असते.

संदर्भ ग्रंथ -

१. संत दू. का, साहित्य आणि संस्कृती, राजस्थान प्रेस, पुणे. महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती महामंडळ, मुंबई (ई बुक)
२. पित्रे ऋता, बहिणाबाईंची गाणी एक अभ्यास, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती महामंडळ, मुंबई, (ई बुक)
३. शब्दकोश, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती महामंडळ, मुंबई (ई बुक)
४. ठोंबरे त्र्यंबक बापूजी, केशवसुतांची कविता, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती महामंडळ, मुंबई (ई बुक)

'RESEARCH JOURNEY' International Research Journal
Issue 377 (B) : Humanity and Environment :...
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January 2026

सामाजिक पर्यावरण एक अध्ययन

प्रा. डॉ. अनिल प्रभाकर निकम
इतिहास विभाग
कै. म. दि. सिसोदे कला वाणिज्य व डॉ. सौ. उषाताई तनपुरे विज्ञान महाविद्यालय,
नरडाणा, ता. शिंदखेडा जि. धुळे

मानवी पर्यावरणाचा एक मुख्य प्रकार होय. परिसरातील प्राकृतिक आणि सामाजिक घटकांशी मानवाचा नेहमी आंतरक्रिया या घडत असतात. हे घडत असताना सर्व घटक मिळून सामाजिक पर्यावरण तयार होत असते. तसेच सामाजिक पर्यावरण म्हणजे मानवनिर्मित भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घटकांचा एक समूह किंवा घटक होय. ज्याचा सर्वात जास्त प्रभाव मनुष्याच्या जीवनावर प्रत्यक्ष परिणाम होत असतो. मनुष्य आणि त्याच्या जवळपासचा परिसर यांचा समाजातील परस्पर संबंधातून तयार होतो. यामध्ये प्रामुख्याने मानवी संबंध, संस्कृती, नियम, राजकीय प्रणाली आणि आर्थिक क्रिया कल्पनांचा समावेश होतो जे नैसर्गिक पर्यावरणासोबतच मानवी अस्तित्व नियंत्रित करतात.

मानव नैसर्गिक व सामाजिक अशा दोन प्रकारच्या पर्यावरणात वावरत असतो. अर्थात सामाजिक पर्यावरण ही परिपूर्ण स्वतंत्र संकल्पना नसून ती नैसर्गिक पर्यावरणावर आधारित आहे. त्यामुळे त्यात फरक आढळतो. नैसर्गिक पर्यावरण ज्याप्रमाणे गतिशील आहे त्याप्रमाणे सामाजिक पर्यावरणही गतिशील आहे. नेहमी त्यात बदल होत राहत असतो.

पर्यावरण व त्यातील घटक त्यांच्या समस्या इत्यादी विषयी समाज जागृतीसाठीचे शिक्षण म्हणजे पर्यावरण शिक्षण होय. पर्यावरण शिक्षण या संकल्पनेचा उगम सामाजिक आणि आंतरराष्ट्रीय गरजेतून निर्माण झालेला आपणास दिसून येतो. पर्यावरण संधारण ही आजच्या काळातील सर्वात मोठे आव्हान आपल्यासमोर दिसून येत आहे. दिवसेंदिवस पर्यावरणाच्या गुणवत्ता आपल्याला ढासळताना दिसत आहे. वाढती लोकसंख्या, वाढते औद्योगिकीकरण, बदलत चाललेली जिवंत शैली, नैसर्गिक साधनांचा मर्यादेच्या बाहेर उपयोग, मनुष्याचा निष्काळजीपणा यामुळे जल, वायू, ध्वनी, भूमी इत्यादीचे प्रदूषण आणि इतर अनेक पर्यावरणीय समस्या यामुळे संपूर्ण जगात गंभीर स्वरूप धारण केले आहे. परिणामी मानवाचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. प्रत्येक व्यक्तीने जागरूकता दाखवून एक जबाबदार नागरिक होणे अत्यंत गरजेचे आहे. आजचा विद्यार्थी हा उद्याचा नागरिक आहे म्हणून शिक्षणाच्या बरोबरच सर्व स्तरावर पर्यावरण शिक्षण दिले गेले पाहिजे.

पर्यावरणीय अभ्यासात व्यक्ती त्याचा परिसर कशा स्वरूपात उपयुक्त ठरेल या प्रकारचे ज्ञान त्याला दिले गेले पाहिजे. मानवी जीवनाच्या गुणवत्ता आणि त्याचे अस्तित्व कायम राखण्याकरिता आवश्यक त्या उपाययोजना जाणीवपूर्वक राबवण्याची क्षमता नागरिकांमध्ये निर्माण करणे ही पर्यावरण शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्टे आहे.

नैसर्गिक पर्यावरणाचा हा पर्यावरणाचा प्रमुख प्रकार आहे. या नैसर्गिक पर्यावरणावर सामाजिक पर्यावरण आधारित असते. कालांतराने सामाजिक पर्यावरण बदलत असते. नैसर्गिक पर्यावरण ही गतिमान स्वरूपाचे असल्याने साहजिकच सामाजिक पर्यावरणात पर्यावरण ही गतिमान असते. मनुष्य ज्या पर्यावरणात राहत असतो त्याचा परिणाम त्याच्यावर होत असतो. त्याला मानवकृत पर्यावरण म्हणजे सामाजिक पर्यावरण असेही म्हणता येईल.

सामाजिक पर्यावरणाचे प्रामुख्याने सामाजिक सांस्कृतिक प्राकृतिक आणि सामाजिक असे मुख्य घटक आहेत.

1. सामाजिक संस्था- कुटुंब, शाळा, विवाह पद्धती आणि धार्मिक संस्था
2. सांस्कृतिक घटक- रूढी परंपरा, भाषा, मूल्य आणि सण
3. राजकीय घटक- कायदे, शासन व्यवस्था आणि राजकीय विचारधारा
4. आर्थिक घटक- उपजीविकेची साधने. उद्योग आणि आर्थिक नियम

वरील घटक सामाजिक पर्यावरणाची महत्त्वाची अंगे मानली जातात. यावरून सामाजिक पर्यावरण ही अत्यंत जटिल संकल्पना आहे हे आपणास दिसून येते. वरील घटक हे व्यक्तीच्या मानसिकतेवर आणि सामाजिक जीवनावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकतात. सामाजिक पर्यावरण समाजाच्या रचनात्मक मांडणीनुसार लक्षात घेणे आवश्यक आहे. समाजरचना ही सामाजिक संस्थांच्या पाशातून तयार झालेली असते. समाजाच्या अस्तित्वासाठी विशिष्ट समाजरचना समाजाची मांडणी असावी लागते. ज्यामुळे विविध लोकसमूह, गट, संस्था यांच्या संबंधाचे प्रारूप ठरते. सामाजिक रचनेसाठी पुढील गोष्टी महत्त्वाच्या ठरतात.

ISSN : 2348-7143
January 2026

१. आर्थिक - वस्तू आणि वितरण
२. संदेशवहन - महितीचा प्रवाह, सामाजिक एकता समाजातील एका भागातून दुसऱ्या भागात व्हावा लागतो. यासाठी भाषा आणि तंत्रज्ञान यांचा विकास व्हावा लागतो.
३. कुटुंब - कुटुंबातील प्रत्येकाची शारीरिक व बौद्धिक वाढ करून संपूर्ण कुटुंबाचा समतोल साधने आवश्यक असते.
४. सत्ता व अधिकार - राजकीय व शासकीय हित साध्य करण्यासाठी आवश्यक आहे.
५. कर्मकांड - सामाजिक संलग्नता वाढविणे आणि टिकविणे यासाठी कर्मकांडांचा उपयोग केला जातो. जन्म, साहचर्य, लग्न, मृत्यू अशा वेगवेगळ्या वैयक्तिक घटनांना महत्त्व असल्याने त्याला सामाजिक मान्यता दिली जाते.

कुटुंब :-

ही सामाजिक सांस्कृतिक पर्यावरणाच्या संदर्भात कुटुंब संस्था अतिशय महत्त्वाची आहे व व्यापक स्वरूपाची आहे. प्रजनन, बालसंगोपन, सांस्कृतिक मूल्यांचे जतन यासाठी कुटुंब महत्वाचे असते. अनेक कुटुंबाचा गट तयार होतात त्यातून समाज निर्मिती होत असते. व्यवसाय, धार्मिक श्रद्धा एकत्रित येऊन समाज संस्था तयार होतात. लोकांचा गट, व्यक्ती यांच्यात परस्पर आंतरक्रिया होतात हे संघटितपणे व सहकार्यातून होते आणि त्यातून समान समाज संस्कृती वाढीला लागतो.

संस्कृती :-

संस्कृती हा पर्यावरणाचा महत्त्वाचा मानवनिर्मित घटक आहे. यात व्यक्ती वर्तनाचे स्वरूप ठरत असते. संस्कृती ही गुंतागुंतीची एक संकल्पना आहे. यात ज्ञान, श्रद्धा, कला, कौशल्य, नीतिमत्ता, कायदा, रुढीपरंपरा व्यक्तीच्या समाजात वावरत असतानाच्या सवयी, त्याची क्षमता या सर्व गोष्टींचा यात समावेश होतो.

अर्थव्यवस्था :-

सामाजिक परिस्थितीचा परिणाम पर्यावरणीय संसाधनाच्या वापरावर होत असतो. संसाधने किती प्रमाणात आणि कशा प्रकारे वापरायची ही सामाजिक परिस्थितीवर अवलंबून असते.

न्याय संस्था :-

सामाजिक पर्यावरणात व्यक्तीच्या हक्क आणि अधिकार देण्यासाठी न्याय संस्था मार्गदर्शन करीत असते. नैसर्गिक अधिवासांचे संधारण करण्यास न्याय संस्था उपयुक्त ठरते. समाज सामाजिक पर्यावरणीय जनतेमध्ये सामाजिक दृढतेचा व ऐक्याचा दृष्टिकोन विकसित होतो. समाजातील लोक एकमेकांवर विश्वास ठेवत असतात. त्यामुळे समाजात एकरूपता व एकसंधता वाढते. एखाद्या निर्णयावर फरक जाणवला तर त्यावर चर्चा केली जाते व मार्ग काढला जातो.

पर्यावरण आणि समाज यांचा अन्योन्य संबंध आहे. मानव वैयक्तिक एकटा कधीच राहू शकत नाही. तो समाजाचा एखादा घटक असतो. त्याच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर त्याचे सामाजीकरण अवलंबून असते. सामाजिक पर्यावरणात प्रत्येक व्यक्तीला सामाजिक घटकांची तडजोड करावी लागते. परंतु आधुनिक प्रगत प्रगतशील राष्ट्रांतील सामाजिक पर्यावरणात तडजोड करून राहणे त्याचा फार अवघड होऊन बसत असते. परिणामी प्रगत व प्रगतिशील राष्ट्रातील सामाजिक पर्यावरणाच्या असंख्य समस्या निर्माण झालेल्या आपणास दिसून येत आहेत. सामाजिक पर्यावरण प्रदूषण मुक्त होण्यासाठी समाजाचा सर्वांगीण समान विस्तार होणे आवश्यक आहे. कारण पर्यावरण आणि समाज एकमेकांवर अवलंबून असतात. पर्यावरण रक्षण करणे ही समाजाची कर्तव्य आहे. कारण पर्यावरणावरच समाजाचे भविष्य अवलंबून असते. समाजाने पर्यावरणाचे महत्त्व समजून घेऊन त्याचा आदर करणे आवश्यक आहे. पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी समाजाची एकत्रितपणे काम करणे गरजेचे आहे.

थोडक्यात पर्यावरण शिक्षणाच्या व्यापक अर्थाने पर्यावरणाविषयी लोक जागृती लोकशिक्षण माहिती व तंत्रज्ञान प्रसार माध्यमे छापील माहिती इत्यादींचा समावेश होतो. पर्यावरण शिक्षण हे पारंपारिक तसेच पारंपारिक शिक्षण आहे. पर्यावरणीय घटक व समस्या या बाबतीतील आधुनिक विचार प्रणाली समाजातील सर्व घटकात राबविणे आवश्यक आहे. निसर्ग विषयी सामाजिक कृतज्ञता संसाधनाचे संधारण शाश्वत विकास यासाठी पर्यावरण शिक्षणाची नितांत आवश्यकता आहे असे वाटते.

ISSN : 2348-7143
January 2026

संदर्भसूची :-

1. कर्म १३५ - सिद्धेश दिनकर
2. कर्म १२६७६५ - छाया शिरुरे
3. SCAN and SOLVE in APP
4. मराठी विश्वकोश - जगदाळे अनिलराज
5. सामाजिक पर्यावरण - जयकुमार मगर
6. महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ - जयकुमार मगर